

DÜNDEN BUGÜNE
KAFKASYA

DR. MUHAMMED YILDIZ

DÜNDEM BUGÜNE
KAFKASYA

Dr. Muharrem YILDIZ

Dr. Muharrem YILDIZ

1957'de Antalya'da doğdu. 1981'de Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. 1982 Ocak'ta Manisa Lisesi'nde öğretmen olarak göreve başladı. Uzun yıllar Anadolu ve Fen liselerinde öğretmenlik yaptı. Halen İstanbul Atatürk Fen Lisesi'nde öğretmenlik görevini sürdürmektedir.

1989 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nde "Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim Açısından Âd, Semûd ve Lût Kavimleri" konulu tezi ile yüksek lisansını tamamladı. Aynı bölümden "Kafkasya'da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo- Kültürel Bir Araştırma" konulu teziyle doktorasını tamamladı.

1993-1994 öğretim yılında doktora tezi konusu ile ilgili olarak saha araştırması yapmak üzere ve öğretmen olarak Millî Eğitim Bakanlığınca Azerbaycan'a gönderildi. Tam o dönemde çıkan Azeri-Ermeni Savaşı'nın bütün acılarını Azeri halkı ile özgün bir şekilde birlikte yaşadı. Bu çalışma böyle bir vasatın mahsulüdür. Yazar evli ve üç çocuk babasıdır.

D Ü N D E N B U G Ü N E
K A F K A S Y A

DR. MUHARREM YILDIZ

DÜNDEN BUGÜNE KAFKASYA

Copyright © Yitik Hazine Yayınları, 2006

Bu kitaptaki metin ve resimlerin, tamamının ya da bir kısmının, kitabı yayımlayan şirketin önceden yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.

Editör
Salih GÜLEN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Sayfa Düzeni
Bekir YILDIZ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

ISBN
975-00368-7-5

Yayın Numarası
08

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası / İZMİR Tel: (0232) 252 20 96
Ekim 2006

Genel Dağıtım
Gökkuşuğu Pazarlama ve Dağıtım
Alayköşkü Cad. No: 12 Çağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (0212) 519 39 33 Faks: (0212) 519 39 01

Yitik Hazine Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.hazineyayinlari.com
hazine@hazineyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

Araştırmacı Hakkında	2
Kısaltmalar	13
Ön söz	15
Giriş	17
Kafkasya Bölgesi	23
Kafkas Kelimesinin Etimolojisi	23
a. Fizikî Olarak Kafkaslar	24
b. Siyasi Olarak Kafkasya Bölgesi	25
c. Demografik ve Etnografik Açıdan Kafkasya Bölgesi	26
1. Azerbaycan	27
2. Rusya Federasyonu'na Bağlı Özerk Cumhuriyetler	27
3. Gürcistan'a Bağlı Özerk Cumhuriyetler	29
4. Ermenistan	29
d. Kafkasya'nın Tarihine Kısa Bir Bakış	31

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA'DA YAŞAYAN MÜSLÜMAN HALKLAR

Kafkasya'da Yaşayan Müslüman Halklar	37
A. Abazalar	39
B. Lazlar	43
C. Lezgiler	45
D. Çerkezler	49

E. Kabartaylar	55
F. Laklar (Gazi Kumuklar)	57
G. Tabasaranlar	58
H. Talışlar	59
I. Tatlar	60
İ. Osetler	61
J. İnguşlar	63
K. Çeçenler	64
L. Türkler	70
A. Türklerin Kafkasya'ya Yerleşmesi	72
B. Kafkasya'da Türk - İslam Hanlıkları ve Sonrası	77
C. Sovyet İşgalleri Esnasında Kafkasya'nın Durumu	81
D. Kafkasya'da Yaşayan Türkler	85
1. Acarlar	85
2. Azerbaycan Türkleri	86
3. Avarlar (Cu-Cen)	87
4. Kumuklar	88
5. Nogaylar	89
6. Kundur ve Kafkasya Türkmeni	89
7. Terekemeler / Karakalpaklar	90
8. Balkarlar (Malkarlar)	90
9. Karaçaylar	92
a. Karaçay ve Balkarların Birtakım Özellikleri	93
b. Batı Kaynaklarında Karaçaylar	97
c. 18-19. yüzyılda Karaçay-Balkar Türkleri	99
d. Çarlık Sonrasında Karaçay-Balkar'ın Durumu	102
e. Köleliğin Kaldırılması	107
f. Aile Yapıları	110
Aile İçi Statüler	111
g. Eğitimin Kısa Bir Serüveni	113

10. Gürcistan Türkleri	114
11. Ahıska Türkleri	116
a. Ahıska Türklerinin Kısa Tarihi	118
b. Sürgün Yılları	120
c. Günümüz Ahıska Türklerinin Demografik Yapısı	123
E. Kafkasya'da Milliyetlere Karşı Sovyet Politikası ve İdari Reform (1920-1941)	125
F. Kafkasya Fedarasyonu Çalışmaları	129

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA'DA DİNÎ HAYAT

A. Kafkasya'da Yaşayan Dinler Hakkında Genel Bilgiler	135
1. Molokonlar (Malakanlar)	135
2. Hazar Musevîleri (Yahudileri)	136
B. Kafkasya'da Müslümanlar	139
1. Dağıstan Müslümanları	139
2. Gürcistan Müslümanları	142
C. Kafkasya'da Dinî Hayat	147
Ç. Kafkasya'ya Has Bir Kast Sistemi	157
1. Molla Sınıfının Oluşması	158
2. Sosyal Tabakalar Arasındaki İlişkiler	159
D. Kafkasya'da Komünizm-İslam Mücadelesi	163
1. İslam'a Doğrudan Hücumlar	169
2. Müslüman Kafkas Halklarına Yapılan Bolşevik Zulümleri	172
3. Dine Yapılan Baskılar	179
4. Dinî Uygulama	180
5. Dinî Duygunun Seviyesi	182
6. Çare ve Çözüm Yolları	186
E. Kafkasya'da İslam Mezhepleri	189

F. Kafkasya'da Başlıca Tarikatlar	193
1. Nakşibendiyye	197
Nakşibendiyye'nin Diğer Tarikatlara Üstünlük Sağlamasının Sebepleri	197
2. Kadiriyye	199
3. 1917 Öncesinde Kafkasya'da Tarikatlar	199
4. 1917 Sonrasında Kafkasya'da Tarikatlar	206
5. Günümüzde Tarikatların Durumu	212
G. Kafkasya'da Pir İnanıcı ve Pirler	215
1. Kuzey Kafkasya'daki Kutsal Yerler	215
a. İslam Öncesine Ait Kutsal Yerler ve Efsanevi Şahsiyetlerin Mezarları	218
b. Sûfilere Ait Kutsal Yerler	220
(1) Çeçen-İnguş Cumhuriyeti	221
(2) Dağıstan Cumhuriyeti	223
2. Azerbaycan'daki Kutsal Yerler	225
a. 1990'dan Sonra Azerbaycan'da Pir İnanıcı ve Pirler	228
b. Pir Ziyareti ve Çeşitli İnanışlar	230
c. Azerbaycan'da Belli Başlı Pirler	233
d. Hacı Tapduk ve Şeyh Yunus Piri	238
H. Kafkasya'da Dini Merasimler ve Sosyo-Kültürel Hayat	2413
1. Evlilik ve Kadının Statüsü	241
a. Karaçay-Balkar Türklerinde Evlilik Şekilleri	244
Başlık "Kalım"	246
b. Karaçay-Balkar Türklerinde Aile ve Evlilik	247
Evlilikte İslami Esaslara Uyuma ve Bolşevik Tavrı	249
c. Harem Âdetleri	251
d. Kadınların Eğitimi ve Tesettür	254
2. Nikâh	258
Nikâh Nasıl Kıyılır?	260

3. Düğün Merasimi	261
4. Nikâh-Düğün İle İlgili İnançlar	263
5. Doğum-Sünnet Olma-Sünnet Düğünü	264
6. Karaçay-Balkar'da Doğum, Ad Koyma	268
a. Doğum:	268
b. Ad Koyma:	269
c. Erkek ve Kız İsimleri	271
1) Erkek Adları	272
2) Kadın Adları	273
7. Karaçay-Balkarlara Has Bir Gelenek: "Atalık"	273
8. Ölüm-Cenaze Merasimi	274
a. Karaçay'da Bulunan Kıpçak Mezarları	275
b. Azerbaycan'da Ölüm ve Definler	277
c. Taziyeler ve İhsanlar	279
d. Bir Cenaze Merasiminden Tespitlerimiz	281
e. "Sakal Salma" Geleneği	283
f. Yas Merasimleri	284
g. Hayır - Şer Yeri	288
9. Kur'ân-ı Kerim'e Hürmet	288
10. Hac İbadeti	293
11. Geleneksel Bayramlar ve Dinî Bayramlara Alternatif	
Sovyet Bayramları	295
a. Dine Alternatif Sovyet Bayramları	296
b. 63. Yaş Günü Kutlamaları	297
c. Lenin Cumaları	298
12. Nevruz Bayramı	299
a. Nevruz'un Menşei ve Atıfları	299
b. Nevruz Âdet ve Ayinleri	303
(1) "Semeni Honçası" Âdeti	303
(2) Kara Bayram Sofrası	304

(3) “Su Çarşambası” Ayini	304
(4) Taş Atma veya Güneşi Karşılama	304
(5) Güneşe Kurban Götürme	304
(6) Bir Nevruz Bayramı Kutlamalarından Gördüklerimiz	305
SEMENİ TATLISI	306
I. Kafkasya’da Çeşitli Halk İnanışlarından Örnekler	309
1. Nazar İnanıcı ve Nazara Karşı Tedbirler	311
2. Tecrübi ve İlm-i Sîma ile İlgili Halk İnançları	312
3. Karaçay - Balkarlarda Eski Halk İnanışları ve Kültler	313
a. Eski İnançlar	313
b. Kültler	315
İ. Kafkasya’da Mabetler	319
K. Kafkasya Üzerine	321
Genel Bir Değerlendirme	323
Sonuç	329
Kaynaklar	335
Görüşme VE Mülâkatlar	343
İndeks	345

Bu alışmamı Zat-ı Âlilerine ok Şey borçlu olduğum Muhterem Hocam'a, 1981 yılı haziranında İzmir-Dikili yolu üzerinde geçirdiği bir trafik kazasında Şehit olan çocukluk ve okul arkadaşım merhum Harun Güzel'e, 09 Temmuz 2000 yılında genç yaşta -"gök ekini biçmiş gibi, yiğit iken"- Hakk'ın Rahmetine kavuşan, ayrılığı bir kor gibi ailece iimizi yakan kardeşim Hafız Hüseyin'e, vesileyi varlığım olan anne ve 11 Haziran 2006 yılında Hakk'a yiriyen babama, çalışmalarım sırasında benden desteğini esirgemeyen eşime ve çocuklarıma ve bir dönem büyük sıkıntılara maruz kalmış umum Kafkas halklarının aziz hatırasına ithaf ediyorum.

Kısaltmalar

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.tbl	: adı geçen tebliğ
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
a.s.	: aleyhisselam
B.	: Büyük
B.D.T.	: Bağımsız Devletler Topluluğu
B.D.Ü.	: Bakû Devlet Üniversitesi
çev.	: çeviren
G.K.	: Güney Kafkasya
H.C.d.	: Helene Carrere d'Encausse
KGB	: Komitet Gosudarstvennoy Bezoapasnosti
K.K.	: Kuzey Kafkasya
L.Q. C.	: Lemercier-Quelquejay, Chantal
M.D. B.	: Müstakil Devletler Birliği
MEB.	: Millî Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
Md.	: maddesi
NKVD	: Narodniy Kommissariat Vnutrennih Del; Sovyet dâhilî istihbarat teşkilâtı
nr.	: numara
Ö.B	: Özerk Bölge
Ö.S.S.C	: Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
R.F.	: Rusya Federasyonu
SS.	: Sovyet Sosyalist
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
s.	: sayfa
sy	: sayı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
trz.	: tarihsiz

ÖN SÖZ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar bağımsız tek Türk devleti Türkiye Cumhuriyeti idi. Bugün ise yüz milyona yakın bir Türk nüfusu, Asya'nın değişik bölgelerinde kendi ayakları üzerinde durmaya çalışmaktadır.

19. ve 20. yüzyıl Türk halkları için yıkım ve felaketler dönemi olmuştur. Bolşeviklik dönemi, Kafkasya ve Orta Asya için bir kâbus devridir. Bu dönemde oradaki insanlara sahip çıkacak güçlü bir elin olmayışı bir tarafa, onlara sırf insan hakları adına sahip çıkmak, onların meselelerinin dile getirmek dahi utanç vesilesi addedildiği devirler görülmüştür.

Glastnost (açıklık) ve Prestroyka'dan (yeniden yapılanma) sonra Türk dünyası da ister istemez gündeme gelmiştir. Glastnost sonrası hadiselere hazırlıksız yakalanan Türk aydını, yeni fikirler üretmekte zorlanmıştır. Çünkü bu alanda Batılı bilim adamları sayısız araştırmalar yapmışlar ve bu araştırmaları ileride ortaya çıkabilecek muhtemel gelişmelere hazırlıklı olmak, sömürgeci hedefler ulaşmak ve asırların birikimi olan Türk fobisine karşı tedbirler almak üzerine oturmuşlardır.

Türkiye'de bugüne kadar Kafkasya ile ilgili yapılan araştırmalar belirli bir sosyal konu üzerine yoğunlaşmış ve mahalli olarak kalmıştır. Bütün Kafkasya'yı içeren kapsamlı bir çalışma yapılamamıştır. Bu saha ile ilgili Millî Kütüphane'de ve YÖK Tez Dokümantasyon Merkezi'nde yaptığımız taramada bütün Kafkasya'yı kapsayan, Türklerin dinî hayatını inceleyen, yüksek lisans veya doktora seviyesinde bir çalışmaya rastlanamamıştır. Sadece kayda değer çalışmalar olarak Dr. Musa Kâzım Gülçür'ün Dağıstan'da Din Eğitimi'ni konu edinen doktora çalışması (basılmadı) ve Yrd. Doç. Dr. İsmail Özsoy'un Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (Kaynak Yayınları, İzmir-1997) zikredilebilir.

Bu ihtiyaç üzerine Kafkasya bölgesinde yaşayan Türklerin dinî hayatını ele alan bir çalışma yapmaya karar verdik. Böylece Kafkasya bölgesinde, başlangıçtan günümüze kadar yaşayan Türklerin ve diğer Müslüman etnik grupların dinî hayatlarını incelemeye çalışarak, bu sahada bilime bir katkıda bulunmaya gayret ettik. Bu çalışmayı, yedi-sekiz yıllık bir zaman diliminde birçok engeli ve sıkıntıyı aşarak sınırlı ve dar imkânlarla hazırlayabildik. Ümidimiz, eksik ve yetersiz de olsa bu alanda bir boşluğu doldurmaktır. Çalışmamızın mükemmel olduğu iddiasında değiliz. İyi niyetimize binaen ve hatalarımızdan dolayı okuyucularımızın engin hoşgörüsü ve aflarına sığınıyoruz.

Böyle bir araştırma yapmamda fikir plânında ilham kaynağı olan Aziz Büyüğüme, çalışmamın bütün safhalarında benden her türlü yardımlarını esirgemeyen 21.11.2004 tarihinde Rahmeti Rahman'a yürüyen merhum danışman Hocam -rahmetle yâd ederim-, Sayın Doç. Dr. Osman Cilacı'ya; fikirlerinden istifade ettiğim Türk Tarih Kurumu Üyesi Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman, Prof. Dr. Mustafa Kafalı ve Prof. Dr. Mehmet Aydın'a, bu çalışmanın basılması konusunda bana büyük moral desteği veren Prof. Dr. Bayram Kodaman ve AVSAM Kafkasya Masası Başkanı Sayın Dr. Yaşar Kalafat'a, emeği geçen bütün hocalarıma ve meslektaşlarıma teşekkür ederim.

Dr. Muharrem YILDIZ

Üsküdar-2006

GİRİŞ

Kafkasya bölgesi, kuzeye göre sıcak denizlerin, güneye göre de kuzey steplerinin geçiş kapısıdır. Rus Çarı Büyük Petro'dan (1672-1725) zamanımıza kadar Ruslar, Kafkasları aşıp sıcak denizlere inmenin mücadelesini verirken, Müslüman Araplar özellikle sahabe-tabiin dönemlerinde de Kafkasları güneyden zorlamışlardır. Hazar'ın batı sahillerini geçerek Dağıstan içlerine kadar girmişler ve o bölgenin -İslam adına hakiki sahipleri haline gelmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde bölge Oğuz Türk boylarının akınlarına uğramış, Hazar'ın güneyinden gelenlerle Anadolu ve Mezopotamya'da birleşmişlerdir. Bölge, gerek kuzeyden, gerekse güneyden gelenlerin yolu üzerinde olduğu için çeşitli topluluklardan müteşekkil bir demografik yapı oluşmuştur. Burada dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen 300-400 kişilik küçük toplulukların kendi aralarında konuştukları farklı diller vardır. Bölgede yaşayan Kafkas kökenli halklar -bazı araştırmacılara göre- Ön Asya'dan gitmişlerdir. Bu gidişin M.Ö. 7000-5000 yılları arasında iki bin yıl sürdüğü, M.Ö. 3000-2000 yılları arasında dil farklılıklarının ortaya çıktığı, M.Ö. 4000-3000 yılları arasında ise çeşitli devletler kurulduğu iddia edilmektedir.¹

Yirmi milyona yakın insanın yaşadığı Kafkasya'da Müslümanların yaşadıkları bölgeler ise doğudan batıya bir hilal gibi Kafkasya'nın kuzey kesimini kuşatmıştır. Burada yaşayan Müslüman halkların birçok akrabaları, çeşitli tarihlerde Türkiye'ye göç etmişler, Anadolu halkının bir parçası hâline gelmişlerdir.²

Çalışmamızın sınırı Kafkasya bölgesidir. Çalışmamızda bölgede yaşayan Müslüman toplulukların ve Türklerin dinî hayatı sosyo-kültürel

1 Çeçenya, 95, s. 17, Kafkas - Çeçen Dayanışma Komitesi Yayını, İstanbul, 1995.

2 Abdülhamit Biliçi, "Çeçenistan 10 Dolar Lütfen", adlı mkl. Aksiyon sy. 26, İstanbul, 1995.

açından incelenmeye çalışılmıştır. Dinî hayat; Çarlık dönemi, Sovyet dönemi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan son durum şeklinde ele alınmıştır. Sovyetlerin din politikası bütün Orta Asya'yı kapsadığı için yer yer taşmalar olmuştur. Bu da bir mecburiyetten doğmuştur.

Çalışmamız ana esası olan dinler tarihi -kendine has deskriptif metoduyla- tasvir, söz veya yazı ile tarif etmek şeklinde diğer sosyal bilim dalları ile de paylaştığından³ tarih, coğrafya,⁴ din sosyolojisi, din fenomenolojisi gibi öteki din bilim dallarının alanına giren konularla da yakın bir ilgi içindedir. Dinler tarihine, dinî verilerin daha iyi anlaşılması noktasında din sosyolojisi de yardımcı olmaktadır.⁵ “Din sosyolojisi fert ve toplumda meydana gelen dinî davranışların dış görünüşünü, dinin pratik ve sosyolojik anlatımlarını açıklar. Dinin pratik ve sosyolojik anlatımlarını incelerken dinler tarihi ile konusunu paylaşmak”⁶tadır.

Dinler tarihi, dinleri yer ve zaman göstererek inceler. Bu incelemeleri yaparken zaman zaman karşılaştırmalara da yer verir.⁷ Biz bu çalışmamızda Çarlık Rusyası, Sovyet Bolşeviklik dönemi ve Glasnost (açıklık) -Prestroyka (yeniden yapılanma) sonrası Kafkasya'da yaşayan İslam'ı, geçirdiği dönemler itibariyle karşılaştırmalı olarak incelemeye çalıştık. Bu arada Hristiyanlık ve Musevîlik gibi diğer ilâhî dinlerden de kısaca bahsetmeye çalıştık. “Din Tarihi” aynı zamanda “tarihî devamlılığı içinde dinin mahiyeti ve hakikatini incelediği”⁸ için Kafkasya'da yaşanan İslam'ın dünü bugünü ve geleceğini gözler önüne sermeye çalıştık.

Çalışmamızda dinler tarihinin, din fenomenolojisi ile de yakinen ilgisi vardır. Bir takım dinî fenomenlerden de yararlanmaya gayret ettik. Din fenomenolojisi, dinî fenomenlerin yapısı ve özünü anlamaya ve din tarihinin sunduğu malzemelerden yeterince yararlanmaya çalışmaktadır. Hatta bazı çağdaş dinler tarihçileri, din fenomenolojisini dinler tarihinin içine yerleştirmeye yönelmişlerdir.⁹ Dinin görünen, dışa akseden yönlerini sistematik olarak inceleyen bilim dalı da din fenomenolojisidir. O,

3 Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 19, Konya, 1996.

4 Osman Cilacı, *Dinler ve İnsanlar*, s. 58, Konya, 1990.

5 M.Aydın, a.g.e., s. 21.

6 Mehmet Aydın - Osman Cilacı, *Dinler Tarihi*, s. 9-10, Konya, 1990.

7 Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 19, Ankara, 1988.

8 Tümer - Küçük, a.g.e., s. 19.

9 Aydın, a.g.e., s. 7, 8.

tarihî gelişmesini dikkate almaksızın, dinî olguları, görünen yönleriyle konu edinir. Çeşitli dinlerin ibadet ve ayinlerini, kutsal yer, zaman, eşya ve şahsiyetlerini inceler, ortak noktaları bulmaya çalışır. Dinî duygunun tezahürlerinin hemen hemen bütün dünyada birbirine benzediğine işaret eder; bütün dinlerin aslının ve gayesinin bir olduğunu ispat etmeye çalışır. Bunun yanında dinî rumuzlarda gizli olan manayı ortaya çıkarmaya ve mecazî sözlerin kutsal anlamını çözmeye uğraşır.¹⁰ Kafkasya'da Sovyetlerce yok edilmeye çalışılan her çeşit dinî inanış, bugün bir takım fenomenlerle varlığını sürdürebilmektedir. Ayrıca dinler tarihi, araştırmalarında Mitoloji, Etnoloji, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Folklor vb. bilim dallarından da yararlandığı¹¹ için bu bilimlerden de kısmen yer almıştır.

Amacımız, Kafkasya'da geçmişten günümüze, dinî hayatın geçirdiği merhaleleri ortaya koymak, bundan sonra dinî hayatın gelişmesi için yapılabilecek çalışmalara ışık tutmaktır. Haklarında çok şey bilinmeyen bölge insanların tanıtılmak ve bu sahada başka araştırma yapacaklara da yardımcı olmak gayesindeyiz.

Araştırmamız giriş bölümü hariç üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kafkasya bölgesi ana hatlarıyla tanıtılarak, birinci bölümde, Kafkasya bölgesinde yaşayan bütün Müslüman halklar hakkında ansiklopedik bilgiler verildi. İkinci bölümde, Kafkasya bölgesinde yaşayan Türkler tanıtılmaya çalışıldı. Üçüncü bölümde ise Kafkasya bölgesi'nin dinî hayatı sosyo-kültürel açıdan incelendi.

Kafkasya bölgesi insanları İslamiyet'le tanıştıktan sonra, -özellikle Anadolu'nun Türkleşmesinden sonra- Anadolu Türkiyesi Kafkasya'da güçlenmiştir. Bölge 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çok çeşitli siyasi olaylarla sarsılmış, bölge halkının huzuru kaçmış, çok ağır bedeller ödenmiştir. Milyonlarca insan çeşitli sebeplerden dolayı öldürülmüş, yurtlarından yuvalarından alınarak bir gecede Sibiryâ bölgesinin değişik yerlerine tehcir edilmiş, Bolşeviklerin uyguladıkları politika ile din ve vicdan özgürlükleri ellerinden alınmıştır. Özellikle son 70 yılda, birliğin dağıldığı döneme kadar dış dünya ile bağları tamamen kopmuş, bakımsızlıktan camileri yıkılmış, ibadete açık olmadığı için kapanmış veya amaç dışı kullanılmıştır. Toplumun saygı duyduğu din büyüklerinin türbeleri bile ilgisizlikten ziyaret edilemez hâle gelmiştir.

10 Tümer - Küçük, a.g.c., s. 21.

11 Tümer - Küçük, a.g.c., s. 23.

Sovyet İhtilaliyle birlikte üst üste yapılan alfabe değişiklikleri Müslüman halklar arasında kültürel deformasyona yol açmış, sonuçta tabîi olarak dinî ve sosyo-kültürel hayat özünden uzaklaşmıştır. Din, ancak siyasî ve sosyo-politik etkinin ulaşamadığı, Kafkas Dağları'nın şefkatli sinelerinde az da olsa ayakta kalabilmiştir. Bunun haricinde din, dış dünyaya şirin görünmek, "Sovyetler'de de İslam serbesttir." imajını korumak veya uyandırmak için bazı dini içerikli resmî binaların, tarihî eserlerin açık bulundurulduğu sembolik ve folklorik seviyede bir temsille varlığını sürdürebilmiştir.

Elde ettiğimiz neticeleri sonuç bölümünde özetlemeye çalıştık. "Genel Değerlendirme" kısmında "ulaştığımız sonuca kuvvet kazandırmak üzere araştırma metninde kullanmadığımız"¹² bazı kaynak ve dipnotlara "Kafkasya Üzerine Genel Bir Değerlendirme" adı altında yer verdik.

Çalışmamız aynı zamanda bir alan araştırmasıdır. Sahamız Kafkasya bölgesidir. Araştırmamıza kaynak taraması ile başladık. Sonra mahallinde gözlemler yaparak elde ettiğimiz olguları değerlendirdik. Yakın görüşmeler, ziyaretler ve röportajlarla çalışmamıza derinlik kazandırmaya, dinî hayatı aksettiren yerleri belgelendirmeye çalıştık. Anket çalışmasını, ortamın hassasiyetinden dolayı yapamadık. Röportajlarımızı Azerî Türkleri ve Lezgi halkları arasında yaptık. Diğer Abaza, Çerkez, Çeçen vs. Müslüman halklar için bu gözlem ve röportajlarımızı bir ölçü kabul ettik. Çünkü Sovyetlerin din politikası bütün Müslümanların yaşadığı her coğrafi bölgede aynıydı. Çeşitli tespitleri senteze tabi tutarak sonuca ulaşmaya çalıştık.

Araştırma; gözlem ve mülâkatlarımız, dinî hayatın muhtelif kesitleri içerisinde toplumla birlikte duyarak, hissederek ve olayların içinde yaşayarak Ekim 1993 ile 31 Mayıs 1994 tarihleri arasında Azerbaycan'ın Qusar reyonunda, Sumqayıt ve Bakû şehirlerinde yapılmıştır. Azerbaycan dışında yaşayan diğer Türk topluluklarının dinî ve kültürel yaşantıları kaynak taraması şeklinde incelenmeye çalışılmıştır.

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Karaçay ve Balkar Türkleri homojen ve muhafazakâr bir yapıya sahip oldukları için diğer Abaza, Adige gibi öteki boyları da etki alanlarına almışlardır. Bu bakımdan Karaçay-Balkar Türkleri, çalışmamızın önemli bir kısmını oluşturmuştur. Karaçay-Balkar Türklerinin sosyo-kültürel yaşantıları hakkında Ufuk Tavkul'un

12 Mübahat S. Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usul, s. 90, İstanbul, 1991.

aynı konudaki çalışması bizim için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Dağıstan'da yaşayan Türklerin dinî yaşantılarının diğer Kafkasya Müslümanlarından farklı olmadığı için ayrıca ele alınmamıştır. Özellikle Kuzey Kafkasya -Çeçenistan ve Dağıstan- da dinî hayat tasavvufi boyutta yaşandığı için tarikatlar konusuna fazlaca yer verilmiştir.

Kafkasya genelinde ise dinî hayat bir takım fenomenler şeklinde varlığını sürdürmektedir. Tasavvuf büyüklerinin kabirleri, aşırı Sovyet baskısı yüzünden kabuğuna çekilen insanlar tarafından ziyaret edilerek, buralarda kurbanlar kesilerek ve yemekler yedirilerek hayır yapma şeklinde görülmektedir ki bastırılmış dinî duygular böylelikle tezahür ettirilmektedir. Tasavvuf, Azerbaycan'da pir inancı şeklinde folklorik bir işlem ama iman, ibadet anlayışı içinde samimi bir tavırla kendisini gösterirken, Dağıstan ve Çeçenistan'da müridizm veya Kadîrîlik ve Nakşibendîlik şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Kafkasya Bölgesi

Azeri araştırmacı Nadir Memmedov “Azerbaycan’da Yer Adları” adlı eserinde Kafkas kelimesinin menşei hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Kafkas” adına ilk defa M.Ö. 6-5. yüzyılda yaşamış Yunan bilim adamı Eshil’in eserinde “Kavkosos” şeklinde rastlanır. Yunan tarihçisi Herodot da “İstoriya” adlı eserinde Kafkas adını zikreder. Kadim Yunan tarihçilerinden olan Eratosfen, Kafkasa Azeridi yerine sadece “Kaspios” adını kullanmıştır.

Kafkas Kelimesinin Etimolojisi

Kafkas adının manası hakkında günümüze kadar bir dizi fikirler ileri sürülmüştür. Coğrafi adı “het” dilindeki “qaz-qaz” sözünden olup, geçmişte Karadeniz’in güney sahillerinde yaşayan halkın adını taşıma ihtimali vardır.

Kafkas sözü ile alakalı bir iddiaya göre sözün birinci bölümü Slav dillerinde olan “kovat (metal dövme)” sözü ile ilgilidir ve kavim adını bildiren “qas” sözü ile birleşerek Kafkas “Qasların metal döven dağ ülkesi” anlamına gelen bir söz teşekkül etmiştir. Bu mülâhazaya göre “Kafkas” sözü “Qas” aşiret adı ile alakalandırılır, Slavca “kovat” (dövmek) sözü ile adlandırılmasının inandırıcılığı azdır.

Başka bir görüşe göre “Kafkas” dağ adı Sanskrit dilindeki “Qaz” (ışıldayan) “Qravan” (kaya) ve “Kuh-Kasp” (Kaspi Dağları) kelimelerinden türemiştir. Kafkas adını zirvelerin sathi güneşli havada parıldayan kar ve buzullardan almıştır. Kafkas’ın “Ak karlı” manasına geldiğini söyleyenler de olmuştur. Coğrafi esaslara dayanılarak adın manası hakkında ileri sürülen deliller bu mülâhazanın ilmî olmayan yönüdür.¹³

13 Nadir Memmedov, Azerbaycan’da Yer Adları, s. 138, Bakı, 1993.

A. A. Bakuhanov, “Kafkas” adını “Qas” sözü ile şark kaynaklarında efsanevi bir dağ olarak çok meşhur olan “Qaf” kelimesinin birleşmesi neticesinde ortaya çıktığını kaydeder.¹⁴

“Qaf” sözü “dağ” manasına Fars dilinde kullanılan “kayfa” kelimesinden alınmış ve biraz ses ve şekil değişikliğine uğramıştır.¹⁵ Burada yay “diftong”undan (iki sesli harfin bir hece gibi kaynaşması) ilk kuvvetli sesli harf kalmış, ikinci yarım sesli düşmüştür. Kelimenin sonunda bulunan yüksek ünlü ses “a” yine birçok Farspehlevi-Fars sözlerinin inkişafında kendi tesirini gösteren kanuna uygun olarak “kayfa” kelimesinin sonundan düşmüş ve böylece “kaf” kelimesi türemiştir.¹⁶ Kaf Dağı’nın birçok manalarından biri de Arz’la ilgilidir.¹⁷

Dede Korkut’un kitabında adı geçen “Kazlık Dağları” Kafkas Dağı demektir. Bunun muhtevasını Azerbaycan Türkçesine çevirip, “Kazlar Dağı” manasını vermek için “Kaz” kelimesine “el” veya “mekân” manasına gelen “-lık” eki ilave edilmiş ve “dağ” kelimesi “kazlık” ifadesi ile birleşmiştir. “Dede Korkut”da “Kafkas” coğrafi adının manası “Od Dağı”, “Oğuz Dağı” olarak izah edilir.

İleri sürülen mülhaza ve fikirlerin genelinde “Kafkas” coğrafi isminin terkiibinde “kaf” eki sürekli katılmaktadır. Coğrafi yer adları ile ilgili yapılan araştırmalar gösterir ki coğrafi ismin “Kasların metal döğen dağ ülkesi”, “Ak karlı”, “Işıldayan Kaya”, “Kaspi Dağları”, “Od Dağı”, “Oğuz Dağı” v.s. manalarında izah olunması ilmî değildir. Prof. E. M. Demirzade: “Kafkas adında ‘dağ’ manası ve ‘Qas’ kabilesinin adı var ve burada hiçbir ‘metal dövme’ veya ‘kar’ mazmunu yoktur.” demektedir.

Bizce “Kafkas” coğrafi adı “dağ” manasına gelen “kaf” ve kavim adı olan “Qaz” (“Qas”, “Haz”) kelimelerinden meydana gelmiş “Qas”, “Qaz” kavminin yaşadığı, yerleştiği dağ demektir.¹⁸

a. Fizikî Olarak Kafkaslar

Rusça Kavkaz, bir dağ sisteminin ve Birleşik Devletler Topluluğu’nun Avrupa’daki topraklarının güneybatısında bulunan coğrafi

14 Memmedov, a.g.c., s. 138.

15 M. Streck, “Kaf Dağı”, İslam Ansiklopedisi, c. 6, s. 59-61, M.E. B. Yayınları, İstanbul, 1967.

16 Memmedov, a.g.c., s. 138-140.

17 M. Streck, a.g. md., İslam Ansiklopedisi, c. 6, s. 60.

18 Memmedov, a.g.c., s. 140.

bölgenin adıdır. Dağlar, Kafkas Dağları adıyla anılır. Batıda Karadeniz ve Azak Denizi, doğusunda Hazar Denizi'yle çevrilidir.

Genellikle Kuzey-Güney doğrultulu çeşitli sıradağlardan meydana gelen Büyük Kafkasların uzunluğu 1.200 km.dir. Dağlardaki başlıca zirveler Elbruz (5.642 m.) Dintau (5203 m.) Koştantau (5.144 m.) Şhara (5.068 m.) ve Kazbek (5.033 m.)dir. Dağlarda 1.424 km²'lik alanı kaplayan 2.200 buzul vardır. Güneydoğu doğrultusunda bölgeyi boydan boya geçen dağların güneyinde kalan topraklara “Transkafkasya” (Kafkas ardı), kuzeyine ise “Kafkas önü” denir. En önemlileri Mamison ve Daryal olan geçitlerin yanı sıra Gürcistan ve Osetya askerî karayolları da dağları yararak bu iki bölgeyi birbirine bağlar. Kafkas önü bölgesi çoğu hububat ekimi yapılan geniş düzlüklerden oluşur; Transkafkasya ise benzer düzlüklerle ve Küçük Kafkaslarla kaplıdır.

Kafkaslarda bol su kaynağı vardır. Derin ve büyük ırmaklar Rioni, Kura ve Aragvi'dir. En büyük göl ise Sevan'dır. Dağların yamaçları meşe, kestane, kayın, çam, dişbudak ve ihlamur gibi ağaçlardan oluşan ormanlarla kaplıdır. Bölgede dağ keçisi, kızılgeyik, ayı, vaşak, tilki ve yaban sığırı gibi hayvanlar yaşar. Berrak ırmaklar ve göllerde bol miktarda alabalık vardır.

Kafkas Dağları; kömür, demir cevheri, kurşun, çinko, bakır, molibden, manganez gibi maden yataklarıyla yeraltı kaynakları bakımından çok zengindir. Azerbaycan'da ayrıca Krasnodar ile Stavropol bölgelelerinde petrol çıkarılır. Doğalgaz yatakları da son zamanlarda önem kazanmıştır. Kafkas Dağları aynı zamanda maden suları, yapı malzemesi olarak kullanılan taşlar ve öteki mineraller bakımından da zengindir.¹⁹

b. Siyasi Olarak Kafkasya Bölgesi

Adını bölgeye veren, Kafkas Dağları, Karadeniz kıyısından Hazar kıyısına kadar kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan genç, sarp ve yüksek dağlardır. Batıda Kuban Irmağı'nın hemen güneyinden, Taman Yarımadası'ndan, Kerç Boğazı yakınlarından başlar. Burada Karadeniz sahilinde Novorossiysk limanı vardır. Doğuda Apşeron Yarımadası'nda Hazar kıyısındaki Bakû Limanı'nda sona erer. Kafkasya bölgesi bu ulu dağların her iki tarafındaki ülkedir. Kuzeyinde kalan kısma Kuzey Kafkasya denir ki Avrupa kıtasının güneydoğu ucudur; güneyinde kalan kısma Güney Kafkasya denir ki Asya kıtasının kuzeybatısıdır. Güney-

¹⁹ Ana Britannica, “Kafkaslar”, c. 12, s. 385-386; Ana Yayıncılık, İstanbul, 1986-1990.

de sınırı Aras Nehri'dir. Kuzey sınırı Terek ve Kuban Nehirleri'dir. Kafkasya, Karadeniz'in doğu ve Hazar'ın batı kıyıları arasındaki ülkelerin bulunduğu bölgenin genel adı şeklinde de tarif edilebilir.²⁰

Güney Kafkasya 189.700 km², Kuzey Kafkasya 168.250 km² toplam 357.950 km² büyüklüğündedir.²¹ Bu ölçü bazı kaynaklarda 450.000 km olarak belirtilmektedir.²² Güney Kafkasya toprakları bugün Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında paylaşılmıştır. 1981 sayımına göre toplam 14.710.000 nüfus yaşar. 6.483.000'i Türk'tür. Kuzey Kafkasya'da nüfus 8 milyonu bulmaz. Müslüman nispeti daha az, Türk nispeti ise çok daha azdır. Kuzey Kafkasya'nın doğusu, Hazar'a yaslanan bölge Dağıstan Türk Otonom Cumhuriyeti'dir. Diğer kısımlar üzerinde Rusya Federasyonu'na bağlı Çeçenistan, Osetya, Karaçay-Çerkez, Kabartay, Adıgey, Abhazya gibi birçok küçük Müslüman otonom cumhuriyetçikler vardır.²³

c. Demografik ve Etnografik Açıdan Kafkasya Bölgesi

Stratejik önemi hemen herkesçe aşikâr olan Kafkasya bölgesi bir ırklar ve kavimler sergisidir. "Kafkas ırkları" veya "Yafesîler" apayrı bir ırk ve dil grubudur. Fakat bu grup mensupları bugün Kafkasya nüfusunda epey küçük bir azınlıktır. Güney Kafkasya'nın nüfusça en kalabalık olanları Gürcülerdir. Gürcülerin çoğu Ortodoks'tur. Gürcülerin Müslüman olanları da vardır. Acaraların Gürcü olmadığı konusunda ise çeşitli görüşler vardır. Hepsinin ayrı dili olan diğer Kafkas ırkları, bir kaç yüz biner kişilik Müslüman kavimlerdir. Bunlar Çerkezler, Abazalar, Çeçenler, İnguşlar, Avarlar, Laklar, Darginler, Gürcüler, Lezgiler, Osetlerdir ki Kafkas kavimleri içerisinde hatırı sayılı bir nüfusa sahip olanı Çeçenlerdir.

Bölgedeki Ermeniler, Hint Avrupa (Ari) kavimler grubunun İran Kavimleri dalından bir ırktır. Bu gruptan küçük miktarda İranlı da vardır. Ruslar ise son asırda ülkeye gelmişlerdir. Bütün bu kavimlerin nüfusça en çoğunu Türkler teşkil eder: Kumuklar, Nogaylar, Kalmuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Karakalpaklar Kundurlar ve Azeri Türkleri...

20 Yeni Türk Ansiklopedisi, "Kafkasya", c. 5, s. 1620; Ötügen, İstanbul, 1985.

21 Ahmet Hazer Hızal, Kuzey Kafkasya, s. 16, Ankara, 1961.

22 Sami Üngör, Coğrafya Sözlüğü, Kafkasya, s. 406; M.E.B, İstanbul, 1961.

23 İsmail Özsoy, Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, s. 2, İzmir, 1997; Resul Hamzatov, Benim Dağıstan'ım, s. 372-396, İstanbul, 1984.

Kafkasya Türklerinin en büyük kısmı Azeri Türkü'dür.²⁴ Kısa ve öz olarak bu kavimlerin yaşadıkları bölgeler ve genel yaklaşık nüfus oranları istatistikî verilere göre şöyledir:

1. Azerbaycan

Alanı 86.600 km² Nüfusu 1 Ocak 2001'e göre 8.081.000'dir. Bu nüfusun % 93,4'ü Müslüman; % 2,5'i Ortodoks Rus; % 2,3'ü Ortodoks Ermeni; % 1,8'i diğer inanç mensupları oluşturmaktadır. Etnik dağılım bakımından nüfusun % 91'ini Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Türk nüfusun yanısıra Lezgiler: 185.000, Ruslar: 151.000, Avar Türkleri ve diğer topluluklar ise: 50.000 civarındadır. Azerbaycan'da yaşayan vatandaşların % 91'i Oğuz Türklerinin bir boyu olan Azerbaycan Türklerinden ibarettir. Azerbaycan Türkleri M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren bu coğrafyada yaşamaktadır.

12 Kasım 1995 tarihinde kabul edilen Azerbaycan Anayasasına göre Azerbaycan'da yaşayan insanlar "Azerbaycanlı"dır. Azerbaycan Türkleri böylece bir üst kimlik ismi olan "Azerbaycanlı" adını hukuken benimsemiştir. Başkent Bakû: 3 milyon nüfusuyla eski S.S.C.B.'nin en kalabalık beşinci şehridir. Gence: 300.000 kişi, Sumgayit: 270.000, Mingçeçvir: 97.000, Ali Bayramlı: 70.000 ve diğer kentler ise 100 binin altında bir nüfusa sahiptir. Resmî dil olan Azerbaycan dilinin yanında Rusça, Ermenice, Lezgice, Gürcüce konuşulmaktadır.²⁵

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin nüfusu 239.000'dir, bunun 230.000'i Müslüman ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi -ki şimdi Ermeni işgali altında- Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlıdır.

2. Rusya Federasyonu'na Bağlı Özerk Cumhuriyetler

a. Dağıstan: Nüfusu 1 Temmuz 1995 tarihi itibarıyla 2.082.000'dir. Nüfusun % 58'i köylerde, % 42'si şehirlerde yaşamaktadır. Başkent Mahaçkale'nin nüfusu 350.000'dir. Derbent, Buynak, Kaspiysk, Havsavyurt, Kızılyurt, Kızlar ve İzberbaş önemli kentleridir. Dağıstan nüfusunun büyük çoğunluğu (% 80'e yakın) Sünnî Müslümandır. % 15 civarında Şîî Müslüman vardır. Diğer % 5'lik kesim farklı din ve inançlara mensuptur.

24 Avrasya Dosyası, c. 7, sy. 7-9, ASAM, Ankara, 2001.

25 Avrasya Dosyası, c. 7, sy. 1, s. 7-9, ASAM, Ankara, 2001.

b. Çeçenistan ve İnguş Cumhuriyetleri: Çeçen Devlet İstatistik Komitesi verilerine göre 1997 sonu itibariyle Çeçenistan'ın nüfusu 1 milyon civarında olup, bunun % 30'u şehirde yaşamaktadır.

1989 sayımlarına göre SSCB genelinde toplam Çeçen sayısı 958.309 olup bunların 734.501'i Çeçenistan'da bulunmaktadır. Buradaki esas etnik gruplar İnguşlar, Ruslar, Avarlar, Nogaylar, Kumuklar, Ermenilerdir. Ülkede 6'sı kent ve 22'si kırsal il olmak üzere toplam 420 yerleşim birimi bulunmaktadır. Başkenti Covher (eski Grozni) kentidir. Nüfusun büyük çoğunluğu Sünnî Şafîî olup Nakşibendî ve Kadirî tarikatına mensuptur. Büyük Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarında bulunan İnguşetya'nın nüfusu ise 01.04.1998 tarihi itibariyle 314.800'dür. Bu nüfusun 138.300'ü şehir, 176.500'ü köylerde yaşamaktadır. Halk Müslüman'dır. Çeçenistan ile İnguşetya arasında idari sınır çizgisi belirlenmemiştir.²⁶

c. Kuzey Osetya: 1998 sonu itibariyle yüzölçümü yaklaşık 8 bin km²'dir. Nüfusu 667.300'dür. Rusya Federasyonu bölgeleri içinde Moskova'dan sonra nüfusu en yoğun olanıdır. Kuzey Osetya, Kuzey Kafkasya'nın en çok kentleşmiş bölgesidir. Nüfusun % 69'u 6 şehir ve 7 şehir tipli kasabada, % 31'i köylerde oturmaktadır. Başkenti Vladikafkas'tır. Ülke nüfusunun % 49'u başkentte oturmaktadır. Ülkede yaşayan etnik grupların dağılımı 1998 başları itibariyle şöyledir: Osetler % 57,3; Ruslar % 26,3; İnguşlar % 5,1; Ermeniler % 2,2; Gürcü ve Kumuklar % 1,7 olarak belirtilmiştir.²⁷ Halkın çoğunluğu Hristiyan'dır, az miktarda Müslüman vardır.

ç. Kabartay ve Balkar Cumhuriyeti: 12,5 bin km² bir alana yerleşik olan cumhuriyet, 7 şehir ve 9 ilçeden oluşur. Başkenti Nalçik'tir. Nüfusu 784.000'dir. Kabartaylar % 50, Ruslar % 32, Balkarlar % 10'dur. Kabartay ve Balkarlar, Adıge-Abhaz ve Türk dili gibi farklı dil gruplarına ait olmalarına rağmen Sovyet döneminde birlikte millî devlet özerkliğini elde etmişlerdir. Hristiyanlar çoğunluk, Müslümanlar ise azınlık durumundadır.²⁸

26 V. A. Tişkov - E. İ. Filippova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler Ve Sorunlar, s. 57, 23, AVSAM, Ankara, 2001.

27 V. A. Tişkov - E. İ. Filippova, a.g.e., s. 36.

28 V. A. Tişkov - E. İ. Filippova, a.g.e., s. 102.

d. Adıgey Cumhuriyeti: Yüzölçümü 7,6 bin km²'dir. 1991 yılında Krasnodar eyaletinden ayrılmıştır. Bu tarihe kadar Adıgey Özerk Bölgesi olup 2 şehir, 7 ilçesi vardır. Başkenti Maykop'tur. Nüfusu 442.000'dir, 1970'te bunun 54 bini Müslüman'dır. Adıgeylerin Sovyet dönemi verilerine göre şu kolları vardır: Şapsığlar, Natuhaylar, Abzahlar, Bjeduğlar, Besleneyle ve diğerleri... Adıgey'nin en yoğun nüfusunu % 68'le Ruslar oluşturmaktadır. Adıgeyler ise ülke nüfusunun % 23'ü civarında olmasına rağmen iyi derecede örgütlenmiş ve güçlü millî harekete sahiptirler.²⁹

e. Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti: Yüzölçümü 14,1 km²'dir. Dört şehir ve 8 ilçeden oluşan ülkenin başkenti Çerkez şehridir. Nüfusu 431.000'dir. 1970'e göre 185.000'i Müslüman'dır. Bir kısım Karaçay Türkleri'nin iddialarına göre Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nin % 40'ı Karaçay, % 42'si Rus, % 18'i Çerkez'dir. Karaçaylar ve Çerkezler Sünnî Müslüman'dır.³⁰

3. Gürcistan'a Bağlı Özerk Cumhuriyetler

a. Abhazya: Nüfusu 506.000'dir. Hristiyan Abhazlar, nüfusun çoğunluğunu teşkil eder. 1970'e göre genel nüfusun 45.000'i Müslüman'dır. Bugün Abhazya'da, Yaşar Kalafat'ın belirttiğine göre 3-5 bin kişilik bir Osmanlı Türkü vardır. 1994'deki Gürcü-Abhaz Savaşı'nda 250.000 Gürcü, Abhazya'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.³¹ Başkenti Suhumi'dir.

b. Acaristan: Türkiye ile sınır olan Acaristan Gürcistan'a bağlı özerk bir cumhuriyettir. İç savaşta, Gürcü-Abhaz ve Gürcü-Oset savaşında tarafsız kalmıştır. En önemli merkezi Batum şehridir. Acaristanın Nüfusu 355.000'dir. Bunun 150.000'i Müslüman Gürcüdür.

c. Güney Osetya: Nüfusu 98.000'dir. Küçük bir Müslüman azınlık vardır.

4. Ermenistan

Ermenistan'da Müslüman Türkmen ve Kürt azınlığın 100.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1990'dan itibaren Ermenistan ve

29 V. A. Tişkov - E. İ. Filippova, a.g.e., s. 98.

30 V. A. Tişkov - E. İ. Filippova, a.g.e., s. 100; Yaşar Kalafat, Kırım-Kuzey Kafkasya, s. 150, ASAM, Ankara, 1999.

31 Yaşar Kalafat, Etnik Sosyoloji Açısından Kars ve Kafkasya, s. 130-131; Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 133, Ağustos, 2001.

Karabağ'da çıkan olaylardan sonra Azerbaycan ve Ermenistan arasında karşılıklı sığınmalar olmuştur. Ermenistan'da yaşayan, başta Ermenistan Parlamentosunun Azeri asıllı Ermenistan vatandaşı 13 milletvekili olmak üzere birçok bürokrat, aydın, öğretmen, öğrenci ve meskûn halktan ibaret on binlerce Azerbaycan Türkü de tarihî topraklarından çıkartılmışlardır. Bugün ise Bakû ve Sumgayıt gibi şehirlerde yaşayan Ermeniler de Ermenistan'dan kovulan Azerilerin baskılarına maruz kalarak Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Böylece iki toplum arasında göçmenlerle başlayan karşılıklı gerginlik, yerini silahlı çatışmalara bırakır duruma gelmiştir.³²

Kafkasya, yukarıda da geçtiği gibi coğrafi açıdan sıradağlar, platolar, dağ etekleri, vadiler, ovalar, ırmaklar ve göllerden oluşan karmaşık bir bölgedir. Bu karmaşık coğrafi yapı arasında bir kaç yüz kişiden oluşan dil toplulukları ve sayıları milyonları bulan halk yaşamaktadır. Bu çeşitlilik çok eski çağlara kadar uzanır. Tarihçi Plinus, Romalıların bölgede işlerini ancak 80 tane tercümanla yürütebildiğini belirtmektedir. Bazı tarihçiler bunun 130 olduğunu zikreder. 300 hatta 350 dilin varlığından söz edilmektedir. Bu dillerin sayısı hakkında en temkinli Avrupalı yazarların bile verdikleri rakam kırkın altına düşmemektedir.³³ Sadece Dağıstan'da bugün otuzun üzerinde etnik grup yaşamaktadır.³⁴ Arap coğrafyacıları ise Kafkasya'ya "Cebel'ül-Elsine", "Diller Dağı" adını vermişlerdir. Ruslarda da aynı manada "Gora Yazıkov" denilmektedir.³⁵

Kafkasya'da konuşulan diller dört ayrı dil ailesinden gelir. Kafkas (ya da Eski Kafkas), Hint-Avrupa, Türk ve Sami dil aileleri. Son üç gruba giren toplulukların Kafkasya'ya sonradan göç ettikleri bilinmektedir. Kafkasya dillerini konuşanlar ise bölgede tarihin başlangıcından beri oturan yerli halklardan oluşur.

Kafkasya'nın yerli halkları iki kuzey, bir de güney koluna ayrılır. Gürcülerin yanı sıra onlarla yakın akraba olan Megrelleri, Lazları ve Svanları kapsayan güney kolu. (1979 nüfusu 3.571.000) Kafkas ardının batı kesiminde yaşar. Daha küçük olan iki kuzey kolu ise pek çok halkı

32 Sinan Oğan, *Yüzyılın Dramı, Avrasya Dosyası*, c.7, sy. 1, s. 433-435, ASAM, Ankara, 2001; Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, s. 14-16, İstanbul, 1992.

33 John F.Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 22, İstanbul, 1989.

34 Özsoy, a.g.c., s. 4; Abdullah Magomedov, *Dagestan i Dagestansı v Mirc, İzdatelstvo, "Yupiter"*, s. 18; Mahaçkale, 1994.

35 Özsoy, a.g.c., s. 55; Baddeley, a.g.c., s. 22; Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, s. 13, İstanbul, 1993.

içine alır. Bu halkların en kalabalık olanları Kuban ve yukarı Terek havzalarına yerleşmiş olan Kabartaylar (322.000) Büyük Kafkasların orta kesiminde yaşayan Çeçenler-İnguşlar v.s. ile Dağıstan'da yaşayan Lezgiler (383.000) ve Laklardır. (100.000)

Hint-Avrupa halkları, Kafkas ardına M.Ö. 10. yüzyıl başlarında gelmişlerdir. Aynı kökenli bir başka eski topluluk da Büyük Kafkasların orta kesiminde yaşayan Osetlerdir. (542.000) Bunlar M.Ö. VII. yüzyıl-da Hunların baskısıyla Kafkasya'ya sığındıkları M.S. IV. yüzyıla kadar Güney Rusya steplerinde dolaşan İran kökenli halkların kalıntısıdır.³⁶

d. Kafkasya'nın Tarihine Kısa Bir Bakış

Kafkasya, uzun zaman insanlığın en eski bir kaç efsanesinin yer aldığı bir masal diyarı sayılmıştır. "Yaradılış Efsanesi"ne göre Cennet bahçesinin sınırları buradan geçmektedir. Prometheus ve Altın Post efsaneleri de Kafkasya'da geçmiştir; ayrıca İran ve doğu efsanelerinin ana temaları da buradan kaynaklanmıştır.³⁷

İbrani, Eski Yunan ve İran kaynaklarında Kafkasya ile ilgili olarak verilen bilgiler, Roma devrinden başlamaktadır. Bu devirde, Kafkasya'nın doğusundaki Dağıstan ve İberyaya, Romalıların hâkimiyeti altındadır. Aynı devirlerde İran'da hüküm süren Eşkaniyan hanedanı ile Romalılar arasında Kafkasya için çeşitli savaşlar yapılır. Eşkaniyanlardan sonra İran'a hâkim olan Sasaniler, Romalıların Kafkasya'daki hâkimiyetine son verirler.³⁸

Türk kavimleri ülkeye İlk Çağda ayak basmaya başlamalarına rağmen, Müslüman Türklerin Kafkasya ile ilişkileri Selçuklularla başlar. 7. asırda Doğu Roma ve Sasanî İmparatorlukları arasında paylaşılan Kafkasya, Büyük kısmıyla Müslüman Araplara geçmiştir. Müslümanlar, Kafkasya'yı Emevî halifesi Hişam zamanında ele geçirmişlerdir. Onlar Hazarlar ve diğer Türk kavimleriyle savaşır, fakat Gürcüleri, Çerkezleri ve diğer dağlıları yenemezler.

Cengiz ve Timur çağlarında Kafkasya'da yaşayan Gürcüler ve diğer kavimler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 11. asırda Selçuklu Türkleri, Kafkasya'nın büyük bölümüne hâkim olmuşlardır. Gürcistan bu devletlere tabi olup varlığını sürdürmüştür. Türk boyları da ülkeye bilhassa

36 Ana Britannica, "Kafkasya", c. 12, s. 386.

37 M. Streck, a.g.md., c. 6, s. 59-61; Büyük Larousse, "Kafkasya", c. 12, s. 6180, İstanbul, 1986.

38 Yeni Türk Ansiklopedisi, "Kafkasya", Ötügen, c. 5, s. 1651.

Azerbaycan'ın kuzey kısmını teşkil eden Güney Kafkasya'nın doğusuna yoğun olarak yerleşmişlerdir. Hazarlar, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları gibi birçok Türk devletinin idaresinde yaşayan bölge, 16. asırda Osmanlı ve İran (Safevi) Türk devletlerinin mücadele sahası hâline gelmiştir. Kafkasya'ya bizzat sefere çıkan Osmanlı hükümdarları, Kanûni (1520-1566) ve IV. Murat'dır. (1623-1640) Yavuz Sultan Selim ise Güney Kafkasya'nın güneyinden geçmiştir. Asrın sonunda Osmanlılar ülkenin bütününe ele geçirip Hazar'a çıktılarsa da umumiyetle doğu yarısı İran'da ve batı yarısı da Türkiye'de kalmıştır.³⁹

Kafkasyada Türk- İran mücadeleleri devam ederken üçüncü bir güç ortaya çıkar: Rusya. 1722'de B. Petro'nun İran seferi, Osmanlı ve İran devletleriyle uzun çatışmalar dizisinin ilki olur. Osmanlılar 18. asır sonlarında Kuzey Kafkasya'daki küçük kavimlerin büyük bir çoğunluğunu İslamlaştırırlar. Kuzey Kafkasya'nın Müslümanlaştırılmasında Osmanlı Devleti'nin Soğucak Valisi Ferah Ali Paşanın çok büyük rolü olmuştur. Ruslar ise gittikçe güneye inerek tesirlerini arttırlar. Küçük Kaynarca (1774), Gülistan (1813), Türkmençay (1828) Anlaşmalarıyla Ruslar, Batum hariç Osmanlı Kafkasya'sının ve İran Kafkasya'sının tamamına hâkim olup bugünkü sınırlarını tespit ederler. Ancak gerek istila savaşlarında, gerek istiladan sonra Türkler, bazen diğer kavimler, Ruslarla çok kanlı mücadeleye ve istiklâl harbine girerler. 1830-1859 yılları arasında Şeyh Şamil'in liderliğindeki çeyrek asırlık mücadele, bu harplerin en ünlüsüdür. İstiklal savaşçıları üstün teknoloji ve asker gücüne dayanamayınca kitleler halinde Osmanlı Devleti'ne göç ederler. Rus Çarları Kafkasya'da sömürgeleştirme ve Ruslaştırma siyaseti yürütürler. 19. yüzyıl sonunda milliyetçi ve toplumsal hareketler genişler. Çar hükümetine muhalefet artar. 1905 ve 1917 Rus İhtilalleri olumlu karşılır.

Ekim 1917'de Rus orduları, Türk-Kafkas cephesini terk ederler ve ardından Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye bırakan "Brest-Litovsk" antlaşmasını imzalanır (1918). Kafkas ardı milletleri Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan olmak üzere Rusya'dan ayrılarak bir federasyon kurdularsa da bu federasyon uzun ömürlü olmaz ve dağılır. Daha sonra her biri sosyalist yönetimli birer parlamenter cumhuriyet olurlar.

39 P. M. Holl-Ann.K. S. Lambton-Bernard Lewis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, c. 1, s. 381-463, İstanbul, 1988; Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 9-13; T.D.V. Yayınları, Ankara, 1991; Yeni TürkAnsiklopedisi, "Kafkasya", c. 5, s. 1621.

Kuzey Kafkasya'da bağımsızlığını kazanmak istiyordu, ama bölge Beyaz Rusya ve Bolşevik Kızıl Ordularının savaş alanına dönmüştü. İç savaşlar ve sınır çatışmaları Kızıl Ordu'yu yardıma çağırarak yerel Bolşevik komiteler aracılığı ile üç Kafkas ardı devletinin Sovyetleşmesine kadar (1919-1921) birbirini izledi; bu arada Türkiye, bölgeye dair Sevr Anlaşması (10 Ağustos 1920) hükümlerinin uygulanmasını engellemek için bir taarruz başlattı. Türkler ve Sovyetler arasında imzalanan Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) yeni sınırları belirledi.⁴⁰ 15 Aralık 1922'de Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan bir Kafkas ardı Sovyet Federasyonu kuruldu ve SSCB'ye katıldı. 1936 Sovyet Anayasası, Kafkasya'nın etnik çeşitliliğini tam yansıtmayan bir siyasi ve idari bölünmeye neden oldu. II. Dünya Savaşı sırasında Kafkasya, Stalingrad'la birlikte, Almanların 1942 yaz saldırısının iki hedefinden biriydi. Bakû petrol kuyularına ilerlerken Terek kıyısında durdurulan Alman kuvvetleri, bazı tepeleri (Elbruz, 21 Ağustos) ele geçirdiler, fakat güney yamacı aşım Gürcistan'a ulaşamadılar. Stalingrad Bozgunu ile Almanları ele geçirdikleri bütün toprakları boşaltmak zorunda kaldı. (Ocak-1943) Çatışmalar sırasında Almanlarla işbirliği yapmakla suçlanan bazı Kafkasya halkları (Çeçenler, İnguşlar, Karaylar) sürgüne gönderildiler ve ancak Komünist Partisinin 20. Kongresi'nden sonra aklandılar.⁴¹ Herhangi bir suçla suçlanmadıkları halde sürgün edilen Ahıska Türklerinin ise kaderi içler acısıdır. Bu konuya kitabın ileri bölümlerinde temas edilecektir.

40 Mehmet Saray, Atatürk'ün Sovyet Politikası, s. 68-88, İstanbul, 1984.

41 Büyük Larousse, "Kafkasya", c. 12, s. 6180.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA'DA MÜSLÜMANLARI
BARINDIRAN HALKLAR

Kafkasya'da Yaşayan Müslüman Halklar

Kafkasya bölgesinden Türkiye'ye göç etmiş bütün Kafkas kökenli halklara fark gözetmeden Çerkez denilme hatası ülkemizde çok yaygındır. Bu çalışmayı yapana kadar aynı hatanın içinde biz de vardık.

Kafkas halklarının hepsi Osmanlı kaynaklarında "Akvam-ı Çerakise" olarak geçmesinden dolayı, Anadolu aydını bu eserlerden ve bazı siyasi mülâhazalardan da etkilenmiş ve eserlerinde o şekilde zikretmiştir, fakat Sovyetler Birliği dağılınca, Kafkas halklarının köken, dil, coğrafi konum olarak birbirlerinden farklı oldukları kurdukları millî devletlerinden de anlaşılmıştır.

Bir başka yanlış da Kafkasya bölgesinde yaşayan hemen her Müslüman toplumun Türk sanılmasıdır Çerkez ve Çeçen halkları Türkiye'de birçoklarınınca Türk olarak bilinir. Vakıa bir yönüyle bu Müslüman halklar kendilerini Türklükle özdeşleştirmişler ve kendilerini öyle hissetmektedirler. Yine kanaatimizce böyle bilinmenin bir sebebi, bir Avar Türkü olan Şeyh Şamil'in vermiş olduğu çeyrek asırdan fazla süren efsanevî cihat mücadelesinin Anadolu'da takdirle karşılanmasıdır.

Buna ilâve olarak şunu da söyleyebiliriz: Sovyetlerin Kafkasya bölgesinde girişmiş oldukları asimile ve jenosid hareketler, siyasi taksimatta yapmış oldukları adil olmayan dağıtım, demografik yapıyı bozmuştur. Buna göre iki farklı yapıya ve ırka mensup toplumların bir özerk bölge altında toplanması, azınlık olan unsura idari imtiyaz verilmesi diğerlerini ikinci plana itmiştir.

Özellikle Glasnost ve Perestrojka'dan sonra devletlerarasından kalan demirperde sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ve sivil toplum kuruluşlarının dikkati Kafkasya ve Orta Asya'ya çevrilmiş, bazı gerçekler eskiye oranla daha net ortaya çıkmıştır. Zamanla bu bölgelerde hissedilen Sovyet tesiri zayıflayıp, Türkiye'de bulunan Kafkas kökenli

Müslüman halklar, akrabalarıyla münasebete geçtikçe durum daha da berraklaşacaktır.

Kafkas toplulukları konusunda görüşlerine müracaat ettiğimiz Prof. Dr. Mustafa Kafalı; “Kafkas kökenli bu kabile ve halkları, yüzyıllarca o bölgede hâkimiyet kurmuş, büyük Türk devletlerinin kültürüyle yoğrulmuş, o kültürü benimsemiş, özümsemiş, onun bir parçası haline gelmiş, Türk olmayan Müslüman unsurlar...” olduğunu belirtmiştir. Yine, Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman da sadece Acaraların Türk olabileceğini diğerlerinin, Türk soylu olmadıklarını söylemiştir.

A. Abazalar

1989 yılından bu yana Gürcü-Abaza çatışmasıyla gündeme gelen Abazalar, Gürcistan'a bağlı Karadeniz'in kuzeydoğu sahilinde Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Abazaların atalarının Kureyşli Cebel'ül-Himme'nin oğlu Abbas olduğunu yazar. Abbas, Abaza vilayetine yerleşmiş ve bugünkü Abazalar meydana gelmiştir.⁴² Tarihçi Yılmaz Öztuna'ya göre Abazalar öyle sanıldığı gibi Çerkez veya Çerkezler'in bir kabilesi değil, aksine ayrı bir Kafkas dili konuşan apayrı bir kavimdir.⁴³

Kafkas sıradağları ile Karadeniz arasında sıkışmış bir sahil şeridi olarak uzanan 8660 km genişlikte, 535.000 nüfuslu ülke Abhazya adıyla anılır. 240 km'lik sahil uzunluğu olan Abhazya'nın başşehri Sohumî'dir. Etnik yapı bakımından 95 bin Abhaz (% 18), 240 bin Gürcü-Laz (% 44), 76 bin Rus (% 14), 77 bin Ermeni (% 14), 18 bin Türk; Belarus, Oset vd. (% 4); Rum (% 3) bulunmaktadır.

Abazaların bilinen tarihi M.Ö. 311'e kadar uzanır. İlk Abhaz kralı olan II. Lawan, Batı Gürcistan'ı da ülkesine katarak Abhaz Krallığı'nı kurar. M.S. 3-4. asırlarda Hristiyanlar Abhazya'yı hâkimiyetleri altına alırlar. "Pitsunda" şehrini dinî merkez yaparlar. V-VI. asırlarda Hristiyanlık, Abhazya'nın resmî dini olur. 7. asırda Abhaz Kilisesine muhtariyet tanınarak "Pitsunda Konsülü" diğer konsüllerle eşit hale getirilir. 8. asırda İslam ordularına karşı Gürcülerin yanında yer alırlar. Gürcü, dil ve kültürünün etkisine girip, Gürcü Kilisesi'ne bağlanırlar. 10. asırda Bizans hâkimiyetine girdilerse de sonra tekrar Müslümanların hâkimiyet sahasına giren Abhazlar, Selçuklular, Harzemşahlar ve İlhanlılara

42 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 7, s. 453-455, İstanbul, 1980.

43 Yılmaz Öztuna, İslam Devletleri, c. 1, s. 754; Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989; W. Barthold, "Abazalar", İslam Ansiklopedisi, c. 1, s. 6-8; M.E.B Yayınları, İstanbul, 1965.

vergi verirler. 15. asrın ikinci yarısında Osmanlının adil idaresini tercih ederler. Başşehirleri Suhumkale adıyla Osmanlı şehirleri arasına katılır. Abhazlar Müslüman olarak Abaza ismini alırlar. 1578–1810 yılları arasında huzurlu bir dönem yaşarlar. Birçok Abaza, devlet adamı olarak Osmanlı Devleti'nin üst kademelerinde vazife alır.

Ruslar 1810'da Suhumkale'yi, 1864'te Abhazya'yı işgal ederler. Osmanlılar, Abhaz, Çerkez, Çeçen ve Kırımlıları konfederasyon şeklinde bir araya getirmeye çalışır. 1821-1824, 1830-1840 ve sonrasında “Şeyh Şamil” (...-1871) “Muhammed Emin” ve “Maan Kats” gibi liderlerin önderliğinde diğer Kafkas Müslümanları ile birlikte Abhazlar da, işgal güçlerine karşı kahramanca savaşır. 1864 yılına kadar süren çete savaşlarında Abazaların yarısı şehit olur. Çarlık tarafından Abhazya'nın başına getirilen beyin Rus himayesinde kalmak teklifine, halk karşı çıkar. Güçleri bitene kadar savaştıktan sonra Osmanlı topraklarına göç ederler.⁴⁴ Rusya, Abhazya dâhil Kuzey Kafkasya'yı tamamen işgal eder. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde 1200 kişilik bir Abaza birliği Suhumkale'yi Rus işgalinden kurtardıysa da hiçbir yardım alamamalarına ve Ruslarla çok uzun süre mücadele etmelerine karşın şehri teslim etmek mecburiyetinde kalırlar. Ruslar Kafkasya bölgesinin işgalinde kendilerine yardım eden Hristiyan Gürcüleri, Müslüman Abazaların yerlerine yerleştirirler.⁴⁵

1917'deki Rus İhtilali sonrasında biraz rahatlayan Kafkas Müslümanları, 1918'de “Dağlık Kafkas Cumhuriyeti'ni” kurarlar; ancak aynı yıl içerisinde Abhazya, Gürcü ordusu tarafından işgal edilir. İşgal 1921 yılında Bolşeviklerin burayı Bağımsız SSCB ilân etmelerine kadar devam eder. Stalin döneminde Abhazya Cumhuriyeti, çok küçük olduğu iddiasıyla Gürcistan'a ilhak edilir. (1931) Gürcistan'a bağlı Özerk Abhazya Cumhuriyeti'nde halk Gürcüce öğrenmeye mecbur tutulur. Türkiye'den kaçan Ermeniler, Abhazya'ya yerleştirilir. Bölgeye yerleştirilen Gürcü nüfusla birlikte ülkede Abhazların oranı gittikçe azalır ve % 18 gibi bir rakama düşer. Abhazya aydınlarının % 80'i kurşuna dizilir. Bin bir çeşit baskı ve zulüm, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar devam eder. 25 Ağustos 1990 günü Abhaz Parlamentosu, aldığı bir kararla Abhazya'nın bağımsızlığını ilan eder. “Vladislav Ardzinba” cumhurbaşkanlığına seçilir. Gürcistan, Abhazya'nın

44 Ahmet Rifat Efendi, *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, c. 1, s. 17-18, İstanbul, 1299.

45 Grigorianz, a.g.e., s. 18-20; Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, c. 4, s. 121-122, Ankara, 1991; Bicc,

bağımsızlığını tanımaz. Gürcistan'ın özerk bölgeleri ilhak etme faaliyetleri ve Rusya Federasyonu'nun da bunu desteklemesi, otuza yakın Kafkas kavmini birliğe iter. 1991 yılında Abhazya'nın başkenti Suhu-mi'de bir araya gelen Kafkas halklarının liderleri, Kafkas Halkları Konfederasyonu'nu kurma kararı alırlar. Gürcistan ve Ermenistan'ın, kendilerini yok etmelerine mani olacak ve güvenlerini sağlayacak güçlü ve caydırıcı bir orduyu "Kafkas Barış Gücünü" kurmaya karar verirler. Abhazlar, Çeçenler, Adigeler, Kabartaylar, İnguşlar, Güney-Kuzey Osetler, Sapsıglar, Çerkezler, Avarlar, Darginler Lezgiler ve Laklar Konfederasyona taraftar olurlar.⁴⁶

Günümüzde Abhazya'da Müslüman sayısı fazla değildir. Bu bölgedeki Müslümanlar da diğer dindaşları gibi esaret ve zulüm altında yaşamışlar ve pek çoğu dinlerini daha iyi yaşayabilmek için Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bölgede yaşayan Karaçay-Çeçen-Ahıska Türkleri vs. milletler gibi Abhazların da İslam hakkındaki bilgileri yok denecek seviyededir. Onların, İslam'ı bilmeyiş ve tanımayışlarından menfaat umanlar bölgede yoğun faaliyet içindedir. Mesela Yahova Şahitleri misyonerlik için gelmişler; fakat Cumhurbaşkanı Ardızınba tarafından sınır dışı edilmişlerdir. Çeşitli sebeplerle Türkiye'den Abhazya'ya gelenlerden bol miktarda Kur'ân-ı Kerim ve ilmihal kitapları istenmektedir.⁴⁷

46 Mustafa Gümüşel, Savaşan Abhazya, Türkiye, 17 Temmuz 1993; Öztuna, a.g.c., 755.

47 Gümüşel, Savaşan Abhazya, Türkiye, 17 Temmuz 1993.

B. Lazlar

Karadeniz'in güneydoğu sahillerinde yaşayan Güney Kafkasya kökenli küçük bir Müslüman topluluktur. Şafii mezhebindedirler. Tarihî kökleri hakkında kesin bilgilere sahip olmadığımız Lazlardan ancak Hristiyanlığın ortaya çıkışından sonra söz edilmeye başlandığı görülür. Bu dönemdeki kaynaklarda “Lazika” ya da “Lazos” kentinin adı geçmektedir. Kiesling gibi bazı araştırmacılar, I. yüzyılda Çerkezlerin baskısıyla güneye doğru göç eden Gürcü kökenli “Kerketeler”in bir kolu olduğunu ileri sürer. Migrellerin ise “Gürcistan’da yaşayan Hristiyan Lazlar” olduklarına dair ileri sürülen görüş ve iddialar da fazla taraftar bulamamıştır. Ayrıca Karadeniz halkına genelleme yapılarak “Laz” denilmiş olmasının da ilmi bir tutarlılığı yoktur. Stalin döneminde, Lazlar yazı dilinde Gürcüce kullanmak zorunda bırakılmış bu suretle asimile olmaları sağlanmıştır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi’nde Lazların aslının Arap olduğunu yazar; Medine-i Münevvere’den kaçıp Bizanslılara sığınarak, Bizans kralı tarafından Trabzon’a yerleştirilmiş Cebel’ül-Himme’nin oğlu Lazka, Lazların ilk atasıdır. Kureşli Lazka, Gürcülerle dostluk kurar, onlardan kız alıp vererek çoğalırlar. Bunlara Lazka kavmi demekten galat-ı meşhur olarak “Laz” denildiğini zikreder.⁴⁸ Lazlar ile Lezgiler’in aynı soydan oldukları iddia edilse de Şemseddin Sami, A. Zeki Velidî Togan, M. Fahrettin Kırzıoğlu gibi yazar ve tarihçiler konuya ihtiyatlı yaklaşmaktadır.

Doksan Üç Harbi’ne (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) kadar Trabzon’a bağlı Lazistan sancağının merkezi Batum’dur. Batum’un Ruslarca ele geçirilmesi üzerine sancak merkezi Rize’ye taşınır. 19. yüzyılın sonlarından 1918’e kadar ufak tefek değişikliklerle Lazistan sancağı, merkez Rize’nin yanı sıra Hopa ve Pazar ilçelerinden oluşmaktadır. Bu

48 Yaşar Kalafat, *Etnik Sosyoloji Açısından Kars ve Kafkasya, Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 133, s. 131, Ağustos, 2001; Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c.7, s. 453-454, İstanbul, 1980.

tarihlerde Türk-Rus sınırının batısında kalan 160 km uzunluğunda ve 25-30 km derinliğindeki kıyı şeridi Lazistan adıyla anılır. Cumhuriyetin ilanından sonra bu sancak lağvedilerek toprakları Artvin, Rize ve Trabzon illerine bağlanır.⁴⁹

Bugün Lazların bir kısmı Gürcistan'da yaşamaktadır. Bunlar 1915 yılında Ruslara karşı yapılan taarruza üç bin kişilik bir milis kuvvetiyle katılmışlar büyük başarılar elde etmişlerdir. Lazlar bugün bile kendilerini Osmanlının torunları olarak görmekte ve diğer Gürcistan Müslümanları gibi onlar da Türkiye'den ilgi beklemektedir.⁵⁰

49 Meydan Larousse, "Lazlar", c. 12, s. 262.

50 Mehmet Seydi, Gürcistan Mektubu, Zaman, 2 Şubat, 1992.

C. Lezgiler

Lezgiler, Kafkasya'da yaşayan Müslüman bir halktır. Rus yazarlarının Lezgilerin yanısıra Dağıstan yöresinde yaşayan öteki etnik gruplar için de zaman zaman bu tabiri kullandıkları görülmüştür. Lezgilerin yoğun olarak buldukları yerler Dağıstan'ın güneydoğusuyla (Ahti, Dokuzpara, Kasımkent, Kurak, Maherremkent, Rutul Cıvarı) ona komşu olan Kuzeydoğu Azerbaycan'dır. (Quba, Qusar, Hudat, Haçmaz ve Şamaxı civarı) Lezgi nüfusunun % 50'si Dağıstan Cumhuriyeti'nde, yaklaşık % 42'si de Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Lezgiler, Lezgice konuşur. Bir kısmı da Türkiye'ye göçmüştür.⁵¹

Arap akınlarından sonra İslam'ı benimsemeye başlayan Lezgilerin 15. yüzyılın ortalarında Şirvan Şahı Halil'in ülkelerini fethetmesi üzerine tamamen Müslüman oldukları sanılmaktadır. Zeki Velidi Togan'ın eserlerinde belirttiğine göre; bölge halkı Alparşan'ın Derbend'e kendi âmirlerinden Yagma'yı vali tayin etmesiyle Müslüman olmuştur. Kuzeyden gelerek Derbend'le Şirvan arasına yerleşen Hazar ve Kıpçak Türklerinin zamanla yerli ahaliye karışmasıyla ortaya çıkmışlardır. Çeşitli Türk unsurlarını kendi aralarında eriten Lezgiler, Macarlar gibi damarlarında Türk kanı dolaşan bir toplum haline gelmişlerdir.⁵² 1775'de Kuri Hanlığı (Başkenti Kurak) kurulduysa da Lezgilerin bir bölümü Quba, Derbent ve Gazikumuk Hanlıklarına katılmıştır. 1812'de Kuri Hanlığı'nın Rusya'nın koruması altına girmesi sonucu Lezgilerin yaşadığı topraklar da Ruslar tarafından ilhak edilmiş, bunun üzerine Şeyh Şamil'in liderliğindeki Lezgiler, Ruslara karşı savaşmışlardır.

51 Bicc, a.g.e., s. 55-69.

52 A. Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 258, İstanbul, 1981.

Lezgi halkı Sünnî ve Şafîî mezhebindendir. Hanefî Müslüman olanları da vardır. Bu halk oldukça eski bir edebiyat geleneğine sahiptir. Lezgiler, kendi dillerinin dışında Azerbaycan Türkçesi, Arapça ve Farsça'dan da yararlanmışlardır. Bu nedenle Lezgi dilinde yazılmış eserlerin sayısı da azdır. Belli başlı Lezgi yazarlar arasında kelim bilgini Koçkurlu Sait, Tasavvuf Şairi Etim Emin, Azerbaycan Türkçesi ile yazan Tarihçi Hasan Alkaderi, Şair Seyfullah Çobanzade, Şair Emir Arslan ve Şair Hacı Akti'yi saymak gerekir. Dağıstan'ın millî şairi Süleyman Stalski, Kuruglu Tahir Alimov, Alibeg Fetihanov, Şair Emir Muradov vb. Lezgi kökenli edebiyatçılardan bazılarıdır.⁵³ Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi Kafkas özel isimlerindeki ses benzerliğinin etkisiyle Lezgi ve Laz kelimelerinin bir olduğunu sanmışlardır.⁵⁴ Azerbaycan Lezgilerinin ifadesine göre Kafkasya'da 300 bini aşkın bir Lezgi nüfus yaşamaktadır.

Şemseddin Sami, Kamus'unda Lezgiler için şunları yazar: “Lezgiler ekseriyet üzere uzun boylu, ten-dürüst (düzgün vücutlu), iri gözlü ve kestane saçlı âdemler olup, simaları gayet düzgün ve meşy-u hareketleri levnedanedir. İsti'dâd ve zekâvet-i tabiiyeleri fevkalâde olup, mukaddema sirkat ve yağmaya ihtimalkleri var idiyse de, Rusya'nın zabtı altına geçeli bu ahlaktan vazgeçmeye mecbur olmuşlardır. Cümlesi, Müslim ve Sünnîyül-Mezheptir.”⁵⁵

Şemseddin Sami, Lezgileri Dağıstan'ın asıl yerli halklarından sayar ve eserinde şu bilgilere yer verir:

“Dağıstan'ın ahali-yi asliyesi Lezgi cinsiyetine mensup olup, Lezgi kavmi asıl ve nesepleri meçhul olan Akvam-ı Kafkasiye'dendir. Bu kavim hıttâ-i mezkurede pek kadim olup, Milâd-ı İsa'dan 450 sene evvel yazılmış olan meşhur Herodot'un tarihinde dahi bu isimle mezkûrdur... Lezgiler'in olsa olsa Çerkezler, Gürcüler, Lazlar vesâir Akvam-ı Kafkasiye ile münasebet ve karabet-i cinsiyeleri olmak ihtimali var ise de bunun dahi isbatı tahkikat ve taharriyat-ı amikâya mütevaffıktır.”⁵⁶

53 B. Larousse, “Lezgiler”, c. 14, s. 7641-7462. Ansiklopedi

54 Ege'de Bir Lezgi Köyü, Aksiyon Dergisi, sy. 13, Mart, 1995; Ana Britannica, Heyet, “Lezgiler”, c. 14, s. 343.

55 Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lâm, c. 3, s. 2092, İstanbul, 1308/1891, Ansiklopedik Lügat.

56 Şemseddin Sami, “Dağıstan”, a.g.e., c. 3, s. 2091.

“...Elhasıl Dağıstan’ın asıl ahalisi Lezgi kavminden ibaret ise de, bunlar dağlık ve mürtedi mahallelerinde sakin olup, Bahr-i Hazer sevâhilinde karîb olan alçak yerlerinin ahalisi Türk, Türkmen, Tatar, Nogay, vs. Akvam-ı Turaniye’den dir.” Kamus-ı Türkî’de ise; Dağıstan bölgesinde yaşayan ve Gürcülere benzeyen bir Kafkas topluluğu olarak geçmektedir.⁵⁷

Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, adlı kitabında Lezgileri oldukça vahşi bir kavim olarak zikretmektedir.⁵⁸ Lezgilerin arasında 8-9 ay kalmış, onları yakından tanımış biri olarak bu görüşe katılmaktayız.

57 Şemseddin Sami, “Dağıstan”, a.g.c., c. 3, s. 2092; Kamusu Türkî, c. 2, s. 799.

58 Grigorianz, a.g.c., s. 187-190.

D. Çerkezler

Batı Kafkas sıradağlarının eteklerinde ve Terek ile Küban Nehirleri yataklarına kadar uzanan bayır ve vadilerde oturan bir kavimdir. Çerkezlerin ne zaman Kafkasya'ya gelip yerleştikleri bilinmemektedir. Avrupa'da yaşamış vahşi kavimlerle alâkaları olmadığı gibi Asya'dan gelen Moğollarla da bir ilgileri yoktur. Kafkasya'nın en güzel ve en mükemmel kıyafetli, soylu milletlerinden biridir. Eski zamanlardan beri Kafkasya'yı fetheden devletlere tabi olan Çerkezler, büyük devlet kuramamışlardır; ancak bir ara Memlük Devleti'nde sultanlık yapanları çıkmıştır. Muhafazakâr bir yapıya sahip olmalarına rağmen Türkçeyi sahiplenmişlerdir.⁵⁹ Hiçbir milletin idaresinde kendi dil ve kültürlerini kaybetmemişlerdir.⁶⁰ Çerkezlerin tarihi hakkında çok az şey bilinir. Kökenleri karanlıkta kalmıştır. Çerkez kökenli Tarihçi Nogmov'a göre Adigeler, Hazar Denizi'ne dökülen Kuman Nehri'ne uzanan ovalarda, Karadeniz kıyılarında, Azak Denizi kıyılarında yaşayan bir halktır. Güçlü bir Yunan etkisinde kalmışlardır.

Bazı Çerkez ailelerin Sarmatlardan geldiği, başka ailelerin de 3. yüzyılda İskandinavya'da iken Gotların etkisinde olduğu öne sürülmüştür. Bunlardan bazıları Hunlarla karışmış ve Hun ordularında hizmet etmiştir. Bazı Çerkezler, Mısırlıların soyundan geldiklerini söylerler. Gerçekten de bir zamanlar Karadeniz'in doğu kıyısında Arap ve Kıpti kolonilerinin kurulduğunu ve bunların bölgedeki Çerkezlerle karıştığını öne süren bir tez vardır. 10.yüzyıl Hazar Hanlarının egemenliğinde Kırım'da yaşamaktadırlar.⁶¹ Şemseddin Sami, hiçbir kavimle akrabalıklarının olmadığını, kadim bir Kafkas kavmi olduğunu yazmaktadır.

59 Togan, a.g.c., s. 459.

60 Memmedov, a.g.c., s. 152, Bakû, 1993; Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 225; Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1992; Fuat Köprülü, Türk Edebiyat Tarihi, s. 312-374, M.E.B Yayınları, İstanbul, 1971.

61 Grigorianz, a.g.c., 108; Şemseddin Sami, Kamusu'l-A' lâm, "Çerkez", s. 1869.

Evliya Çelebi (1611-1682) Seyahatnamesi'nde bütün Çerkez boylarının atalarının Mekke, Medine ve Batha'dan kaçan bir alay Kureşli olduğunu zikreder ve yine dünyanın değişik bölgelerine nasıl dağıldıklarını, çeşitli Çerkez boyları ve Çerkez dillerinin nasıl oluştuğunu özellikle Çerkez dilinin zorluğunu anlaşılmazlığını şu nükteli ifadeleriyle özetlemektedir:

“Çerkezlerin Tatar ve Gürcü kavmi ile karışmaları sebebiyle bu iki lisandan bir lisan meydana geldi. Şimdi Çerkez lisanı Saksagan kuşu lisanı gibi bir Çepurdek, “acayıp garaib lisan oldu. Hâlâ Çerkez lisanı bu yüzden kaleme gelmez... Bu dünya seyyahı, insanlarla sohbet eden, yalnız, bilmeyen aciz kul, ben Evliya, elli bir senede, yedi iklimde, on sekiz padişahlık yere ayak bastım. Her diyarın lisanıyla konuşmak için onların açık ve güzel sözleri, beyitleri ve şiirleriyle yüz kırk yedi lisanın hepsini gayet güzel yazdım, ama bu Çerkez lisanı gibi saksagan sedalı lisanı yazamadım”. Gerçekten de Çerkez dili çok değişiktir. Avrupa, Sami, Turan dillerinden değildir. Ancak ender de olsa Slavca, Latince ya da Tatarca kelimelere rastlanır.⁶²

Yaşadığı muhit itibariyle geniş ve engin bir kültüre sahip olan, Evliya Çelebi'ye göre Çerkezler soy itibariyle Araplara kadar dayanmaktadır. Seyahatname uzun bir seyahatin hikâyesi olmakla beraber, içerdiği çok çeşitli konuları nazara alırsak o tarih, coğrafya, biyografi, kitabeler, dil, halk bilimi ve ekonomi gibi pek çok konuları işlemektedir. Ancak onda bulunan tarihî bilgilerin özellikle eski ve Orta Çağ ile Evliya'nın yaşamadığı dönemlere ait verdiği bilgiler kaynak olarak kullanılamaz. Kendi yaşadığı dönemle ilgili olarak söylediklerine ise mübalağa karıştırdığı için onlara da körü körüne inanmamak gerekir. Onun için bazı yazdıklarının mutlaka diğer kaynaklarla sıkı bir şekilde kontrol edilmesi gerekmektedir.⁶³ Bundan dolayı Evliya Çelebi'nin Çerkez, Abaza, Laz, vs.ler ile ilgili ileri sürdüğü iddiaların doğruluk derecesi tartışılabilir.

Tarihleri boyunca Yunanlılar, Romalılar, Hun, Avar, Hazar, Kıpçak, Altınordu, Kırım ve Osmanlılar ile temasa geçen Çerkezlerin, bu temasların bir kısmı geçici olurken bir kısmı asırlarca sürmüş ve derin izler bırakmıştır. Araplar 8. asrın ortalarında hâkimiyetlerini Kafkasya'ya kadar genişlettikleri sırada Çerkezler, Hazarların nüfus

62 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 7, s. 450-463; Grigoriantz, a.g.e., s. 109.

63 Sina Akşin, *Türkiye Tarihi*, c. 3, s. 273-274, İstanbul, 1992; Fahir İz, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”, *Belleçten*, c. 53, s. 709-731 sy. Ağustos-Aralık 1989, Ankara, 1989.

sahasındadırlar. O zamana kadar Bizans'ın hâkimiyeti altında kalmış olan Güney Çerkezleri, Hazarlar döneminde müstakil bir idare kurmaya muvaffak olmuşlardır. Bu durum Hazarlar ile Çerkezler arasında sıkı bir dostluğa yol açmıştır. Abbasilerin çökmesi ve Orta Asya'dan gelen yeni Türk dalgalarının tazyiki altında Hazar Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra Çerkez ülkesi sahilleri tamamen Cenevizlilerin eline geçmiştir. Bu devirde bilhassa esir ticareti çok gelişmiştir. Çerkezistan'da kurulan büyük pazarlarda alınan Kıpçak ve Çerkez esirler, Venedik ve Ceneviz tüccarları tarafından Bizans'a, Mısır'a ve hatta İspanya'ya kadar götürülüp satılmıştır. Nitekim bu esirlerin 14.-16. asırlarda Mısır'da meydana getirdikleri Türk ve Çerkez kölemen aile ve sülaleleri bilinmektedir. 13. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kafkasya, önce Moğolların, sonra da Altınordu Hanlığı'nın hâkimiyeti altına girdi. Altınordu Hanlığı'nın parçalanışı sırasında yerine kurulan Kazan, Astrahan ve Kırım Hanlıkları Ruslar tarafından istilaya uğrayınca Çerkezlerle Rusların arası açılmış, bu durum onların Osmanlılara yaklaşmasını sağlamıştır.

Rus yayılışının hızını arttırdığı Sultan I. Abdülhamit devrinde, Osmanlılar Çerkezistan'a hususi olarak önem vermişlerdir. Kuban, Taman ve hatta Dağıstan ile Gürcistan'a uzayan Çarlık Rusyası'na karşı Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarını muhafaza etmek üzere Çerkezistan'ın bir serhat ülkesi haline getirilmesi düşünülür. Bu niyetle Çerkezistan'a giden Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa ile Canikli Ali Paşa verdikleri raporlarda Çerkezlerin Devlet-i Aliye'ye bağlanmalarının mümkün olduğu takdirde kuzeyden gelecek istilanın önüne geçileceği, bundan başka elden çıkan Kırım limanları yerine, Çerkezistan sahillerinin kullanılabilceğini ileri sürerler. Bu teklifleri yerinde bulan Osmanlı Devleti, Çerkezlerden ihtiyaç duyulduğunda 80.000 kişilik bir kuvvet çıkarılabileceğini tahmin ederek, Çerkezistan'da İslam'ın yayılmasıyla bu bölgeyi Osmanlı Devleti'ne bağlamayı faydalı gördü. Bu vazifeye de muharebelerde kazandığı tecrübeleri dindarlığı ve iyi ahlakı ile meşhur Ferah Ali Paşa'yı tayin etti. Ferah Ali Paşa, Çerkezler üzerinde müspet bir tesir bırakmış ve bu ülkede İslamiyet'in yayılması hususunda çok büyük bir muvaffakiyet elde etmiştir. Gelencik Limanı'nı ve bilhassa, o zaman bir harabeden ibaret olan Anapa'yı tesis ederek, Çerkezlerin büyük bir kısmını devlete bağlamıştır. Bu sırada Ruslar ise Muzdok'tan başlayıp Kuban Irmağı'nın kuzeyinden Karadeniz'e ve Terek Irmağı'nın kuzeyinden Hazar Denizi'ne uzanan

müstahkem bir hat oluşturmuşlardır. Buna karşı gelen Kuzey Kafkas Kavimleri, İmam Mansur liderliğinde ayaklandılarsa da bir sonuç alamamışlardır.

1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Anapa'nın Rusların eline geçmesiyle Osmanlılar'ın Çerkezlere yaptığı yardım kesilir. Bu hâl Çerkezlerin durumunu son derece tehlikeye düşürür. Nitekim Ruslar, Çerkezleri teslim olmaya zorlamak için dış dünya ile bağlarını ve kabileler arasındaki münasebetlerini kesmeye yönelik bir plan hazırlar. Buna karşılık Çeçenistan ve Dağıstan'da öncelikle Gazi Muhammed ve ardından İmam Şamil'in liderliğinde Ruslara karşı açılan cihat hareketine Çerkezler de katılır. Bilhassa Şeyh Şamil'in idaresi altında Ruslara karşı uzun yıllar kahramanca savaşan Çerkezler, sonunda sayıca çok fazla olan Rus ordusuna boyun eğmek zorunda kalırlar. Tarih boyunca kültür ve âdetlerini koruyan Çerkezler, Rus idaresinde fazla kalamayıp grup grup Osmanlı Devleti'ne hicret ederler. Çok az bir kısmı orada kalır.⁶⁴

Osmanlı Devleti'ne göç eden 1.500.000 Çerkez'den ancak 400 bini sağ olarak göçü tamamlayabilmiştir. Doksan Üç Harbi (1877-1878) sırasında Çerkezler yeniden ayaklanmışlar, ancak Osmanlılar, Çerkezistan'a gönderdikleri kuvvetleri geri çekince bu isyan da kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Halkın mal varlığına el konulmuş; on binlerce insan, Sibirya'ya sürülmüş; Çerkez ileri gelenleri idam edilmiştir.

Çerkezler, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Kuzey Kafkasya'da Dağıstan ve K. Kafkasya adıyla bağımsız bir devlet kurdular (1918). Daha sonra cumhuriyet Dağıstan ve "Dağlı" (Gorski) adlarıyla ikiye ayrıldı. 1924'de Dağlı Cumhuriyeti ortadan kaldırılarak yerine İnguş ve Kuzey Osetya adlarıyla iki bağımsız yönetim bölgesi; 1928'de iki ilden oluşan Karaçay-Çerkez özerk yönetim birimi kuruldu. Bunu 1936'da kurulan Kabartay-Balkar Özerk Sosyalist Cumhuriyeti izledi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, savaş sırasında istilacı Alman ordusu ile işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Çerkezler, Orta Asya ve Sibirya'ya sürüldüler. Özerk yönetim birimleri ortadan kaldırıldı. Stalin ölünce (1953) aynı yıl Kabartay-Balkar Özerk Sovyet Cumhuriyeti 1956'da da Karaçay-Çerkez özerk yönetim birimi yeniden kurulduğu gibi Çerkezlerin ana yurtlarına dönmelerine de izin verildi.

64 Bice, a.g.c., s. 33-34; Grigorianz, a.g.c., s. 29-102; B.Larousse, "Kafkasya", c. 12, s. 6180; a.g.c., "Çerkezler", c. 5, s. 2651; Rehber Ansiklopedisi, "Çerkezler", c. 5, s. 75.

Çerkezler, büyük bir bölümü Rusya Federasyonu'ndaki özerk cumhuriyetlerde ve Türkiye'de olmak üzere; Irak, Ürdün, Mısır, İsrail ve A.B.D.'de küçük ve dağınık topluluklar halinde yaşamaktadırlar.

Etnik bakımdan Çerkezler, Sarmat, Alan ve İskitler ile aynı yapıda sayılır. Kabartaylar (Soylular) ve Adigeler (Köle soyu) diye iki gruba ayrılırlar. Adigeler denilen “Şapsıh”, “Natuhay”, “Temirgoy”, “Beslenev” ve “Hakuşi” kabilelerine “köle soylu” denmesinin sebebi, bunların çocuklarını doğu saraylarına köle olarak satmayı bir geçim yolu haline getirmiş olmalarındandır. Kabartaylar grubunun başlıca kabileleri ise; “Arıt, Abzih, Bajdih, Morşan ve Pisak” kabileleridir. “Dağ Çerkezleri” de denilen, Müslümanları Abaza, Hristiyanları Abhaz diye adlandırılan topluluk, bir Kafkas kavmi olmalarına karşın, Çerkezlerin dışında kalır.⁶⁵

Çerkezlerden Abbasiler, Selçuklular ve sair İslam Devletleri zamanında yüksek mevkilere gelenler de olmuştur. Osmanlılar zamanında Devlet-i Âliye'ye nice hizmetler veren büyük devlet adamları yetişmiştir.

Çerkezlerde halk beş kısma ayrılırdı. Birincisi: “peşe” veya “peşi” tabir ettikleri en büyük beyleridir. İkincisi “vavrak” tabir ettikleri ekseyriye “peşi” beylerinin hizmetinde bulunanlardır. Bunların da diğer halk üzerinde hüküm ve nüfuzları vardı. Üçüncü sınıf “Azadlılar”dan ibarettir. Bunlardan kendileri veya dedeleri köle iken azad edilmiş, sonra da servet kazanarak “vavrak” sınıfına geçmişlerdir. Dördüncü sınıf: “çiftçiler” olup, bunlar beylerin arazisini ekerlerdi. Ancak bunlar diledikleri zaman çiftçiliği terk edip başka bir çiftlikte çalışabilirlerdi. Kendilerine mahsus hayvan sürüleri de vardı. Beşinci sınıf ise savaşta esir alınarak köle ve cariye yapılanlardır. Bunların erkekleri kadınlarıyla evlendirilir ve bunların çocukları da köle olarak kullanılırdı. Her Çerkez beyinin gücü, taraftarlarının çokluğuna göreydi. Ruslara karşı bütün beyler birleşerek 100 bin kişilik bir ordu çıkarmışlardı. Beylerin kendi aralarında da ayrılıklar eksik olmazdı. Çerkez meclisinde sözü geçenler soylu ve yaşlı olanlardı.

Çerkezler umumiyetle ince belli uzun boylu olup, saçları siyah kestane, kumral veya sarı tenlidir. Hareketleri levent, yürüyüşleri kahramanvari olup cesurdurlar. Namus ve haysiyetlerine çok düşkün olup güzel tabiat ve ahlaka sahiptirler.⁶⁶

65 Mirza Bala, Çerkezler, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, c. 3 s. 375-386; Öztuna, a.g.c., c. 1, s. 754; Rehber Ansiklopedisi, Çerkezler, c. 5, s. 75-77.

66 B.Larousse, “Çerkezler”, c. 5, s. 2651; Grigorianz, a.g.c., s. 111-117.

E. Kabartaylar

“Kesekler” de denir. Kuzey Kafkasya’da yaşayan Müslüman bir halktır. Adige (Çerkez) genel dil grubunun doğu kolunu oluşturan Kabartaylar, bugün Yukarı Terek’le ona dökülen ırmakların sınırlandığı bölgede yaşarlar.

M.Ö. 8.-7. yüzyıllar arasında bölgeye gelen İskitler ve sonra da Alan-Sarmat boyları, buradaki yerli halkla kaynaşarak Kabartay Çerkezlerinin atalarını oluştururlar. Kabartay ülkesi M.S. 4. yüzyılda Hunların, 6. yüzyılda da Avarlar’ın istilâsına uğrar. Bağımsızlıklarını korumak için Terek’in doğusuna geçerek Terek’le Sunja Irmakları arasındaki topraklara yerleşenlere “Küçük Kabartaylar” Terek’le Malka Irmakları arasında kalıp istilacıların egemenliğini kabul edenlere de “Büyük Kabartaylar” denir. Daha sonra Gürcistan ve Bizans’tan yayılmaya başlayan Ortodoks Hristiyanlığı, ikiye ayrılmış halkı birleştiren, yeniden “Kabartay Çerkezleri” adıyla anılırlar. 8. yüzyıldan sonra Müslüman Arap mücahitlerinin Kafkaslara kadar uzanmasıyla Kabartayların bir kısmı Müslümanlığı benimser. 10. yüzyıl boyunca Musevî Hazarlarla savaşarak onları Şarkil şehrine kadar sürerler. 13. yüzyılda başlayan Moğol istilası döneminde daha batıda olan asıl yurtlarından ayrılmak zorunda kalan Kabartaylar, şimdiki topraklarına yerleşirler. Bağlı oldukları Altınordu Devleti’nin çöküşünden sonra çevrelerine topladıkları öteki Kafkas boylarıyla birlikte Kalmuk akınlарına karşı durarak Kafkasya tarihinde önemli rol oynarlar ve Korkunç İvan IV’ün eşi Maria (babası Kabartay prensi Temrük) bir Kabartay soylusu olduğu için Moskova hükümdarlarıyla dostça münasebetler kurarlar.

16. yüzyıl ortalarında Kırım Hanlığı’na bağlanarak büyük bir bölümü İslamiyet’i benimsemesine karşılık, Hristiyan Kabartayların Rusya hizmetine girmeye başlamalarından Osmanlı Devleti, tedirgin

olmuştur. Kuzey Kafkasya'yı önce koruma altına alan Osmanlılar, sonra da bölgeyi doğrudan yönetimi altına aldı. Belgrat Antlaşması'yla (1739) bağımsızlıklarını elde eden Kabartaylar, Rusya ile Türkiye arasında bir tampon devlet durumuna geldiler. Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) ülkeleri Rus topraklarına katılan Kabartaylar, ayaklanarak bağımsızlık savaşına girişmeleri sonucu büyük ölçüde kıyım uğradılar. (1783) Bağımsızlık savaşının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Yukarı Kuban'la Zelencuk arasında kalan dağlık bölgeye çekilerek mücadelelerini sürdüren mücahit gruplarına, Ruslar "Kaçak Kabartaylar" adını taktı. Daha sonra bunların büyük bölümü öteki Kabartay grupları gibi Osmanlı Devleti'ne sığındı.

Günümüzde ise çoğunluğu Müslüman olan ve Türkiye'ye sığınmayıp eski yurtlarında yaşayan Kabartaylar, geçimlerini keçi ve at yetiştirerek tarım ve el sanatlarıyla uğraşarak sağlamaya çalışmaktadır. 1917 Ekim İhtilali'nden sonra özerk bir bölgenin yönetiminde Balkarlarla birleştilerse de (1 Eylül 1921) daha sonra Millî Balkar iline katılmaya zorlanırlar. (16 Ocak 1922) Kabartay-Balkar Özerk Bölgesi 1944'te Kabartay SSC.'ne dönüştürülür ve 1957'de Kabartay-Balkar Cumhuriyeti adını alır. Rusya Federasyonu'na bağlı bu özerk cumhuriyet 30 Aralık 1981'de kendi içinde iki özerk yönetim birimine (Kabartay ve Balkar) ayrılır. Toplam 12.500 km²'lik yüzölçümde 1989 sayımına göre 760 bin nüfusu vardır. Kabartay ve Balkar'ın % 46'sı Türkçe konuşur. Hepsi Müslümandır.⁶⁷

67 Rehber Ansiklopedisi, "Çerkezler", Türkiye, c. 5, s. 77.

F. Laklar (Gazi Kumuklar)

Dağıstan'ın Orta kesiminde, orta yükseklikteki dağlarda yaşayan bir Kuzey Kafkasya halkıdır. Dağıstan halkları arasında İslamiyet'i ilk kabul eden halktır. (7. yüzyılda) 1989'da nüfusları 110.000 kişi kadardır. Hepsi şafii mezhebinden olan Müslümanlardır. Araplar bu bölgeye gelmeden önce Lak ismiyle anılmaktadırlar. Dağıstan'da İslamiyet'i ilk kabul edenler Kumuk köylüleridir. Bundan dolayı Müslüman Araplar onları onurlandırmak için "Gazi" unvanını vermişlerdir.⁶⁸

68 Grigorianiz, a.g.e., s. 191; B.Larousse, "Kabartaylar", c. 12, s. 6136-6137.

G. Tabasaranlar

Tabasaranlar, Dağıstan'ın güneydoğu bölgelerinde yaşayan yaklaşık 55 binlik nüfusa sahip olan bir Kafkas halkıdır. Katı bir hiyerarşiye dayanan derebeylik yapısında klancı bir toplum oluştururlar. Mahallelere bölünmüş köylerinde dıştan evlenme ağır basar. Şafiî mezhebindedirler. Tabasaranca konuşurlar.⁶⁹

69 B. Larouss, "Laklar", c. 14, s. 7331.

H. Talışlar

Talışlar, İran menşeli bir halk olup, Azerbaycan'ın en kadim halklarından biridir. Talışlar, Azerbaycan'ın güneydoğusunda yaşamaktadır. Talış adı ilk defa 9-10. asırlarda Arap kaynaklarında kaydedilmektedir. İ. P. Petruşevski'ye göre Talışlar, Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerine 15. asrın ikinci yarısında Şiiliğin yayılması için Safeviler'e harp kuvveti olarak gönderilmişlerdir. Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde oluşturulan yerleşim merkezlerinde Talış adıyla tanınırlar. Bugün Talışlar Quba, İsmayilli, Akdere, Şemkir, Sabirabad sınır şehirlerin arazilerinde, Ağdaş ve Şamahı gibi Azerbaycan şehirlerinde yaşamaktadırlar. Şî Müslümandırlar.⁷⁰

70 Meydan Larousse, "Talışlar", c. 11, s. 860; B.Larousse, "Tatlar", c. 22, s. 11123; Sümer, Oğuzlar, 356.

I. Tatlar

Güney Azerbaycan'dan yaz mevsiminde çalışmak için Azerbaycan'a gelen kimseler, Azerbaycan Türk halkı tarafından "Tat" olarak adlandırılır. Hayvancılıkla meşgul olan bu insanlar aynı zamanda ziraatle de ilgilenirler. Azerbaycan Türk halkının ekin vb. işlerini yapmakla da vazifelendirilmişlerdir. Çalışmaları karşılığında haklarını alırlar. Azerbaycan'ın İran dili gruplarından biri olan ve Tat diye adlandırılan bu halkın varlığını yansıtmak için de çeşitli bölgelere bunların adı verilmiştir. Mesela; Tatlar Deresi, Tatlı Dağı, Tatların Deresi vs.⁷¹ Bu isimlerin her birisi farklı yerlere verilen isimlerdir. Nerede Türk varsa orada mutlaka Tat da vardır. Bir Türk atasözünde "Türk Tat'sız olmaz." denir. Mesela Antalya'nın Gazipaşa İlçesinin Akoluk (Sünne) köyünde "Tatlar" diye bir sülâle vardır.

Bunun dışında B. Larousse'da şu bilgiler verilmektedir: Azerbaycan'ın ve İran'ın Azerbaycan bölgesinin sınır bölgelerinde, Dağıstan'da ve Apşeron Yarımadası'nda yaşayan ve İran dili konuşan bir Kafkasya halkıdır. Diğer yerli halklarla karışıp bütünleşerek ortadan kalkmak üzere olan bu halk ayrı bir dinî kimlik ve yaşantı özelliği gösteren çeşitli özerk gruplar biçiminde dağılmıştır. Quba, Vartaşen, Bakû bölgelerindeki dağlarda ve Dağıstan'da yaşayan Tatlar, Yahudi Dinini; Apşeron Yarımadası'nda ve Quba ve Deveci bölgelerinde yaşayan Tatlar Şiîliği, Şamahı ve Deveci'nin bazı bölgelerinde yaşayan Tatlar ise Qrogoryen Ermeniliği benimsemişlerdir.⁷²

71 Memmedov, a.g.c., s. 157-158.

72 Memmedov, a.g.c., 158-159; B. Larousse, "Tatlar", c. 22, s. 11302; Togan, a.g.c., s. 111.

İ. Osetler

1979'da sayıları 542 bin olan 300 bin'i Kuzey Osetya'da yaşayan Orta Kafkasya halklarından biridir. Osetlerin ataları Miladi 2. yüzyılın sonlarına doğru Don Havzası'ndan Kafkasya'ya doğru sürülüp burada İber-Kafkas yerlileriyle karışmış olan İran aşiretlerinden Alenlerdir. 6. ve 7. yüzyılda Bizans Hristiyanlığı Osetler arasında yayılır. 9-13. yüzyıllar arasında Osetler, K. Kafkasya'yı hâkimiyetleri altına alan feodal bir devlet kurarlar. Bu devlet Cengiz Han'ın tarafından yıkılır. Bunlar Osetleri Orta Kafkasya'nın vadilerine doğru sürerler. Osetlerin bir bölümü (Digorlar) 17. ve 18. yüzyıllarda Kabartaylar ve Tatarların etkisiyle İslamiyet'i kabul eder; İranlar ise Ortodoks Hristiyan olarak kalırlar. 18. yüzyılın sonunda Oset ülkesi Rus İmparatorluğu'na ilhak edilir.

Osetlerin yaşadığı Büyük Kafkasların Orta kesimine Osetya denir. Bugün kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Kuzey Osetya'nın ekseriyeti Hristiyan'dır. Güneyi ise Gürcistan'a bağlı Ortodoks Hristiyan'dır. Az miktarda Müslüman Oset vardır. Kuzey bölgesinde Rusya Federasyonu'na bağlı Osetya Özerk Cumhuriyeti 8000 km²'lik bir alanda 637 bin nüfusun % 66'sını Osetler % 22'sini Ruslar oluşturmaktadır. Merkezi Vladikavkaz'dır. Büyük Kafkasların kuzey yamaçlarında dağlık bir bölgede yer almaktadır.

1991'de Osetler ile İnguş azınlık arasında çıkan çatışmalar yüzünden Aralık 1992'de olağanüstü durum ilan edilmiştir. Ortodoks Osetlerle Müslüman İnguşlar arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda 30.000 kadar İnguş, komşu Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'ne sığınmıştır.

Kafkasya'nın güneyinde Gürcistan'a bağlı olan Osetya Özerk Bölgesi vardır. 3.900 km²'lik yüzölçüme sahip olan bu bölgede % 66'sı Oset, % 29 Gürcü olmak üzere 125 bin insan yaşamaktadır. Büyük

Kafkasların güney yamaçlarında yaşayan Güneyliler, Kuzey Osetya ile birleşmek isteyerek Kasım 1990'da bağımsızlık ilan etmişlerdir. Bundan dolayı Gürcistan'la aralarında çatışmalar çıkar. Mart 1991'de ateşkes sağlanır. Gürcistan aynı yıl Eylül'de bölgenin özerkliğini kaldırınca çatışmalar yeniden başlar. Ocak 1992'de Osetler tekrar bağımsızlık ilan ederler. Çatışmalar sürer. Temmuz 1992'de Rusya müdahale ederek sükûneti sağlar.⁷³

73 Grigorianz, a.g.e., s. 149-167; B. Larousse, "Tatlar", c. 22, s. 11302; Akdes Nimet Kurat, 4-18. Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 15-16, Ankara, 1972.

K. İnguşlar

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Müslüman bir topluluktur. Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nin batı bölümünde yaşarlar. Eskiden animist ve Hristiyan olan İnguşlar, 1860-1870'li yıllarda gelen sûfi din adamları tarafından İslam'ın Sünnî mezhebine katıldılar. 1941-1943'de Çeçenlerle birlikte kitleler halinde Sibiry ve Kazakistan'a sürüldüler. Hayatta kalanlar, Stalin'in ölümünden sonra eski haklarına kavuştular ve kendi topraklarına dönmelerine izin verildi. 1989'da 178 bini özerk cumhuriyet de olmak üzere 200 binden fazla İnguş vardı. Hayvancılıkla geçinmektedirler.⁷⁴

74 Grigorianz, a.g.e., s. 177-178; B. Larousse, "İnguşlar", c. 11, s. 5721.

L. Çeçenler

Çeçenler, Kuzey Kafkasya'nın yerli (Otokhton) halklarından olup Kuzeydoğu Kafkasya'da, Çeçenistan'da yaşarlar. Kendilerine Nohçi diyen Çeçenler, komşuları tarafından Miçigiş (Kumukça), Burtel (Avarca), Şeşen (Kabartayca) gibi isimlerle anılırlar. Çeçenler, İnguş ve Tuşlarla birlikte Waynah halkını oluştururlar. İnguşlar kendilerine Galgay demektedir. Tuşlar çok küçük bir topluluktur ve Kafkasların güney kesiminde yaşarlar. Bunların oluşturduğu dil grubu Waynah adıyla anılır. Waynah ve Dağıstan dilleri de Kuzeydoğu Kafkas dil ailesini oluşturur.

Çeçenlerin ırk olarak hangi milletten oldukları konusunda tarihçiler ihtilafa düşmektedirler. Bazıları onların Kafkas kavimlerinin en eskisi olduğunu ve Kafkasya'da yaşayan beyaz ırkın onlardan geldiğini söylerler. Bir kısım tarihçiler, Almanların Avrupa içlerine dalmış olan Çeçen gazilerinin neslinden olduğunu söylerler. Bir kısım tarihçiler ise bir müddet Mısır'a hükmeden Hegzosların, Çeçen milletine dayandığını iddia ederler. Bazılarına göre Çeçen milletin Ömer b. Hattab zamanında Medine'den çıkarak kuzeydoğuya müteveccihen hareket ederek Buhara'ya ulaşan, oradan batıya doğru yürüyerek Hazar Denizi'nin doğu kıyılarına yerleşen zamanla torunları Çeçen bölgesine ulaşan Muaz b. Cebel'in neslinden olduğu söylenmiştir.⁷⁵

Prof. Dr. D. W. Eberhard, Çeçenlerden "Juan Juanlar" diye söz eder. Ona göre Tu Cüeler, (Türkler) Juan Juanların demircileridir⁷⁶ ve Türkler ile aynı ırktan gelmişlerdir. Şerafettin Erol, Çeçenlerin Avarlar gibi doğudan Volga ve Ural yoluyla Kafkasya'ya geldiklerini söyler. Kadircan Kafliya göre Çeçenler, Hazar Türklerinden Cacen

75 Erol Taymaz, Çeçenistan Gerçeği, s. 197, Ankara, 1992; J. H. KRAMES, "Mısır ve Kıptiler", İslam Ansiklopedisi, c. 8, s. 244-247, M.E.B Yayınları, İstanbul, 1960; Yalçın Toker, Büyük Uyanış, s. 216, İstanbul, 1992.

76 Togan, a.g.c., s. 29-30.

kabilesindedir. Saint Martini de bu görüşü doğrular. Osetinler Çeçenlere; Çancan ve Makalun; Tatarlar, Masaget derler. Masagetler Herodot Tarihinde geçen bir boy adıdır ki; İskitler adı gibi Türk olarak bilinmektedirler.⁷⁷ Çeçenlerin Türk ırkından geldiklerini iddia eden bilginler şu görüşleri savunurlar:

Eski çağlardan beri insanları ilgilendiren Hz.Nuh'un teorisinin açıklamalarına göre bugünkü insanlar, Kafkasya'nın güneyinde Cudi Dağı'na oturan⁷⁸ gemide bulunan Nuh (a.s)'un üç oğlu Ham, Sam ve Yafes'ten türemişlerdir. Yafes'in yedi oğlundan birinin adı Türk olup onun nesli Dağıstan'da çoğalarak buradan doğruya doğru yayılmıştır.⁷⁹

Şerafeddin Erel de meseleye bir başka açıdan yaklaşır.

İskitlerin (Masaget) eski tarihlerde Dağıstan'dan Küçük Asya'ya geçerken Dağıstan'da esaslı izler bıraktıklarını, bugün burada yaşayan Çeçenlere verilen "Misigin" adının da Masaget'ten başka bir şey olmadığını söyler.⁸⁰

Çeçen halkının kökeni hakkında birçok efsane vardır. Bu efsanelerin birine göre Çeçenlerin atası Ali adında kötü ün yapmış bir Arap'tır. Başka bir efsaneye göre Sami kentini Arap bir han yönetir. Onun ölümünden sonra takma adı yiğit olan oğlu Turgal Nahçoy'dan gelir.⁸¹ Fakat bu efsaneye karşı Rus etnografyalarına göre Çeçen halkı, M.Ö. 9. ve 8. yüzyılda bugünkü Ermenistan'ın, Doğu Türkiye'nin ve İran Azerbaycan'ın dağlık kesimlerine yayılan Urartu İmparatorluğu kökenlidir. Öte yandan İskitler ve Sarmatlarla kısmen karışmış oldukları da ayrı bir gerçektir.⁸²

Çeçenlerin simgesi sanılanın aksine kurt değil, koçtur. Çünkü onlarda koyun saflığı temsil ederken, koç cesaretin ve kahramanlık ruhunun simgesidir. Gerçekten de koçun belirleyici özelliklerinden biri hasmına asla arkadan saldırmamasıdır. Bundan dolayı Çeçenlerde yiğit delikanlılara "koç gibi" denirdi. Peki, Çeçenlerin bayrağında neden

77 Cemal Anadol, Çeçenler, s. 31-32, İstanbul, 1996; Togan, a.g.e., s. 33.

78 Kur'an-ı Kerim, 11/36-49.

79 Muammed Hamdi Yazır, Hak Dini - Kur'an Dili, c. 4, s. 2758, Diyanet Neşriyatı, İstanbul, 1935-1938.

80 Şamil Mansur, Çeçenler, s. 26; Kafkasyalılar Derneği, Sam Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1995.

81 Grigorianz, a.g.e., s. 169-170.

82 Grigorianz, a.g.e., s. 171.

koç resmi değil de kurt resmedilmektedir? Bunun sebebini şöyle izah etmektedirler:

“Halkımız bağımsızlığını korumak için işgalcilere karşı bin yıldan beri durmadan savaşıyor. Cengiz’in ordularına, Tatarlarla, İranlılarla savaştık ve iki yüz yıldan beri de Ruslara karşı savaşıyoruz. Kurt özgür değilse yaşayamayan bir hayvandır. Cesurdur ama özellikle kendi toprağına çok bağlıdır. Ailesini korumak için özveriyle çalışma yeteneğıne sahiptir ve dayanıklıdır. Öldürüldüğü zaman şikâyet etmez, inlemez. Dahası onu evcilleştirmek mümkün değildir.”⁸³

Nohçi genel adıyla Çeçenlerden bahseden ilk yazılı kaynaklar, M.Ö. 4-3. yüzyıllardaki Ermeni, Gürcü ve Roma-Yunan kayıtlarıdır. M.S. 1. yüzyılda “Alan Kavimler Birliğı’ne katılan Çeçenler, zamanla Orta ve Kuzeydoğı Kafkasya’da çoğalmışlardır.

Çeçenlerin Müslümanlık ile ilk tanışması 8. yüzyıl başlarında Arap-Hazar savaşları dönemindedir. Bu savaşlar sırasında Emevi orduları Çeçenistan’a da akınlar yapmıştır.

10-12. yüzyılda Gürcü Krallığı Hristiyanlığın Çeçenistan’da yayılmasına çalışmışsa da bu din hiçbir zaman Çeçenler arasında yaygınlaşmamıştır. 16.-18. yüzyılda Dağıstan’daki Müslümanların etkisiyle Çeçenistan’da İslam dini yaygınlaşarak hâkim din haline gelmiştir.

13. ve 14. yüzyıllarda Moğol hücumları karşısında Çeçenler, Kafkas Dağları’na çekilerek bağımsızlıklarını korumuşlardır. Bu dönemde Çeçenler kendilerine özgü bir kale mimarisi geliştirmişlerdir. “Savaş Kulesi” olarak tanımlanan bu mimarî örnekleri günümüze kadar ulaşmıştır.

1556 yılında Rusya’nın Astrahan’ı işgalinden sonra Çeçenistan-Rusya ilişkileri başlamıştır. Rus birlikleri 1587’de Terek Nehri’ne ulaşmış ve 1590’da Sunja Nehri üzerinde ilk Rus kalesi kurulmuştur. Ancak 1783 yılına kadar Rusya’nın Çeçenistan’da fazla ilerlemediğı görülmektedir. Fakat 1783-1784 yıllarında Güney ve Kuzey Kafkasya’yı birbirine bağlayan Daryal Geçidi’nin ele geçirilmesi, bu geçitteki Gürcistan Askerî Yolu’nun aşılması 1784’te Vladikavkaz kentinin kurulması ve 1801’de Gürcistan’ı ilhak eden Çarlık Rusyası’nın güneyde Transkafkasya’da egemenliğini pekiştirmesinden sonra saldırılar

83 Grigoriantz, a.g.c., s. 176.

artmıştır.1783-1824 yıllarında Çarlık, sistemli bir şekilde müstahkem hatlar kurarak ilerlemiştir. Bu dönemde (1818’de kurulan Grozni gibi) Kuzey Kafkas kentleri, Rus müstahkem hatlarını oluşturan kaleler halinde kurulmuş birer askerî ve ticari merkez olarak gelişmiştir.

Rusya’nın ilerlemesine karşı çok şiddetli direnişler yapılmıştır. 1783-1793 yılları arasında Şeyh Mansur’un 1810’larda İmam Hadis’in ve 1820’lerde Taymi Biybolat’ın önderliğinde işgale karşı önemli ve etkili direnişler gerçekleştirilmiştir. Fakat 1810’da İnguşistan Bölgesi Rusya’nın kontrolüne geçmiş ve İnguşların bir kesimi General Yermolov tarafından kuzeydeki ovalık bölgelere de iskân ettirilmiştir.

Çeçenistan’ın direnişinde en önemli ve kritik dönem, 1829-1859 yıllarındaki “İmamlar Dönemi”dir. Dağıstan’da Gazi Muhammed’in (1829-1832) imamlığı ile başlayan bu dönem, İmam Hamzat (1832-1834) ve Şeyh Şamil’in (1834-1859) imamlıkları ile devam etmiştir. Bu dönemde Rusya’ya karşı gerçekleştirilen örgütlü direniş sonucu sayıca çok üstün konumdaki Rus ordusuna karşı bağımsızlık korunabilmiştir. İşgale karşı gösterilen kararlı direniş sonucu Rus ordusu sürekli takviye edilmiş, 1860’larda mevcudu 3000’e yükselmiştir. Ancak 1859’da Şeyh Şamil’in esir düşmesinden sonradır ki Çeçenistan’da ki direniş sona ermeye başlamıştır.

Çeçenistan’da Rusya’nın uyguladığı kolonizasyon politikasına karşı sürekli ayaklanmalar çıkmıştır. 1860-61’de Naib Duev Uma ve Kadı Ataev Atabiy önderliğindeki isyan, kanla bastırılmıştır. 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Şeyh Şamil’in naiplerinden Simsirir Ali Bek önderliğinde başlayan büyük ayaklanma, Çeçenistan’ın hemen hemen tamamını etkilemiş ve güçlkle bastırılmıştır. Bu ayaklanmadan sonra “abrek” olarak bilinen halk kahramanları direnişini sürdürmüşlerdir. Bu kahramanların en ünlüsü 1913’te öldürülen abrek “Zelimhan”dır.⁸⁴

Rusya Çeçenistan’da tam bir kolonizasyon politikası izlemiş, Çeçen halkının ekonomik ve kültürel gelişimini engellemeye çalışmıştır. Mesela Grozni şehrine Çeçenlerin girmesi yasaklanmış, halk tarıma müsait olmayan dağlık bölgelere doğru yerleşmeye zorlanmış, ovalık kesimlere Kazaklar iskân ettirilmiştir. Bu politikalar sonucu 1910’larda bir Kazak ailesi başına düşen toprak miktarı ortalama 15 hektar olurken, bir Çeçen ailesine sadece 3,3 hektar toprak kalmıştır.

84 Momad Mamakayev, Zelimhan, s. 9-12, İstanbul, 1986.

Ekim 1917'de Bolşeviklerin iktidara gelmesi üzerine Kuzey Kafkasya'da bağımsızlık hareketleri güçlenmiş ve 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu dönemde General İsmail Berkok komutasındaki Osmanlı ordusu yardım amacıyla Dağistan'a kadar gelmesine rağmen Mondros Mütarekesi ile geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kuzeybatı Kafkasya'da güçlü olan Çarlık rejimini tekrar kurmayı hedefleyen ve "bir ve bölünmez Rusya" sloganı ile hareket eden General Denikin komutasındaki ordular saldırıya geçmiştir. Şubat 1919'da Çarlık yanlısı ordular Çeçenistan'ı işgal etmiştir. Şeyh Uzun Hacı'nın başlattığı ayaklanma, Şubat 1920'de başarıyla sonuçlanmıştır. Mart 1920'de Bolşevikler, Çeçenistan'da yönetime gelmiş, 1920-21 ve 1930-32'deki anti-Bolşevik ayaklanmalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bolşeviklerin bütün K.Kafkasya'da iktidara gelmesinden sonra Çeçen-İnguş, Osetya, Kabartay, Balkar ve Karaçay bölgelerini kapsayan Sovyet Dağlı Cumhuriyeti 20 Ocak 1920'de kurulur. 30 Kasım 1922'de bu cumhuriyetten ayrılarak Çeçen Özerk Bölgesi (11.105 km²) 7 Temmuz 1924'te de İnguş Özerk bölgesi (3.200 km²) oluşturulur. Bu iki bölge 15 Ocak 1934'de Çeçen-İnguş Özerk Bölgesi adıyla birleştirilir. 5 Aralık 1936'da Yeni Sovyet Anayasası gereğince bölge özerk cumhuriyete yükseltilir. İkinci Dünya Savaşı, Çeçen-İnguş halkı için yeni bir acı dönemin başlangıcıdır. 1941-42 yıllarında Alman birlikleri Grozni petrol bölgesini ele geçirmek için bir askerî harekâta başlar. 1942 sonbaharında Alman Birlikleri Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nin bazı batı bölgelerini işgal etmelerine rağmen, Grozni'ye giremez ve Stalingrad yenilgisinden sonra hızla bütün K. Kafkasya'yı terk eder. Buna karşılık 23 Şubat 1944'te Moskova'nın aldığı bir kararla Çeçen-İnguş, Karaçay ve Balkar halklarının K.Kafkasya'dan Kazakistan ve Orta Asya'ya sürgün edilmesi kararlaştırılır. 25 Haziran 1946'da Çeçen-İnguş Özerk SSCB üyeliği lağvedilir. Çok kısa sürede en menfi şartlarda yapılan sürgünde yüz binlerce insan yollarda yerleştirildikleri bölgelerde yokluk, yoksulluk ve hastalıktan ölür. Şu anda hayatta kalabilen Çeçen yaşlılarının hepsi bu sürgünü bizzat yaşamış, orta kuşak ise sürgünde doğar. Bugün bu bölgelerin insanı hâlâ bu facianın izlerini taşımaktadır. Stalin'in ölümünden sonra tekrar vatanlarına dönen Çeçenler 9 Ocak 1957'de tekrar Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar.⁸⁵

85 Bahattin Vediş-Naif Arslan, Kahraman Çeçen-İnguş Milletinin Faciası, s. 48, İstanbul, 1965.

1980'lerin sonlarında başlayan Glasnost ve Perestroyka politikaları ile Sovyetler Birliği hızlı bir çözüme sürecine girdi. Değişik cumhuriyetlerde kurulan halk cepheleri ile bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Çeçenistan'da, Çeçen Millî Kongresi 23-25 Kasım 1990'da General Cevher Dudayev'i başkan seçti. 27 Kasım 1980'de egemenliğini ilan etti. 27 Ekim 1991'de yapılan seçimle de devlet başkanı seçildi. Bu gelişmeler üzerine Moskova 7 Kasım'da Çeçenistan'da olağanüstü hâl ilan etti ve ertesi gün başkent Grozni'ye askerî birlikler gönderdi. Halkın yoğun tepkisini çeken Ruslar geri adım attılar.⁸⁶

86 Jamuhanov Süleyman Sultanoviç, "Çeçenler", İslam Ansiklopedisi, c.8, s.244-247, M.E.B Yayınları, İstanbul, 1993; Erol Taymaz, a.g.e.s. 198-204.

M. Türkler

Kafkasya'da Türkler M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamışlardır. Hunlar ve Avarlardan bu yana, batıya göç eden Türk boyları Kafkasya'nın değişik yerlerine yerleşmişlerdir. Bazılarına Kafkasya geçit bölgesi olmuştur. Buralara yerleşen Türk boyları yerli Kafkas halkları ile karıştıkları gibi, bazıları da mahallî olarak varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Kafkasya'da yaşayan Türklerin belli başlıları şunlardır: Azerbaycan Türkleri, Karaçaylılar, Balkarlar, Acaralar (Ağaçerililer), Ahıska Türkleri, Kumuklar, Nogaylar, Kalmuklar, Kundurlar, Avarlar, Stavropol Türkleri, Karakalpaklar, Terekemeler, büyük bir ihtimalle Cücen Türklerinden olduğu tahmin edilen Çeçenler sayılabilir.

Cengiz Han'ın büyük torunu Nogay'dan gelen Nogay Türkleri, Kıpçak Türkçesi konuşurlar, Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Nogaylardan kopma bir Türk boyu olan Kundurlar, Hazar Denizi'nin kuzeyinde Astrahan'da yaşamaktadırlar. Kumuk, Nogay, Karakalpak ve Kırgızlar genellikle Dağıstan'da yaşamakta ve Dağıstan'ın dörtte birini oluşturmaktadırlar.

İran Azerbaycan'ında yaklaşık 28 milyon, Kuzey Azerbaycan'da 8 milyon olmak üzere toplam Kafkasya ve Azerbaycan coğrafyasında 35-36 milyonu bulan bir Türk nüfus yaşamaktadır. Dağıstan'da Gürcistan'ın Azerbaycan-Türkiye sınır boylarında yoğun bir şekilde bulunmaktadırlar. Tahmini 25-30 milyon civarında büyük bir topluluk oluşturmaktadır. Acaralar, Gürcistan'ın Acara bölgesinde yaşamaktadırlar. Bazıları Acaraları Müslüman Gürcüler olarak kabul etseler de Acaraların Türk olduğunu kabul edenler de vardır.

Terekemeler, Dağıstan'ın Derbend çevresinde yaşamakta bunun dışında Kars ve yöresinde Sünnî muhacirler olarak Dağıstan Karakalpak'ı bulunmaktadır.

Kumuklar, Türkçenin Kıpçak lehçesini konuşurlar ve Dağıstan nüfusunun üçüncü büyük kitlesini (240 bin nüfusla) oluştururlar. Mahaçkale, Kaytak, Buynak, Kızlar, Hasavyurt, Yahsay gibi şehirlerde yaşarlar.

Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi'nde yaşayan Karaçay Türkleri 300 bin kişilik nüfusuyla ve özel sosyo-kültürel hayatı ile Orta Kafkasya'da önemli bir yer tutarlar.

Balkarlar da Çeçen-İnguş, Osetya, Gürcistan ve Karaçay-Çerkez bölgesinin çevrelediği Kabardino-Balkar Özerk Bölgesi'nde yaşarlar. Balkarların nüfusu yaklaşık 100 bindir.

Stavropol Türkmenleri, Türkmen göçü sırasında Stavropol'a gelip yerleşmiş olan Türkmen boylarındandır. Türkmençe konuşurlar.

Ahıskalılar ise yazılı ve görsel basında sık sık adını duyduğumuz Türkiye Türklerindedir. Bir zamanlar Artvin, Batum ve Ardahan çevresinde yaşamaktaydılar. Ardahan Anadolu hududunun en kuvvetli ve taarruzlara senelerce mukavemet edecek kadar müstahkem bir kalesi olarak bilinmektedir. Bu çevre M.Ö. 3. Asır'da Saka Türklerinin ve daha sonra da Yörüklerin yurdu olmuştur. Kafkas komşuluğu nedeniyle din ve dil yönüyle birçok etkileşime maruz kalmışlardır. 1206–1226 seneleri arasındaki kısa dönem istisna edilecek olursa Kars ve Ardahan çevresi 1064 yılından beri daimi surette Türk kalmıştır. 1944 yılında Kars'ın Kafkasya yönünden tam karşısında Gürcistan sınırları içinde kalan Mesketya bölgesinde yaşayan Ahıska Türkleri, Gürcistan'daki topraklarından Ruslar tarafından toplanarak, Karaçay-Balkar, Kırım Türkleri ve Çeçenler gibi bir gece içinde Sibiryaya sürgün edilmişlerdir. Kazakistan ve Özbekistan'da çok zor günler geçiren Ahıskalıların nüfusu tahminen 300 bin civarındadır. Bugün Azerbaycan'ın değişik yerlerinde çok olumsuz şartlar altında yaşamaktadırlar.⁸⁷

87 Devlet Nadir, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. Ek, s. 271-290, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993; Cemal Kutay İstiklâl ve Hürriyet Mücadelesi Tarihi, c. 12, s. 6960, İstanbul, 1982.

A. Türklerin Kafkasya'ya Yerleşmesi

Kafkasya Türk tarihinden bahsederken Azerbaycan Türklerini ayrı olarak düşünmek mümkün değildir. Orta Çağda “Şirvan” ve “Arran” adıyla bilinen Doğu Kafkasya ile bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yer aldığı bölgeyle kuzeyde Dağıstan, güneyde İran Azerbaycan'ın tarihî mukadderatı ortaktır. Doğu Kafkasya'nın Türk boylarınca iskânı mevzu bahis olunca bunun aynı zamanda Azerbaycan'ı da içine alacağı tabidir.

Türklerin şu anda oturdukları Kafkasya topraklarının en eski sakinleri kimlerdi? Bölgenin en kadim yerlileri Türk ırkına mı yoksa başka bir ırka mı mensuptu? “Turan Nazariyesi”ne göre Sümerlerin, Akadların eski Midyalılarla Hititlerin Türk oldukları düşünülünce Kafkasya'nın kadim yerlileri Türktür. Turan Nazariyesine şüphe ile bakanlara göre Kafkasya yerlilerinin “Yafesîler”den olduğu kanaati hâkimdir. Bunlara göre Yakın Doğu ile bilhassa Kafkasya'da eski zamanda “Yafesî” denen müstakil bir ırka mensup kavimler yaşamaktadır.

M.S. 5. yüzyıl ortalarında muhtelif Türk kavimlerinin kuzey steplerinden Kafkasya'ya geçerek İran üzerine akınlar düzenledikleri tarihen sabittir. Derbend ile Daryal geçitlerinde Sasanîler tarafından inşa edilen setler ve bunlar etrafında yerleştirilen İranlı muhafızlar bu akınları durdurmak içindi. Güney Rusya steplerinde “Don” ile “Terek” Nehirleri havzalarında yaşayan Türk göçebeleri -bazen de yerli halkın daveti üzerine- Güney Kafkasya'ya geliyor; İran aleyhinde çıkan isyanları takviye ediyorlardı. Zeki Velidi'ye göre; o dönemde Kafkasya'ya gelen Türk boylarının bir kısmı “Ak Hun” veyahut “Halandürükler” diğer kısmı da Attila kumandasında gelen “Ağaçeriler”dir. Daha kuvvetli Türk akını 7. yüzyılın başlarında olmuştur. Bizans İmparatoru 2. Heraklius'un müttefikleri sıfatıyla Kafkasya'ya giren Hazar Türkleri Tiflis'i muhasara ve zaptetmişlerdi. 2. Hüsrev'in uğradığı hezimet, Sasanî İmparatorluğu'ndaki karışıklıklar, 3. Yezdücerd asrında İran hanedanının

yıkılması ve bütün amiller, birçok kere Hazar Türklerinin Kafkasya'nın ötesine kolaylıkla inmelerine ve burada birleşmelerine imkân vermiştir.

Müslüman-Arap akınları kuzeyden gelen Türk akınına durdurmuştur. Sasanîler gibi Derbend istihkâmlarına fevkalade önem veren Arap fetihlerinin Türk akınlarını durdurma konusundaki çalışma ve gayretleri “Derbendname”de anlatılmıştır. Hazar akınına set çeken Müslüman Araplar, Fars unsurunun çoğalmasına sebep olurken Hazar'ın güneyinden gelen Türk yayılışına mani olamamışlardır. Abbasî halifeleri, Türkistan'dan getirdikleri “Mevali”ye dayanmak zorunda kaldılar. Türkistan'dan gelen bu gönüllü Türk cengâverlerinin gayretleriyle miladi 19. asır başlarında isyan halinde bulunan Kafkasya vilayetlerini hâkimiyeti altında tutabiliyordu. Emir Boğa, Gence havalisindeki Şemkir şehrini ihya ve imar ederek buraya İslamiyet'i kabul etmiş Hazar muhacirlerini yerleştirmiştir.

Doğu Kafkasya ile Azerbaycan'ın verimli ovaları ile mükemmel yaylaları Türk göçebelerinin sevdikleri araziler olmuş, kuzeyden gelenler buralarda yerleşip yurt edinmişlerdir. 11. asırda Azerbaycan ve Kafkasya'ya giren Selçuklu Türkleri buralarda ciddi bir mukavemetle karşılaşmıyorlardı. Selçukluların buraya kolayca yerleşebilmeleri ancak kendilerinden evvel gelip de buralara yerleşmiş bulunan Türk illerinin varlığı ile izah edilebilir. Selçuklu Devleti'nin esasını teşkil eden Türk göçebeleri ekseriyetle Türkmen-Oğuz aşiretlerinden ibaretti. Bu aşiretler kendilerinden evvel gelip yerleşen Türkmenlerle birleşerek kısmen Doğu Kafkasya ile Azerbaycan'da kalmışlar, büyük bir çoğunluğu da buradan geçerek Anadolu'ya yerleşmişlerdir.⁸⁸

Bu zamana kadar Azerbaycan ile Kafkasya bölgesinde yerleşen Türk boyları arasında kuzeyden gelen Kıpçak illeri çoğunlukta idi. Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanması üzerine miladi 1146 senesinde Azerbaycan'da bağımsızlığını ilan eden “Atabey Sülalesi”, bir Kıpçak sülalesi idi. Diğer bir adla “Pehlivaniler” sülâlesi diye bilinen bu sülâle 81 sene hüküm sürmüştü. Bu zaman zarfında Azerbaycan ile Doğu Kafkasya'ya yeniden birçok Türk kabileleri getirilmiş ve yerleştirilmişlerdi.

13. asrın başlarında, Pehlivanilerin hâkimiyetine son veren Harzemşahlar zamanında da Azerbaycan ile Kafkasya bölgesine yeni Türk boyları yerleştirildi. Harezmîler zamanında Aras Nehri'nden çekilen

88 Naile Velihanlı, Arab Hilafeti ve Azerbaycan, s. 80-91, Bakü, 1993.

dört büyük kanalla sulanan “Muğan Sahra”sında kurulan şehirlere sadece Türk çiftçileri yerleştirilmişti.

13. ve 14. yüzyıl Türk-Moğol akınlarının asrıdır. Cengiz'in kendisi ve komutanlarının ekserisi Moğol olmakla beraber Moğol ordularının büyük bir ekseriyetini Türk boyları teşkil ediyordu. Bu defa ki Türk akını hem kuzeyden hem de güneyden geliyordu. Bu iki akın bir defa Terek sonra da Kür Nehri havzaların da Hülagü ile Bereke Han ordularının şiddetli savaşları şeklinde karşılaşılıyordu.

Moğol istilasını müteakip Azerbaycan'da kurulan İlhaniler hükümeti esnasında, Celair Sülalesi zamanında ve Türkmen boylarından Akkoyunlularla Karakoyunlular devrinde Azerbaycan ile Kafkasya bölgesine külliyetli miktarda Türk boyları geldi. Bu gelenlerin arasında Türkmen-Oğuz aşiretleri özellikle ekseriyeti teşkil etmişlerdi. Timur bu bölgeye üç defa sefer yapmış, bu seferler de Kafkasya bölgesi ile Azerbaycan'da Türk unsurunun kuvvetlenmesini sağlamıştır. Moğol istilası bazı tarihçiler tarafından doğuda büyük bir etnografik inkılap olarak değerlendirilmiştir. Azerbaycan ile Doğu Kafkasya bu devirde tamamen Türkleşmiştir. İşin garip tarafı ise: Bugünkü Şii İran'ın kurucusu sayılan Safevi sülalesi Azerbaycan Türk şeyhleri arasından çıktığı gibi, bu sülale zamanında Azerbaycan ile Doğu Kafkasya daha da çok Türkleşmiştir. 5. asırdan 14. asra kadar çeşitli vesile ve yollarla Kafkasya bölgesine yerleşen Türk boylarından kaçan yerli kabileleri ya tamamen Türkleşmişler veyahut da dağlara çekilerek sefalet ve kıtlıktan helak olup gitmişlerdir. Güney Kafkasya ile Azerbaycan'ın bilhassa, Selçuklular ve Moğollardan sonra Oğuzlaştığı araştırmacılarca tasdik edildiği gibi Oğuz kültürünün en meşhur eseri Dede Korkut menkıbelerinin de Kafkasya bölgesinde bilinmesi dikkat çekicidir. Dede Korkut kitabında mezkûr hikâyelerin mevzuları itibariyle Azerbaycan sahasına ait olması ayrı bir önem arz etmektedir. Anadolu, Azerbaycan ve Kafkasya Türklerinin arasında Dede Korkut hikâyelerinin yaygın bir şekilde bilinmesi, anlatılması aynı kültür ve soy muhitinde yaşadıklarını göstermektedir. Köroğlu, Âşık Garib, Kerem ile Aslı'dan başka birçok maniler koşmalar, ağıtlar, atasözleri, bilmeceler gibi halk edebiyatı unsurları aynı soydan geldiklerinin ispatıdır.⁸⁹

89 M.E. Rezulzade, Kafkasya Türkleri, s. 3-9, İstanbul, 1993; Erol Güngör, Tarihte Türkler, s. 45-47, İstanbul, 1990.

B. Kafkasya'da Türk - İslam Hanlıkları ve Sonrası

Nadir Şah'ın 1747 de katliyle İran'da çıkan saltanat kavgalarını fırsat bilen Azerbaycan ve Dağıstan bölgesindeki valilerin her biri hanlıklar halinde bağımsızlıklarını ilan ettiler.

İç kargaşa ve ihtilallerle uğraşan gerek İran gerekse Osmanlı Devleti, güçlü ve modern bir orduya sahip olan Rus kuvvetlerine mukavemet gösteremeyen hanlıklara yardımcı olamadılar. Gürcistan Krallığının, Rusya'ya ilticası ile de hanlıklar zor durumda kaldılar. Ruslar, Tiflis'i hareket üssü olarak kullanmışlar, Azerbaycan ve Dağıstan Hanlıklarını arkadan kuşatmışlardı.

Bu arada Türk unsurunun içinde yaşayan Ermeniler de kuzeyden gelen düşmanın hakiki dostu ve müttefikleri idi. Buna hanlıklar arasındaki düşmanlık, bölünmüşlük de ilave edilince Rus istilasına engel bir durum kalmamış oluyordu.

Kafkasya Hanlıkları, bilindiği üzere kâh Türkiye kâh İran nüfuzu altında ve tabiiyetinde olup bazen müstakil ve bazen de yarı bağımsız bir hayat yaşamışlardı.⁹⁰ Nadir Şah'ın (1688-1747) ölümünden sonra Tebriz Valisi Rıza Han, Osmanlı Devleti'ne müracaat etmiş ve bütün ülkeyi bir merkez etrafında toplayacak bir Osmanlı şehzadesinin gönderilmesini istedi. Ancak Osmanlı Devleti ne yazık ki bu imkânı kullanacak bir durumda değildi. Buna mukabil küçük Azerbaycan Hanlıkları arasında doğan ve körüklenen bir rekabet ülkenin kudretli ve tek bir devlet etrafında toplanmasını şiddetle engelliyordu. Neticede istilacı Rus siyaseti, bu halis Türk bölgesini de kendi hâkimiyeti altına almaya muvaffak oldu.

90 M. Emin Rasulzade, a.g.e., s. 16; Yılmaz Öztuna, İslam Devletleri, c. 1, s. 722-758.

Büyük bir ekseriyeti Türk-Oğuz boylarına mensup olan Kafkas-Azerbaycan Türkleri, 1805'de Gence Hanlığı'nın Rus tabiiyetini kabul etmesi üzerine birer birer çarların hâkimiyetine girdiler. Hanlıklar arasındaki rekabetten doğan bu büyük felaketi neden sonra idrak eden Azerbaycan Türkleri yurtlarını, tarihin, talihin ve Rus insafsızlığından korumak ve kurtarmak için canla başla çalışıp kahramanca vuruştularsa da büyük ve acı akıbetin önüne bir türlü geçemediler.

Bir taraftan İran iktidarının, diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin git-tikçe zayıflayan birer kuvvet haline gelmeleri, Azerbaycan Türklerini ne İran'ın ne de bilhassa kardeş Osmanlı Türklüğünün koruyup korunmasına imkân verdi.⁹¹ İran ile Rusya arasında imzalanmış olan 1808 Gülistan ve 1828'de Türkmençay Anlaşmaları gereği Rus Çarlığına terk edilen bölge; Dağıstan, Quba, Bakû, Lenkeran, Şeki, Şirvan, Gence, İlisu, Karabağ, Nahçıvan ve Revan Hanlıklarından ibaretti. Bu hanlıklar Akkoyunlular sülalesinin inkırazından sonra Safevilerle Osmanlılar arasındaki mücadeleler de -Şah Abbas ile Nadir Şah devri müstesna- bağımsızlıklarını korumuş, Şeki Han, Hacı Çelebi Han, Nadir Şah'a karşı, Karabağ Hanı, Ağa Muhammed Şah, Şah Kaçar'a karşı ciddi ve başarılı kahramanlıklar göstermişlerdir.

Bunların dışında eski "Şirvan şahlar"ın gelenek ve göreneklerini devam ettiren Şirvan Hanlığı da diğer hanlıklara nispeten daha uzun yaşamış, muhtelif zamanlarda yetişen Şirvan sülaleleri İslam tarihinde çok mühim eserler bırakmışlardır. Hatta Şah Halilullah'tan kalan Han Sarayının eklerinden olan Divanhane binası Orta Çağ İslam medeniyetinin en mühim abidesini teşkil etmektedir. Divanhane girişini tetkik eden bir Rus mühendis bunu "Tahaccür etmiş musiki..." diye takdir etmiştir. Bu hanlıkların çarlara karşı olan mücadeleleri başlı başına bir çalışma konusudur. Ancak bu çar istilasına karşı eşit olmayan şartlarda yapılan mücadelelerde onlara boyun eğmeyen, Dağıstan'da Şeyh Şamil, Azerbaycan'da Cevad Han ve başlangıçta Gazi Molla ve Hamza Bey'le başlayan ve Şeyh Şamil'le bayraklaşan mücadele, tam yarım asır sürmüştür. Dağıstan'da dağlık muhitin üstünlüğünü iyi değerlendiren Şeyh Şamil'e göre, düz ve geniş bir sahaya sahip olan Gence Ovası'nda bağımsızlık müdafaası yapan Cevat Han'ın gösterdiği kahramanlık unutulmaz. O, Ruslar tarafından, kalesinde oğlu ile birlikte şehit edilmiş fakat teslim olmamıştır. Şahadetinden sonra şehre giren Rus ordusu

91 Nihat Sami Banarlı, Türk Edebiyat Tarihi, c. 1, s. 738, İstanbul, 1971.

büyük bir katliama girişmiş ve Şah Abbas Camii'ne sığınan çoluk-çocuk, kadınlar ve ihtiyarlar merhametsizce kılıçtan geçirilmiştir. (1804)⁹²

19. yüzyıl Azerbaycan'ın Rus istilasına uğradığı yıllarda istila neticesinde hanlıklar ortadan kalkmıştır. Bunun toplum hayatında ve kültüründe de derin etkileri olmuştur. İran hâkimiyetindeki Güney Azerbaycan'da İslam medeniyeti etkisindeki kültürel bir hayat devam edip giderken Kuzey Azerbaycan'da batı tarzı yaşayış ve kültür akımı başlamıştır.

Kuzey Azerbaycan'ın Rus istilasına uğramasından sonra aristokrat ve varlıklı ailelerin çocukları, Rusya'nın Moskova, Petersburg vb. gibi kültür merkezi şehirlerinde ya da Kafkasya'daki Rus okullarında okuyarak batı medeniyetini tanıma imkânı bulmuşlardır. O bakımdan, 19. yüzyıl Kuzey Azerbaycan için bir uyanış dönemi olmuştur.

Bu dönemde ilk iş olarak eğitimin çağdaşlaştırılması, millîleştirilmesi, halkın ayağına götürülmesi böylece yeni bir düşünce ve hayat tarzının halka yayılması için kesif bir gayret gösterilmiş, "Usul-u Cedid" ile eğitim yapan okullar açılmış; ayrıca gazete ve dergiler kurulmuştur. Yeni düşüncelerin yaygınlığını sağlamak için dil ve anlatımın sadeleşmesi kaçınılmaz bir hâl almış, bu sade dil yeni edebiyatın da belli başlı özelliklerinden olmuştur. Azerbaycan'da gazetecilik de bu dönemde başlamıştır.

Çarlık Rusyası'nda 1905 ayaklanmasından sonra baskılı yönetimin hafiflemesinden Azerbaycan da yararlanmış; sansür kalkmış, okul açmak hayır kurumları kurmak, gazete ve dergi çıkarmak gibi haklar tanınmıştır. Bu dönemde Türkiye'deki 1908 Meşrutiyeti'nin, Balkan Savaşı'ndan sonra başlayan Türkçülük akımının ve Türkiye edebiyatının Azerbaycan matbuatında ve edebiyatında büyük tesiri görülmüştür.

Bu dönemde Azerbaycan'da pek çok gazete ve dergi çıkmıştır. En önemlileri; Ahmet Ağaoğlu'nun (1862-1939) çıkardığı Hayat (1907), İrşat (1907), Terakki (1908); Türkçülük akımının sözcülüğünü yapmak üzere M. Emin Resulzade'nin çıkardığı Açık Söz (1915-1918) vb. gazeteler ile Ali Beg Hüseyinzade'nin (1864-1940) çıkardığı Feyuzat (1906-1907) ve oyun yazarı Celil Mehmed Gulizade'nin (1868-1932) çıkardığı Molla Nasreddin (1906-1920) dergileridir. Feyuzat dergisinde

92 M. Emin Resulzade, a.g.c., s. 16-18; Yalçın Tokar, Büyük Uyanış, s. 35-65, İstanbul, 1992.

Türkler arasında dil birliğini sağlamak düşüncesiyle bilim ve edebiyat dili olarak İstanbul Türkçesinin kullanılması fikri savunulmuş, dergi yazarları Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret çizgisinde yazmışlardır.⁹³

Yine bu dönemde Sovyet hükümeti, Azerbaycan Türkleri ile Türk Dünyası arasındaki geniş kültür bağlarını koparmak gayesiyle alfabe değişikliğine gitmiştir. Böylece yüzyıllar boyunca meydana gelen bir kültür birikiminin bulunduğu Arap harfli Azeri Türkü alfabesinin yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Eski harflerin kullanılmaması için sert tedbirler alan hükümet, 1939'da Latin harfli alfabeği de kaldırarak Rus alfabesinin kullanılmasını mecbur tutmuştur.⁹⁴ 1990'lı yıllarda ve sonrasında ise Kafkasya bölgesinde yaşayan bütün Müslüman halkların anlayabilecekleri -öz dilleri ve alfabeleri olmayan- dil Rusça ve yazabilecekleri yazı Kirilcedir. Şimdi ise Azerbaycan okullarında artık Latin alfabesinde eğitim görmeye başlanmıştır. Özellikle ilkokullarda bu çalışma titizlikle uygulanmaktadır.

93 Büyük Larousse, Azeriler, s. 1137.

94 Ziya Musa Büniyatov, Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi, c. 4, s. 320, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1991; Ahmet Bican Ercilasun, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, s. 31-41, Ankara, 1992.

C. Sovyet İşgalleri Esnasında Kafkasya'nın Durumu

8. yüzyılda Kafkas geçitlerini aşarak Maverâünnehir'e giren bugün dahi taraftar toplamaktan geri kalmayan İslam dini; etnik özellikleri, kültürel gelenekleri, hayat şekilleriyle birbirinden bazen tamamen ayrılan kitleleri bir araya getirmeyi başarmıştır. Buna rağmen 20. yüzyılın başında Rusya'daki İslam'ın tek bir özelliği vardı: "Birleşik olmamak..." Birbirlerinden çok uzaklarda kalmış, aralarına Rus, Hristiyan, Gürcü veya Ermeni kavimleri girmiş, İslam topluluklarının varlıklarını koruyabilmek yolunda artık hiçbir ümit kalmamıştı.

Coğrafi ayrıma, dil ve etnik ayrılıklar da ekleniyordu. Doğu Kafkas halkının çoğu, Azerbaycan Türkleri, Kumuk, Karaçay ve Balkar Türkleri, Kuzey Kafkasya'da adacıklar halinde ayrı ayrı yaşıyorlardı. Osetler, Talışlar, Tatlar, Kafkas halkları, Dağıstan, Çeçen, İnguş, Kabartay, Edigeler Kuzey Kafkas toplulukları ve Abaza ve Acarlar olmak üzere Kafkas ötesi halkları için Kafkasya yerleşim yeri idi.

Bütün bu karma karışık halklar, kabile şeklinde teşkilatlı topluluklara kadar çeşitli gelişme devirleri içinde bulunmaktaydılar. Bu topluluklar arasında görünüşe göre din birliği vardı. Şîî Dağıstanlılar hariç Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğu Hanefî mezhebiniydi. Sünnî olmayan ve İmameyn mezhebi güden Türk toplulukları Kafkasya'da iki milyon Azerbaycan Türkü ve büyük Türkistan şehirlerinde küçük topluluklar şeklinde göze çarpıyordu. İsmailî, Bahaî, Gâliye adını taşıyan Şîî, şeytana tapan Yezidî mezheplerinin teşkil ettikleri diğer topluluklar Kafkaslarda ve Hazar Denizi sahillerinde birkaç bini geçmiyordu. Daha geç Müslüman olan bazı Dağıstan halklarının (18.-19.yüzyıl) dine sadakat dereceleri ise güvenli değildi. Kafkasya'nın genel durumu böyle olmasına rağmen Rusların Kafkaslara doğru yürüyüşü birçok engelle karşılaşmıştı.

İlk Rus birlikleri dağların önüne 18. yüzyılın ortalarında ulaştılar. Kuban ve Terek eteklerindeki fevkalade verimli topraklar Rus Kazakları tarafından çok çabuk işgal edildi. Yerli Müslüman Edigeler, Kabalalar, Çeçenler, İnguşlar ve Dağıstanlılar yerlerinden ayrılarak yüksek bölgelere çekildiler. Kolonilerini sağlamlaştırma yolunda olan Ruslar, dağları barışa kavuşturmak maksadıyla Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bir seri kale zinciri meydana getirmişler, buralara daha önce hi-mayeleri altına girmiş ülkelerin insanlarını yerleştirmişlerdi. Yüksekle-re hemen dokunmak istemiyor. Maceraya girmekten çekiniyorlardı.

O sırada Türkler, İranlılar ve Kafkasyalılar birbirlerinden çok uzak mesafelerde yaşıyorlar, feodal öncesi klan hayatı ile gelişmiş feodalite arasındaki devreleri sürdürüyorlardı. 10-18. Asırlar arasında çeşitli dönemlerde Müslüman olmuş olmalarına rağmen aralarında ancak din birliğinin ötesinde hiçbir zaman organize bir siyasi birliğe kavuşamamış, devlet haline gelememişlerdi. Dağlılar, Ruslara karşı amansız bir müdafaa savaşına giriştiler. 1784'de İmam Mansur'un başlattığı savaş 1856'ya kadar yüz yıl sürmüştü, ancak 1859'da silahlarını teslim etmişlerdi. Bütün bu savaşlar Nakşibendî tarikatı tarafından organize edilmiş ve İmam Şamil'le son bulmuştu. Bu savaşlar gerçek bir din savaşı, bir "gazve" idi.

Dağlıların güçleri 1887'deki son ayaklanmadan sonra tamamen bastırıldı. İmparatorluğun eline dokunulmamış topraklar geçmişti. Ancak Ruslar buraları kolonize etmek için hiçbir teşebbüste bulunmadılar. Ülke çok fakirdi, halkın bir kısmı Türkiye'ye göç etmişti. Diğerleri ihtilale kadar Ruslardan ayrı yaşadılar. Kahraman dedelerinin hikâyelerini anlatıyorlar ve geleneklerini korumaya çalışıyorlardı.

18. yüzyılda Kafkas ötesine aşarak 19. asrın başında bu bölgeyi kesinlikle İran'dan ayıran Rus orduları, hiçbir yerel direnişle karşılaşmadılar. Gelişleri uzun ve kanlı bir kargaşalıklar devrinin sonu olmuştu. Toprağa hemen sahip çıkmayı burada da denemediler. Rus kolonileri ortada görünmüyordu. Değişiklik, düzenli ordu birlikleri ve Saint-Petersburg'a bağlı sivil memurlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Saint-Petersburg ise çok uzaklarda kalmıştı. Toprağa bağlı asiller sınıfı, varlıklarını muhafaza ettiler. Millî burjuva sınıfı ise ülkenin yeni yapısından yeteri kadar faydalandı, üstelik bir süre sonra bulunan Bakû petrolü ile bu sınıf inanılmaz bir gelişme gösterdi.

K. Kafkasya, sömürgecilik için uyumlu bir arazi sayılmazdı. Burada Rus varlığı bazı küçük devlet memurları ve orada-burada göze çarpan askerî birlikler şeklinde hissediliyordu. Yerli asil sınıflar çar monarşisine boyun eğmek için yeteri kadar hukuka sahip bulunuyorlardı. Din adamları sınıfı, gerçi Ruslara karşı düşmanlık hisleri besliyordu. Lâkin kendilerine karşı hiçbir eritme ve yok etme siyaseti açıkça uygulanmadığı için hareketsiz kalıyorlardı. Ruslar ülkenin iç işlerine fazla karışıyor, görünmeden onu idareye çalışıyorlar, sadece asayişini temin ettiklerini belirtmek istiyorlardı. 20. yüzyıla kadar K. Kafkasya'da hiçbir modern milliyetçi hareket görülmedi. İslam, en muhafazakâr şekliyle uygulanıyor ve birliği temin ediyordu. Burada direniş, millî olmaktan çok, dinî karakter kazanmaya başlamıştı. Feodal asiller ve ticaret burjuvazisi değerini kaybettiğçe din adamları nüfuzlarını arttırma yoluna daydılar. Ülkede sadece “ulema”nın sözü geçmeye başlamıştı.

Kafkas ötesi ülkeler, Ermeniler, Müslümanlar ve bir kısım muhalifler arasında ekonomik ve politik rekabetler alanı hâline gelmişti. Dindar muhafazakârların bir kısmı İran'ı tutuyordu. Liberaller ise Türkiye ile mevcut irki bağların Şîî İran'a nazaran daha güçlü olduğunu ispata çalışıyorlardı. Rus varlığı bu ülkede bütün diğer Müslüman ülkelerde olduğundan çok daha az hissedildi. Yerli halkların işgalci Ruslara karşı besledikleri kin, aralarındaki ayrıcalıkları unutturacak dereceye ulaşmıyordu. Ermeniler ve Müslümanlar birbirleriyle uğraşırken Rusları görmüyorlardı bile. Ruslar genç Türk aydınlarında uyanmaya başlayan Pantürkist duygularla pek de netice alamadan mücadele ettilerse de, İslam'a hiç bir zaman dokunmadılar. Hiçbir eritme politikasına müracaat etmediler. Sadece toprağa bağlı Müslüman sınıflardan modernist yazar Abbas Kulu Bakıhanov yahut Mirza Feth Ali Ahundzade gibi bazı parlak kişiler Rus kültürü aracılığı ile batıya açılmayı öngörüyorlardı. Lâkin ister Türkiye'den, ister İran'dan veyahut her yönden gelen aydın fikirlere açık olan, eski bir kültüre sahip bu ülkede; Türkiye'nin tesiri her zaman Rusya'nın tesirinden fazla olmuştur. Kendi istekleriyle İslamiyet'i bırakıp Hristiyan olanların sayıları her zaman az olmuştur. Rusların geniş kitleleri toptan din değiştirmeye zorlamalarıysa ters neticeler doğurmuştur. Bu faaliyetler azınlıkların nefretini çekmiştir. Zamanla bu baskılar ve Ruslaştırma siyaseti Müslüman cemaat için öldürücü boyutlara ulaşmıştır. Bunun üzerine bütün Müslüman aydınlar, Rusya'ya karşı ayak diremeye başlamışlardır. Rus için Müslüman,

daima yabancı ve anlaşılmaz olarak kalmıştır ki Müslüman için Rus da öyledir. Kısacası Müslüman, Rus'u anlamsız; Rus Müslüman'ı acımanın gerekmediği "bir acayip yaratık" olarak görmüş; böylece Rus toprağı "Dar'ul-Harb" havasına bürünmüştür. Burada "küfür devamlı olarak "iman"la mücadele etmektedir.⁹⁵

95 Bennigsen-Lemercier, *Stepte Ezan Sesleri*, s. 33-50, İstanbul, 1994.

D. Kafkasya'da Yaşayan Türkler

Kafkasya'da Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan, Karaçay-Çerkez, Kabartay-Balkar, Nahçıvan vb. yerlerdir. Yaşadıkları coğrafi bölgelerde mensup oldukları boylara göre değişik isimlerle anılan Türkler şunlardır: Azerbaycan Türkleri, Avarlar, Kumuklar, Nogaýlar, Bolkarlar, Karaçaylar, Ahıska Türkleri, Kundurlar ve Kafkasya Türkmeni... Şimdi bu Türkler hakkında önce ansiklopedik bir bilgi verecek sonrada onların Kafkasya bölgesinde uygulanan politikalar sonucunda ortaya çıkan idari taksimi üzerinde duracağız.

1. Acarlar

Karadeniz'in güneydoğusunda, Acaristan denen alanda yaşayan bir kavimdir. Günümüzdeki Acar tipi, yerli kavimlerle Yunan ve Roma istilacılarının kaynaşmasıyla oluşmuştur. 7. yüzyılda Gürcülerin bir kolu olan Kartvellerin istilası Acarları dil, kültür ve tip yönünden etkilemiştir. 1627'de toprakları Osmanlı Devleti'ne katıldı. Böylece bölge, Türk-İslam etkisine girmiş, halkın çoğunluğu Müslüman olmuştur. 1878 Berlin Anlaşması'yla Rusya'ya verilen bölge, kısa bir süre yeniden Türk hâkimiyetine girdiyse de 1921'de Rus yönetimine bırakılmıştır. Ana dilleri Gürcü dilinin bir lehçesidir. Acarlara, Acaralılar da denir.⁹⁶

A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş adlı eserinde; Acaraların Türk olduğunu ancak M.S. 7. yüzyılda Gürcüleştiklerini bunlara Acarî ismini buralara sonradan gelip hükümlerlik etmiş ve onların arasında eriyip gitmiş olan "Ağaçeri" lerin vermiş olduğunu zikreder. Ona göre İran ve Azerbaycan'da Türkmenlerin bir oymak ismi de "Acarlu" iken "Ağacerili" şeklinde yazılmaktadır.⁹⁷ Yunus Zeyrek'in kaleme aldığı ve Türk Yurdu Dergisi'nde yayımlanan bir araştırmada

96 Meydan Larousse, Acarlar veya Acaralar, c. 1, s. 50.

97 Togan, a.g.c., s. 114, 149, 170, 171, 258.

özellikle Acar Türklerini incelemiş, yaptığı araştırmada da bunu ispatlamıştır.⁹⁸ Bu konuda biz de aynı kanaate sahibiz.

“Acaristan” Acarların yaşadığı bir bölge olduğu gibi aynı zamanda da Gürcistan’a bağlı muhtar bir cumhuriyettir. 3000 km’lik bölgede 393 bin nüfus yaşar. Başkenti Batum’dur. (136 bin) Acaristan’ın % 40 Acar’dır. Ondan sonra Gürcüler % 29, geriye kalan halklar ise Türk, Rus ve Ermenilerdir. 1878’de Rusların eline geçen bölge, 1921’de Bolşevikler tarafından muhtar bir cumhuriyetle Gürcistan’a bağlanmıştır. Çoruh Nehri’nin kollarıyla yarılmış, engebeli bir bölge olan Acaristan, yarı tropikal bir iklime sahiptir. Sarp Sınır Kapısı, Acaristan’dadır.⁹⁹

Acarya halkı Hristiyan Kartveliler tarafından sürekli olarak asimile edilmeye çalışılmaktadır. Müslüman Gürcülerin lideri Arslan Abaşıze Gürcü-Abaza ve iç savaşta Acarlara temkinli ve tedbirli hareketler tavsiye ederek bir savaş kargaşasından korumuştur. 1878’den sonra birçok Acara halkı Türkiye’ye göç etmiş, Türk halkıyla hiçbir husumet meydana getirilmeden kaynaşmış bugünlere kadar gelmişlerdir. Geride kalanlar 1917 Bolşevik İhtilali’nden sonra Komünizm’in merhametsiz zulümüyle karşılaşınca 70 yıl boyunca sadece Müslüman kimliklerini koruyabilmişlerdir. Acaristan’da ve özellikle de Gürcistan’da yaşayan Müslüman halklar kendilerini hâlâ Osmanlı Türklerinin bir parçası olarak görmektedirler.¹⁰⁰

2. Azerbaycan Türkleri

Azerbaycan coğrafyasında yaşayan Türklere Azerbaycan Türkü denir. Aras Nehri’nin kuzeyinde kalan Kuzey Azerbaycan topraklarında yaşayan altı milyonu geçen nüfus, Aras’ın güneyinde kalan Azerbaycan da yaşayan yirmi beş milyona yakın nüfusla toplam otuz milyon civarında bir yekûn oluşturmaktadırlar. 1828’de Rusya ile İran, arasında yapılan anlaşmayla Azerbaycan ikiye bölünmüştür. Kuzeyde Rus hâkimiyeti, güneyde İran hâkimiyeti başlamıştır. Rus hâkimiyeti ve esareti altında kalan Azerbaycan Türklerinde çalışmamızın ilerleyen safhalarında bahsedeceğimiz için burada biz sadece Güney Azerbaycan da yaşayan Azeri Türklerinden kısaca bahsetmek istiyoruz.

Azerbaycan ikiye bölündükten sonra Güney Azerbaycan’da İran

98 Yunus Zeyrek, Gürcistan, Acaristan ve Türkiye, Türk Yurdu Dergisi, sy. 142, Ankara, 1999.

99 Meydan Larousse, “Azerîler”, c. 1, s. 50.

100 Mehmed Seydi, Gürcistan Mektubu, Zaman, 2 Şubat 1992.

hâkimiyeti başladı. 20. yüzyılın başında Meşrutiyetin ilanında Azerbaycan halkı önemli rol oynadı. (1906) Kaçar sülalesinden M. Ali Kaçar'ın Rusların desteğiyle Tahran'da meclisi dağıtması karşısında Tebriz'i dört ay boyunca kuşatma altında tuttuysa da isyan ancak daha sonra İngilizlerin muvafakati ile gönderilen Rus kıtası yardımıyla bastırılabilirdi. Bu tarihten itibaren Rusların Azerbaycan'da nüfusu arttı. Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı ordusunun Sarıkamış çevresindeki harekâtı sırasında (1914) Azerbaycan'dan kısa bir süre çekilen Ruslar, Bolşevik İhtilali'nin ardından 1918 başlarında tamamen ayrılıncaya kadar bölgede kaldılar. Haziran 1918'de Osmanlı ordusu Tebriz'e girdi. Osmanlı askerlerinin de Tebriz'den ayrılması üzerine bu arada Azerbaycan Sosyal Demokrat Fırkası'nı kuran şeyh Muhammed Hıyabani 1920 başlarında Tahran yönetimine başkaldırarak Tebriz'de Azadistan Cumhuriyeti'ni ilan etti. Fakat bu hareket kanlı bir şekilde bastırıldı. Azerbaycan Türklerinin Kaçarlar devrinden beri millî kimliklerini koruma bakımından karşılaştıkları baskılar Pehlevi Rıza Şah'ın 1925'de yönetime geçmesiyle daha da şiddetlenerek arttı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet ve İngiliz askerleri Irak'tan çekilirken bölgeden ayrılmak istemeyen Sovyet askerlerinin desteğiyle Tebriz'de Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi. (12 Aralık 1945) Bu yönetim, Azerbaycan Türklerinin haklarını garanti altına alan bir antlaşmayı İran hükümetiyle akdetmeyi başardı. (14 Haziran 1946) Fakat aynı yıl aralık ayında İran ordusu Azerbaycan'a girdi ve Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığına son verdi.¹⁰¹ 1920'de kurulan Azerbaycan-Azardistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı süresince ilk kez Türkçe gazete ve dergiler yayımlanmıştı. Türkçe öğretim yapan okullar açılmıştı. Türkiye ve Kuzey Azerbaycan'dan öğretmenler getirilmiştir.¹⁰² Ezici bir ekseriyeti Sünnî olan Güney Azerbaycan; Tebriz, Vermiye, Erdebil, Hoy, Bakû ve Meraga gibi hanlıklardan oluşmaktaydı.

3. Avarlar (Cu-Cen)*

İlk ve Orta Çağ'da bir Türk boyu ve hanedanı olan Avarlar, Hunlar gibi Asya Avarları ve Avrupa Avarları diye ikiye ayrılır.

101 Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", İslam Ansiklopedisi, c. 4, s. 320, T.D.V Yayınları, İstanbul, 1991; B. Larousse, "Azadistan Cumhuriyeti", c. 3, s. 1131.

102 B. Larousse, "Azadistan Cumhuriyeti", c. 3, s. 1131.

*Avar İsmi A. Z.Velidi tarafından "Cu-Cen" şeklinde değerlendirilir. Bak: Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 42, 43, 154; Buradan Cu-Cen ifadesinin değişik kullanılışlarından Çe-çen kelimesinin türemesi ihtimali ve Çeçenlerin de Cu-Cen Türklerinin devamı olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.

a. Asya Avarları: Avar veya Apar Hanedanı, Hun ve Tabgaç Hanedanlarından sonra hanedan olarak, Orta ve Kuzey Asya'daki Büyük Türk hakanlığının başına ve Tabgaçların yerine geçti. M.S. 394'ten 552'ye kadar 156 yılda 13 hakan, Türk imparatorluk tahtına oturdu. En mühimleri Türklerin 55. ve Avar Hanedanı'ndan gelenlerin birincisi olan I.Tolon Kağan (394-410) ve hanedanının 12.si olan Onahoy Kağan'dır. (444-464) Avarlar, Moğollarla işbirliği yaparak Türk imparatorluğunu yönettiler. Moğolların idareye katılmasına karşı olan Gök-türkler, Avar hanedanını devirerek, Türk hakanlığının başına geçtiler. (M.S.552) Bunun üzerine Avarlar 375 yılında Hunların yaptığı gibi, başlarında eski hakanlarının torunları, Doğu Asya'dan Avrupa'ya göçtüler.

b. Avrupa Avarları: M.S. 565-835 yılları arasında Doğu Avrupa'da Hunlara halef olarak, bir Türk hakanlığı kurdular. Büyük şahsiyetleri, ilk hakanları olan Bayan Kağandır. (565-602) Avarlar da Ren'e kadar ilerledilerse de Hunların Avrupa sınırını elde edemediler. Miladi 791'de Charlemagne, Avarları büyük bir bozguna uğrattı. 796'da Gök-tanrı dininden olan Avarlar, İmparator Charlamagne'in baskısıyla Katolik Hristiyan oldular. Bu da onların sonu olur. Franklara tabi basit bir krallık olarak bir müddet hayatlarını devam ettirdikten sonra, Hristiyan kavimler arasında eriyip silindiler. Bilhassa bugünkü Macarların da Avar soyundan geldikleri bilinmektedir. Slavları kuzey-doğu Avrupa ormanlarından çıkarıp hizmetlerine alan, onlara savaşmasını öğreten, onları batı ve güneye, Balkanlara yerleştiren, Avarlardır. Böylece ileride Türklerin başına en büyük belayı açacak bir harekette bulunmuşlardır. Bir kısım Avarlar da Kuzey Kafkasya'ya yerleşmişler, sonradan Müslüman olmuşlardır. Şeyh Şamil Avarlardandır.¹⁰³ Bugün ise özellikle Dağıstan Cumhuriyeti'nde nüfusun % 30'una yakınına oluşturmaktadırlar. Kuzeyden güneye bütün Dağıstan Dağları arasından kuzey eteklerin sulak kıyısındaki Çir-Yurk'tan 160 km daha güneyde Gürcistan'ın girişindeki Zakatala şehrine kadar uzanan bölgede otururlar. Hunzak, Andi, Gımrı ve Gunib şehirleri yoğun oldukları yerlerdir.¹⁰⁴

103 Yeni Türk Ansiklopedisi, "Avarlar", Örtüken, c. 1, s. 251; Erol Güngör, Tarihte Türkler, s. 45; Ramazan Şeşen, İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, s. 111-112, İstanbul, 1975.

104 Grigorianz, a.g.c., s. 190.

4. Kumuklar

Kafkasya'da Azeri Türklerinin dışında en kalabalık Türk topluluğunu Kumuklar teşkil eder. Resmî istatistiklere göre, 1979'da sayıları 228.000'dir. Kumukların % 90'ı Dağıstan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Kitleler halinde yerleştikleri sahalara Hasanyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kayakent ve Kaytak ile Mahaçkale çevresindedir. Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde nüfusun 1970 sayımına göre % 3,8, Osetya bölgesinde % 3,4'ünü oluşturmaktadırlar.

Millî geleneklerine bağlı olan Kumuklar hiçbir vakit yabancı idarenin nimetlerine kapılmamış şive ve kültürlerini bütünüyle muhafazaya çalışmışlardır. Aralarında "Çop Bulğa" adını verdikleri imece türünden içtimai yardımlaşma usulü hâlâ yaşamaktadır.¹⁰⁵ Dağıstan içinde İslamiyet'i ilk kabul edenler Kumuk köylüleridir. Bu dini, komşu kabilelere silah zoruyla yaymışlardır. Bu başarılarından dolayı bunlara Araplar "Gazi" unvanını vermişlerdir. İslamiyet buraya girmeden önce Kumukların adı Laklardır ve Lak dilini konuşurlar. İslam sonrasında Dağıstan'ın her yerinde bu isimle anılırlar.¹⁰⁶

5. Nogaylar

Bir siyasi kavim adı olan Nogay adı Cengiz Han'ın torunu Nogay'dan gelir. Büyükçe bir Türk topluluğu bu ad altında toplanmıştır. Tarihte Altınordu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan hanlıklar arasında da adı geçen Nogay, yanlış olarak Tatarlar içinde kullanılmıştır. Fakat Kazaklar Tatarlara "Nogay" derler. Dağıstan'ın kuzey bölgelerinde bilhassa Terek Havzası'nda yaşayanlarına Ak-Nogaylar denir. İlk Nogayca alfabe 1928'de Latin harfleri esasına göre düzenlenmiştir. Diğer Türk alfabeleri gibi bu da 1938'de Kiril harfleri ile değiştirilir ve 1944'de yapılan değişikliklerle bugünkü hâlini alır. 1979 nüfus sayımına göre 60 bin olan Nogaylar Dağıstan'da 21.750, Stavropol'da 22.402, Çeçen-İnguş'da 5.374 ve çok az olarak da Kabartay-Balkar Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar.¹⁰⁷ Nogayların en son sayıma göre 100-200 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Kıpçak grubuna dâhil bir lehçede (Nogay Türkçesi) konuşurlar.¹⁰⁸

105 Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, s. 131, İstanbul, 1989.

106 Grigorianz, a.g.c., s. 191.

107 Devlet, a.g.c., s. 133-134.

108 Yalçın Toker, Büyük Uyanış, s. 213.

6. Kundur ve Kafkasya Türkmeni

Kafkasya bölgesinde (Stavropol) Kafkasya Türkmeni ve Kundur adlı iki Türk boyu daha vardır. Kundurlar değişik sebeplerden dolayı Kafkasya'dan İdil Deltası'na göç edip, orada yerleşmiş Nogaylara pek yakın bir Türk boyudur. Kafkasya Türkmenleri ise 18. yüzyılda büyük Türkmen boyundan kopma bir topluluktur. Sayıları 15.000 civarındadır. Çavdar, Sönçbacı ve İldır gibi uruğlara (boylara) ayrılırlar.

Bu bölgede bir de Türk boyu olmakla birlikte son devirlerde büyük çoğunluğu Türkleşmiş Tatlar vardır. Bunlar Şîî mezhebindedirler, Kuzeydoğu Azerbaycan'da ve bilhassa Quba'da ve Dağıstan'da yaşarlar. 1926'da 70 bin kişi Tatça (irm dili) konuştuğu halde ancak 30 bini kendini Tat olarak kabul etmiştir. 1979 verilerine göre ise Tatların sayısı 22 bindir.¹⁰⁹

7. Terekemeler / Karakalpaklar

Dağıstan'da kendilerine Terekemeler (Terâkime=Türkmanlar) de Derbent'in kuzey tarafında yaşamaktadırlar. Evliya Çelebi'ye göre bunlar Türkçe konuşan "Kaytag"lardır. Bunlara Dağıstan Terekemesi ve Karakalpak da denilmektedir. Bugün Kars köylerinde Dağıstan Karapapağı Sünnî muhacirler bulunmaktadır.¹¹⁰ Bunlar bugün Berekey, Velikent, Cemikent, Padar, Memedkala, Deli Oban, Selik, Karadağlı, Tatlar ve Uluterekeme köyleridir.¹¹¹

8. Balkarlar (Malkarlar)

Kuzey Kafkasya'daki Karbartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk boyudur. Tavlular (Dağlıklar) veya Malkarlar olarak da tanınırlar.

Balkarların menşei hakkında değişik görüşler vardır. Bazı araştırmacılar Balkar adının Bulgar'dan kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Ekseri araştırmacılara göre ise uzun müddet göçebe bir hayat süren ve Karaçaylılarla birlikte yaşayan Balkarlar, adlarının Kırım'dan göç ettikleri sırada kendilerine önderlik eden Malkar adında bir beyden geldiğine inanırlar. Menşelerinin Hazar Türklerine dayandığını ileri sürenler de vardır. Bunlara göre Balkarlar 9. ve 11. yüzyıllara kadar bağımsız yaşamış daha sonra Ruslar veya Osetler tarafından Kafkasya'ya

109 Devlet, a.g.c , s. 135.

110 Fahrettin Kirzioglu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, s. 309-311, Ankara, 1993.

111 Özsoy, a.g.c., s. 54.

sürülmüşlerdir. Balkarlar, Altınordu ve Kırım Hanlıklarının hâkimiyeti altında kaldıktan sonra 15. yüzyılın sonlarında Kırım Hanlığı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmişlerdir. Balkarlar arasında giderek İslamiyet yayılmıştır. Uzun müddet Osmanlı himayesinde huzur ve güven içinde yaşayan Balkarlar 1827 senesinde Rus hâkimiyetine girmişlerdir.

1917 Ekim İhtilali'nden sonra Karaçaylılarla birlikte Kuzey Kafkasya Bağımsız Cumhuriyeti içinde yer aldılar. Kızıl Ordu 1921'de bu devlete son verince Balkarlar Kabartay bölgesine, Karaçaylar ise Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi'ne yerleştirildiler. II. Dünya Savaşı sırasında Balkarlar ve Karaçaylar, birleşerek Sovyet hükümetine karşı çete savaşı başlattılar. Savaş sonrasında, Almanlarla işbirliği yaptıkları şeklinde bir iddia ile suçlanarak Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürüldüler.

Yaşadıkları bölge olan Balkarya da Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'ne katıldı. 1957 senesinde çıkartılan bir kanunla Balkarların büyük bir kısmı Orta Asya'dan geri getirildiler. Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'ne yerleştirildiler. Nüfusları 66.000 (1979) civarında olan Balkarlar, Sovyetler Birliği dağılınca yeni sistem içinde hayatlarını sürdürmektedirler.

Balkarlar, Malkar Til (Malkar Dili) ve Tau Til (Dağlı Dili) olarak adlandırdıkları Kıpçakça kökenli bir dil konuşurlar. Balkarcanın dilbilgisi bakımından Karaçayca ile ortak özellikleri vardır. 1926 senesine kadar Arap harflerini kullanan Balkarlar daha sonra Latin alfabesini ve 1940'ta da Kril alfabesini kullanmak zorunda bırakıldılar. Gelişmiş bir yazılı edebiyatları olmamasına rağmen zengin bir sözlük edebiyatları vardır.¹¹²

Balkarlara İslamiyet, 18. yüzyılın ikinci yarısında Kabartaylar tarafından getirilir. İslamiyet, Balkarların hayatında derin bir şekilde kök salar. Karaçay ve Balkarların çevrelerinde bulunan Çerkez kabilelerinden çok daha fazla dindar olarak kabul edilirler. Buna rağmen ibadete açık olan camilerinin sayısı birkaçı geçmez. Kafkasya Türklerindeki dine olan sıkı bağlılıkta en büyük amilin Kadiriyye tarikatının tesiri olduğu tahmin edilmektedir. Bugün ise Balkar Türklerinde İslam, yeniden canlanmaya başlamıştır. Resmî işlerin takip edildiği binanın bir katı mescit haline getirilmiştir. Üç hoparlör yerleştirilen binadan günde

112 Devlet, a.g.c., s. 133; Toker, a.g.c., s. 214; Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, s. 370, İstanbul, 1992; Rehber Ansiklopedisi, "Balkarlar", c. 3, s. 190; Wilhelm Pröhle, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, s. 5, Ankara, 1991.

beş vakit ezan okunmaktadır. Nalçık'te 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra ilk defa 1994 Kurban Bayramı'nda ezan okunduğunu belirten Balkar Türkleri, Kabartay-Balkar hükümetinin engellemelerine de direnmektedirler. Bu binada ayrıca diyanet idaresi de yer almaktadır. Üzerinde bir de Balkar bayrağı dalgalanmaktadır.¹¹³

9. Karaçaylar

20. yüzyıl ortalarına kadar. (1944) Kuzey Kafkasya'da yaşamış eski bir Türk boyudur. 12. yüzyıla kadar Elbruz Dağı'nın batısında, Osetler ile Çerkezler arasında kalan çok geniş bir alanda yaşayan Karaçaylar; at, koyun ve sığır yetiştirerek hayvancılıkla geçinirlerdi. Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Azak, Don ve Kuban boylarına yerleşen Bulgar Türklerinin bir kolu sayılan Karaçaylar eski kabile teşkilatını kurdular. Başlarında “biy” ya da “tavbiy” denen beyler bulunur, bunları “özden” ya da “kara özden” adıyla anılan soylu sınıf izlerdi. Geniş halk kitlesi “kara kişi” “yasakçı” ve “çağar” gibi topluluklardan oluşurdu. En alt tabakayı meydana getiren kölelere “kul” denirdi. İslamiyet'in yayılmasıyla derebeylik ve kölelik kuruluşları yıkılınca, eski kölelerden oluşan bir “azatlı” sınıfı doğdu. 13. yüzyıldan başlayarak 15. yüzyıl sonlarında Kırım'ın Osmanlı himayesine girmesiyle de doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlanarak Sünnîliğin Hanefî mezhebi kolunu benimsediler. Bütün Kafkas Dağlılarıyla Rus kuvvetleri arasında yapılan Çegem Meydan Savaşı'nda ön safta savaştılar. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kuban Irmağı'nı sınır kabul eden 1812'deki anlaşmaya göre Rus bölgesinde kalan Karaçaylar üzerinde Rus baskısı arttı. Bir süre sonra Rus tebaası olduklarının açıklanmasına karşı ayaklandılar. (1822) Onlara boyun eğdirmek için saldırıya geçen Ruslar, bir aylık kuşatmadan sonra başkent Kart-Curt'u ele geçirdiler. (1873) Ancak Karaçaylar 19. yüzyılın ikinci yarısında da (1860) savaşmaktan vazgeçemediler. 1873'te Balkarlar ve Çerkezler birlikte Karaçaylara karşı da başlatılan soykırım yüzünden önemli ölçüde servet, toprak ve nüfus yitirdiler. Şehir ve köylerine Rus göçmenleri yerleştirildi. Kendileri de Türkiye'ye göçe zorlandılar.¹¹⁴

113 Devlet, a.g.e., s. 132-133; Ycsevi Dergisi, sy. 6, Haziran, 1994.

114 Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 82-85.

Potemkin* olayı ile başlayan 1905 ayaklanmasından yararlanarak bağımsızlıklarını ve yitirdikleri topraklarını yeniden kazanmak istedilerse de muvaffak olamadılar.

1917 Ekim İhtilali'nden sonra 11 Mayıs 1918'de ilan edilen Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti içinde yerlerini aldılar. Cumhuriyet ortadan kaldırıldıktan sonra da 1921'e kadar mücadelelerini sürdürdüler. Sovyet rejiminin yerleşmesi üzerine kurulan Karaçay-Çerkez Özerk Eyaleti'nin Karaçaylar bölümünü meydana getirdiler. Daha sonra yayımlanan bir kararname ile (1926) Özerk Karaçay eyaleti oluşturdular. 2.Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Stalin tarafından, 1943'te Alman ordularıyla işbirliği yapmakla suçlanarak 1944'te uygulanan bir tehcir kararıyla topluca Sibirya'ya sürüldüler 1957'de yapılan bir düzenleme ile yeniden kurulan Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi'ne yerleştirildiler.¹¹⁵

Karaçaylar, 1979 nüfus sayımına göre 131.000 nüfusa sahip olup % 60'dan fazlası (100 bin) Karaçay-Çerkez Muhtar Bölgesi'nde yaşamaktadır. Bugün ise yaklaşık 300 bin civarında bir nüfusa sahiptirler. Bu merkezi Kuzeydoğu Kafkasya'daki Karaçaylar bilhassa Kuban Nehri yakınlarında Ukulan, Teberde ve Zelençuk mevkilerinde yoğun halde bulunmaktadır. 1920-1924 yıllarında Arap harfleri kullanan Karaçay- Balkarlar, 1924-1936 yıllarında Latin, daha sonra ise Kril harflerini kullanmaya başladılar. Bu Kril harfleri de 1961 ve 1964'de olmak üzere iki defa ufak değişikliklere maruz kalmıştır.¹¹⁶

a. Karaçay ve Balkarların Birtakım Özellikleri

Dil, örf, âdet, din, sosyal teşkilat, folklor, edebiyat ve tarih itibariyle bir bütün teşkil ettikleri halde taktirben 15. asırdan sonra, Karaçay ve Balkar (b-m değişmesi ile Malkar) veyahut "Tavlı" (Dağlı) adları altında, ayrı ayrı iki camia olarak yaşamışlardır. 1994 yılına kadar yaşamış eski bir Türk boyu olan Karaçay ve Balkarların toplam nüfusu 300 bindir.¹¹⁷

* Potemkin: (Potemkin, Grigori Alexandroviç) (1739-1791) Çariçe II. Katerina'nın aşığı olan ve 17 yıl boyunca yönetimde önemli rol oynayan Rus asker ve devlet adamıdır. Osmanlı-Rus savaşında sivrildi. Güney Ukrayna başkomutanı ve genel valisi yapıldı. Rus topraklarını genişletmek ve ülkenin güney sınırını güvence altına almak için çok çalıştı (Ana Britannica, "Potemkin", c. 18, s. 123-124).

115 Yeni Türk Ansiklopedisi, "Karaçaylar", Ötügen, c. 5, s. 1687; Yesevi Dergisi, sy. 6, İstanbul, 1994; Devlet, a.g.c., s. 133.

116 Devlet, a.g.c., s. 132-133; Ercilasun, a.g.c., s. 61; Tokar, a.g.c., s. 214.

117 Yesevi Dergisi, sy. 6, İstanbul, 1994.

Kafkasya halkları arasında Türk unsurunun en önemli bölümünü meydana getiren Karaçay-Balkar halkı, yüzyıllardan beri Kuban Irmağı'nın kaynak bölgesinde Kafkasların zirvesi Elbruz Dağı'nın doğu ve batısında yer alan yüksek dağlık arazideki derin vadilerde yaşamaktadırlar. Tarihî, antropolojik, arkeolojik ve sosyolinguistik araştırmalar Karaçay- Balkarlıların bu bölgede uzun yıllar hâkimiyet kuran çeşitli eski Türk kavimlerinin torunları olduklarını göstermektedir. Yüzyıllar boyunca birlikte yaşamının tabii sonucu olarak Karaçay-Balkar halkına komşu Kafkas kabilelerinden de etnik unsurlar katılmışlardır.

Karaçaylılar ve Balkarlılar birbirinden farklı dile, kültüre ve tarihe sahip iki ayrı halk değil, tersine aynı dil, kültür ve tarihi paylaşan bir Türk boyudur.

Karaçay ve Balkar adlarının kökenleri ile ilgili değişik görüşler vardır. Kendi aralarında yaşayan rivayetlere göre Karaçaylıların şimdiki yurtlarına “Karça” adındaki beyleri getirmiştir. Karça adı zamanla Karaçay biçimine dönüşmüştür.

Kabartay Çerkezlerinin Karaçay-Balkar halkına Çerkez dilinde “dağlı” manasına gelen “Kuşa” adını verdikleri bilinmektedir. 19. yüzyıl başlarında Kafkasya'yı gezen Avrupalı seyyah J. Klaproth, Kabartay Çerkezlerinin Karaçaylılara “Karça-Kuşha” adlarını verdiklerini yazmaktadır.

1917 Sovyet İhtilali'ne kadar Malkar ya da Balkar adı yalnızca Çerrek Vadisi'nde yaşayan dağlıları içine almaktaydı. Diğer vadilerde yaşayanlar Bashanlı, Çegemli, Holamlı gibi adlarla tanınıyorlardı. Bugün bunların hepsine yabancı halklar tarafından Balkar adı verilmiştir ki kendi aralarında bu ad “Malkar” şeklinde telaffuz edilir. Karaçay-Balkar halkının XV. yüzyıla kadar Kafkasya'da hangi etnik adla tarih sahnesinde boy gösterdiği bilinmemektedir. 1404 yılında Kafkasya'da bulunan başpiskopos Johannes de Galonifontibus, Karaçay halkını “Kara Çerkezler” adıyla tanımlamıştır. Daha sonraki yıllarda Kafkasya'yı ziyaret eden Avrupalı misyoner ve araştırmacılar da aynı tanımı kullanmışlardır.

1635-1653 yılları arasında Kafkasya'da bulunan İtalyan misyoner A. Lamberti'nin de notlarında burada yaşayan topluluğun adı Karaçaylı ve Karaçerkez olarak geçmektedir.

Osmanlı kaynaklarında ise Karaçay adı ilk olarak 16.yüzyılda geçer. Topkapı Sarayı arşivinde bulunan mühimme defterlerinin 44. cildi 6

Aralık 1582 tarihli, 222 hüküm numaralı fermenda, Osmanlı hazinesinin Azak yolu ile Demirkapı-Şirvan'a ulaştırılmasında yardımcılarından faydalanılan Karaçay Bey'i Kaziy oğlu Mirzabek'e hizmetinden dolayı gönderilen hediyelerden söz edilmektedir. Yine mühimme defterinin 32. cildinde bulunan 10 Mayıs 1578 tarihli 456 hüküm numaralı bir belgede tarihte ilk olarak Balkar adı geçmektedir.

Rus kaynaklarında Karaçay adı ilk olarak 1650 yılında geçer. Bu ad Gürcistan'da Mingrel bölgesine giden Rus elçisi Fedot Elçin'in 1649'da yazdığı bir notta Karaçay şeklinde tespit edilmiştir.

Tarihî araştırmalar Karaçay-Balkar halkının ancak XV. yüzyıldan sonra Karaçaylı Balkarlı, Çegemli gibi adlarla tarih sahnesine çıktıklarını göstermektedir Karaçay-Balkar halkının kökeni ile ilgili görüşler bu bölgeleri yüzyıllar boyunca egemenlikleri altında tutan çeşitli Türk kavimlerinin torunları oldukları fikrinde birleşmektedirler. Bazıları ise Karaçay-Balkar halkının Kafkasya'nın yerli halklarından olduklarını ve bunların zamanla dil açısından Türkleştikleri görüşünü savunmaktadır.

Karaçay-Balkar halkının etnik yapısını oluşturan eski kavimler arasında Hunlar-Kara Bulgarlar, Alanlar, Hazarlar, ve Kıpçaklar başta gelmektedir. Avarlar ve Peçeneklerin de bir dereceye kadar etkili oldukları söylenebilir.¹¹⁸

Karaçay-Balkar halkının bugün dahi birbirlerine "Alan" adıyla hitap etmeleri Alanların hatırasının Karaçay-Balkar dilinde yaşadığını göstermektedir. Alan adı Karaçay-Balkar dilinde soydaş dost manalarına gelmektedir.¹¹⁹

Karaçay-Balkar bölgesinde ortaya çıkarılan Kıpçaklara ait arkeolojik eserler, mezarlar ve heykeller, Alanların bu bölgenin kültürel yapısının oluşmasında oldukça etkili olduklarını belgelemektedir.

Karaçay-Balkar kültürünü ve etnik yapısını tamamlayan önemli bir unsur da Kafkas kavimleridir. Karaçay-Balkar halkının temelini oluşturan Bulgar-Alan Kıpçak kavimleri yüzyıllar boyunca bazen savaş bazen de barış içinde Çerkez, Abaza, Gürcü, Oset gibi Kafkas halkları ile komşu olarak yaşamışlar ve birbirlerinin kültürlerinden etkilenmişlerdir. Sosyoloji ve Sosyal Antropoloji'de "kültürleşme" kavramı ile açıklanan

118 Ufuk Tavkul, Kafkasya Dağlıları'nda Hayat ve Kültür, s. 14-18, İstanbul, 1993; Yeni Türk Ansiklopedisi, "Karaçaylar", Ötügen, c. 5, s. 1687.

119 Tavkul, a.g.e., s. 26.

bu etkileşim sonucunda Kafkas halklarının ortak kültürel değerleri olan giyim gelenekler, hayat tarzı, üretim biçimi gibi müşterek unsurlar Kafkas halkları arasında yayılmıştır. Bunlar kuzeyle Türk kavimleri ile Kafkas halkları arasındaki “kültürsüzleşme” süreci sonunda ortaya çıkan yeni kültürel değerlerdir. Bunun oluşmasında her kavim veya boyun az çok bir payı vardır.

Karaçay-Balkar halkının etnik yapısı incelendiğinde Kabartay, Oset, Abaza, ve Gürcü-Sivan asıllı soyların varlığı dikkat çekmektedir. Bunlar kısa süre içinde tamamen asimile olmakla birlikte beraberlerinde getirdikleri kültürel özelliklerle Karaçay-Balkar kültürünün zenginleşmesine ve renklenmesine katkıda bulunmuşlardır.¹²⁰

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki atlı göçebe kültürü ve geleneklerini Kıpçak bozkırlarından Kafkas Dağları'na taşıyan eski savaşçı kavimlerin torunları olan Karaçay-Balkar Türkleri, 1700 yıldan beri Kafkas kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamışlar ve bugün Kuzey Kafkasya halkları arasındaki değişmez yerlerini almışlardır.¹²¹

Bir Çerkez boyu olan Kabartayların Karaçay ve Balkarların üzerinde yaptıkları baskı yüzünden ikiye ayrılan Balkar kolu, Kafkasya Dağları'nın “Dih Tav” ve “Koştan-Tav” gibi en yüksek zirvelerine doğru sıkıştırılıp, sert ve kayalık dağ boğazlarında kapatıldıktan sonra uzun süre mukavemetlerine devam eden Karaçayları da sonunda Kabartay hâkimiyeti altında görüyoruz. Kırım yolu ile yayılmaya başlayan İslamiyet sayesinde Kabartaylar ile Karaçay ve Balkarlar arasında bir dayanışma meydana gelmiş ve Ruslar ile asırlarca devam eden kanlı savaşlar bu dayanışmayı siyasi bir vahdete çevirmiştir. 1944'de tehcire maruz kaldıkları zaman Karaçay Türkleri; doğusunda Muhtar Kabartayları ve Abhazya, kuzeyinde ise Muhtar Çeçen-İnguş Cumhuriyeti olmak üzere Muhtar Karaçay Eyaleti halinde bütün komşuları ile birlikte Rusya Federasyonu'na dâhil edilmiştir. Balkarlar ise Kabartaylar ile beraber ayrı bir federasyon teşkil etmişlerdir.¹²²

Kafkas sıradağları üzerinde yer alan Karaçay-Balkar topraklarının sınırları günümüzde, baştanbaşa Kafkas Dağları ile kaplıdır. Karaçay-Balkar halkının “Tav Artı” (Dağ Ardı) adını verdikleri Kafkas ötesi ülkelerinde Abhazya ve Gürcü-Svanetya bölgeleri Karaçay-Balkarlıların

120 Tavkul, a.g.c., s. 30; Yesevi Dergisi, sy. 6.

121 Yesevi Dergisi, sy. 6; Bicc, a.g.c., s. 94-108.

122 Tavkul, a.g.c., s. 13; Bicc, a.g.c., s. 214-217.

güney komşularıdır. Batıda Rusya Federasyonu'na bağlı topraklar ve az ötede Adige bölgesi yer alır. Karaçay-Balkarlıların kuzeyinde yer alan düzlüklerde ise Abazinler, Nagaylar ve Beslenay-Kabartay Çerkezlerinin toprakları uzanmaktadır. Doğuda Kuzey Osetya ile komşudur.¹²³

b. Batı Kaynaklarında Karaçaylar

Avrupa kaynaklarındaki ilk bilgiler 1404 yılında Kafkasya'da bulunan Başpiskopos Johannes de Galonifontibus'un notlarıdır; notlarda Karaçaylar "Kara Çerkezler" adıyla zikredilmektedir:

"Çerkezya ya da Zikia adı verilen ülke, Karadeniz'in arkasındaki dağların eteklerinde uzanır. Burada iki değişik halk yaşar. Yüksek dağların üzerindeki vadilerde yaşayan Kara Çerkezlerdir. Kara Çerkezleri hiç kimse ziyaret etmez. Onlar da tuz ihtiyaçlarını karşılamanın dışında, dağlarını asla terk etmezler. Kara Çerkezlerin kendilerine özgü bir dilleri vardır."

1635-1653 yılları arasında Kafkasya'da bulunan İtalyan misyoner A.Lamberti notlarında şunları yazmıştır: "Kafkas'ın kuzey eteklerinde Karaçaylılar veya Kara Çerkezler yaşarlar. Onlara bu isim yaşadıkları dağlarda gök, daima bulutlu ve karanlık olduğundan verilmiştir. Dilleri Türk dilidir. Fakat hızlı konuştuklarında anlamak zordur. Beni hayrete düşüren şey bu kadar garip dilleri konuşan çeşitli milletlerin ortasında Karaçaylılar Türk dilinin saflığını nasıl korumuşlardır? Kafkasların kuzeyinde eskiden Hun Türkleri yaşamışlar. Karaçaylılarda Hunların bir dalıdır. Şimdiye kadar eski dillerini korumuşlardır."

19. yüzyıl başlarında Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'ı gezen Klaproth, Karaçay-Balkarlılar hakkında 1812 yılında Berlin'de basılan kitabında şunları söylüyor: "Çerkezler bunlara Karaçaya-Kuşha derler. Tatarlar ise Karaçerkez derler. Onlar Çerkezlerden önce Kabartay'a yerleşmişlerdir. Karaçay adını beylerinin (Karça) adından almışlardır. "Mingi Tav" dedikleri Elbruz Dağı'nın kuzey eteklerinde yaşarlar. Karaçaylılar, Balkarlılar ve Çegemliler gibi putperesttirler. 1780 yılında Kabartay İshak Efendi, onlara İslamiyet'i kabul ettirmiştir. Karaçaylılar Kafkasya'nın en güzel milletlerindedir. Bayaz tenleri, siyah gözleri, belirgin güzel hatları ve mükemmel bir vücut yapıları vardır. Moğol ırklarıyla bir karışımı yoktur. Gürcülere benzerler. Geleneklerine göre bir kadınla

123 Tavkul , a.g.c., s. 30.

evlenirler. Ancak aralarında iki veya üç kadınla evlenenler de vardır. Diğer Dağlıların aksine Karaçay erkekleri karılarına çok şefkat gösterirler. Onlarda kadın erkeğin hizmetçisi durumunda değildir. Bey hanımları ayrı evlerde otururlar ve yabancılarla görüşmezler.

Karaçaylılar hainlerden nefret ederler. Kendi içlerinden çıksın ya da dışardan gelen bir casus olsun, kendilerine ihanet eden adama karşı bütün halk silahlanır ve haini ölümlle cezalandırır.

Karaçaylılar fala inanırlar. Bütün dağ adamları gibi batıl inançları güçlüdür. Kur'an'da bildirilen oruç tutulması gereken günlere büyük saygı ve bağlılık gösterirler. Bütün Kafkasyalılar gibi Sünnî'dirler. Şiîleri hoş görmezler.

Genel olarak Kafkasya'daki en medeni toplum oldukları söylenebilir. Beylerine son derece bağlıdırlar. Fakirlere karşı çok cömerttirler. Zenginler fakirleri hor görmezler, fakirleri işe alıp emeklerinin karşılığını öderler. Karaçay'da yaşayan bazı bey sülaleleri şunlardır: Kırımşavhal, Hasan, Şaman, Kumuk, Dotta, Koçhar, Çotça, Kaysın, Mirzabek, Botaş...¹²⁴

1850'li yılların başında Karaçay'da bulunan Rus askerî görevlisi V.Şevstov şunları yazıyor: "Karaçaylılar Elbruz Dağı'nın eteğinde yüksek yerlerde yaşarlar. Sayıları çok olmasa da çok yiğittirler. Kendilerini hiçbir zaman düşmana mağlup ettirmezler. Karaçay halkı Türk kavimlerindenidir. Komşu milletlerle yakın ilişki içinde olmakla beraber kendi dillerini temiz olarak korumuşlardır. Karaçaylılar diğer dağlılardan farklı olarak giyimlerini temiz tutarlar. Ev yaşantıları temizdir. Tatlı dillidirler ve yeminlerine sadıktırlar. Burada yaşlılara gösterilen saygı başka hiçbir yerde görülmez. Ayran ve bozaları ayrı bir yer tutar. Hızlı dansları havada uçarak oynarlar. Müzik aletleri üç telli kemeçe (kıl kobuz), kaval (sıbzgo), davul ve on iki telli arptır."

1870'li yıllarda Rus idarecisi olarak "Karaçay'da bulunan G.Petrov onlar hakkında şu bilgileri veriyor: "...Karaçaylılar at üstünde ya da yaya olarak dağlarda yürümekte çok ustadırlar. Elbruz Dağı'nın yollarını avuçlarının içi gibi bilirler. Onların içinde Elbruz'un zirvesine çıkan birçok kişiye rastlamak mümkündür. Karaçaylılar konuşmayı çok severler. Ailelerine düşkündürler. Karı-koca ve çocuklar iş bölümü yaparlar, küçükler büyüklerin yanında oturmazlar, söze karışmazlar, beraber yemek yemezler. Misafir kim olursa olsun, büyük saygı görür. Ev sahibi

124 Klaproth, J., *Asia Polyglotta*, s. 306, Paris, 1823.

misafirine en iyi yemekleri, en rahat yatağı verir, misafir yemek yerken onun beraberinde, çevredeki hatırı sayılır yaşlılardan bir ikisi de bulunur. Ev sahipleri misafirleri sofraya oturmada, ayrıldıklarında hüzünlendirirler. Düz yerler onlara çirkin görünür.”¹²⁵ Çünkü onlar Kafkas Dağlarının geçit vermeyen zirvelerinde yaşamaya alışkın insanlardır. 1890'lı yıllarda Karaçay'da kömür madenlerinde görevli olarak bulunan N. Aleksandroviç Ştof, Karaçaylıların Müslüman oluşları ile ilgili şu bilgileri veriyor:

“17. yüzyılın başındaki savaşa kadar Karaçaylılar, Kırım hanı Kafkasyada İslam dinini yaymak için iki bölük asker göndermiş. Zelençuk Irmağı karşısındaki Çerkez köylerini İslam'a sokmuşlar. Kuban Irmağı'nın başında ise şimdiye kadar hiç kimseye boyun eğmeyen Karaçaylılara rastlamışlar. Yurtlarını hürriyetlerini korumak için İslam'la tanışmadan önceki hayatlarında Karaçaylılar “Karça” adlı kutsal putlarından -kendilerince güç alarak- düşmanlarına karşı koymuşlar, Kırım Hanının askerleri İslam'ı, Karaçay'a kabul ettirmeden geri dönmüşler. İslamiyet ancak 18. yüzyıl sonunda Karaçay'a girebilmiş.”¹²⁶

Arthur Byhan ise şunları yazıyor: “...Karaçaylılar Çerkezler gibi üç sınıfa ayrılmışlardır. Prensler (bey), asiller, (özden) ve köylüler (azat). Bunların dışında mollalar ve köleler de vardır. Karaçay kadınları cenaze törenlerinde dövünerek çığlıklar atarlar. Erkekler ise birbirlerinin alınlarına silahla vururlar, kulak memelerini bıçakla delerler. Mezarlıkları taş duvarlarla çevrilidir. Teberdi yöresinde mezarların üzerinde piramit ya da daire biçiminde kalın taşlar vardır. İslamiyet, 1782 yılından sonra Karaçaylılar arasında yayılmaya başlamıştır. İslam'ı benimsemelerine rağmen tabiatüstü güçlere inanırlar. Kendilerine göre dağ tanrıları vardır. Onun şerefine kurban keserler.”¹²⁷

c. 18-19. yüzyılda Karaçay-Balkar Türkleri

1783 yılında Ruslar Kırım'ı işgal ettikten sonra Kafkasya'daki Kuban Irmağı Osmanlılarla Ruslar arasında sınır olarak kabul edildi. Kuban'ın sağ tarafı Rusya, sol tarafı Osmanlıların elinde kaldı. Kuban Irmağı'nın her iki tarafında toprakları bulunan Karaçay halkı için zor günler böylece başladı. Kabartay Çerkezlerinin Karaçay üzerine baskısının

125 Şamanlanı İbrahim, Koban Başında, s. 127-131, Çerkesk, 1987.

126 Şamanlanı İ., a.g.e., s. 166.

127 Tavkul, a.g.e., s. 52-60.

artması ve Rusya'nın da açıkça Kabartay'ı desteklemesi Karaçaylıları Osmanlılara yaklaştırdı.

Osmanlılar Karaçay'a ayrı bir önem vermeye başlamışlardı. Abhazya bölgesini Ruslara kaptıran Osmanlılar Karaçay'ı kaybederlerse bütün Kafkasya'nın Ruslar'ın eline geçeceğini biliyorlardı. Karaçay bölgesinin Osmanlılar açısından stratejik bir önemi vardır. Abhazya'dan diğer Çerkez bölgelerinden Kabartay'a ve oradan Doğu Kafkasya'ya giden bütün yollar Karaçay'dan geçiyordu.

Rus baskısı altındaki Kafkas halklarına yardım etmek maksadıyla 1790 yılında Battal Paşanın komutasında 30 bin kişilik bir Osmanlı ordusu Kırım yakınlarındaki Anapa'dan Kabartay'a doğru hareket etti. 27 Eylül 1790'da Battal Paşa komutasındaki Karaçay destekli Osmanlı ordusu Tohtamış Irmağı yakınlarında Ruslara yenildi. Battal Paşanın kahramanlığına hayran kalan Ruslar, savaşın yapıldığı yerdeki bir kasabaya Batal Paşinsk adını verdiler. Daha sonra Sovyet döneminde Çerkezsk adı verilen şehir günümüzde Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nin başkentidir.

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Belgrat Antlaşması'na göre sınırlar yeniden çizilince Karaçay Bölgesi Rusya sınırları içinde kaldı. 1822'de Rus tabiiyetinde oldukları ilan edilen Karaçaylılar ayaklandılar. Günden güne artan Rus baskıları karşısında Karaçaylılar Osmanlılardan yardım istediler. Osmanlılar, Karaçaylılardan kendilerine sadık kalacaklarına dair söz alarak onlara yardım edeceklerine söz verdi ve Karaçay prenslerinden İslam Kırimsavhal'ı Karaçay'a vali tayin etti. Osmanlılar çeşitli düşüncelerle Karaçay'a din adamı adı altında bir takım elçiler gönderdiler. İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan Karaçaylılar umdukları yardımı göremediler. Osmanlılar aynı şekilde Abhazya ya da yaklaşmışlar ne yazık ki onlar da Rusların kucacağına itilmiş olduğundan Karaçay halkı içinde güvensizlik vardı.

Nitekim çok geçmeden, Kafkasya'ya atanan Rus Generali Emanuel, Karaçay'ı tehdit etmeye başlayınca Anapa muhafızlığından yardım isteyen Karaçaylılara Kuban Irmağı'nın Osmanlı- Rus sınırı olduğu ve Rus nüfuzunu kabul etmesi gerektiği bildirildi. Karaçaylıların stratejik bir öneminin olduğunu çok iyi bilen eski Anapa Muhafızı Seyit Ethem Paşa, Osmanlı Devleti'ni uyarılmış ve Karaçay bölgesinin bir kaleye benzediğini ve bölgede kilit rolü oynadığını belirtmesine rağmen bu uyarı dikkate alınmamıştı.

Ruslara karşı yalnız ve savunmasız kaldıklarını anlayan Karaçaylılar, vatanlarının savunması için hazırlığa başladılar. Feodal yapıdan dolayı Karaçay halkı içinde değişik görüşler belirmeye başladı. Tengizbey Duda gibi Karaçay prensleri Osmanlılara güvenmenin Karaçay'a felaket getireceğini, hâlbuki Ruslara yakınlaşmanın halkın menfaatine olacağı görüşündeydiler. Ayrıca Duda ve Kırımşavhal sülaleleri Karaçay'ın en köklü prens ailelerinden oldukları için Karaçay idaresinin ellerinde olmasını istiyorlardı. Osmanlılar, Karaçay valiliğini Kırımşavhal'a vermişlerdi. Bu durumu iyi bilen General Emauel, Dudaoglu Tengiz Bey'i kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Karaçay'ın bütün gizli yollarını Ruslara gösteren Duda, Karaçaylıların beklenmedik yenilgisine sebep oldu. Karaçay Valisi İslam Kırımşavhal'in tarihte 1828 Hasavka Savaşı olarak bilinen bu savaşla kılıcını General Emanuel'e teslim etmesiyle Karaçay üzerinde yıllarca sürecek olan Rus hâkimiyeti başlamış oldu.

Karaçay halkının Hasavka'da Ruslara karşı gösterdiği cesaret ve kahramanlık destanlara konu oldu. Savaş bitiminde Karaçay'ı ele geçiren General Emauel'e Rus çarına bağlılıklarını bildiren dilek mektupları veren Karaçay prensleri ve aileleri daha sonraki yıllarda, Ruslardan büyük yardımlar gördüler. Bağlılık yeminini ihtiva eden mektuba imza koymayan ve Ruslara karşı olan bazı prens aileleri de ileriki yıllarda halk üzerindeki hâkimiyetlerini ve ekonomik-siyasi güçlerini kaybedeceklerdi.

Bazı prenslerin Rus çarına ettikleri bağlılık yeminine rağmen Karaçaylılar Rus esaretine karşı ayaklandılar. 1835-37, 1845-46, 1853-55 isyanları meşhurdur. Hatta Karaçaylıların, Kadı Muhammed Hubiy liderliğindeki isyanı Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Karaçay, Rus hâkimiyetine girdikten sonra Ruslar, dağlıların dağlardan düzlüklere çıkmalarını engellemek için Kafkas Dağlarına uzanan vadi girişlerinde kaleler inşa ettiler. Buralara askerî kuvvetler yerleştirdiler. Bu kaleler bugün dahi "Taşköpür" ve "Kıngırköpür" yakınlarında Kuban Irmağı kıyılarında ayakta durmaktadır. Rus Generali Yermolov, dağların eteklerinde bir sınır çizdirmiş ve Karaçaylıların dağlardan inerek düzlüklere çıkmamaları için ordusuna emir vermiştir.

1864 yılında Dağıstanlılar ve Çeçenlerden sonra Çerkezlerin de Ruslara yenilmesiyle Kafkasya Rusya'nın eline geçti. Ruslar her Kafkas kabilesine özel bir idare sistemi kurdular. Bu sırada Karaçay-Balkar

halkı da ikiye bölündü. Kuban Irmağı'nın yukarı kısmında yaşayan bugünkü Karaçaylılar Kuban eyaletine Orusbiy, Çegem, Holam, Malkar ve Bızıngı'da yaşayanlarda Terek eyaletine bağlandılar.

Ruslar diğer Kafkasyalılar gibi Karaçaylıların da Osmanlı topraklarına göç etmelerini istiyorlardı. Buna şiddetle karşı koyan Karaçaylılar 1873 yılında tekrar ayaklandılar ve bu isyan güçlükle bastırıldı. Bir taraftan Rus baskısı, diğer taraftan kendi sosyal yapısından kaynaklanan iç çatışmalarla kaynayan Karaçay'da Rus yanlısı bazı prens ve asilzade aileler Karaçay topraklarının büyük çoğunluğunu ele geçirmişlerdi. Bu çatışmalardan rahatsız olan bazı zengin aileler ile artık kaybedecek hiçbir şeyleri kalmayan topraksız köylüler, 1885 yılında Osmanlı topraklarına göç ettiler. Aynı sebeple 1905 yılında da isteyen Karaçaylıların Osmanlı topraklarına göç etmelerine izin verildi. Osmanlılardan gerekli göç iznini aldıktan sonra küçük bir Karaçay kafilesi 1905 yılında gemilerle Anadolu'ya göç etti.¹²⁸

Çarlığın son dönemlerinde Karaçay-Balkarlılar, Ruslaştırma politikasına karşı büyük bir direnme hareketine giriştiler. Rus okullarında yetişen Karaçay gençleri genişleyen dünya görüşleri ile asimilasyona karşı millî ve siyasi özerklik mücadelesini başlattılar. Bunlar arasında Abdülkerim Habiy, İslam Duba, İlyas Bayramuk, İslam Kırımşavhal, Soltan Hacı Bayçora, Yusuf Haçır, Nanı Tokulu, İsmail Akbay gibi aydınlar bulunuyordu.

1905 İhtilali'nden sonra gevşeyen çarlığın son dönemlerinde siyasi ve kültürel yönden bazı haklar elde etmeye başladılar. 1914 yılında Arap harflerine dayalı bir alfabe ile Karaçayca yayın yapabilme hakkını alan Karaçaylılar, 1916 yılında ilk Karaçayca kitaplarını yayınladılar ve okullarda kendi dillerinde eğitim ve öğretime başladılar.¹²⁹

d. Çarlık Sonrasında Karaçay-Balkar'ın Durumu

1917 yılında Rusya'da çarlığı devirerek yerine Komünist bir sistem kuran Bolşevikler, Rusya'da yaşayan bütün milletlere kendi kaderlerini ve geleceklerini tayin etmeleri hakkını verdiklerini ilan ettiler. Bu sırada bütün Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi Karaçay-Balkar'da da istiklal hareketleri hızlanmıştı. Ancak 1918 yılında Bolşevikler Kafkasya'da faaliyete geçerek Kafkasyalılar arasında sınıf mücadelesi fitnesini başlattılar. Komünist-Bolşevik sistemin tehlikesini fark eden Karaçaylıların

128 Bicc, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 45-55.

129 Tavkul, a.g.c., s. 33-42; Bicc, a.g.c., s. 45-55.

öncülük ettiği Karaçaylı Albay Mirzakul Kırımşaval komutanlığındaki “Birleşik Cumhuriyet” içerisinde yer aldılar. Kuzey Kafkasya Birleşik Cumhuriyeti’ni yıkmak isteyen Komünistler, 1918 yılında yaptıkları gibi önce Adige Kabartay ve Osetya’yı ele geçirerek burada sınıf mücadelesini kızdırdılar. Sergei Orconikidze, Sergeikilov gibi ajanlar faaldi. Dağlarda yaşayan Karaçaylılar 1920 yılının Ağustos ayı başları Bolşevik Rus askerlerini yok ettiler. Bunun üzerine Karaçaylılarla Bolşeviklerin arası açıldı. Ağustos’tan Aralık ayına kadar süren silahlı mücadele sonunda direnişi kıramayacaklarını anlayan ve bu mücadelenin diğer bütün Kafkasya’ya yayılabileceğinden korkan Bolşevikler, Karaçaylılara özerklik vadinde bulundular. Karaçay Millî İdaresi Ruslarla anlaşmaya mecbur oldu. Ancak Kızıl Ordu 1922 yılı şubatında en seçkin birliklerinden oluşan bir süvari ordusu ile ansızın Karaçay’a saldırdı. Bu hareketi beklemeyen Karaçaylılar Rus işgaline uğradılar. Üç ay süren bu işgal sırasında Karaçay halkının bütün ileri gelenleri ve subayları kurşuna dizildiler.

Sovyet hükümeti bu sırada Karaçay-Balkar halkını ikiye bölerek her birisine sözde özerk yönetimler verdi. Karaçaylılar, Çerkezlerle aynı idare altında birleştirilerek 1922 yılında Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi kuruldu. Balkarlılar ise Karaçaylılardan ayrılarak Kabartay Çerkezleri ile aynı yönetim bölgesi altına alındılar ve Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti’ne bağlandılar. Böylece Karaçay-Balkar halkı birbirinden koparılmış ve güç birliği dağılmış oluyordu.

1926 yılında Karaçaylılar ve Çerkezler birbirinden ayrılarak Karaçay Özerk Bölgesi kuruldu. 1921-1928 yılları arasında Sovyetlerde uygulanan “Yeni Ekonomik Politika” dönemi Karaçay-Balkar’da olumlu geniş ve kültürel sahada gelişme imkânları elde etti Karaçaylılar ve Balkarlılar kendi dilleri içinde ortak Latin alfabesi hazırladılar. Birçok okul ve enstitünün açıldığı bu dönemde Karaçay-Balkar da yeni bir aydın tabakası oluştu.

Karaçay Özerk Bölgesi’nin başına getirilen Rus yöneticiler 1918–1920 yıllarında Bolşeviklere karşı savaştan Karaçaylıları gerici, milliyetçi ve pantürkist gibi suçlamalarla imhaya başladılar. Bolşeviklerin bu sistemli yok etme planları sonucunda Karaçay-Balkar halkının kültürel ve siyasi alanlardaki gayret ve ilerlemeleri sönmeye başladı. Bolşevikler, Karaçay-Balkar’ın eski prens ve asilzade tabakalarına mensup ailelerini sistemli bir biçimde yok etmeye başladılar. 1926 yılında

Karaçay'ın otuz dört seçkin din adamı tutuklandı. 1928 yılında Karaçay'ın ileri gelenleri "burjuva milliyetçi damgası ile yerlerinden atılarak yok edildiler. Bunların içinde Biçi Lanı (beyi) Tortar, Hasan Lanı Osmanlı, Botaş Lanı Hamzat gibi kişiler bulunuyorlardı. 1928 yılı sonunda Karaçay Özerk Bölgesi yönetiminde Karaçaylı hiç kimse kalmamıştı.¹³⁰

1929 yılında başlayan mecburi kolektifleştirme hareketi Karaçay-Balkar'da büyük bir isyana yol açtı. Bolşeviklerin Sosyalist nizamı gereğince ülkede özel mülkiyet ve özel teşebbüs hakkına son verilmiş herkesin malı elinden alınarak devletleştirilmeye başlanmıştı. 1929 yılında Karaçay halkının % 25'i "küçük burjuva" sayılarak tutuklandı ve mülkleri devlete geçti. Halkın geri kalan kısmı ise zorla kolhoz adı verilen devlet çiftliklerinde çalıştırılmaya başlandı. Sovyetlerin kolektifleştirme hareketlerine karşı doğan tepki Karaçay-Balkar da tam bir millî mücadele ve savaş halini almıştı. Ayaklanan halka karşı Kızıl Ordu ve silahlı GPU birlikleri saldırıya geçti.

1930 yılı şubat ayında Balkar bölgesindeki Bashan, Legem, Holam ve diğer dağlık yöreler Balkarların eline geçmiş ve Komünist idarecilerden kurtulmuştu. Kafkas Dağlarına açılan bütün dağ boğazları ve vadiler Balkarların elinde olduğu için Kızıl Ordu'nun hücumları kolayca püskürtülmüştü.

18 Mart 1930 'da "Karaçay Gizli Direniş Komitesi" Başkanı Hasan Lanı Abdülkerim, Sovyet ordusunu Karaçay ülkesinden dört gün içinde çıkardı. Tank ve uçaklarla desteklenen Kızıl Ordu birlikleri Karaçay-Balkar çetelerine karşı saldırıya geçtiler. Bu silahsız ve zayıf çeteciler Karaçay-Balkar Dağlarına çekildiler. Kafkasya'daki bu isyanların bütün Sovyetler Birliği'nde uyandıracığı olumsuz etkilerden çekinen Stalin, Karaçay-Balkar halkıyla anlaşma yoluna gitti. Stalin, 1930 yılı Nisan ayında Pravda gazetesinde yayınlanan bir makalesinde Kafkasya'da Komünist sistemin uygulanışındaki başarısızlığın suçunu yerli idarecilere yükleyerek buna sebep olanların cezalandırılacağını ve halka haklarının geri verileceğini yazdı. Stalin'in bu sözlerine inanmamakla birlikte Karaçay-Balkar halkı çaresizlik içinde silahlarını bıraktı.

Karaçay-Balkar da idareyi ele geçiren Bolşevikler derhal askerî mahkemeler kurarak ayaklanan halkı yargılamaya başladılar. Bu sırada üç bin kişi kurşuna dizildi, on yedi bin kişi de Sibirya'ya sürüldü.

¹³⁰ Bicc, a.g.c., s. 91-94.

1932-1934 yılına kadar Karaçay'da zorla kolhozlaştırma çalışmalarına devam eden Bolşevikler bütün Karaçay halkını Sovyet devletine köle haline getirdiler. Bunun üzerine Karaçay-Balkarlılar 1934 yılında tekrar ayaklandılar. Ayaklanmayı kanlı bir biçimde bastıran Sovyet hükümeti üç bin aileyi daha sürgüne gönderdi. Karaçay-Balkarlılar Sovyet hükümeti tarafından hiçbir zaman güvenilmeyen antikomünist bir millet olarak tanınmıştı.

1936 yılında Bolşevikler Karaçay'da kitle halinde tutuklamalara başladılar. Bu tutuklamalar sırasında Karaçay'ın yetişmiş aydın tabakası tamamen yok edildi. Bunlar arasında Sovyet İhtilali'nin ilk yıllarında Bolşeviklerin yanında olan eski Komünistler de vardı. 1938 yılı başlarında eyalet ve bölge idarelerine yerleştirilmek üzere NKVD tarafından itimat edilen tek bir Karaçaylı bile kalmamıştı. Karaçay idaresinin NKVD'nin eline geçmesiyle binlerce kolhoz işçisi hapse atıldı. Tutuklanan erkeklerin yerine, kadın, yaşlı ve çocukların ise sürüldüğü bu yıllarda, kolektif çiftliklerde ciddi bir işgücü açığı ortaya çıkmıştı. Sovyet yönetiminin zulmünden, Karaçaylı kadınlar da kurtulamıyordu. 1936-1937 yıllarında ayaklanmalara karıştıkları gerekçesiyle 875 Karaçaylı kadın hapsedilmişti.

1939-1940 yıllarında Karaçay-Balkar halkının % 40'ı öldürülmüş ya da Sibiryaya sürülmüş bulunuyordu. Sovyetlere karşı içinde büyük bir kin ve düşmanlık besleyen Karaçay-Balkar halkı 1941 yılında Sovyetler Birliği'ne saldıran Almanları, büyük bir kurtarıcı olarak karşıladılar. Bu sırada Sovyet ordusunda görevli Karaçay-Balkarlı subay ve askerler güvenilmeyen düşman unsurlar sayılarak cepheden alınıp Ural bölgesindeki kömür ocaklarına sürüldüler. Bolşeviklerin bu haksız tavır karşısında bir Karaçay süvari alayı silahları ile dağlara çıktı.¹³¹

1942 yılı ağustosunda, Alman orduları Rostoy'dan Kafkasyaya doğru ilerlemeye başladılar. Alman ordusunun önünden çekilerek Kafkas Dağlarına sığınmaya çalışan Kızıl Ordu birliklerini Karaçay-Balkar silahlı çeteleri karşıladı. Şiddetli çarpışmalar sonunda Kızıl Ordu mağlup olarak dağları terk etmek zorunda kaldı. Karaçay-Balkar çeteleri NKVD birliklerini imha ederek henüz Almanlar gelmeden bütün dağ geçitlerini ele geçirmişlerdi.

Kafkasyayı işgal eden Almanlar, yerli halka dinî ve siyasi hürriyet verdiklerini açıkladılar. Camiler yeniden açılmış kolektif çiftlikler

131 Bice, a.g.c., s. 95.

kaldırılmıştı. Bu hareketleri ile Almanlar, Karaçay-Balkar halkının sempatisini kazanmışlardı. Alman ordusuna büyük sevgi gösterilerinde bulunan Karaçay-Balkar halkına Almanlar şu imtiyazları verdiler:

- a) Müstakil millî idare yeniden kurulacak ve din dâhil hayatın bütün sahalarında tam bir serbestlik olacak.
- b) Kolhozların yerine özel mülkiyet düzeni kurulacak.
- c) Eskiden zorla ikiye ayrılan Karaçay ve Balkarlılar tekrar birleşecek.

Verilen bu imtiyazlar, Almanların Karaçay-Balkar halkının güvenini kazanmasını sağladı. Bu sırada görmüş geçirmiş yaşlılar, Almanlara bu kadar güvenmenin yanlış olduğunu, daha tedbirli davranmak gerektiğini söylüyorlardı. Ancak yıllardır Sovyet zulmü gören halk üzerinde bu ikazların pek etkisi olmadı.

Bolşeviklerden temizlenen Karaçay-Balkar, Kabartay, Adige ve Osetya bölgelerindeki halklar eski Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni yeniden kurmak üzere Alman komutanlığına başvurdularsa da Almanlar bu müracaatları sürekli oyaladılar. Almanların Kafkasya'yı bir sömürge olarak kullanmak istedikleri ve bu bölgelere Alman Nazi komiserlerinin çoktan atanmış oldukları daha sonra öğrenildi.¹³²

1942 yılı sonunda Alman ordusu yenilince Almanlar Kafkasya'dan çekildi. Bu sırada Adige, Kabartay, Karaçay-Balkar ve Osetlerden oluşan on beş bin kişilik bir kabile de Alman ordusu ile birlikte Kafkasya'yı terketti. Almanlar, Kafkasya'dan çekilir çekilmez 15 Ocak'ta Kızıl Ordu, Karaçay'a büyük bir saldırı başlattı. Silahlı çeteler, ağır silahlarla donanmış orduya karşı mücadele ediyordu. Bütün Karaçay köyleri bombardıman edildi, ama dağlardaki silahlı Karaçay-Balkar çetelerini yok edemiyorlardı. Bunun üzerine Sovyetler Birliği yüksek Sovyet idaresinin bir kararla Karaçay halkı 2 Kasım 1943 günü topyekün Orta Asya ve Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Aynı karar 8 Mart 1944'te Balkarlılara uygulandı. Böylece Karaçay-Balkarlar yüzlerce yıldan beri yaşadıkları vatanlarından zorla çıkarıldılar. Bu sürgün sırasında Karaçay-Balkar halkı toplam nüfusunun yarısını kaybetti.

Stalin'in ölümünden sonra 1957 yılında Kuruşçev hükümeti Karaçay-Balkar halkının itibarının iade edildiğini bildirerek vatanları olan Kafkasya'ya dönmelerine izin verildiğini açıkladı. Bunun üzerine Karaçay-Balkarlıların büyük bir çoğunluğu ata yurtlarına geri döndüler.

132 Bicc, a.g.c., s. 95-98; Tavkul, a.g.c., s. 42-48.

Karaçaylılar bugün Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Balkarlar ise Kabartay-Balkar Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde hayatlarını sürdürmektedirler. Yüzyıllar boyunca büyük acılar çeken bu küçük dağlı halkı bugünlerde siyasi haklarını elde edebilme ve yok olmama yönünde büyük bir mücadele vermektedir.¹³³

e. Köleliğin Kaldırılması

Sosyal tabakalar arasındaki eşitsizliğin sonucunda toplumda huzursuzluklar ve karışıklıklar belirmeye başladı. Tabakalar arasında her zaman var olan çatışma 1851 yılında Ullu Karaçay'da patladı. Hurzuk'ta köleler, prensler ve soylular arasında büyük bir savaş oldu.

Ruslar, Karaçay-Balkar, prenslerine resmî yetkiler ve rütbelere verdi. Prenslerin çocukları Rus okullarında parasız okuyabiliyorlardı. Prenslerin dul karılarına Rus hükümeti maaş bağlıyordu. Ruslar böylece Karaçay-Balkarlı prensleri kendilerine yakınlaştırmaya çalışıyor, alt tabakalar ise gittikçe prenslere karşı daha sert bir mücadeleye giriyorlardı.

Aslında prensler-soylular-köleler biçimindeki sosyal tabakalaşma Rusya'nın işine geliyordu. Çeşitli imtiyazlarla feodal prensleri kendi tarafına çeken Rusya geniş köylü sınıfını rahatça kontrol ediyor ve yönetebiliyordu. Ancak yer yer baş gösteren isyanlar ve köle sınıfının isyanının daha kötü sonuçlara varabileceğini hesap eden Ruslar köleliğin resmen kaldırıldığını ilan etti. Bunun üzerine 1867 yılında Balkar'da 1868 yılında da Karaçay'da köleliğe son verildi.

Karaçay-Balkar'da köleliğin kaldırılması, sorunları tamamen çözmedi, çünkü köylülerin kölelikten kurtularak hür olabilmeleri için prenslere "bedel" ödemeleri gerekiyordu. Bu bedele Karaçay-Balkar dilinde "culga", hür olabilmek için bedel ödeme işine "baş culga" deniliyordu.

1868 yılında Karaçay'da kölelerin özgürlüklerini kazanıp azat olabilmeleri için prenslerine ödedikleri bedeller şu şekildeydi.

30 yaşında kadın köle: 150 Ruble

30-35 yaşları arasında kalan kadın köle: 95 Ruble

40 yaşında erkek köle: 15 Ruble

Yedi yaşından küçük, elli yaşından büyük köleler "bedel" ödemeden azat oldular. "Başsız Kul" adı verilen köleler ise 200 rubleye kadar bedel

133 Tavkul, a.g.e., s. 48-50; Mahmut Aslanbek, Karaçay - Malkar Türklerinin Faciası, s. 37-42, Ankara, 1952.

ödemek zorundaydılar. Toprak sahibi, mal sahibi olan köleler ise azat olma bedelinin yanı sıra mülklerinin yarısını da prenslerine vermek zorunda bırakıldılar.

O dönemde bir koyunun değerinin iki ruble olduğu göz önünde tutulursa, bir kölenin azat olabilmek için ne kadar büyük bir değer ödemek zorunda olduğu ortaya çıkar. Aynı yıllarda Balkar'da köleler hürriyetlerini satın alabilmek için 76 prens ailesine bir buçuk milyon ruble ödemek zorunda kalmışlardı.

Kölelerin birçoğu prenslerden hürriyetlerini satın alamayacak durumdaydılar. Petruseviç Rusya'dan para yardımı alarak kölelerin hürriyetlerini kazanmalarını sağladı (1867).

Özgürlüklerini satın alan kölelerin mal-mülk sahibi olabilmeleri için Petruseviç Kuban eyaletinin idarecilerinden Karaçay'a 560 bin dönüm toprak tahsis ettirdi. Ancak kölelerin tamamı azat olma bedelini ödemek için 6-8 yıl daha çalışmak zorunda bırakıldılar. Bu sırada Karaçay'a tahsis edilen yeni topraklar halka dağıtıldığı için daha sonra azat olan köleler yine topraksız kaldılar.

Karaçay-Balkar'da köleliğin resmen kaldırılması aslında pek fazla bir şey değiştirmede. Karaçay-Balkar toplumunda prenslik ve soyluluk statüsü "verilmiş statü" özelliği taşıyordu. Yani bir köle ne kadar zengin ve güçlü olursa olsun yine de "biy" veya "özden" unvanlarını kazanamıyordu. Ekonomik yönden fakir duruma düşen prens ve soylular da bu unvanını kaybetmiyorlardı. Bu statüler Karaçay-Balkar'da doğuştan kazanılıyordu.

Kölelik resmen kaldırıldıktan sonra bile halk yine kendisini prensler, soylular ve köleler olarak ayırmaya devam ediyordu. Köleler özgürlüklerini kazanmakla birlikte verimli toprakların, yaylaların, tarlaların, büyük çoğunluğu prenslerin ve zenginlerin elinde kalmıştı. Zaten topraksız olan ve özgürlüğünü kazanabilmek için elindeki herşeyini prenslere ve soylulara veren köleler, zenginlerin topraklarını kiralamak zorunda kalıyorlar ve borçlarını ödeyemediklerinde âdeta toprak sahibinin yeniden kölesi oluyorlardı. Ayrıca borcunun faizi her yıl arttığından fakir köylü ömür boyu zengin toprak sahibi için çalışıyordu. Böylece Karaçay-Balkar'da 1868 yılından sonra bir tür gizli kölelik ortaya çıkmıştı.

Topraksız köylülerin ayaklanmasından korkan Rus hükümeti Karaçay-Balkar'da yeni köyler kurarak topraksız köylülere toprak verilmesini

düşündü. Petruseviç'in gayretiyle Çarlığın toprak dağıtma komisyonu 1868-1870 yıllarında, daha önce Karaçaylıların ellerinden alınan topraklardan 560 bin dönümünü geri verdi. Ancak prensler ve zenginler Rus hükümeti ile anlaşır bu toprakların büyük bir kısmını özel mülkiyetlerine geçirdiler. Kalan topraklarda ise dört yeni Karaçay köyü kuruldu. Bunlar 1868 yılında kurulan Teberdi, 1870 yılında kurulan Sıntı ve Taşköpür ile 1875 yılında kurulan Mara köyleridir. Köleler yeni köylere göçüp yerleştikten sonra kendilerine soyadları almaya başladılar. O zamana kadar kölelerin kendi soyadları yoktu. Sahipleri olan prens veya soyluların soyadları ile anılıyordu.

19. yüzyıl sonlarında topraksız aileler Karaçay nüfusunun % 14'ünü oluşturuyordu. Yeni kurulan köylerde ise bu oran % 30'du. Yeni kurulan köylerde kölelikten geç azat olarak sonradan gelenlere hiç toprak verilmedi. Bunlar köyün idaresinde de söz sahibi değillerdi. Karaçay topraklarının % 43'ünü ellerinde tutan Kırımşaval, Duda, Karabaş, Kara Mirza, gibi prens ailelerinin topraklarını kiralayan köylüler yılda 800 bin ruble kazandırıyorlardı. Rublenin o zamanki değerine göre bir koyunun fiyatı iki ruble kadardı.

19. yüzyıl sonlarında Karaçay-Balkar'da sosyal tabakalar arasındaki ekonomik farklılık korkunç boyutlara ulaşmıştı. Karaçay-Balkar'daki sınıf çatışmalarının ve ekonomik yönden eşitsizliğin meydana getirdiği huzursuzluk yüzünden bir kısım topraksız köylüler ve Ruslar'a karşı olan zenginler 1886 yılında Anadolu'ya göç ettiler. Bunu 1905 yılındaki ikinci Karaçay göçü izledi.

Karaçay-Balkar'da sosyal tabakalar arasında kesin ayrılık göze çarpıyordu. Özdenler (soylular) kölelerden kız almıyorlar, onlara kız vermiyorlardı. 1867-68 yıllarında köleler azat olduktan sonra özdenler kullarla aynı köylerde yaşamak istemediler. Bunun üzerine yeni köy ve mahalleler kuruldu. Bundan dolayı Karaçay'da köle soyundan gelenleri belirtmek için halk arasında "maraç" sözü yayıldı ve benimsendi. 19. yüzyıl sonlarında bile Karaçay-Balkar'da sosyal tabakalar birbirlerine karışmamaya dikkat ediyor, buna aykırı davrananları ise cezalandıracak kadar ileri gidiyorlardı.

1893-1905 yılları arasında Karaçay'da meydana gelen bir hadise çok güzel bir örnek teşkil eder;

Karaçay'ın Ogarı Teberdi köyünde yaşayan özden ailelerinden Bolurların kızı Akbiyçe, köle soyundan gelen Kurgakların oğlu Ramazan'ı

sever ve onunla evlenmek ister. Ramazan'la Taşköpürköyü'ne kaçan Akbiyçe'yi dayısı Batçaların Ünüs, Taşköpür'de bulur ve "Eğer biz kul-lara kız verirse, bu Karaçay'da âdet olur." diyerek Teberdi'ye geri ge-tirir ve burada onu zehirleyerek öldürür. Bu olayın hatırası ve onun için yapılan şarkısı Karaçay halkı arasında bugün de yaşamaktadır.¹³⁴

1917 Sovyet İhtilali ile bütün Rusya'da sosyal tabakalaşmayı ve sı-nıfları ortadan kaldırdıklarını iddia eden Bolşevikler Karaçay-Bal-kar'da da bunun uygulamasına geçer. Sınıf farkını öne sürerek birçok zengin ve nüfus sahibi aileler, büyük çiftlik sahipleri "sömürücü" dam-gası ile yok edilirler.

Görünüşte Karaçay-Balkar'da sosyal tabakalaşmanın izleri yok edil-miştir. Halk artık kendisini prensler, soylular, köleler olarak değil, Kol-hoz köylüleri, işçiler, memurlar şeklinde tanımlıyordu. Sovyetlerin halk arasında uyguladıkları propaganda da bunu destekliyordu.

Gerçekte ise durum hiç de öyle değildi. Halk arasında özden-kul ay-rımı hâlâ devam ediyordu. Özdenler, kullardan kız almayı onlara kız vermeyi kabul etmiyorlardı. 70 yıllık katı Sovyet rejimi bile Karaçay-Balkarlılar arasındaki sosyal tabakalaşmanın izlerini silememiştir. Son yıllardaki özgürlük ortamı bu konuyu daha da alevlendirmiştir.

Artık halk arasında ekonomik ve siyasi yönden hiçbir yaptırım gü-cü olmamakla birlikte, halk yine kendisini özden-kul biçiminde ayır-maya devam etmektedir. Köle soyundan gelenleri belirtmek için "Ma-raç" sözü Karaçay'da yaygın biçimde kullanılmaktadır. Önceki yıllar-da kendilerinin prens soyundan olduklarını gizlemeyenler artık bunu gururla belirtmektedirler. Görünen odur ki Karaçay-Balkar'da bu sos-yal tabakalaşma şeklinde olsa da uzun yıllar yaşayacaktır.¹³⁵

f. Aile Yapıları

Karaçay-Balkar toplumunda "büyük aile" "geniş aile" veya "gele-neksel aile" yapısı görülmektedir.

Geniş aile tipinin üç önemli özelliği vardır. 1- Çeşitli kuşakların birlikte oturmaları, 2- Aynı kazandan yemek yemeleri, 3- Ortak mül-kiyete sahip olmaları. Geniş aile tipinde otorite ailenin en yaşlı aile ferdinde toplanır. Yaşlılık hem saygınlık hem de otoriteyi sağlayan un-sur olarak karşımıza çıkar. Geniş ailede cinsiyete dayalı işbölümü vardır.

134 Tavkul, a.g.c., s. 76-86.

135 Tavkul, a.g.c., s. 86-88.

Erkeklerin ve kadınların, erkek ve kız çocukların yapacakları işler yüz yıllar boyu devam eden bir süreç içerisinde geleneklere göre belirlenmiştir.

Karaçay-Balkar toplumunda, üç kuşağın bir arada yaşadığı geniş aile tipine “Ullu üyür” adı verilir. Eski Karaçay-Balkar toplumunda ev, ahır, samanlık beraber inşa edilir ve böyle evlerde bir kaç kuşak bir arada kalabalık bir biçimde yaşarlardı. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Karaçay-Balkar'da bu tip geniş aileler 25-30 kişiden oluşuyordu. “Ullu üyür” adı verilen bu tip ailelerin bazılarında ise 50-60 kişi yaşardı.

Karaçay-Balkar'da “Ullu üyür” adı verilen geniş aile tipi, 1943–44 yıllarındaki büyük sürgüne kadar devam etti. Günümüzde ise bu tip geniş ailelere Ogari Çegem köyünde rastlanmaktadır.

Geniş aile tipine genellikle prens ve asilzade soyundan gelen sülâlelerde rastlanırdı. Karaçay-Balkar'da köleler azat edilip feodalizm yerini kapitalizme bırakmaya başladıktan sonra “Ullu üyür” adı verilen geniş ailelerin sayısı azalmaya başladı. Bu ailenin yaşadığı eve “Ullu üy” (büyük ev) denirdi. Karaçay-Balkar'da ev çam ağaçlarının üstüste konmasıyla ya da taştan inşa edilen “Ullu üy” büyük ve geniş tek odadan meydana gelirdi. 19. yüzyıl sonlarına kadar bu evlerin pencereleri yoktu. Işığı ocaktan alırdı. Bütün aile fertleri bu evde otururlardı. Kapının karşısına gelen duvara ocak inşa edilirdi. Geleneklere göre ocağın sağ tarafındaki bölümde kadınlar otururlardı. Ailenin en yaşlı ferdi evin reisi sayılırdı ve “üyür tamada” adını alırdı. Onun yeri ocağın hemen yanındaydı. Buraya “tör” adı verilirdi. Üyür tamadadan sonra diğer aile bireyleri yaşlarına göre ocağın etrafına yerleşirlerdi. Kadınların olduğu bölümde mutfak eşyaları ve kiler bulunurdu. Mutfak eşyaları duvara asılır veya duvardaki gözelere konurdu.

Evlenen erkek kardeşler ve erkek çocukları için “ullu üy” denen büyük eve bitişik yeni bir ev inşa edilirdi. Tek odadan oluşan ve dışarıdan ayrı kapısı olan bu otovlarında yaşarlardı. Her yeni evlenen kardeş ya da erkek çocuk için büyük eve bitişik yeni bir oda inşa edilirdi. Ayrıca bir “otov” ise misafirlere ayrılırdı. Burası her zaman boş durur ve bir misafir geldiğinde açılırdı. Henüz evlenmemiş kardeşler de büyük evde ebeveynleriyle birlikte yaşarlardı.

Ailelerin bölünmesi kardeşlerin evden ayrılarak kendilerine ait yeni bir ev “Ullu üy” oluşturmaları ancak evin reisi sayılan babanın ölümünden sonra olabilirdi.¹³⁶

136 Tavkul, a.g.e., s. 110-112.

Aile İçi Statüler

Üyür tamada adı verilen aile reisi evin en yaşlı erkeği olurdu. Üyür tamadanın karısına “Üyür biyçe” (ailenin hanımı) adı verilirdi. Evdeki bütün kadınlar onun sözünü dinlerlerdi. Üyür tamada, aile ile ilgili konularda üyür biyçe ile ortak karara varır, onun fikrini alırdı. Üyür tamada aile içinde âdet ve geleneklerin tam olarak uygulanmasına dikkat ederdi. Kendi soyunun damgasını saklar ve korurdu.

Karaçay-Balkar toplumunda “ullu üyür” adı verilen geniş ailelerde yemek bir kazanda pişer ve “ullu üy “ adı verilen büyük evde yenirdi. Evli kardeş ve çocuklar kendi “otav”larında yalnız yemek yiyemezlerdi. Yemeği önce üyür tamada ve büyük erkekler, sonra genç erkekler daha sonda da kadınlar ve çocuklar yerlerdi.

Babanın statüsü son derece güçlüydü. Bir evlat ailesinin şerefini lekeleyecek bir suç işlediğinde, babası onu evden kovup, cezalandırılması için yaşlılar meclisine verirdi. Baba kendisine karşı gelen çocuğunu, aile şerefini lekelediği için reddeder ve kendi içinden atardı. Babaya etin yumuşak tarafı, yatağın iyisi, evin başköşesi verilir, onun yanında konuşulmazdı. Çocukları yanında oturamaz, onunla ancak dengi kimseler oturabilir. Yemeği önce o yer, önce o yatar ondan evvel kimse yatamazdı. O başkasının yanında çocuğunu sevip okşayamazdı. Anne evin ocağını koruyan, bekleyen kişi olarak şerefli bir yere sahipti. Evin hanımı yemek konusunda tek karar sahibiydi. Kız ve gelinlerin evde hangi işleri yapacaklarını o belirlerdi. O izin vermeden evin küçük gelin ve kızları suya bile gidemezdi. Evde kadın ve erkeğin oturduğu yer ayrı idi. İmkânı olanlar ayrı bir misafir evi yaparlar, buraya kadınlar ve çocuklar girmezlerdi.

Karaçay-Balkar’da ullu üyür denilen geniş ailenin dağılması ancak üyür tamada adı verilen aile reisinin ölümüyle mümkün olurdu. Geniş aile dağıldığında evden ayrılan kardeşler oaktan birer kor parçası ateş olarak kendi evlerinde ilk ateşi onunla yakarlar, böylece baba evine bağlılıklarını bildirirlerdi. Bir baba ocağından ayrılarak yeni evler kuran kardeşlere “bir oddan ayrılanla” (bir ateşten ayrılanlar) denirdi. Bazı gelinler arasındaki geçimsizlik de dalmaya sebep olurdu.

Mülkiyet “paylaşılan” ve “paylaşılmayan” olmak üzere ikiye ayrılırdı. Paylaşılmayanlar, ortak mülkiyete ait evler, yaylalar, tarlalar ve hayvan ahırları idi. Hayvanlar ve ev eşyaları ise paylaşılabilirdi. Akrabalığa

çok önem verilirdi. Yedi kuşak öncesine kadar akraba olanlar birbirlerine kız alıp vermezlerdi.¹³⁷

g. Eğitimin Kısa Bir Serüveni

19. yüzyıl ortalarına kadar Karaçay-Balkar halkı bir yazı diline sahip değildi. Sadece köylerdeki medreselerde çocuklara Kur'an okuması öğretiliyor ve yalnızca dinî bilgiler veriliyordu.

Rus okullarında okuma şansına prens soyundan gelen ailelerin çocukları sahipti. Karaçay'da ilk Rus Okulu 1878 yılında Uçkulan'da açıldı. 1879'da Ogarı Teberdi'de 4 yıllık eğitim veren bir okul daha açılmıştı. Okullarda eğitim Rusça idi. Bu okullara kızlar gönderilmiyordu. Medreselerde ise kızlar Arapça eğitim görüyorlardı.

Rus hükümeti, kolonileştirme politikasına yardımcı olmak amacıyla Karaçay'da okullar açıyordu. Okullarda önceleri Rus öğretmenler ders veriyordu. 1890'lı yıllardan itibaren de Karaçaylı öğretmenler de ders vermeye başlamışlardı.

Sovyet İhtilali'nin hemen öncesinde Karaçay okullarında 480 öğrenci okuyordu. Karaçaylılar, eğitim yönünden Kuzey Kafkasya'da Osetlerden sonra ikinci geliyorlardı.

Bu yıllarda erkeklerin % 12'si, kadınların ise % 2'si okuma yazma biliyorlardı. 1917 yıllarındaki Sovyet İhtilali'ne kadar ise Balkar'da halkın % 98'i okuma yazma bilmiyordu.

Sovyet döneminde ise 1926 yılında 278 Balkarlı, kendi dilinde okuma-yazma biliyordu. Bu, okur-yazar nüfusun % 15,9'u idi. Balkar'da 1926'da Rusça okuma bilenler nüfusun % 5,3'ü iken, bu oran 1970'te % 99'un üzerindeydi. Bu oran Karaçaylar'da 1926'da % 9,2 iken 1970 yılında % 99'un üzerindeydi.

Karaçay-Balkarlılar yirmi yıl içinde üç değişik alfabe kullanmak zorunda bırakıldılar. 1916-1924 yılları arasında Arap harflerine dayalı bir alfabe kullanan Karaçay-Balkar halkı 1924-1937 yılları arasında kendi dillerine göre düzenlenmiş bir latin alfabesi kullandılar. 1938 yılından itibaren Kril harflerine uyarlanmış bir alfabeyi kullanmaya başladılar. Kısa süre içinde uygulanan alfabe değişiklikleri Karaçay-Balkar halkının kültürel hayatını ve eğitim düzenini olumsuz yönde etkiledi. Latin harfleri döneminde basılmış olan kitaplar genç ve orta kuşak tarafından okunamamaktadır.¹³⁸

137 Tavkul, a.g.c., s. 110-118.

138 Tavkul, a.g.c., s. 107-108; Bice, a.g.c., s. 117-118.

Karaçay-Balkar Türkleri 1944'te Stalin döneminde Kızıl Ordu tarafından, Kırım Tatarları gibi, bir gecede Orta Asya'ya sürgün edilmişlerdi. Bunların üçte ikisi yollarda ve gittikleri bölgelerde katledilmişlerdi. 1957'de dönenler ise Karaçay ve Balkar halkının üçte birini oluşturuyordu. Döndüklerinde ise yeniden asimilasyon politikasıyla yüz yüze kalıyorlardı. 1944'ten önce de dört büyük Balkar köyünün halkı Kızıl Ordu tarafından katledilmiş ve cesetleri yakılmıştı. Savto, Glaşlar ve Küllüm köylerinde o dönemden beri kimse yaşamıyordu.¹³⁹ Bu istikrarsız dönem eğitim ve kültür hayatını allak-bullak etmişti.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Balkarlılarda da millî bir uyanış yeşermeye başladı. Balkar Millî Meclisi Başkanı Korgeneral Sufyan Uzeyiroviç Beggayif'in verdiği bilgiye göre, sürgünden dönenlerin sorunları bitmemiş, asıl sorun dönüşten sonra başlamıştı.

Beggayif sorunlarını dile getirirken, içinde buldukları meclis binasını kastederek; "Bu bina bizimdir. Çünkü bu memlekette Balkar halkına ait bir şey olmalı... Artık oyunlar bitti. Biz Kabartay-Balkar hükümetinin sorunlarımızı çözmek istemediğini görüyoruz. Kendi sorunlarımızı artık kendimiz çözeceğiz."¹⁴⁰ demektedir.

Yeni dönemde dışa açılmanın bir tabii sonucu olarak Karaçay-Balkarlıların Türkiye ile olan irtibatları da gelişmeye başladı. Türkiye'de kurulmuş olan bazı özel eğitim şirketleri de Orta Asya'ya olduğu gibi Kafkasya'ya da gittiler. Kabartay-Balkar'ın başşehri Nalçık'te bir Türk koleji açarak ilk temeli attılar. Bunun dışında Karaçay-Çerkez hükümetinin izni ile bir de ilahiyat mektebi açılmıştır. Burada Arapça, Kur'an-ı Kerim, İngilizce ve temel dinî ağırlıklı dersler verilmektedir. Öğrencileri Türkiye, Mısır, Suriye ve Arabistan'dan gelmektedir. Organize, Karaçay Türklerince yapılmakta, faaliyet ise Karaçay-Çerkez Müftülüğünce yürütülmektedir.

10. Gürcistan Türkleri

Kafkasya Türklerinin bir kısmını da Gürcistan'da yaşayanlar oluştururlar. Bunlardan bir kısmı eski Ahalsih sancağını teşkil eden Ahalsih kazası ile Ahalkelek'te, diğer kısmı da Tiflis'in yakınlarında "Karayazı Stepî" ile "Boşçalı" kazasında yaşarlar. Tiflis'in içinde dahi "Müslüman mahallesi" Azerbaycanlı Türklerden ibarettir. Gürcistan Türklerinin

139 Yescvi Dergisi, sy. 6, Haziran 1994; Bicc, a.g.c., s. 99-102.

140 Yescvi Dergisi, sy. 6.

toplamı (1928'de) 200 bine yakındır. (Bu sayı bugün 500 bini aşmıştır.) Ahalsih Türkleri çağdaş Azerbaycan matbuatında, edebiyatında, maa- rif ve siyasetinde rol oynamış birçok aydınlar yetiştirmiştir.¹⁴¹

Azerbaycan, Borçalıda yaşayan Azerbaycan Türkleri için büyük bir akademidir. Borçalılar ilk ve orta mektepleri Borçalıda okuyup, üni- versite için Bakû'ye gelip, okuyup orada kalıp çalışırlar. Bunun sebebi de Gürcistan'ın Azeri Türklerine iş vermemesidir. İlerlemek için hiç- bir imkânları bulunmamaktadır. Sadece amele olabilirler. Orada ne bir yüksek okul ne de bir teknik okul bulunmaktadır. Önceleri var olan iki tane orta seviyeli teknik okul da kapatılmıştır. İş bulamadığı için Bakû'de kalanlardan bir dönem Azerbaycan başbakanlığı yapmış olan Hasan Hasanov da Borçalıdır.

Gazeteci-yazar ve aynı zamanda bir şair olan Nizami Paşa Saraçlı, 1991'de Türkiye'ye ilk gelişinde bir parça vatan toprağını yanında geti- rir, "Belki bir Borçalı görürüm de veririm." diye. Gümrükte Rus askeri toprağı görünce sorar bu ne diye! O diyor ki: "Toprak kutsaldır, biz o kutsallığa doğru gidiyor ve bunu oraya götürüyoruz." diye. Asker Önce inanmaz, toprağın içini karıştırıp, altın saklayıp saklamadığını sorar, bir şey bulamayınca gülerek torbayı bana verdi ve ben de alıp getirdim."¹⁴²

Azerbaycan'ın İstanbul Başkonsolosu Abbas Hacaloğlu'nun anlat- tığına göre; "Gürcistan'da 500 binden fazla Türk yaşamaktadır." Kon- solos devamla şunları söylemektedir: "Bu, maalesef Türkiye'de bilin- memektedir. Gürcistan'da Borçalı bölgesi denilen bir bölge vardır. Bu- rası 10 ilden oluşan bir topraktır. 5 tanesi Ermenistan, 5'i de Gürcistan toprakları içerisindedir. Çıldır-Aktaş kapısından girildiğinde Azerbay- can'a kadar bütün güzergâh boyunca Türkler oturmaktadır. Burada ya- şayan Türklerin Karslılardan hiçbir farkı yoktur."

Yine Abbas Hacaloğlu diyor ki: "Gönül bunların Türkiye'de bilin- mesini istiyor. Mesela benim köyümde 10 bin insan yaşıyor. Cami yap- mak istiyorlar, hükümet izin vermiyor. Kaç defa bana müracaat ettiler. Burada yaşayanların % 80'i Sünnî, köyde tarihî tekkeler vardır. Bunla- ra hiç kötü bakılmıyor. Sovyet rejimi geldiğinde camileri kapattı, bu tekkeleri kapatamadı. Tekkeler cami rolünü oynamaya başladılar. İba- detler burada yapılmaya başlandı. Orada namaz kılınıyor, dinî törenler orada yapılıyordu.

141 M. Emin Resulzade, a.g.e., s. 93-94.

142 Diyanet Dergisi, sy. 11, s. 21-23, Ankara, 1991.

Bizim taraflarda Alevi olduğunu bilmeyen Aleviler var. Köyüm Sünnî köyü. Eşim Şiî. Bu köyde beş tekke var. Seyit Nigari cereyanı burada gömülü. Bizim Sünnîlerin şeyhi, önderi Alevî Nigârî. Akli başında Alevilerin içinde düşmanlık yoktur. Komünist kafalı olan, ne Allah'ı tanır ne Ali'yi... Bunlar Aleviliği Komünizme çıkartıyor. Sünnî olmasına rağmen Seyit Nigârî'ye ait Alevî deyişlerini dilinden düşürmeyen, beş vakit namazlı anam büyüttü beni.” diyen Hacaloğlu önemli bir noktaya parmak basmaktadır.

Gürcistan'da yaşayan Türklerin bulunduğu bölgeden geçecek olan bir Türkiye-Azerbaycan karayolunun Türkiye-Azerbaycan arasını 300 km kısaltacağını söyleyen Abbas Hacaloğlu'nun bir teklifi de var: “Mevcut Sarp Sınır Kapısı'na karşılık Çıldır Kapısı... Çıldır'dan itibaren Azerbaycan 130-150 km, Sarp Sınır Kapısı'ndan ise 500 km'dir. Çıldır'dan itibaren 130-150 km yol güzergâhında Gürcistan'da yaşayan Türkler oturuyorlar. Bu projenin uygulanması için Gürcistan içinde 18 kmlik bir yolun tamiri yeterli. Bunun için Türkiye'nin Gürcistan'la ilişkilerini iyi tutması gerekli. Abaza ayrımcılığı karşısında tarafsız olması lazım. Abhazyalıya anlatmak lâzımdır ki “Sen Gürcü'yü arkadan bıçaklama, sen Rus'tan kork. Gürcü Rus'tan korkuyor. Kendisi özgür olmamış ki sen ondan özgürlük istiyorsun. Meselenin başında bu yanlışlık var. Osetyalı, Abhaz, Gürcü önce Rus'tan kopmalı, sonra kendi meselelerini çözmeliydiler. Gürcülere de anlatmak lazım: Senin içinde 500 bin Türk Karakalpak, 150-200 bin Acara oturuyor. Sen bunlara küfretmemeli, zorluk çıkarmamalısın... Sovyet devrinde Türkleri Gürcülerin düşmanı gibi lanse ettiler. Şimdi de bu imajı Gürcülerin kafasından silmek lazım.”¹⁴³

11. Ahıska Türkleri

Kafkasya bölgesinde 14 Kasım 1944 tarihine kadar yaşayan fakat o tarihten itibaren de bir gece içerisinde yurdundan yuvasından edilen, yarım asır geçen bir süreç de sürgün hayatı yaşayan bir Türk toplumu vardır. Ahıska Türkleri...

Ahıska adının geçtiği ilk Türkçe kaynak Dede Korkut'un kitabıdır. Kitapta “Aksaka” olarak geçer. Orhan Şaik Gökyay, Ahıska hakkında şu açıklamayı yapmıştır: Aksaka-Ahıska-SSCB, Gürcistan Cumhuriyeti

143 Abdülhamit Bilici-Erkan Başyurt, “Çıldır Kapısı Açılış”, Aksiyon, sy. 24, İstanbul, 1995.

içinde olup, başlangıçta bir Gürcü kalesi idi. 1635'de Osmanlılar burasını alarak Çıldır eyaletine merkez yaptılar. Tiflis'ten 159 km batıda bulunan Ahıska, Kars'tan 115, Ardahan'dan 60, kuzeydoğu sınırlarımızdan 12 km uzaklıktadır.¹⁴⁴ Gürcistan Cumhuriyeti'nin Acaristan bölgesi ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında kalan ve Türkiye'nin Ardahan ili Posof ve Çıldır ilçeleriyle sınır teşkil eden Ahıska, tarihî coğrafya açısından daha geniş bir araziye kapsamaktadır. Moskova'da yayınlanan Coğrafya Ansiklopedisi'ndeki bilgiye göre; Mesheti-Meskheti: Güney Gürcistan'da tarihî-coğrafi vilayet Akhalsihe ülkesi diye bilinir ve merkezi Akhalsihe şehridir. XVI. asırda Türkiye'ye geçmiştir. 1829'da Mesheti'nin bir kısmı Sovyet Rusya idaresine girmiştir. Mesheti Dağları: Acar-imereti, Acar-Akhalskileh Dağları da denmektedir. Gürcistan'ın güneyinde Karadeniz'in Acaristan kıyısından Kura Nehri'nin Borcami Deresi'ne kadar 150 km'lik bir arazide uzanmaktadır.¹⁴⁵ Buradan da anlaşıldığına göre "Mesheti" coğrafya adıdır. Sovyet basınında Ahıskalı Türklere Mesheti Türkleri denmesi de buradan kaynaklanmaktadır. Bugün Türkiye-Gürcistan sınırı diyebileceğimiz bu sınır, 16 Mart 1921'de Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan anlaşmayla tespit edilmiş olup, 13 Ekim 1921'de üç Kafkasya cumhuriyetiyle Türkiye arasında imzalanan mukavele ile de pekiştirilmiştir.¹⁴⁶

250 yıllık (1578-1828) Osmanlı idaresi döneminde, Ahıska'nın; şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nin güneybatısı ile Türkiye'nin Artvin-Çoruh boyları ve Ardahan-Kars topraklarını da içine aldığını görüyoruz. Tuncer Baykara, Anadolu'nun idari taksimatından bahsederken, 16-17. yüzyıla ait Osmanlı belgelerinde bu yerlerin "Eyalet-i Çıldır" veya diğer adıyla "Ahıska" olarak geçtiğini kaydetmiştir. Çıldır-Ahıska eyaletinin içine aldığı sancaklar şunlardır: Oltu, Ardahan, Hortus/Hırtız, Ardanuç, Penek, Göle/Hacerek, Posthov/Posof, Maçahel, Acara-Triyalet, Penbek/Cercer/Pertekrek/Livane, Şavşat.¹⁴⁷

1890'da Saint Petersburg'da yayınlanan ansiklopedide, Ahıska kazasında Rus ve Gürcü olmak üzere 40 Ortodoks ve 8 Ermeni kilisesine karşılık 47 cami bulunduğu kaydedilmektedir. Nüfusun yarısı Müslüman olup, üçte biri Sünnî'dir. Diğer bir ansiklopedide ise 1879 yılında

144 Kıyas Aslan, Ahıska Türkleri, s. 2, Ankara, 1994.

145 Aslan, a.g.e., s. 2.

146 Aslan, a.g.e., s. 3.

147 Devlet, a.g.e., c. Ek, s. 387.

Ahıska kazasında oturan nüfusun toplamı 77,7 bin kişi olup, milletlere göre dağılımı şöyledir: Türkler % 35, Ermeniler % 12, Azeri Türkleri % 18, Gürcüler % 17,7 ve Ruslar % 18.¹⁴⁸

a. Ahıska Türklerinin Kısa Tarihi

Ahıska Türklerinin siyasi, sosyal ve kültürel alanda var olma mücadelesine başlamaları çok yeni olmakla beraber, etnik açıdan bölgedeki varlıkları Milattan önceki dönemlere uzanmaktadır. Ahıska'ya İslam öncesi dönemlerde Türk boylarının yerleşmiş olduğu bilinmektedir. 11. yüzyılda Anadolu'da Türk siyasi varlığı gerçekleşince, bölgede Türk nüfusu ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Ahıska-Meskheti bölgesi Kafkaslar, Orta Doğu ve Doğu Anadolu'da kurulan çeşitli Türk devletleri ve siyasi teşekkülleri içinde yer almış, İslam'ın Gürcistan'da kabulüyle kesin şekilde Türk bölgesi olmuştur.¹⁴⁹

Ahıska, Gürcüce "Yeni kale" anlamına gelen "Ahal-tsihe"nin Türkçe ve Farsça şeklidir. Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Şam valisi Muaviye'nin kumandanlarından Habib b. Mesleme tarafından ele geçirilen (1068) Ahıska, 1267-1268 yıllarında Moğolların hâkimiyeti altına girer. Daha sonra bölgedeki mahalli valiler yarı bağımsız olarak "Atabek" unvanını alırlar. Ahıska atabeyleri Lala Mustafa Paşanın Çıldır Savaşı (1578) sonunda Osmanlı idaresine girerler. Son atabek Minüçihir bağlılığını bildirerek Müslüman olur ve Mustafa Paşa adını alır. Bu tarihten sonra Ahıska'nın merkezi, yeni kurulan Çıldır olur. Ancak Çıldır'ın savaşlarda harap olması üzerine Ahıska eyalet olur. Bir ara Safevilerin eline geçen şehir, 1635'de Osmanlılar tarafından geri alınır.¹⁵⁰

250 sene Osmanlı toprağı olan Ahıska'ya çok sayıda Anadolu Türkü iskân edilmiş, bu zaman zarfında din, dil, kültür ve hayat tarzları açısından Anadolu Türklüğü ile bir bütün teşkil etmiştir.¹⁵¹ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması'yla bölge Rusya'ya terk edilmiştir. Ruslar, Ahıska'yı ele geçirdikten sonra orada yaşayan Türklere her türlü zulmü reva görmüş işkence ve zorlamalar sonucunda on binlerce Ahıskalı, Anadolu içlerine göç etmek zorunda kalmıştır. Ahıska'nın Rusların eline geçmesi halk arasında derin bir

148 Aslan, a.g.c., s. 5.

149 Togan, a.g.c., s. 258; Ahıska Türklerinin Sürgün Yaşı, Zaman, 14 Kasım 1994.

150 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 2, s. 10, İstanbul, 1971.

151 Aslan, a.g.c., s. 7.

üzüntüye sebep olmuş ve pek çok ağıtların yakılmasına zemin hazırlamıştır. 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşlarında Osmanlı ordusuna yardımcı olan Ahıskalılar savaş sonunda Rusya'nın baskısından kaçarak Erzurum'a sığınmışlar. Ahıskalılardan boşalan yerlere Ermeni, Gürcü ve Yahudiler yerleştirilmiştir.¹⁵²

Ahıska Türkleri, Edirne Antlaşması'yla ikiye bölünmüş, güneyi Osmanlı Devleti, kuzeyi ise Çarlık Rusya sınırları içerisinde kalmıştır. Günümüzde Ahıska Türklerinin ahfadı Çorum-Alaca, İnegöl, Bursa, Eleşkirt ve diğer ilçelerde toplu ve dağınık halde yaşamaktadır. Ahıska, Livane, Kafkas gibi soyismi alan Ahıskalılar geçmişle bağlarını bu şekilde sürdürmektedir. İskân edildikleri yerlerde yanlış ve haksız olarak Ermeni asıllı oldukları söylenmektedir.¹⁵³

1918 Mondros Mütarekesi'ne göre, Ahıska ve Ahalkelek sancakları, merkezi Kars olan yerli geçici hükümete (Millî Şura Teşkilatı) kâtildılar. Millî Gürcistan Hükümeti Haziran 1918'de Trabzon Antlaşması'yla bu iki sancağı resmen Türkiye'ye bıraktı. Fakat 13 Nisan 1919'da İngilizlerin Kars'ı işgali ve Millî Şura'nın dağılması üzerine Ahıska, Gürcistan tarafından işgal edildi ve 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'yla Ahıska toprağı ve insanları, anavatan Anadolu'dan koparıldı ve Gürcistan SSCB'nin Tiflis vilayetine bağlandı.¹⁵⁴

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen olaylar, Ahıska Türklerine yeni acılar getirdi. Gürcü Menşevik ve Ermeni Taşnaklar, Ahıskalılara yönelik katliam hareketi başlattı. Osmanlı ordusunun Bakû'ye yürüyüşü sırasında Ahıska güzergâhından geçmesi, burada yaşayan Müslüman Türkleri büyük bir felaketten kurtardı. Çarlık döneminde ikinci sınıf halk muamelesi gören Ahıskalıların askere alınmaları yasaklanmıştı. Hâlbuki diğer bütün Kafkas halkları Çarlık ordusuna alınıyorlardı. Bu uygulama ikinci sınıf halk muamelesinin sadece bir örneğiydi.

Sovyet yönetimi, zorla Gürcistan'ın sınırları içerisinde bıraktıkları Abhaz, Osetin ve Acarlılara Özerk Cumhuriyet kurma hakkı tanırken Ahıska Türkleri yok farz edildi.

Ahıska'da Kolhozlar 1917'de kurulmaya başladı. Zaten yedi yıllık süre içerisinde Ahıskalıların ileri gelenleri hapisanelere atılmıştı bile. 1930'lu yıllarda başlatılan baskı ve şiddet (repressiya) döneminde binlerce aydın

152 Aslan, a.g.c., s. 6.

153 Aslan, a.g.c., s. 7-8.

154 Aslan, a.g.c., s. 2-3.

ve din adamı Atatürkçü ve pantürkist suçlaması ile evlerinden toplanarak zindana atıldı. Bunlardan bir daha haber alınmadı.

1930 yıllarında Stalin'in de desteği ile Gürcü şovenizmi güçlenmeye başladı. Türklerin büyük bölümünün soyadı Gürcüceye çevrildi. 1938 yılında Sovyet Anayasasının kabulünden sonra Ahıskalılar kayıtlara Azerbaycan milleti, dilleri ise Azerbaycanca olarak geçti. 1940 yılında ise resmî dilleri Gürcüce (!) oldu. 1940 yılına kadar okullarda sırası ile Arap, Latin ve Kril alfabesi ile eğitim görürken bu yıldan sonra da kendi istekleri dışında Gürcü alfabesine döndürüldüler.

1938-1940 yıllarında Ahıska ve çevresine, Türkiye'ye mücavir sınırın korunması adı altında on binlerce Rus askeri yerleştirildi. 1940 yılına kadar askere alınmayan Ahıskalılardan 40 bin civarında Ahıskalı, Alman Cephesine sevk edildi. Askere sevk edilenlerin kız, gelin ve çocukları Borcama demiryolu yapımında çalıştırıldı. 1944 yılında tamamlanan bu demiryolu binlerce Ahıska Türküne mezar oldu.¹⁵⁵

b. Sürgün Yılları

14 Kasım 1944 günü gece saat 12.00'de, daha önce sınırı takviye amacıyla yerleştirilmiş olan on binlerce Rus askeri silahlarıyla Türk evlerine saldırdı. Dört saat içerisinde kamyonlara doldurulan mazlum ve çaresiz insanlar demir yoluna getirildiler. Yüzlerce Ahıskalı aile ise her türlü riski göze alarak, Rus askerleri ile çarpışarak onlarca şehit verme pahasına Türkiye'ye geçmeyi başardı. Bu aileler halen Ağrı, Muş, Kırıkhan, İnegöl, Bursa, Ankara, İstanbul vb. yerlerde yaşamaktadır.

Türkiye sınırına yakın köylerdeki insanların toplanması için 15 dakika izin verildi. Babaları kocaları kardeşleri Alman cephesinde bulunan bu kimsesizleri, yetimleri ihtiyarları kim hangi sebeple, nereye sürüyordu, bu belirsizdi. Bu facianın sebebi 45 sene sonra -Özbek sürgününden sonra- açığa çıkacaktı. Bu insanların buradan sürülmelerinin, götürülmelerinin asıl maksadı Türkiye sınırından Türkleri temizlemektir.¹⁵⁶

150-200 bin civarındaki Ahıska Türkü kış gününde yük vagonlarına 8-10 aile halinde doldurularak kapılar kilitleniyordu. Yer gök "Allahım! Allahım!" haykırılarıyla inliyor, ağlama, sızlama, hıçkırık sesleri kulakları sağır ediyordu. Bu yakarışları işitecek vicdana sahip kimse bulunamadı. Vagonlar, Hazar Denizi'ne yaklaşmaya başlayınca, denize

155 F Muharrem Yıldız, Kafkasya Sürgünleri ve Ahıska Türkleri, Zaman, 3 Eylül 1996; Aslan, a.g.c., s. 8-10.

156 Devlet, a.g.c., s. 388.

dökülecekleri haberi yayıldı. Gene feryat ve figan... Azerbaycan'ın o dönemdeki yöneticileri Ahıskalıları Azerbaycan'da iskân etmek istemişti. Ancak Stalin'in kararı kesindi. Azerbaycan yöneticilerini kurşuna dizmekle tehdit etti. Azerbaycan Türklerinin gayretleri de netice vermedi. Üç gün sonra vagonlar tekrar hareket etmeye başladı. Ural Dağlarının soğuk havası birçok insanın hayatına mal oldu. Onlara, kefen ve mezar bile nasip olmadı. Kefenleri Sibiry'a'nın bembeyaz karıydı. 35 gün süren yolculuk sonunda bu talihsiz insanlar, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a dağıtıldılar. Moskova mihraklı propaganda odaklarıncı, Ahıska Türkleri gelmeden önce, "halk düşmanı, insan eti yiyen" bir toplum oldukları yönünde aleyhlerinde kamuoyu oluşturuldu. Bundan etkilenen Kazak, Kırgız ve Özbek Türkleri Ahıskalıları hep dışladılar. Ahıskalıları, kan ve din kardeşlerinin bu tavrı Rus tehcirinden de ağır geldi.¹⁵⁷

Sürüldükleri yerlerde o yıl hava çok soğuktu ve açlık hüküm sürüyordu. Kısa süre sonra özellikle çocuklar ve yaşlılar açlıktan öldüler. Analar bağırarak taş bastılar. Sürülen milletlerin aksine Almanlarla işbirliği yaptıkları iddia edilmedi. Zaten Almanlar bu bölgenin yüzlerce mil uzağında kalmışlardı. Sovyet dökümanlarında Balkarlar, Karaylar ve Kalmukların sürgün gerekçeleri belirtildiği halde, Ahıskalıları herhangi bir suç isnadı yer almadı. Diğer sürülen milletlerin aksine Ahıskalıları herhangi bir şeyle suçlanmadılar; Özbekistan'a Kazakistan'a vs. yerlere vardıkları zaman önceleri NKVD'nin özel kontrolüne tabi tutulmadılar. Buna rağmen şartlar, özellikle de asıl sürgün bölgesi olan Özbek "Açlık Bozkırı"ndan daha kötüydü. Kontrol takriben altı ay sonra başladı. Bu tarihten sonra büyük ölçüde kayıplara uğramaya başlayıp, 50.000 kadarı öldü.¹⁵⁸

1945 yılında Almanlar yenildi, savaş bitti, ama Türklerin çilesi bitmedi. Çok az sayıda Ahıskalı geri dönebildi. Dönenlerin çoğu yaralı ve sakattı. Savaştan dönenler şu soruyu soruyordu: "Biz kim için ve ne için savaştık, bizim ne suçumuz var?" Bu tür soru soranlar kısa süre içerisinde tutuklandılar. Sibiry'a'ya sürgüne gönderildiler. Gerek Sibiry'a'ya sürülenler, gerekse Türkistan ülkelerine tehcir edilenler alışmadıkları hava şartları, açlık ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle ölüme mahkûm oldular.¹⁵⁹

157 Yıldız, "Ural Dağları Mezar Oldu", Zaman, 4 Eylül 1996.

158 Aslan, a.g.e., s. 17-20.

159 Yıldız, a.g.e., m.

Ahıska Türklerinin 1944'ten 1956 yılına kadar bir ilçeden başka bir ilçeye gitmeleri, yüksek tahsil yapmaları yasaklandı. O seneye kadar kimseyi askere almadılar. 1956 yılında Kuruşçev'in Komünist Partisinin 20. kurultayındaki gizli konuşmasından sonra sürgündeki Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş ve Kalmuklara kendi ülkelerine dönme imkânı tanınırken Kırım Türkleri ve Ahıska Türklerine misafir gibi gitmelerine bile müsaade edilmedi. Ahıskalı aydınların defaatle müracaatlarına rağmen dönüş hakkı verilmedi. Sadece bazılarında Azerbaycan'a gitme fakat daha yakına gelmeme müsaadesi verildi. Ahıska'dan 300 mil uzakta bulunan, Azerbaycan Mugan bozkırına yerleştirildiler. Ekseriyet Özbekistan'da kaldı, fakat dağıntık gruplar arasında irtibatı koparmadılar.

1958 yılında bir grup Ahıskalı Azerbaycan'a, diğer bir grup ise Kabartay-Balkar'a yerleşti.¹⁶⁰ Bu insanların sürüldükleri yerler her ne kadar tarihî Türk toprağı olsa da, kendileri Anadolu insanıydılar ve topraklarını özlüyorlardı. Bu özlem onların yurtlarına dönüş umudunun filizleriydi. Ahıska Türklerinden bir grubun 16 Aralık 1988 tarihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğine müracaat ederek, anavatan Türkiye'ye yerleşmelerine imkân verilmesini istemeleriyle Ahıska Türkleri Türk kamuoyu gündemine girmiştir.

Sovyetler Birliğı dağılınca yaşanan kargaşa Ahıskalı Türkleri de etkilemiştir. 23 Mayıs 1989 günü Fergana Kuvasay kasabasında meyve satan bir Özbek kadını ile Ahıska Türkü bir genç arasındaki tartışma, aniden kavgaya dönüşür. Bu kavga, Fergana, Margila, Taşlak ve Kuvasoy şehirlerinde tam bir ayaklanma halini alır ve ancak 15 Haziran'da yatıştırılabilir. İki hafta süren keşmekeşin bilançosu binlerce ölü ve yaralıdan ibaret değildir. Ahıska Türkleri, Sovyet güvenlik kuvvetlerince Fergana dışında kurulan kamplara yerleştirilmiş, büyük bir kısmı da Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'a kaçmıştır. 13 bin Ahıskalı 45 seneden beri oturdukları Özbekistan'dan tahliye edilmiştir. Yaklaşık 350 bin Ahıskalı Türk şimdi mülteci olarak, eski Sovyetler Birliğı'nin 13 tane otonom cumhuriyete ve bölgelerine dağılmış vaziyette yaşamaktadır.¹⁶¹ Ama kendi toprakları olan Ahıska bölgesine ve baba yurdu olan Türkiye'ye Anadolu topraklarına dönemediler. Türkiye Türkçesini konuşan Ahıskalı Türklerin büyük bir kısmının emeli yine

160 Toker, a.g.e., s. 215.

161 Devlet, a.g.e., c. 2, s. 390-391.

baba yurtları olan Türkiye'ye Anadolu'ya, bir kısmının emeli de Gürcistan'daki kendi topraklarına, Ahıska'ya dönmektir.¹⁶²

c. Günümüz Ahıska Türklerinin Demografik Yapısı

Türkiye'nin 10 misli büyüklüğündeki bir yüzölçüme sahip Rusya Federasyonu'nun değişik bölgelerine dağılmış olan ve çoğunluğunu Fergana olaylarından kaçanların oluşturduğu 60 bin Ahıska Türkü bugün yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu kadar büyük bir arazide kalmaya mahkûm edilmeleri, eriyip gitmelerine sebep olacaktır. Rusya'daki vilayetlerde yabancı ortam, çok ağır iklim koşulları, tamamen farklı din, dil, kültür şartları kısa bir sürede bir avuç Türk'ün asimilasyonuna sebep olacaktır. Beş-on hane Türk'ün bulunduğu bir Rus köyü ile on-onbeş hane Türk bulunan diğer bir Rus köyü arasındaki mesafe ortalama 50 km'dir. Bu Rus denizinde Türklerin hâli gerçekten içler acısıdır. Beş on hanelik bu insanlar, Rusya'da mezar bırakmamak için cenazelerini iki bin km öteye, Azerbaycan'a veya Kuzey Kafkasya'ya getirip gömmektedir, onlara ulaşmak, akrabaları ve sorunları hakkında bilgi edinmek çok zordur.

Ahıska Türklerinin kısmen de olsa toplu halde bulunduğu Krosnodor ve Stavropol vilayetleri ve Kuzey Kafkasya'da başlıca sorun, buradaki etnik gerilimdir. Bölgenin, ekonomik sıkıntıları bulunan yerli halkları ve Ruslar, Türklerin Kuzey Kafkasya'ya iskânına karşılar. Nüfus yoğunluğu sebebiyle yetmeyen topraklar ve işsizlik, zaten çoğunluğu çiftçi olan Ahıskalıların toprağa olan ihtiyaçları yüzünden onların arazi ve ev satın almaları ve nüfusa alınmaları yasaklanmıştır. İşsizliğin yanında gıda dağıtımının karneye bağlı olmasından dolayı nüfus kaydı bulunmayan Türklere; yağ, şeker, un ve et gibi temel gıda maddelerini satın almak için karne verilmemektedir.

Yayılmakta olan mikro milliyetçiliğin şovenliğe dönüşmesi, Türkler üzerinde idari ve psikolojik baskının yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu bölgelerde Türklerin kendi dil, din ve kültür geleneklerini yaşatma imkânı söz konusu bile değildir.

Ahıska-Meshet Türklerinden, Rusya Federasyonu ve eski SSCB; yeni BDT ülkelerinde yaşayan toplam 208.000 kişinin pasaportlarında Türk yazılıdır. Esas sayısı ise 254.319'dur. Geri kalanlar ise muhtelif devletlerin pasaportlarını taşımaktadır. Ahıska Türkleri, bugün Rusya

162 Devlet, a.g.c., c. ek, s. 391; "Ahıska Türkleri Seslerini Dünyaya Duyuracak", Zaman, 18 Kasım 1994; Toker, a.g.c., s. 215.

Federasyonu, Ukrayna ile Kafkasya ve Orta Asya'daki 13 cumhuriyetin 4.264 değişik yerleşim biriminde hayat mücadelesi vermektedir. En fazla nüfus yoğunluğuyla 49.239 Azerbaycan'ın Bakû, Haçmaz, Nabran, Naftalan, Gebele, Ağcabedi, İmişli, Bilesuvar, Saatlı, Sabirabad, Oğuz ve İsmayilli şehirlerinde, 52 bin ile Kazakistan 31 bin ile Kırgızistan, 20 bin ile Özbekistan'da vb. yerlerde yaşamaktadırlar. Bu rakam Kazakistan Ahıska Türkleri Derneği başkanına göre, BDT ülkeleri genelinde 700-800 bindir.¹⁶³

163 Sinan Oğan, Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu, Avrasya Dosyası, c. 7, sy. 1, s. 438, AVSAM, 2001, Ankara, 2001; Aslan, a.g.c., s. 10-15; Yıldız, Kafkasya Sürgünleri ve Ahıska Türkleri, Zaman, 3-4 Eylül 1996.

E. Kafkasya'da Milliyetlere Karşı Sovyet Politikası ve İdari Reform (1920-1941)

Osmanlıların Azerbaycan'dan çekilmesi ve Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Kuzey Kafkasya bölgesi beylerin mevzi hâkimiyetleri altında kaldı. 19.yüzyıl başlarından itibaren Rusya'nın bölgede hâkimiyet kurmaya başlaması ile istiklal mücadeleleri de başladı. Nakşî şeyhlerinden Şeyh Mansur'un ayaklanmasına beyler yeterince destek vermediler. Ancak Nakşibendi tarikatının teşkilatlanması ve halka direniş çağrıları yaygınlaştı.

1830'da Gazi Muhammed liderliğinde Kuzey Kafkasya halkı ayaklandı. Gazi Muhammet'in ve halefi Hamza Bey'in şahadetlerinden sonra, 1834'de mücadele Şeyh Şamil'le devam etti. Adil ve cesur komutan olan Şeyh Şamil, 25 yıl süren çetin mücadelesiyle İslam dünyasında destanlaştı. 1859'da teslim olmasından sonra da mücadele sona ermedi. Kuzey Kafkasya Müslümanları, mevcut idareyi daima "kâfir" olarak gördü ve onlara boyun eğmedi.

1877 Mayısında yeniden ayaklanmalar başladı. Bütün Dağistan bölgesi işgalden temizlendi. Bu sırada Osmanlı-Rus 93 Harbi devam etmekteydi. Mücahitler Osmanlı yardımının, yakın olduğunu düşünmekteydi. Hâlbuki işler tersine gitmişti. Galip Çar orduları Kafkas mücahitlerinin üzerine sevk edildi. Hareketin lideri ve Şeyh Şamil'in nabî olan Abdurrahman Efendi ve arkadaşları idam edildi. Buna rağmen isyan hiç dinmedi. 1905 ve 1912'de yeniden büyük ayaklanmalar oldu.

1917 Mayısında Terek-kalede toplanan Millî Kurultay, Rusya Müslümanları Umum Kurultayı'nın kararı doğrultusunda bağımsız cumhuriyet ilan etti. Ancak bu sıralarda Mondros Mütarekesi imzalanmış ve Osmanlı ordusu Kafkasya'yı boşaltmaya başlamıştı. Kafkasya Beyaz ve Kızıl Rus kuvvetleri arasında kalmıştı.¹⁶⁴

164 Baymirza Hayit, Türk Dünyası'nda Rus Emperyalizminin İzleri, s. 30-34, İstanbul, 1978.

Dağıstan ordusu Beyaz Rus orduları ile çarpışmaya başladı; 1919 sonlarına kadar bu mücadeleler sürdü. Bu dönemde Bolşevik Sovyet hükümeti Dağıstan'ın bağımsızlığını tanıdı ve yerli Komünistlerle miliyetçiler birlikte hareket etmeye çalışmışlardı. 1920 Martında ise Beyaz Rus ordusuna galip gelmiş olan Kızıl Ordu birlikleri Timurhan-Şura'ya girerek Kuzey Kafkasya'yı işgale başladılar. 1921 baharına kadar süren çarpışmalardan sonra mahalli Sovyet cumhuriyetleri kuruldu.¹⁶⁵

Bakû Kongresi'nden sonra Komünistler bütün Asya ülkelerinde büyük bir gerilemeye maruz kaldılar. Üçüncü dünya milletlerine lider olacağı var sayılan Türkiye'de gerileyen Komünizm, 1922'de kanun dışı ilan edilmiş, İran'da Rıza Şah tarafından takibe alınmış, Mısır'da Vefat Partisine karşı ciddi bir mücadele verilmiştir. Bu arada Rusya Müslümanlarının durumları gittikçe kötüleşmiştir. Rusya içinde Müslüman halkların kaderini tespit edecek milliyetler politikası iç savaş yıllarında düşünülmüş 1922'den sonra da Sovyetler içindeki bütün İslam topraklarında tatbik başlanmıştır. Uygulanan Sovyet politikası, büyük İslam ve Türk toplumunu önce parçalara ayırmak ve meydana gelen harabe içinde sınırlı birlikler kurmak şeklinde geliyordu. Çok zor olan bu politika özellikle idari ekonomik ve ilmî sahada aşırı güçlükler getiriyordu. Hiç bir ön çalışmaya dayanmayan yazılı ve sözlü yeni diller meydana getirme gayreti zaman zaman sonucu ve geri dönüşü olmayan noktalara ulaşıyordu. Bazıları kapitalist dönemde, bazıları ise henüz klan-feodal devrede yaşayan gruplara ortak bir politika uygulamak imkânsızdı. İşte bu imkânsızlıklar hareket noktası, gelişmiş veya gelişmemiş milletler arasında mecburi bir ayrıcalık gözetilerek uygulanması bölgelere göre farklılık gösteriyordu. Bu Volga-Ural bölgesinde farklı, Orta Asya'da farklı, çok karışık bir etnografik yapıya sahip olan Kafkasya bölgesinde farklı idi. Biz burada çalışmamızı ilgilendiren bölgeyi ele alacağız.

Kuzey Kafkasya'da Sovyet otoriteleri çeşitli kabilelere ve aşiretlere bölünmüş, çoğu ne edebî dil konuşan ne de millî geleneklere sahip iki milyon insanla karşı karşıya gelmişlerdi. İslam burada titizlikle korunmakta ve Ruslara karşı yürütülmüş ortak mücadelenin canlı hatıralarını taşı-maktaydı. Arapça ise Dağlı Müslümanları bir araya getiren tek bağlayıcı unsurdu. Ruslar başlangıçta sayısı çok az olan yenilikçi Müslüman aydınların arzularına uygun olarak ülkeyi her ne pahasına olursa olsun

165 Grigoriantz, a.g.c, s.64-86; John F. Baddeley, Ruslar'ın Kafkasya'yı İşgali ve Şeyh Şamil, (Ayrıntı için bak), 15-26. Bölüm. İstanbul, 1996.

birleştirmeye istekli görünüyorlardı. 20 Ocak 1919'da Dağlılar Otonom Cumhuriyeti'ni kurdular. Bu siyasi birliğin içinde Kabard, Çeçen, İnguş, Çerkez, Oset, Balkar ve Karaçay isimleri ile yedi etnik grup yer alıyordu. Aynı yıl içinde, Kasım 1919'da "Dağıstan Otonom Cumhuriyeti" kuruldu. Ancak bu iki cumhuriyetin kuruluşu meselelerin halledilmiş olduğu anlamını taşııyordu. Hatta daha güç problemler doğmuştu. Birleşmeyi gerçekten sağlayacak millî dil henüz ortalarda görülüyordu.

Orta ve Batı Kafkas'a gelince bu ülkede üstesinden gelinemeyecek zorluklar çığ gibi büyüdü. Dağlıların Cumhuriyeti yavaş yavaş tesirini kaybediyordu. Millî göç sırasında varlığı bilinen küçük ve sınırlı yönetim biçimleri yeniden ortaya çıktı. Bunlar genç cumhuriyetin otoritesini azaltıyordu. Her topluluk ayrı bir dil konuşuyordu. Sovyet filologları 1924-1938 arasında bu dillerin kendi içlerinde gelişmelerine yardımcı oldular. Kabard, Çeçen, İnguş, Oset, Karaçay, Balkar, Adige ve Çerkez milletleri bu sırada doğdu.

1938'de ise edebî bir dile kavuşan ve küçük bir Çerkez etnik grubu olan Abazalar topluluğâ dâhil oldular. Batı ve merkezî Kafkasya böylece beş yönetim bölgesine ayrıldı. Bölgeler şu şekilde sıralanıyordu: 1925'den sonra edebî dil sayılan Çeçen İnguş dillerinin konuşulduğu Çeçen-İnguş Otonom Cumhuriyeti, 1924'den sonra edebî dil niteliğî kazandırılmış Kabartay ve Balkar dillerinin konuşulduğu Kabartay-Balkar Otonom Cumhuriyeti, Kuzey Oset Otonom Cumhuriyeti, Adige Otonom Bölgesi ve Karaçay-Çerkez Otonom Bölgeleri... Son Otonom bölgede Çerkez, Karaçay ve Abaza dilleri olmak üzere üç millî dil konuşuluyordu.

Kuzey Kafkasya'da kullanılan usuller parçalamanın en son noktalarına kadar ulaştırılmış ve kabile tipi mikro milliyetlerin doğuşu ile sonuçlanmıştır. Bu siyaset, birbirlerine oldukça yakın diller konuşan üç grup Müslüman halkın bir araya gelmesini imkânsız kılmıştır. Çeçen-İnguş grubu, Saf Adigelerden ve yeğenleri olan Kabard, Çerkez ve Abazalardan meydana gelen Adige grubu ve nihayet aynı dili konuşan Karaçay ve Balkar Türk grupları birbirlerinden tamamen ayrılmışlardır.¹⁶⁶

Dağıstan Otonom Cumhuriyeti, İbero-Kafkas, Türk ve İran dillerine bağılı yirmi insan grubunu sinesinde barındırıyordu. Hiçbirisi bir bayrak etrafında birleşmeyi sağlayacak ölçüde ortak bir yönü olan

166 Bice, a.g.c., s. 69.

diller değildi. Kökenleri ve dilleriyle birbirlerinden ayrılan Dağıstanlılar ayrıca bağlandıkları kültürler yoluyla da parçalanıyorlardı. Dağılılar Arap; Ovalılar, doğuda Azeri Türkü, kuzeyde Kumuk olmak üzere Türk tesiri altındaydılar. 20. yüzyıl başında bazı halklar toprağa bağlı zenginler sınıfının yönetiminde feodal hayat tarzına ulaşmıştı. Diğerleri ise aşiret hayatının hür, fakat pederşahi yapısı içinde hayat sürüyorlardı. Ancak ova bölgelerinde geniş bir ticaret burjuvazisinin yer tutmaya başladığı da gözden kaçmıyordu. Yerli dillerin hiçbirisi diğerlerine üstünlük sağlayamamıştı. 1917'de önce yazıya kavuşmuş Avar, Dargin, Lak ve Kumuk dilleriyle yarı-edebî diller olarak kalmıştı.

Bu arada Rus İmparatorluğu içinde yaşayan İslam siyasi akımlarını geliştirmek ve ülkeyi birleştirmek için geçici olmayacağı sanılan iki ümit ışığı belirmişti. Bunlardan ilki İmam Şamil'in eski rüyasına dayanıyor, bir dindarlar grubu aracılığı ile Arap dil ve kültürüne bağlı, İslam da "imamet" esaslarına uygun bir siyasi birlik meydana getirmek gayesini taşıyordu. Yenilikçi ve ihtilalci aydınlar tarafından güdülen diğeri ise Dağıstan'daki hareketi genel Türk birliği idealine bağlayarak sağlamlaştırmayı düşünüyordu. Sovyet rejiminin kuruluşundan hemen sonra yöneticiler "dinsel dil" olarak damgaladıkları Arapçayı yok etmek ve yerine Azeri Türkü ve Kumuk dillerini getirerek ülkeyi bu dillerin etrafında birleştirmek istediler. Bu deneme 1928'e kadar sürdü. Azeri Türk dili o günlere kadar Dağıstan'da okulların tek resmî dili idi. İlk milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışından sonra ise yavaş yavaş eritildi. 1930'lardan sonra Sovyetler, artık ülkenin kültürünü parçalayıp yok etmeyi iyice kararlaştırmışlardı. On bir dil Dağıstan Cumhuriyeti'nde resmî dil olarak kabul ettirildi: Rusça, Azeri Türkü-Kumuk-Nogay olmak üzere üç Türk dili; Avar, Dargin, Lak, Lezgi, Tabasaran ve Çeçen olmak üzere altı İbero-Kafkas dili ve bir İran dili olan Tati... Bu karar Dağıstan'ın Türkleşme isteklerine son vermiş ve o tarihten bu yana Rusça'yı kabileler arasında tek anlaşma vasıtası şekline sokmuştu.¹⁶⁷

Müslüman Kafkas-Ötesi ülkelerde Sovyet otoriteleri Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da uyguladıkları politikanın tam tersi bir uygulama içine girmişlerdi. Bütün Müslüman gruplar Azeri Türklerinin etrafında bir araya getirildiler. İbero Kafkas yahut İran grupları (Talış ve Tat) bazı çalışmalara rağmen yazıya kavuşturulamayan dillerini terk etmeye zorlandılar. 1926'dan sonra ise Azeri Türkleri arasında eridiler.

167 A. Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68-75.

F. Kafkasya Fedarasyonu Çalışmaları

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bütün eski Sovyetler Birliğine bağlı topluluk üyelerinin her biri bağımsızlığını ilan ederek birlikten ayrıldı. Böylece birçok yeni bağımsız devlet doğdu. Bunların çoğunluğu ise Türk ve Müslümandı. Birliğin dağılmasıyla birlikte Rusya karıştı. Özellikle de Kafkasya bölgesi ilk sırada yer aldı. Ermeniler Azerbaycan'a saldırdı ve pekçok noktayı işgal etti. Şu anda Azerbaycan'ın bir kısmı işgal altında ve bir buçuk milyon Azeri Türkü kendi öz yurdunda "kaçkın" olarak yaşamaktadır. Abhazya'da Gürcü-Abaza çatışması, Çeçenistan'da Çeçen-Rus savaşı en acımasız bir şekilde devam etmektedir. Bunların yanında özerk bölgelerde her an bir kıvılcımı bekleyen etnik problemler bölge için tehlike oluşturmaktadır. Rusya'nın AKKA anlaşmasının şartlarına uymayacağını da açıklaması hem Kafkasya'yı hem de Türkiye'yi tehdit eder hâle gelmiştir.

Bunlar olurken Rusya Federasyonu içinde kalan Kafkasya'daki özerk cumhuriyetlerin kendilerini saran tehlikelere karşı bir federasyon çatısı altında yeniden bir araya gelmekte oldukları gözlemlenmektedir. 1991 yılında Abhazya'nın başşehri Suhumi'de bölgenin yetkilileri bir araya gelerek Kafkas Halkları Konfederasyonu'nu kurma kararı aldılar. Düşmanların kendilerini yutmalarına mani olacak ve emniyetlerini sağlayacak güçlü bir orduyu, Kafkas Barış Gücü'nü kurmaya karar verdiler. Abhazlar, Çeçenler, Adigeler, Kabartaylar, İnguşlar, Güney ve Kuzey Osetler, Abazinler, Çerkezler, Avarlar, Dargiler, Lezgiler ve Laklar konfederasyona taraftar oldular.¹⁶⁸

Kafkas Halkları Konfederasyonu'nun 13'ü Rusya Federasyonu içinde olmak üzere 16 üyesi vardır. Konfederasyona üç yeni üye daha katılmak istemektedirler. Konfederasyon Kafkas halklarına ekonomik bağımsızlık ve özgürlük kazandırmak için çalışmaktadır. Ayrıca bu

168 Bennisgen-Lemercier, *Stepte Ezan Sesleri*, s. 175-184, İstanbul, 1991; Devlet, a.g.c., s. 131-132.

halkların kendi aralarında çıkan bütün meselelerini kendileri içinde çözülmesi yolunda gayret sarf etmektedir. Mesela İnguş-Çeçen, Abhazya-Gürcü çatışmalarında yapılabilecek muhtemel katliamlar bu konfederasyonca önlenmiştir.¹⁶⁹

169 Zaman 29 Ocak 1994; Ayrıca Bkz. Aydın Hacıyev, Kars ve Azer Türk Respublikalarının Tarihinden, Bakú, 1994.

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA'DA DİNÎ HAYAT

Bu bölümde ağırlıklı olarak Türk nüfusunun yaşadığı Karaçay-Balkar, Çeçenistan, Azerbaycan ve Dağıstan'da dinî ve kültürel hayatı ele alacağız. Önce bölgede yaşayan İslam dışı dinler hakkında kısa bir malumat verecek, dinî hayatı, dünü ve bugünü ile birlikte inceleyeceğiz. Dinî hayatın zaman içinde karşılaştığı sıkıntılar ve halkın dine olan ihtiyacını, dinî duyguyu ayakta tutan bazı dinamikleri ele alacak, Azerbaycan'da bulunduğumuz süre içindeki gözlem ve tespitlerimize yer vereceğiz.

A. Kafkasya'da Yaşayan Dinler Hakkında Genel Bilgiler

Kafkasya bölgesi ırklar, diller mozaïği olduğu gibi, aynı zamanda dinler mozaïğidir. Hemen her dinden insan bulmak mümkündür. Hristiyan, Müslüman, Yahudi, Budist, Brahman vs. bunlar bir şekilde kendi mabetleriyle ilgilerini devam ettirmektedirler. Rusya'da Kilise bütün yetkilerini kaybetmiştir. Yıllar önce dönemin yöneticileri tarafından, din adamları -Müslüman, Hristiyan, Yahudi olmalarına bakılmaksızın aralarında ayırım gözetilmeden- Sibirya'daki iş kamplarına gönderilmiş veya kurşuna dizilmişlerdir. Fakat dinî inanç yok edilememiştir. Türkiye'nin Bakû Büyükelçiliğinde din müşaviri olarak görev yapmış olan Dr. Abdülkadir Sezgin'den aldığımız bilgilere göre Azerbaycan'da şeytana tapandan, ateşe tapan Mecusi'den Budist'e hatta -azınlıkta kalsalar bile- çeşitli şaman gruplarına kadar birçok inanca rastlanmaktadır.

Kafkasya bölgesinde yaşayan dinler ağırlıklı olarak Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet'tir. Ruslar Ermeniler, Gürcüler, Abhaz ve Osetinlerin bir kısmı Hristiyandır. Bu Hristiyanların ortak özellikleri Ortodoks olmalarıdır. Ruslar, Kafkasya'yı işgal ettikten sonra işgal bölgelerine Rus halkından bir kısmını Kafkasya'ya yerleştirmiştir. Bu asimile hareketi yüzünden nüfus dengeleri birçok yerde bozulmuştur. Mesela 7 milyon nüfuslu Azerbaycan'da 500 bin civarında Rus yaşamaktadır. Günümüzde ise Rusların bazıları Azerbaycan'dan peyder pey tekrar Rusya'ya göç etmektedir.¹⁷⁰

170 Faruk Arslan, Bakû'den Sessiz Göç, Zaman 18 Temmuz 1995; Sadık Tiryakioğlu, Bir Türk Ajanının Rusya Hatıraları, s. 187-190, İstanbul, 1976.

1. Molokonlar (Malakanlar)

Hazar Yahudilerinin dışında bir de Molokonlar vardır. Molokonlar “Manevi Hristiyanlık” denilen bir tarikatın mensubudur. Rusları sevmezler. İnançları ve yaşayış tarzları İslam’a yakındır. Birçok Hristiyanlık öğretilerini telaffuz edildiği şekilde değil mecaz olarak algıladılar. Süt onlar için önemlidir. Oruç zamanı süt içerler. İkonaları, mukaddeslerin cesetlerini, (ölmüş Hristiyan azizlerinin manevi tasarruflarını) mukaddes oruçların birçoğunu, vaftizi, asli suçu, reddederler. Günah çıkarmayı kabul etmezler. Eğlenceyi sevmezler, sigara, içki içmezler.¹⁷¹ Araştırmacı Orhan Türkdöğün, Malakanlar üzerinde yaptığı bir doktora çalışmasında, 1875-1876 Türk-Rus savaşı sonucu Ruslar tarafından Kars yöresine yerleştirilen (Rus asıllı) Malakanlar hakkında şu bilgileri vermektedir: Bunlar Tevrat ve İncil’in ana ilkeleri etrafında birleştirilen “Yetim” diye bilinen birini peygamber olarak kabul ederler. 18. yüzyılda kaleme alınan “Güneş Kitabı” dedikleri bir kutsal kitapları vardır. Hz. Musa’nın on emrini temel felsefe olarak kabul etmişlerdir. Hırsızlık yapmamak, içki içmemek, zina yapmamak vs. gibi evrensel kurallar onların günlük yaşantılarının temel özellikleridir. Kendi aralarında beş altı göbekten öncesi ile evlenmek yasak iken bu durum sonraları oldukça zayıflamış, dinî bağlar gevşemiş pazar ayinlerine gençler katılmaz olmuşlardır. Kiliselerine “Sabranya” demektedirler. Arpaçay, Atçılar, Çalkavur, Karacaören yörelerinde değirmencilikle uğraşan bu insanlar, 1962 yılında tekrar Rusya’ya geri dönmüşlerdir.

Abhazy’da yaşayan Abhazların üçte ikisi Hristiyandır. Müslüman olanlarına Abaza denir. Gürcülerin bir kısmı da Müslümandır. Özellikle Türkiye sınırına yakın Acaristan nüfusunun çoğunluğu Müslümandır. Osetya’da özellikle güney bölgesinde yaşayan Osetinlerin büyük bir çoğunluğu ile Yukarı Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeniler ve Ermenistan’da yaşayan Ermeniler de Hristiyandır.

2. Hazar Musevîleri (Yahudileri)

Azerbaycan’da tahminen 20 bin civarında Musevi bulunmaktadır. Geçmişte Musevilerin büyük bir ekseriyeti İsrail’e göç etmiştir. Bunların yoğun olarak yaşadıkları şehirler Zagatala, Bakû, Quba, Haçmaz, Deveci’dir.

171 J. A. Bahnikin, *Ateistin Cep Lüğati*, a.195-196, Bakû, 1987.

Azerbaycan'ın Quba şehrinin Kırmızı kasabasında yaşayan Yahudilerle yaptığımız görüşmede dikkatimizi çeken bazı hususlar oldu. Hazreti Muhammed aleyhisselâma inanmaları, Türkiye'yi ve Türk halkını çok sevmeleri, İslam dininin Yahudilikten alınan bir din olduğunu iddia ve kabul etmeleri, sosyal yaşantıda haremlik-selamlık uygulamaları, çocukların sünnet edilmesi geleneğini yaşatmaları, diğer İlahî din mensuplarının maruz kaldığı zulümlere onlarında maruz kalmaları, dine bağlılıklarının hâlâ devam etmesi, kendilerinin Hazar Türklerinden olduklarını kabullenmemeleri bu tespitlerin en çok göze batanlarıdır.

Kadınlar başlarını örterler. Gezdiğimiz Yahudi mezarlarında bazı bayanların başları örtülü resimlerini gördük. Domuz eti yemezler. Şiflerin yaş törenleri "bizden göçürülmüştür" diyorlar. Şiî halkı sevmiyorlar ve Sünnîleri daha samimi ve ılımlı buluyorlar. Sinagoga ayakkabı ile girmiyorlar, baş açık durmuyorlar vs. En az Müslümanlar kadar Komünist baskısı ve zulmünden nasiplerini almışlar. Azeri Türkü-Ermeni savaşına fiilen katılmıyorlar. Çünkü bu millî bir savaştır. Sadece maddi destek verilmektedir.¹⁷² Buldukları toplum içinde hiç problem olmayan, barış içinde yaşayan bu Yahudiler, İsrail'in yakın ilgi alanına girmekte ve engin bir hoşgörüyü sahip bu insanların safiyeti bozulmaya çalışılmaktadır. İsrail'in Azerbaycan Sefirliği imzasıyla yayınlanan "On Dokuz Asırlık Sürgünden Sonra" başlıklı makalede -Osmanlı Devleti'nden gördükleri insani muameleye rağmen-" İsrail halkının elinden alınmış vatanları Selçuklu, Osmanlı hükümdarlarının taptığında (ayakları altında) olmuştur." denilerek Osmanlıya bakışları ortaya konmuştur.¹⁷³

172 E. Muharrem Yıldız, *Türk Hazar'da Yahudi Komşular*, Aksiyon, sy. 49, İstanbul, 1995.

173 Azerbaycan Resmî Devlet Gazetesi, İsrail-Azerbaycan Sefirliği, "On Dokuz Asırlık Sürgünden Sonra" adlı makale, 13 Nisan 1994, Bakü.

B. Kafkasya'da Müslümanlar

Kafkasya bölgesinde Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgeler Azerbaycan, Nahcivan, Dağıstan, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti, Karaçay-Balkar bölgesi, Kuzey Osetya, Abhazya, Acaristan, Çerkez Kabartay bölgeleridir. Çoğunluğu Türk soyundan olan bu Müslümanların soyu tahmini olarak bütün Kafkasya bölgesinde 12-15 milyon civarındadır. Bu Müslümanların yaşadığı bölgeler âdeta bir hilâl gibi güneydoğudan (Hazar Denizinin batı sahillerinden) Kuzeybatıya kadar (Karadeniz'in kuzeydoğu sahillerine) yayılmıştır.

1. Dağıstan Müslümanları

Kafkasya'nın karmaşık yapısı içerisinde Dağıstan'ın çok özel bir yeri vardır. Şöyle ki; iki milyonluk Dağıstan halkı başta, Avar, Dargi, Kumuk, Lezgi, Lak ve Tabasaranlar olmak üzere 33 ayrı kavimden oluşmaktadır.¹⁷⁴ Yani Dağıstan'da 33 ayrı dil konuşulmaktadır. Bu 33 dili konuşan kavimlerden 12'sinin nüfusu 10 binin altındadır. Bunlardan Hinuhların nüfusu 400'dür. Arçiler: 1200, Hunzisallar: 2500, Hvarşisallar: 3000, Betlihler: 4000 kişiden ibarettir. Burada fevkalade dikkate değer bir husus; Başta Sorbon olmak üzere çeşitli batı üniversiteleri çeşitli zamanlarda bu dilleri öğrenmek üzere Dağıstan'a çeşitli araştırma görevlileri göndermektedir.

Gerek Kafkas halklarının gerekse dağılan Sovyet İmparatorluğu bünyesinde olan diğer Müslüman ahalinin birbirleri ile anlaşabildikleri tek müşterek dil ise Rusça'dır. Dağıstan İslam tarihinde, nüfusunun azlığına rağmen Mekke-Medine, İstanbul ve Buhara'dan sonra büyük âlimler yetiştirmiş velûd bir ülkedir. 70 yıllık baskı döneminde yazılı kaynaklar üzerinde yoğun bir imha politikası yürütüldüğünden geçmişten günümüze kaydi olarak sınırlı bilgiler intikal etmiştir. Onlar da köprü ayaklarında, mağaralarda, duvar oyuklarında gizlenerek muhafaza

174 Resul Hamzatov, Benim Dağıstan'ım, s. 62-65.

edilenlerdir. Ancak nakli olarak nesilden nesile anlatılarak geçmişin çok önemli bir bölümü bugünlere taşınmıştır.

Fransız Sovyetologları Alexandre Bennigsen ve Lemercier Quelquejay Chantal'ın Komünizm döneminde Sovyetler Birliği'ndeki İslami faaliyetlerin durumunu detaylı bir şekilde inceledikleri "Sûfi ve Komiser" adlı eserlerinden çıkan en anlamlı sonuç şudur: Komünist idare döneminde din şiddetle yasaklansa ve büyük tehlikelere maruz kalsa da, sonunda zindan ve Sibiry'a sürgün tehlikesi olsa da Dağıstan halkının İslam'a olan inancı öldürülememiş, Dağlının yüreğindeki iman ateşi söndürülememiştir.

Resmî müftülöklere parti yönetimi tarafından güvenilir ve mutezet kişiler tayin edilerek din kolaylıkla kontrol altında tutulabilmiştir. Ancak bu kadar yoğun baskı ve kontrole rağmen, yoğun bir şekilde kırsal kesimlerde cereyan eden İslami faaliyetler kontrol edilememiş ve dinî yaşantının önü alınamamıştır. "Paralel İslam" olarak adlandırılan ve gizli bir şekilde yürütölen bu faaliyetlerin özü aslında "Müridizm"dir. (Nakşibendi ve Kadiriye tarikatlarının genel adı) İmamlar devresinden bu yana devam eden ve Şeyh Şamil döneminde en parlak devrini yaşayan müridizm başka bir ifade ile Nakşibendi tarikatının faaliyetleri, Dağıstan'ın sarp dağlarında ve derin vadilerindeki köy ve kasabalarında az veya çok her devirde devam etmiş, halen de devam etmektedir. Daha özlü olarak denebilir ki; İslamiyet, Dağıstan'da bugüne Nakşibendi tarikatının samimi gayretleriyle gelmiştir.¹⁷⁵

Dağıstan halkı fıtratlarının gereğı olarak dindardır. İmanın gereğı olarak da ibadet etme ve mabede ihtiyaçları vardır. Ama bu duygu ve arzu 70 yıllık Bolşevik zulmüyle bastırılmış, çok ciddi bir boşluk meydana gelmiştir. Yeni yapılanma ile birlikte Türkiye'den Dağıstan'a giden, bölgeyi gezip-gördükten sonra bu ihtiyacın boyutunu kavrayan İstanbul'un hayırsever insanlarından üç işadamı Mahaçkale'de bir cami inşaatına başlamışlardır. 20 Nisan 1991 yılında başlatılmış olan inşaat; şiddetli enflasyona, malzeme fiyatlarındaki artışa, maliyetlerin 100-150 kat artmasına rağmen çalışmaları aksatılmadan devam etmiş ve 1996 Kasım ayında büyük bir merasimle kılınan muhteşem Cuma Namazı'yla cami ibadete açılmıştır. Mohaçkale Yusuf Bey Camii adını alan caminin kapladığı mahfel katı ile birlikte 3 bin m² olup, 7 bin

175 Alexandre Bennigsen-Lemercier Chantal Quelquejay, Sûfi ve Komiser, s. 93-102, Ankara, 1988.

kişiyi alacak kapasitededir. 14 küçük, 4 yarım ve 1 ana kubbe olmak üzere 19 kubbesi vardır. Ana kubbenin çapı 25, yüksekliği 35 m'dir. 60'şar metre yüksekliğinde iki minaresi olup, Başkent Mahaçkale'nin en yüksek yapısıdır. Caminin bu kadar büyük tutulmasının sebebi, Dağistan'da cuma namazlarının, kavimler arasında fark gözetilmeksizin şehrin en büyük camisinde kılınmasındandır. Bu sebeple en büyük cami "Cuma Mescidi" olarak hizmete girdiğinde görevlendirilecek olan ilmi ve dirayeti yüksek din adamlarının da katkısıyla kavimler arasında doğması muhtemel tefrikaları önleyecek birlik ve dirliğe, İslamın yücelmesine çok değerli, katkıları olacaktır.¹⁷⁶

Söz camilerden açılmışken Derbent'ten ve Derbent Camii'nden bahsetmeden geçemeyeceğiz. Derbent, tarihî bir şehir, eski kaynaklara ve arkeolojik buluntulara göre kuruluşu ilk çağlara kadar iner. İlk yerleşme yerinin Hazar Denizi ile Doğu Kafkas sıradağlarının yamaçları arasında bulunan bir kale olduğu sanılmaktadır. Derbent Kalesi'ne üç yönden girilir. Kale kaderine terk edilmiş durumdadır. Deniz kenarında olan kalenin anlatılanlara göre daha denizin içinde bir mil kadar uzantısı vardır. Kalenin içinde su sarnıçları hâlâ eski özelliklerini korumaktadır.

Derbent şehri 5 ve 6. asırlarda Sasanîler tarafından kale şehir hâline getirilmiş, 428'de Sasanî Şahı 2. Yazdicerd'in kurduğu "Arran" sınır eyaletinin merkez şehri olmuştur. İlk Arap kaynakları, Derbent'in Farslar tarafından "kapalı kapı, geçit, sınır karakolu" anlamına gelen "Derbent" adıyla anıldığını kaydettikleri gibi yine Arapça kapı, kapılar veya karakol manasında "el-Bab", "el Ebvab", daha sonraları "Bab'ul-Ebvab" (Kapılar Kapısı)¹⁷⁷ ve Türkler tarafından ise "Bab'ul-Hadid" (demir kapı)¹⁷⁸ adı ile de isimlendirilmiştir. Osmanlılar ise "Derbende" veya daha yaygın olarak "Demir Kapı" adıyla anmışlardır. Bu ad Ermeni tarihçileri tarafından da kullanılmıştır.

Tarihte birçok defa el değiştiren Derbent'de halkın daha Orta Çağlarda Müslüman Arap Hâkimiyeti sırasında Türkçe konuştuğu bilinmektedir. İstahri 9-10. asırda şehir halkının Hazar Türkçesi ve diğer bazı lehçeleri konuştuğunu söyler.

176 Arif Sümer, "Dağistan'da Büyük Türk Câmii", Zaman, 19 Eylül 1994.

177 Yakut b. Abdillâh el-Hamevi er-Rûmî, Mu'cemül-Buldan, c. 1, s. 303, Beyrut. trz.

178 Şemseddin Sâmî, Kâmus'ul-A'lâm, c. 3, s. 2128, İstanbul, 1308/1891.

19. asır ortalarında Derbend'te gelen I. N. Berezin, Türk lehçelerinden birinin (Azerbaycan Türkçesi) hâkim olduğunu yazar.

Burada daha eski asırlarda özel bir Fars lehçesi konuşan Yahudilerin de bulunduğu bilinmektedir. Bugün ise şehir halkının çoğunluğu Lezgice ve ona yakın dilleri konuşur.¹⁷⁹ Bugün anlatılanlara göre 90 bin Türk nüfus yaşamaktadır.¹⁸⁰ Her ne kadar böyle söylene de Derbent'in yapısı oldukça karışıktır. Dağıstan'a sınır şehir olan Qusar Rayonu (şehrinin) aydınlarının ifadelerine göre 36 ayrı dilde konuşan milletler mozaği haline gelmiş Derbent'in tek ortak dili Rusçadır.

Derbent Camii şehir merkezinde olup, H. 115 tarihinde inşa edilmiştir. Bu topraklar üzerinde inşa edilen camilerin en eskisidir. Cami bazı yönleriyle farklıdır. Planı dikdörtgen birinci saf daha çok cemaat alsın ve ilk safta namaz kılanlar daha çok sevap kazansın fazilet ve esprisine uygun biçimde inşa edilmiştir. Zemin en nadide halılarla döşenmiş. Son cemaat mahallinde aynı cins halılar zevkle ve itina ile serilmiştir.¹⁸¹

Genel olarak Dağıstan'da dinî duygu ve dinî hayat oldukça canlıdır. Bunun en büyük amili ileride ele alacağımız gibi Müridizm hareketi yani tarikatların engin faaliyetleridir.

2. Gürcistan Müslümanları

Yaklaşık 5 milyon 500 bin olan Gürcistan nüfusunun 1 milyon 300 bin kadarı Müslümandır. Ayrıca Grogaryan Ermenilerin de yaşadığı Gürcistan'da, halkın geriye kalanı Ortodoks Hristiyandır. Ülkede az sayıda Yahudi de yaşamaktadır. 70 yılı aşkın Komünist dönemde izlenen ateizm politikası sebebiyle Gürcistan'da yaşayan Müslümanlar dinlerini öğrenmekten tamamen mahrum kalmışlardır. 1988 yılından itibaren halk din hürriyetine kavuşmaya başlamıştır. Ne var ki Hristiyanlar için Dünya Kiliseler Birliği'nin de desteklediği güçlü bir kilise mevcuttur. Buna mukabil, resmî olarak ülkedeki Müslümanları içine alacak bir dinî teşkilat yoktur. Gürcistan'da ailelerinden çok az miktarda dinî bilgi aldığı için bugün "Hoca" sıfatıyla hizmet veren az sayıdaki insanı saymaz isek disiplinli bir dinî eğitim alarak ehl-i sünnet itikadına göre belirli bir seviyede yetişmiş 1993 yılında sadece ve sadece bir kişi mevcuttur. Halen Gürcistan Cumhuriyeti içerisinde, Türkiye

179 A. S. Muhammedoğlu, "Derbent", İslam Ansiklopedisi, T.D.V. Yayınları, c. 9, s. 164-166.

180 Güler, a.g.c., s. 72.

181 Güler, a.g.c., s. 73.

sınırındaki Acara Otonom Cumhuriyeti'nin başşehri Batum'daki caminin imamlığını yürüten "Nevcihan Abaşidze (Resmî adı: Avdantil) Özbekistan'daki Taşkent Medresesi'ni bitirmiştir. Acara bölgesinde yaklaşık 750 bin Müslüman yaşamaktadır.¹⁸² Acara, 1878'e kadar Osmanlı'nın bir ilçe merkezi iken aynı yıl Rusya'ya bırakılmış, 1918'de tekrar Türkiye'ye iade edilmiş, 1921'de Kars'ın İğdır ve Aralık ilçelerine karşılık gene Rusya'ya verilmiştir. Acaralar, aslen Kıpçak Türktür. Hristiyanlaşıp Gürcüleşmişler, XVI. asırda Müslüman olmuşlardır. Batum'un bugünkü Türkiye sınırına uzaklığı 15 km'den ibarettir.¹⁸³ Acaristan'ın % 60'ını Acara Müslümanları, % 5-10'unu Rumlar, % 30'unu ise Hristiyan Gürcüler, Ermeniler ve Ruslar oluşturmaktadır. Ne var ki 1940 yılından bu yana çok ciddi olarak yapılan asimile hareketi başarılı olmuştur. Her Müslüman iki isim taşımaktadır. Resmîyette tamamen Hristiyan isimleri, kendi aralarında Müslüman ismi kullanmaktadırlar. Örf ve âdetlerinden hiçbirini yaşama fırsatı bulamayan Müslümanların hayatlarına Hristiyanların örf ve âdetleri hâkim olmuştur. Zahirten onlardan farkları domuz eti yememeleri ve kiliseye gitmemeleridir. Ne acıdır ki yıllardan beri Müslümanlar, yönetimde ne bir yer alabilmişler ne de örf ve âdetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Yüksek makamlara gelebilmek için, Müslümanlar, kendilerini Hristiyanlar gibi davranmaya, yaşamaya mecbur hissetmişlerdir. Bu yüzden bugün belli mevkileri tutanlar varsa, Hristiyanlardan farksız olan Müslümanlardır.

Buna rağmen çevre kaza ve köylerde bilhassa Müslümanlığa yönelme arzusu büyüktür. Herkesin içinde az çok böyle bir korun mevcudiyetini hissetmek hiç de zor değildir. Lakin onlar da nasıl ve ne şekilde ellerinden tutulacağını bilememektedirler. Türkiye'den gelen birini gördüklerinde, "Benim bir oğlum veya torunum var, bunu Türkiye'de okutmak istiyorum. Sen bana bu iş için yardımcı olabilir misin?" diye ona sarılmakta ve yalvarmaktadırlar.

Diyanet İşleri Başkanlığının ve Diyanet Vakfının organizasyonuyla 1992 yılında binden fazla Kur'an-ı Kerim köylere, şehirlere dağıtılmıştır. 1992'deki Ramazan-ı Şerifte Türk Diyaneti'nin gönderdiği imam ve müezzinler de halkın dini ihtiyaçlarını gidermede ve onlara yol göstermede çok faydalı olmuşlardır. Bugün köylerde 1960-1980 arası kuşak Türkçe konuşabilmektedir. Halk geriden gelen evlat ve torunlarının dinî terbiye altında eğitim ve öğretim görmeleri taraftarıdır.

182 M. N. Özfatura, *Dış Politika, Türkiye*, 14 Eylül 1992.

183 *Yeni Türk Ansiklopedisi, "Acaralar"*, Ötügen, c. 1, s. 338.

Hususiyle Acaristan ve Gürcistan'da Hristiyan duygu ve düşüncesinin hâkim olduğu bu bölgede çok ciddi büyük fedakârlıklar gerekmektedir ki değişimi ve dönüşümü uzun zaman isteyen bu bölge halkının elinden tutma, onları Hakka ve hakikate götürme imkânı elde edilebilsin.¹⁸⁴

Abhazy'a da en yaygın dinler İslamiyet ve Hristiyanlık'tır, Abazaların 70 bin kadarı Müslüman, 10 bin kadarı da Türk'tür. Geriye kalan nüfusu Hristiyan Abhaz, Rus, Ermeni, Rum gibi etnik unsurlar oluşur. Hristiyanların tamamı Ortadoks'tur. Büyük yerleşim merkezlerinde kiliseler hemen göze çarparken, bir tek minare görmek ise mümkün değildir. Müslüman olan devlet başkanı Vladislav Ardzınba'nın anlatığına göre; Komünist dönemde rejim kiliselere dokunmazken camilerin hepsini yıkmıştır. Diyanet Vakfının yaptırmakta olduğu cami savaş sebebiyle yarım kalmıştır. Sahumi, Gagra gibi şehirlerde mescit haline getirilmiş binalar vardır. Buralarda Türkiye ve Suriye'den gelmiş çok az sayıda Abaza din görevlileri gönüllü olarak vazife yapmaktadır.

Abhazy'a da Müslümanların bu cılız kalan faaliyetlerinin aksine, çok canlı bir misyonerlik faaliyeti görülmektedir. Ülkede Yahova Şahitleri yoğun bir faaliyet halindedir. Rus Kilisesi Abhazy'a çok özel bir ilgi göstermektedir. Kilise, seçtiği 70 Abhaz gencini Hristiyanlığı tanımaları ve öğrenmeleri için 1993 senesinde batı ülkelerine göndermiştir. Hatta çeşitli vesilelerle Türkiye'den gidenlerden bazılarını kol-ye şeklinde haç bile hediye edilmiştir.

Bunun aksine Müslümanlar sadece -edinilen bilgilere göre- 5 Abhaz genci Mısır'a el-Ezher Üniversitesi'ne gönderilebilmiştir. Abhazy'a da ne Müslüman ne de Hristiyan'ın kendi dininin temel esaslarını bildiğini söylemek mümkün değildir. Dinî bilgiler yok denecek derecede olup her şey yeniden inşa edilmekte, âdeta insanların ruhu yeniden kalıba dökülmektedir. Bu konuda en büyük yük aynı dili konuşan, o insanların örf âdet ve geleneklerini bilen Türk-Abaza din bilginlerine düşmektedir. Türkiye'deki Abaza bir din adamının orada yapacağı hizmetin buradaki hizmetinden çok daha makbul olacağı bir gerçektir.¹⁸⁵

Gürcistan'daki okullarda İslamiyet'le ilgili hiçbir bilgi verilmemektedir. Devlet nezdinde bu konuda bazı teşebbüsler süratle yapılmalıdır.

184 Kudret Tartılacı, Batum Mektubu, Zaman, 21 Ağustos 1993.

185 Erol Karayel, "Canlar Ülkesi Abhazy" adlı m, Türkiye, 30 Ağustos 1994.

Gürcü dili ayrı bir alfabeyle sahip olduğu için İslam dini ile ilgili kitapların basımı özel bir çalışma gerektirmektedir çünkü ülkede Kiril alfabesi kullanılmamaktadır. Bu cümleden olarak, Diyanet Vakfı Bilgi İşlem Merkezinde görevli bulunan Recep Kaya, özel gayretleriyle ABD'den Gürcü alfabesi ile bilgisayar dizgi programını temin etmiş ve Gürcüce basılacak kitapların dizgi problemi çözülmüştür. Temel dinî eserlerin Gürcü dilinde basımı için özel bir çalışma gerekmektedir. Yine Batum şehrinde, daha önce Kızıl orduya bağlı bir deniz birliğinin kullandığı bina (iki katlı 750 m² üzerine kurulmuş) "İslam Enstitüsü" olarak açılmak üzere tamir beklemektedir. Şu anda, bu binanın kullanılabilen bölümlerinde 100 kadar talebe Kur'an Kursu seviyesinde eğitim görmektedirler.

Bu arada şunu da hatırlatmadan geçemeyeceğiz; Gürcistan'da Gürcü, Azerbaycan Türkleri ve Türk asıllı Müslümanların haricinde 400 bin dolayında Müslüman Kürt de huzur içinde yaşamaktadır. Bu arada 1993'den itibaren Türkiye'den giden Türk müteşebbisler tarafından kurulan, eğitim kurumları faaliyet halindedirler.¹⁸⁶

186 Gürcistan Mektubu, Zaman, 23 Eylül 1995.

C. Kafkasya'da Dinî Hayat

Kafkasya ve Azerbaycan bölgesine İslamiyet, Hz.Ömer devrinde askerî faaliyetlerle gelmiş, Dağıstan ise VII. yüzyılın 40-50'li yıllarında Emevîler döneminde İslamiyetle tanışmıştır. İslam'ın gelmesiyle birlikte putperestlik, Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Yahudiliğin yerini almaya başlar.¹⁸⁷ 7. asırda, ilk Müslümanlık dönemi diyebileceğimiz bu dönemde, o zamanki Azerbaycan coğrafyasının önemli şehri Şamahı'da Arap mimari üslubu ile yapılmış bir cami bugün hâlâ ayakta. Dağıstan'ın ise ilk İslam merkezi Müslüman Arap akınlarında 652-653 yıllarında fethedilen Derbend'dir. İlk Müslüman olan bölgeleri Tabussaran, Kumuk, bazı Lezgi bölgeleri ve Şaruh'dur. Derbend'den sonra Hunzah, Bakri, Tarki ve Kaytag şehirleri de İslam beldesi haline gelmiştir.¹⁸⁸

Altınordu Devleti'nin 1272'de İslam dinini kabul etmesiyle birlikte, Tatar, Moğol, Kıpçak, Başkurt ve başka Türk gruplarının Müslümanlığı kabul ettikleri bilinmektedir. Çarlık Rusyası'nda özellikle Müthiş İvan zamanında, (16. Asır) İslam dini şiddetle takip edilmiş, Müslümanlara çok ciddi zulümler yapılmıştır.

Bolşevikler idareyi ele aldıktan sonra ise din, özellikle de İslam dini en büyük düşman olarak kabul edilmiştir. 10 Temmuz 1918 tarihli Sovyet Anayasası 65. maddesi ile dini yasaklamış, bütün dinî mektepler kapatılmış, diğer mekteplerdeki din dersleri kaldırılmış, dinî neşriyat ve dinî bayramlar yasaklanmış, din adamları "emeğiyle geçinmeyen asalak unsurlar" olarak adlandırılmış, seçme, seçilme ve her türlü hakları elinden alınmış, yiyecek karnesi verilmesi yasaklanmış, kurulan derneklere üye olmalarına izin verilmemiştir. Din adamları, değil vatantaş hukukunu, insan olma hukukunu koruyamamıştır. Böylece din hizmetlileri saf dışı edildikten sonra, en gevşek tabaka arasından seçilen insanlar din adamı kisvesi giydirilerek din aleyhinde mücadelede kullanılmıştır. Aralarında çok az sayıda dinde samimi kimseler vardır.

187 Özsoy, a.g.c., s. 61.

188 Özsoy, a.g.c., s. 62.

Bu baskılar sonunda dayanma gücü kalmayan Müslümanlar isyan etmişlerdir. 1920 ilkbaharında “Yaba İsyanı” adıyla bilinen yaba, balta, tırpan vb. aletlerle yapılan “Kazan ve Başkır” isyanları, Türkistan’da “Basmacı Harekâtı” isyanları çıkmıştır. 1925 yılına kadar sadece Azerbaycan’da 54 silahlı isyan görülmüştür, bu isyanlar en zalimce yöntemler kullanılarak bastırılmıştır.

1918 Anayasasında göstermelik bile olsa din hürriyetine de din aleyhtarı propagandaya da yer verilirken 1936 yılında yapılan değişiklikle din, anayasadan çıkartarak sadece din aleyhtarlığı hürriyetini tanıyan hükme yer verilmiştir. (Madde: 124-Bütün vatandaşlar din aleyhtarı propaganda hürriyetine sahiptir.)

23 Ocak 1918 tarihli kararname ile hükümet, din kuruluşlarına ait bütün emlakı, devlet malı ilan ederek, gelecekte de mülk edinemeyeceği kararını aldı. 1920’de başlayan camileri kapatma ve yıkma kampanyasına İkinci Dünya Savaşı’nda Rusların savaşı kaybedeceklerinin anlaşılmasına kadar sürdü.

1918’de İdil-Ural bölgesinde 7000 civarında olan caminin 1941’e kadar % 75’i kapatılmıştı. Kapatılanlar da klüp, kiraathane, sinema, kolhoz binası, idman merkezi, medeniyet evi, restoran, hububat ambarı gibi maksatlarla kullanılmış, bir kısmı da yeni inşaatlar yapmak için sökülüp inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır. Mesela: Azerbaycan’ın Şamahı şehrinde sökülen 13 caminin malzemesiyle bir tiyatro binası yapılmıştır (1928). Bu şekilde eski Sovyetler Birliği’nde mezkûr maksatla kullanılan binlerce cami vardır. Bütün Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi Azerbaycan’da da 1920 yılından itibaren din aleyhinde gazete sayfaları, tiyatro sahneleri ve radyo mikrofonları çalışmaya başlamıştır.

1924 yılında “Cengâver Allahsızlar Cemiyeti” kurulmuştur. 1925’de din aleyhinde ilk Türkçe kitap basılmıştır ve bir gazete neşriyata başlamıştır. Bu cemiyetin ilk kongresi 1926 yılında 1200 üye ile yapılırken 1927’de Bakû’de yapılan kongre 3000 üye ile yapılmış ve kongreye 750 Azerbaycan Türkü katılmıştır. 1928’deki III. Kongrede ise 4500 üyenin % 29’unu Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. Bu tarihlerde Bakû/Şirvan Şahlar Sarayı -ki iki tane mescidi vardır- “Dinsizlik Müzesi” haline getirilmiştir. Öğretmenler için, çocuklara dinsizliği doğru dürüst (!) anlatmaları için “dinsizlik kursları” düzenlenmiş. “Allahsızlar Sarayı” kurulmuştur. Şehirlerin çeşitli yerlerinde “Dinsizlik Kütüphanesi” ne mahsus “Dinsizlik Mütalaa Salonları” açılmıştır.

Komünistlerin iktidara gelişleriyle birlikte Kur'an-ı Kerim'in Müslümanlara haram kıldığı içki, domuz eti, nikâhsız yaşama gibi hususlar yaygınlaştırılmaya çalışılmış, maalesef yetmiş yılın sonunda içki yaygın olarak kullanılır hale gelmiş, domuz eti için ise herhangi bir direnç kalmamıştır.¹⁸⁹ Bütün Sovyetlerde 1917'ye kadar 24.582 cami varken - 25.4.1972 tarihine göre- 1.369 tane kalmıştır ve bunlardan da sadece 315'i resmî kayıtlıdır.¹⁹⁰

Aslında Sovyetler Birliği'nin genelinde uygulanan din politikası aynıdır. Fakat mevzuumuz gereği Azerbaycan özellik arz etmektedir.

28 Nisan 1920'de Rus Kızıl Ordusu Bakû'ye girerek müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'ni işgal etmiş; idarecileri uzun takipler ve büyük ıstıraplara maruz bırakılmış, başta Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade (1884-1955) olmak üzere birçok vatanperver ülkeyi bir daha dönmek üzere terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁹¹ Ülkede Rus işgalıyla birlikte din ve dinî hayatla ilgili her şey yasak kapsamına alınmış, yavaş yavaş camiler kapatılmaya, ezan, Kur'an ve dinle ilgili her şey birden bire cemiyetten çekilmeye başlamıştır.

1924 yılında Azerbaycan "Cengâver Allahsızlar Cemiyetinin" kurulması, şubelerinin açılması ve hatta birtakım mescitlerin mesela "Gence Şah Abbas Mescidi" gibi yerlerin dinsizlik müzesi haline getirilmesiyle "Allah, din, Kur'an, İslam, Müslüman" gibi terimlerden bahsedenerleri polis ciddi takibe almaya başlamış; hapis, sürgün onlar için kaçınılmaz son olmuştur. Mesela Azerbaycan'ın Deveci Reyonu çocuk hastanesi başhekimi aynen şunları anlatmaktadır: "Sovyet döneminde herkesin soyadı değiştirildi. Benim babamın soyadı Efendi idi. Soy isminin sonunda "ev" veya "ov" olmayan kimseler Türk kabul edilir. Göz açtırılmazdı. Mesela "Gelirem" değil de "Geliyorum" diye konuşsanız Pantürkist olarak suçlanırdınız. İslam'dan Müslümanlıktan bahsetseniz Panislamist veya İrancı isnadıyla suçlanır Sibir'e (Sibirya) sürgüne gönderilirdiniz. Benim babam kendi halinde bir adamdı. Ancak soyadını değiştirmemişti. Bir akşam KGB ajanları gelip babamı götürdüler. Bir daha haber alamadık. Aradan yıllar geçti. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri dağıldıktan sonra bir gün evime KGB'den bir yazı

189 V. A. Kuroycdov, "Dinin Muasır Gelişmiş Durumu, Dinî Âdet ve Ananeleri Hakkında Kanuna Uyumları İle İlgili Meseleler", "Gizli" (Sadecce görevliler içindir) Broşür, 25 Nisan 1972, 7 numaralı kitapçık (Ruşça).

190 Abdülkadir Sczgin, "Sovyetler Birliği Ve Azerbaycan'da Dini Hayat"adlı tblig,1-5 Kasım 1993, Ankara, I. Din Şûrası.

191 Mirza Bala Memmedzâde, Millî Azerbaycan Harekâtı, s. 130-147, Baka, 1992.

geldi. Yazıda şöyle yazıyordu: “Falan tarihinde bir akşam hiçbir suçtu yokken KGB tarafından götürülen babanız Efendi KGB tarafından haksız yere kurşuna dizilmiştir. Sizden ve ailenizden özür dileriz.”¹⁹²

1920 yılında (orijinal nüshaları, Türkiye'nin Bakû Din Müşavirliği'ni yapmış olan Dr. Abdülkadir Sezgin'de bulunan belgelere göre) cami olarak bilinen yer sayısı 1.369'dur. Camilerin tahribi önce gayriresmî faaliyet şeklinde 1921-1922 yıllarında başlamış, bu dönemde kaç caminin yıkıldığı veya kapandığı tespit edilememiştir.

1924 yılında yapılan Sovyet Komünist Partisi kurultayında alınan bir kararla mabetlerin zorla değıil, halkın kendi istek ve arzusu ile yıkılması veya kapatılması tavsiye edildiğinden, bu dönemde halka camilerin yıkılması yönünde telkinler yapılmıştır. Biraz rahatına düşkün olanlar veya iş temini vaadiyle birtakım karakersiz ve aşağı seviyeden insanlar gönüllüler olarak ortaya sürölüp, “Halk böyle istiyor.” denilerek birtakım camilerin kapatılması ve yıkılması sağlanmıştır. Nitekim kendisiyle görüştüğümüz bir Lezgi öğretmen Zemfira Salmanova(28); “Hayır Müellim! Mescitlerin hamsını özleri düzlediler.” (Hayır Muallim Bey! Camilerin hepsini kendileri yıktılar.) demiştir.

II. Dünya Savaşı sırasında Rusların vaziyetinin kötüleştiğı 1943 yılı sonu, 1944 başında dinsizliğı kendilerine din seçen Komünist idareciler, belki faydası olur ümidi, halka moral vereceğı düşüncesi ile dinlerin önündeki engelleri kaldırma, dinî yapıların açılması yoluna gitmişler ve birtakım yerlere merkezi teşkilatlar kurarak, Komünist Partisinin yönetim ve gözetimi altında dinî teşkilatların yeniden açılması kararını almışlardır. Bu cümleden olarak 14 Nisan 1944 tarihli SSCB Âli Sovyetinin kongresinden ilgili emrin çıkarılışı başlıklı ve 21 sayılı bir emirle “Zakafkasya (Kafkas ardı) Müslümanları Ruhani İdaresi” adıyla Merkezi Bakû olan bir din teşkilatı kurulmuştur.

1944 yılında mezkûr kongre kararı ile merkezi Moskova'da bulunan ve Halk Komiserleri Şurası yanında bir din işleri şurası kurulması kararlaştırılmış ve başına da Polanski adında bir şahıs getirilmiştir. Müslümanlarla ilgili dört merkezi dinî idare kurulmuştur. Bakû dışında kalan üç tanesi şunlardır:

1. Kuzey Kafkasya Din İşleri İdaresi, merkezi Buryansk,

194 Yazarın notu: Azerbaycan'ın Deveçi Reyonu'na Yaptığımız Bir İnceleme Gezisinde Yapılan Bir Görüşme, Nisan 1994; Deveçi, Azerbaycan.; Taha Akyol, Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi, s. 73-74, İstanbul, 1990.

2. Orta Asya ve Kazakistan Din İşleri İdaresi, merkezi Taşkent,
3. Avrupa ve Sibirya Müslümanları Dinî İdaresi, merkezi Ufa şehridir. Bu dinî idareler, kolhoz kuruluşları yahut kooperatifler gibi göstermelik halk kuruluşları şeklindedir.

Merkezi Moskova'da olan bu dinî idarelerin şubelerinde birer müvekkili bulunmaktadır. Bu merkezlerdeki bütün dinler bu müvekkillere bağlıdır. Her türlü izin, teftiş ve yönetim bu müvekkil aracılığı ile yürütülür. Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Ateşperest, Budist ne olursa olsun bütün dinî teşkilatlar bu müvekkile bağlıydılar, ayrıca ateistlik de zaman zaman din gibi kabul edilerek bu müvekkillere bağlanmıştır. Bu teşkilat hâlen Azerbaycan'da faaldir. Sadece adı değişmiştir. Müvekkiller ise kendisine bağlı olan hiçbir dine mensup olmadan sadece Komünist Partisine veya ideolojiye bağlıdır.

Bakû'de görevli ilk Dinî İşler Müvekkili de B. Şahbaznevov'dur. Onun 22.11.1944 tarihinde Moskova'ya gönderdiği "Malûmât" formuna göre Azerbaycan'daki ibadetgâhlar şunlardan ibarettir:

1. Teze "Pır" Mescidi, Bakû merkezinde, faaliyete geçiş tarihi; 21.3.1944
2. Zagatala şehri mescidi, faaliyete geçiş tarihi; 30.6.1944
3. Nuha şehri (Şeki) mescidi, faaliyete geçiş tarihi; 29.10.1944
4. Kirovabad (Gence) Mescidi, faaliyete geçiş tarihi; 3.11.1944
5. Meşteka köyü mescidi, faaliyete geçiş tarihi; 4.9.1944
6. Nahçıvan-Arazüstü Mescidi, faaliyete geçiş tarihi; 15.11.1944

Şahbazov'un 15.1.1945 tarihli Moskova'ya gönderdiği malumata göre, Quba şehrinde bir, Göyçay şehrinde bir, olmak üzere iki mescit açılmıştır. Her ikisinin açılış tarihi 14.12.1945'tir. Yine Şahbazov'un 01.04.1945 tarihinde Moskova'ya bildirdiği "Azerbaycan'daki faal ve gayri faal dinî yapılar"la ilgili malumat formuna göre; Azerbaycan'da faal mescit sayısı, 7'dir. Kapalı mescit sayısı 897, çocuk bahçesi (kreş), sinema, medeniyet evi, kolhoz binası vb. maksatlarla kullanılan mescit 577'dir. Gayrifaal mescitlerden 122'si boş görünmekte, 27'sinin yıkıldığı kaydedilmektedir.

1946 yılı Ramazan ayı arifesinde Zakafkasya Müselmanları Ruhani İdaresi Başkanı Şeyhülislam Alizade ile Muavini Müftü Efendizade imzasını taşıyan ve "Mescit mollalarına ve mescitlerin icra komitelerinin başkanlarına..." hitaben bir emirname yazarlar. Yazdıkları bu emirnamede

“Dindar Müslümanların dinî ayinleri yerine getirmeleri, ramazan ayı süresince ve başka dinî günlerde mescitlerde dinî toplantılar yapabilmeleri için hükümet tam bağımsızlık vermiştir.” denilmektedir. Buna ilaveten; tarım işlerinin ciddi dikkat gerektirdiği, vatandaşın en önemli işinin vatanını sevmek olduğu, “vatana muhabbetin iman işareti olduğu” söylenilmek suretiyle bu işlerin dinî bir görev olduğu vurgulanmıştır. Devamla “Bunun için de vatanın kudreti ve onun şöhreti için Ramazan’da ve diğer vakitlerde ibadetlerin mescitlerde eda edilmesi gerekir.” denmektedir. Bu ibadet işinin dünyevi işleri aksatacağı endişesiyle de şu uyarıda bulunmaktan da geri kalınmamaktadır: “Fakat bu işleri öyle yapmalı ki bu ibadet vakitleri tarıma zarar vermemeli, iş vaktinde kadınların ve erkeklerin mescitte toplanmamaları gerekmektedir.” denilmekte ve cemaata, işlerine vicdanla yaklaşıp çalışmalarını konusunda ikazlarda bulunmaları tavsiye edilmektedir. Son olarak bu emirle ilgili bütün mescit mollaları ve mescitlerin icra komitelerinin başkanlarının, yaptıkları icraatlar hakkında ruhani idareye bilgi vermeleri istenmektedir.

01.07.1953 tarihli ve bu tarihe kadar Azerbaycan SSCB’de kayda alınmış mescitlerde işleyen din hizmetlilerinin listesine göre resmen açık mescit sayısı görevli sayısına eşittir ve açık mescit sayısı 17’ye yükselmiştir.

Bakû’de Ruhani İdarede yapılacak hemen her tür toplantı için Moskova’ya önceden bilgi verilmiş ve izin alınmıştır. Hatta Ruhani İdarenin toplantılarına katılacakların listesi Moskova’daki Dinî İşler Şurası tarafından istenmekte, bu listede katılacakların kimliği meslek ve ikametgâhı ile ilgili sorular bulunmaktadır. Ruhani İdarenin kongresi ve bir de şeyhülislam seçimi varsa, bu daha sağlam bir surette yapılmıştır. Din ve din teşkilatı bağımsızdır, ama yaptıkları hiçbir işi izin almadan yapamamaktadır.

Moskova’daki Dinî İşler Şurası Başkanı Polansky tarafından “gizli” ve sadece “tek” nüsha yazıldığı kaydedilen 29 Eylül 1945 tarih ve 286 sayılı yazıda (bu belge Bakû Türkiye Büyükelçiliği Din Müşaviri A. Kadir Sezgin’in özel arşivinde mevcuttur) 1 Temmuz tarihinden itibaren hiç kimsenin, mescit açılması için Bakû’ye müracaat etmediği bildirilerek, “Niçin müracaat etmiyorlar, müracaat varsa, bunlar hangi sebeplerle müracaat ediyor, bunu bildirin.” denilmektedir. Devamında da “Müvekkil” tarafından verilen bilgilerin Azerbaycan’la ilgili bütün

sorulara cevap vermediğinden bahisle şu soruların da cevaplandırılması istenmektedir:

“Müslümanlardan Şia mezhebine mensup olanlar ne yapıyor?

Şialığın esasını oluşturan muharremde yas tutuyorlar mı?

Sünnî-Şiî mensupları arasında düşmanlık var mı?

Azerbaycan halkının ne kadar Şiî, ne kadar Sünnî?

Şiîler organize vaziyette, sokaklarda yas törenleri yapıyor mu?

Sünnîler hangi şehirlerde, bir arada mı oturuyor, Şiîlerle karışık mı yaşıyorlar?

Sünnîler cuma namazını ne yapıyorlar? Kiraladıkları yerlerde mi kılıyor, kapalı mescitleri mi kullanıyor, yoksa mezarlıkta veya benzeri arazide mi kılıyorlar?

Müslümanlar içinde şeyh, derviş, mürit, seyitler var mı? Varsa bunların en çok buldukları yerler neresidir?

Müslümanların kutsal kabul ettiği türbe, ziyaretgâh, pir veya veli var mı? Bunlar hangi zamanlarda ziyaret edilir? Belli zamanları varsa belirtiniz.”

1956 Yılında Moskova'ya gönderilen ve “Zakafkasya Müslümanları Ruhani İdaresi” tarafından düzenlenmiş bulunan “Malumat” başlıklı forma göre 1956 yılı cemaati şu şekildedir:

1- Bakû'de Teze Pir Mescidi'ne Kurban Bayramı günü 200, muharrem'in ilk günlerinde 100 kadar, aşure öncesi 1.000 kadar, aşure gününe 3.500-4.000 kadar. Cuma günleri ortalama 80-100, mevlit günleri 300, Hz. Fatıma'nın ölüm günü; 120-150 kişi.

2- Bakû'de Ejder Bey Mescidine; Kurban Bayramı günü 250-300 kadar Şiî, 1000-1200 kadar Sünnî Tatar; muharrem'in ilk günlerinde 50-60, aşure öncesi 500-600, aşure günü 2.000, mevlit günü 150-200, Cuma günleri Tatarlarla birlikte 100-120 kişi.

3- Abşeron'daki Mesteka Mescidi, Cuma günleri 60-80, Kurban ve Ramazan Bayramı günleri 100-120, aşure öncesi 150-170, aşure günü 300-350, mevlit günleri 200, Hz. Fatıma'nın vefatı günü 150 kişi.

4- Abşeron Azizbeyov Reyonu Bizovna Mescidi; Cuma günleri 60-80, Kurban ve Ramazan Bayramı 120-150, muharrem günleri 50-60, aşure öncesi 120-150, aşure gününe 300 kişi.

5- Göyçay Mescidi'ne; cuma günleri 100-120, diğer günler 10-15, Kurban ve Ramazan Bayramı Sünnîlerle birlikte 450 civarında, muharrem günleri 100-120, aşure öncesi 300-350, aşure günü 500 kişi.

6- Ağdam Mescidi'ne; Cuma günleri 300-350, diğer günler 5-10, mevlit günleri 70-100 kişi.

7- Sabirabad Mescidi'ne Cuma günü 40, mevlit günleri 60-70 kişi.

8- Balakan Mescidi'ne, Cumaları 400 kadar, Kurban ve Ramazan bayramları 500-1000 kişi.

9- Astara Mescidi'ne, Cumaları 60-70, Kurban-Ramazan Bayramı'nda 200 kadar.

10- Haçmaz Mescidi'ne, Sünnîlerle birlikte cuma günü 200 kadar mevlit günleri 300, Fatıma'nın vefatı günü 120-150 kişi.

11- Salyan Mescidine, Cuma günü 60-70, diğer günler 15-20, mevlit günleri 100, Kurban ve Ramazan Bayramı 150-200 kişi.

12- Nuha (Şimdiki Şeki) Mescidi'ne, Cuma günü 300, Kurban ve Ramazan Bayramı'nda 700-800, aşure günü 1000 kadar.

Bu bilgiler incelendiğinde Şiîlerle beraber, ya da Sünnîler dâhil gibi arada bir verilen bilgiler cemaatın tamamının Şiî olduğu zannını ortaya koyuyor. Hâlbuki gerçekler öyle değildir.

Bir de bu dönemde, fırsat ele geçmişken "Vahdaniyet" penceresinden bakmak yerine Şiî-Sünnî isimlerini muhafaza etmek istemişler ve dinî idare buna çok büyük bir hassasiyet göstermiştir. Belki günün birinde ihtilaf çıkarmak için lazım olur düşüncesi ile bu isimler özellikle Ruslarca korunmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Azerbaycan dindarlarının isteği, Bakû'de bir dinî mektep açmaktır. 1947-1957 yılları arasında 10 yıl boyunca bunun için müracaat edilmiş planlar ve programlar yapılmış, geliştirilmiş olmasına rağmen bir türlü izin alınamamıştır.

1987 yılında Bakû'de Rusça olarak yayınlanmış "Görevlilerin istifade etmesi için 28 numaralı, Dinî Âdetlerle İlgili Sovyet Kanunları ve Onların İçişleri Görevlileri Tarafından Yerine Getirilmesi ve Onların Bu İşte Rolü" adlı kitapçıktan birkaç paragraf:

"Bu yazı da; köy, kasaba ve şehirde yaşayan insanlar arasında ateist eğitimin artırılması maksadıyla ve içişleri bakanlığı görevlilerinin bu

işlerde vazifelerinin ne olduğu ve bu vazifelerin nasıl yapılacağı gösterilmiştir.”

“Bu kitapta, uluslararası ideoloji savaşının arttığı zamanda, Komünist Partisine ve Sovyet devletine karşı olan propagandaların artması üzerine, devletle, din ve kilise arasındaki münasebetler düzenlenmiştir.”

“Sovyet Anayasası 52. maddesi ve Azerbaycan Anayasası 50. maddesi ile Sovyet vatandaşlarına din ve vicdan hürriyeti ile ateist olma hakkı ve ateizm propagandası görevi verilmiştir. 23 Ocak 1918'de Halk Komiserleri Sovyet kanunu, devletin okulun kilise ve dinden ayrılmasını hükme bağlamıştır.” denilmektedir.

1959 yılından itibaren bütün Sovyetlerde ve Azerbaycan'da da “İlmî Ateizm” mekteplerde ders olarak okutulmaktadır. Bütün üniversite ve yüksek okullarda mecburi ve baraj derstir. Bu dersten sınıfını geçemeyen talebe okulundan mezun olamaz.”¹⁹³ denilmektedir.

193 Sczgin, a.g. tblğ., I. Din Şûrâsı, 1-5 kasım 1993, Ankara.

Ç. Kafkasya'ya Has Bir Kast Sistemi

Karaçay-Balkar Türkleri, Kafkasya bölgesinde yaşayan diğer Türk boylarından farklı bir sosyal tabaka anlayışına sahiptir. Hatta Kazım Yaşar Koprıman gibi bazı tarihçiler Hindistan'daki kast sisteminin kaynağının Kafkasya olduğunu bile ileri sürmektedir.

Karaçay-Balkar halkını oluşturan çeşitli soylar arasından bazıları zamanla toplumun ekonomik yapısına da hâkim olmaya başladılar. Bu soylar aynı zamanda Karaçay-Balkar halkının çekirdeğini oluşturuyorlardı. Zamanla komşu halklarla yapılan savaşlarda elde edilen esirler ya da onlardan kaçırılan veya satın alınan çocuklar köle olarak kullanılmaya başlandı. Böylece Karaçay-Balkar'da toplumunda tabakalaşmanın temeli atıldı. Yüzyıllar boyu devam eden bir süreç içinde toplum çeşitli tabakalara bölündü.

Başlangıçta Karaçay-Balkar da üç sosyal tabaka vardı.

1-Biy veya Tavbiy (Prensler)

2-Özden (Soylu)

3-Kul (Köleler)

Biy veya Tavbiy adı verilen prensler Karaçay-Balkar halkının siyasi yapısında söz sahibi olan ve halkı yöneten tabakaydı. Bunlar halkın en eski ve köklü ailelerinden meydana geliyorlardı.

Özden adı verilen soylular ise kimi zaman ekonomik açıdan prenslerden daha güçlü olsalar bile yönetimde söz sahibi değiller ve "biy"lere bağıydılar. "Kul" adı verilen "köle" tabakası ise hiçbir özgürlüğe ve maddi varlığına sahip değildi. Bunlar alınıp satılabilirdi. Genellikle komşu Kafkas halklarından satın alınan ya da esir edilen kişilerden oluşurlardı.

Karaçay-Balkar toplumundaki bu sosyal tabakalar, komşuları olan Kabartay Çerkezlerindeki sosyal tabakalarla benzerlik göstermektedir.

Kabartaylar da temelde, Pşi (prens), Vork (soylu) ve Pşit (köle) olmak üzere üç sosyal tabakaya bölünmüşlerdi.

Önceleri biy, özden, kul biçiminde üç gruptan oluşan sosyal tabakalar Karaçay-Balkar halkının çoğalması ve genişlemesi, ekonomik yapıdaki değişiklik sonucunda birkaç alt bölüme daha ayrıldı. 19. yüzyıl başlarında Karaçay-Balkar toplumunda sosyal tabakalaşma şu şekilde adlandırılıyordu:

- 1- Biy veya Tavbiy (Prensler)
- 2- Çanka (siyasi ve ekonomik gücü azalan prensler)
- 3- Özden (Soylu)
- 4- Kara Özden (ikinci sınıf soylular)
- 5-Kul (Köleler)

Çankalar, prenslerin (biyelerin=bey) özden kızlarla yaptıkları evliliklerden doğan çocuklara verilen bir isimdi. Çankalar biylerle özdenler arasındaki tabakayı oluşturuyorlardı.

Önceleri Karaçay-Balkar toplumunda köle tabakalarının hiçbir hakkı yoktu. Zamanla bazı prens ve soyluların köleleri azat etmesiyle Karaçay-Balkar toplumunda köleler de çeşitli sınıflara ayrıldı. Köle soyundan gelenler şu tabakalardan oluşuyordu:

Casakçı: Tarlası otağı için prence vergi ödeyenler.

Çagar: Prencem iyi hizmet ettiği için mükâfat olarak ondan toprak olarak geçinen köleler. Bunlar prensin her türlü işini gören, ayrıca kendi yetiştirdiği ürünün yarısını prence veren tabakaydı.

Kazak-Karavaş: Mülk sahibi olmayan, prence hizmet ederek yaşayan köleler. Prensler bunları satabilirdi. Aile kurmalarına izin verilmezdi. Erkek kölelere kazak, kadınlara ise karavaş denirdi. Ayrıca ev hizmetlerini gören “eget” adı verilen uşaklar da vardı.¹⁹⁴

1. Molla Sınıfının Oluşması

Bütün bu sınıfların dışında bir de molla sınıfı oluştu. 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında Karaçay-Balkar halkı arasında İslamiyet'in kabul edilip yayılmaya başlaması ve gittikçe güçlenmesiyle birlikte sosyal tabakalar arasında din adamlarından oluşan bir “mollalar” sınıfı meydana geldi.

194 Tavkul, a.g.c., s. 70-72

Mollalar, beylerin himayesi altındaydılar. Halk, mollaların geçimini sağlamak zorundaydı. Her ev, mollalara kendi mahsulünün onda birini, hayvanlarının ise beşte ikisini vermek mecburiyetindeydi. Bu vergi İslami bir zorunluluk olmasa da Karaçay-Balkar halkı tarafından zekât olarak adlandırılmıştı. Kış aylarında her evden mollaya bir koyun verirdi. Ayrıca ölüye Kur'an okuduğu için mollaya eyeri ile birlikte bir at ve ölenin giyimleri verilir. Mollalar nikâh ve sünnet işlerinde de halktan para ve hediye alırlardı. Bütün bunlar halka zor gelse de prensin emriyle yapmak zorundaydılar.¹⁹⁵

2. Sosyal Tabakalar Arasındaki İlişkiler

Karaçay-Balkar halkı 1828 Rus işgaline kadar Kabartay Çerkez prenslerinin idaresi altındaydı. Onun için Kabartay prenslerinin dostluğunu kazanmak önemliydi. Avrupalı gezgin Klaprot'un belirttiğine göre Karaçay ve Kabartay prensleri birbirlerinin kızları ile evlenirdi.

1828 işgalinden sonra, çarın verdiği emirle Karaçay'da beylerin halkı idaresine izin verildi. Kırımsavhal, Duda, Karabaş, Kocak soylarına mensup prensler veya beyler bağlılık yeminiyle birlikte Ruslardan aldıkları güçle halkı yönetmeye başladılar.

Karaçay-Balkar toplumundaki sosyal tabakalaşma, haklı ve adil temellere oturmayıp aksine güçlülerin sürekli olarak güçsüzleri ezdiği ve onların emeklerini sömürerek kendi zenginliklerini arttırdıkları bir sömürü sistemini oluşturuyordu. Yıllar geçtikçe sosyal tabakalar arasındaki farklılık korkunç boyutlara ulaşmıştı.

Karaçay-Balkar'da "biy" adı verilen prenslere "aksüyek" de denirdi. Prens eşleri ve kızları da "biyçe" adını alırlardı. Prensler yönetimde tek söz sahibi kimselerdi. Köy halkından biri prene karşı geldiğinde prens, onu köyün yaşlılar meclisine verir, onlar da biye karşı gelen köylüyü köyden kovarlardı.

Prensın kızı evleniyorsa prens kendi kölelerinin en yaşlısına bir at armağan ederdi. Buna karşılık her köle ailesi de prene düğün hediyesi olarak birer öküz vermek zorundaydı.

Karaçay-Balkar toplumun da "özden" adı verilen soylular tabakası da prenslere bağlıydı. Özden, prensin tarla, bağ-bahçe işleri, hayvanların bakımı için tırpandan, öküzünden hizmetçisine varıncaya kadar bütün ihtiyaçlarını görmek zorundaydı. Özdenin karısı da biy ailesinin

195 Tavkul, a.g.e., s. 75-76.

ev işlerine bakardı. Karaçay-Balkar'da "Özden biyni ekinçi kulu." yani "Özden, prensin ikinci kölesidir." atasözü o günlerin sosyal yapısını dile getirmektedir. Bu hizmetler karşılığında biyeler özdenleri korurlardı.

Özden tabakası arasında zenginlikleri ile prenlere yetişen, hatta geçen ya da onlardan daha güçlü olanlar bile vardı. Bunlara "baş özden" "sıylı özden" "sırma" adları verilirdi. Bunlar prenlere hizmet etmezlerdi. Bunlardan daha aşağı olan özdenler ise "orta özden" ve "töben özden" adlarını alırlardı.

Özdenler kızlarını evlendirdiklerinde, aldıkları başlık parasının yarısını biyelerine vermek zorundaydılar. Prens ailesinden biri öldüğünde özdenler cenaze evinde kesilip, gelen misafirlere yedirilmesi için prenlere birer koyun verirlerdi.

Bazı kölelerin azat edilmesiyle ortaya çıkan azat tabakası özdenlerden biraz daha aşağı bir sınıfı teşkil ediyordu. Azatlar prenlere daha çok saygı göstermek zorundaydı.

Köle (kul) sınıfı Karaçay-Balkar toplumunda en alt tabakayı oluşturuyordu. Köleler iki sınıfa ayrılıyorlardı.

1- Ülgülü Kul

2- Başsız Kul

Başsız kul adı verilen köleler komşu halklardan satın alınan ya da esir edilen kölelerdi. Biy bunları isterse satar, isterse öldürebilirdi. Bunun için prene ceza verilemezdi. Eğer bu köleyi başkası öldürürse onun sahibi olan prene onun bedeli olan parayı öderdi.

Ülgülü kul, adı verilen köle tabakasının kendi evleri, küçük toprakları, aileleri olurdu. Başsız kulların hiçbir şeyleri yoktu. Bunlar genellikle biyin evinin ahırında kalırlardı. Bunların aile kurmalarına maltoprak sahibi olmalarına izin verilmezdi. Ülgülü kullarından zengin olanlar da kendilerine köle satın alabiliyorlardı. Bunlara Karaçay-Balkar'da "Kulnu Köle" (köle'nin kölesi) denirdi.

Köleler, köyün idare işlerine karışamazlardı. Karaçay-Balkar toplumunu ilgilendiren olaylarda köle tabakasının söz hakkı yoktu.

Köleler, prensin evinde düğün olduğu zaman ona bir koyun vermek zorundaydılar. Kendi kızını evlendiren bir köle ise prensine üç koyun verirdi. Bunu kızı için gönderilen başlık parasından almak zorundaydı. Evinde ailesi için bir koyun kesen köle, bunun en değerli yeri sayılan "cavorun" denilen kürek kemiğini biye gönderirdi.

Kazak ve Karavaşlar en alt derecedeki kölelerdi. Bunların evlenmesine aile kurmalarına izin verilmediği gibi Biyin en kötü işlerini yaparlardı. Prenslar bunları istedikleri zaman satabilir ya da öldürebilirdi.¹⁹⁶

Bu sosyal tabakalar arasındaki eşitsizlik büyük huzursuzluklara sebep oldu. Köleler, prensler ve soylular arasında büyük bir savaş oldu. Bu sosyal huzursuzluk ve tabakalaşma Rusların işine geliyordu. Çünkü bu kargaşa sayesinde bölgeyi rahat kontrol ediyor ve yönetebiliyorlardı. Fakat bu tabakalaşmanın genel asayışı tehdit etmesi endişesinden dolayı 1867 ve 1868 yıllarında önce Balkar'da sonra da Karaçay'da kölelik resmen kaldırıldı.¹⁹⁷

196 Tavkul., a.g.c., 72-75.

197 Tavkul., a.g.c., 76-86.

D. KAFKASYA'DA KOMÜNİZM-İSLAM MÜCADELESİ

İlk Sovyet Hükümetinin teşkilinde Rus olmayan çeşitli millî, dinî ve sosyal işleriyle meşgul olmak üzere “Narkomnast” adı ile bilinen özel bir halk komiserliği kuruldu. Bu teşkilatın şefi ise Cugaşvili Zahirî adı ile tanınan Stalin'di. Narkomnats'ın hakiki vazifesi evvela güneydeki Müslüman ülkeler olmak üzere, sınır boylarındaki ülkeleri Sovyetleştirmek için lüzumlu olan kanunların planlanması ve şahısların seçilmesi idi.

1917 Ocak ayında, Narkomnats, Orenburg Camii'nin Başkurtlara, Kazan'daki eski Tatar Hanlığı'nın millî ve dinî abidesi olan “Süyümbike Kulesi”nin Tatarlara iadesi için karar aldı. Sovyet hükümeti tarafından daha buna benzer birçok faaliyetler gösterildi. Bütün bunlar Sovyet hükümetinin itibarını Müslümanların gözünde bir hayli yükseltti. Bu mahirane taktiklerin idamesi için bol bol para harcandı.

1917 Aralık'ında Stalin'in tavsiyesi üzerine Sovyet Hükümeti, Hz. Osman'a ait Mukaddes Kur'an nüshasının Müslümanlara iadesi için resmî bir karar aldı. Aynı anda kitap, Leningrad'da toplanan İslam Kongresine teslim edildi. 1921'de, Lenin de aynı düşünceleri “Kafkasya Komünistlerine Mektup” adlı kitabında tekrarladı. Lenin bu kitabında şöyle diyordu: “Kafkasya Komünistleri bizim taktiklerimizi tekrarlamamalıdır. Yani, Rusya Komünistlerinin taktiklerini terketmelidir. Daha fazla nezaket, fedakârlık ve her tabakadan halk ile (burjuva, aydın ve köylü sınıfı) uzlaşmak ihtiyakı göstermelidirler. Sosyalizme daha yavaş ve daha ihtiyatlı bir geçiş, Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti'nin aksine Kafkasya Cumhuriyeti için mümkün ve lüzumlu

olmalıdır. Bu husus, iyice anlaşılmalı ve pratiğe nasıl konulacağı bilinmelidir.¹⁹⁸

Bolşevikler İslam problemini çözenin hem karışık ve hem de kolay bir iş olmadığını bildikleri için bu meseleyi iki şekilde ele aldılar:

1) İslamın bütün Müslüman halklar için içtimai, siyasi ve millî yönünün olması.

2) Kültürel ve ameli görünüşü. Sovyetler meselenin içtimai, siyasi ve millî cephesini halletmek için evvela kültürel ve ameli görünüş üzerinde sistemli bir şekilde durmaya başladılar. Stalin bu konudaki parti programını şöyle izah etti:

“Bu şu demektir: mesela Azerbaycan’da dine karşı mücadeleye tazeyik suretiyle bir başlangıç, halk kitlelerini dinî müesseselerden uzaklaştırır. Böylece onlar kendi mukaddesatlarına saygısızlık gösterildiği ve tecavüz edildiği kanaatine varırlar. Bu yüzden bu direkt metod, daha dolaşık ve direkt olmayan bir metolla değiştirilmelidir. Daha ileri olarak, Dağıstan halk kitlelerinde dine, esassız ve muzır fikirler sirayet ettirilip, Komünizm prensipleriyle şeriat arasında benzerlik olduğu kanaatini uyandırmaya çalışmak da aynı şeydir. O hâlde, şurası muhakkak ki bu memlekette din ile doğrudan doğruya mücadele, direkt olmayan ve daha ihtiyatlı metodlarla yer değiştirmelidir.” Kısaca, atlıların ani hücumu gibi bir baskınla, hızla Komünistleştirme, bu halk kitlelerini Sovyet sistemine tedricen çekecek gizli ve gayet mükemmel hazırlanmış bir politika ile değiştirilmelidir.”¹⁹⁹

Sovyet idaresinin ilk on senesinde, Müslümanlara karşı ilan edilen pek çok beyannamelerde demeçlerde teşrii faaliyetlerde ve önemli derecede Sovyet hükümetinin çalışmalarında taktikli ve mahirane bir faaliyet görülmüştür.

Komünistler kendi prensipleriyle şeriat arasında bir benzerlik olduğu kanaatini uyandırmak yolunda gayret sarfettiler. Hatta 1920’de Terrek bölgesinde (Kuzey Kafkasya’da) ve Dağıstan’da toplanan bir kongrede Stalin: “Sovyet Şeriatı” (İslam Sosyalizmi denebilir.) gibi bir ifade kullandı. Müslümanlara karşı girişilen bu aldatma siyasetinin en meşhur simaları, İdil-Ural bölgesinde Resulev, Dağıstan’da Tarko Hacı, Çeçenistan’da Şuayb Molla ve Kabartay’da Kathanov idiler. Müslüman

198 Bahattin Vediş - Naif Aslan, Kahraman Çeçen-İnguş Milletinin Faciası, s. 49-50, İstanbul, 1965.

199 Vediş - Aslan, a.g.e., s. 50.

halkın siyasi ve dinî işleriyle meşgul olmak üzere Narkomnats'ın bir kolu olarak özel bir Müslüman komiserliği kuruldu.²⁰⁰ İslam komiserliği, Sovyet resmî emir ve tebliğlerini doğu milliyetçilerinin karakterine uygun bir şekilde hazırladı ve tatbikata koydu. Bu komiserlik aynı zamanda da kıtanın sosyalleştirilmesine yardım etti. İstatistik cetvellerini topladı ve propaganda işlerini idare etti.

İslam komiserliği, propaganda işi için Sovyet vatanseverlerinden istifade etti. Bu vatanseverler Sovyet hükümeti tarafından maddeten destekleniyordu. Onların gayretleri, sınır boylarındaki Müslüman bölgelerinde Şeriat temeline dayanarak Sovyet idaresini kuvvetlendirmek gayesine yöneltilmişti. Hâlbuki bu Şeriat, millî demokratik hükümetlerin kurulduğu sıralarda yürürlükte idi.

Diğer taraftan Ruslar, böyle bir siyaseti geliştirirken Müslüman aydınlarından ve din adamlarından birçoğu onların ikiyüzlü sahte bir aldatma politikası güttüklerinin farkına varmıştı. Demokratik Müslüman teşkilatı Komünistlere karşı tesirli bir şekilde gelişmeye başlayınca Komünistler de maskelerini atıp, doğrudan doğruya baskı siyasetine başladılar. Petrograd'daki (Leningrad) Merkezi İslam Şurası ve onun Moskova'daki kolu Millî Şura, müfrit milliyetçilikle itham edilerek kapatıldı.

Yapılan Müslüman kongreleri, "Allah tanımayan Komünistlerle" aksakallı hocaları bir araya getirdi. Komünistler, Müslümanların bütün arzularını yerine getireceklerine, dinî ve millî bütün hürriyetlerini kendilerine bahşedeceklerine dair söz verdiler. 1917-1920 senelerinde Rus esaretindeki Müslüman ülkelerde bağımsız hükümetlerin teşkili devam etti. Bunun iki sebebi vardı:

- 1) Komünistlerin, İslamiyetle ilgili propaganda gayeleri;
- 2) Kızıl Ordu tarafından askerî işgal ihtimali.

Orta Asya ve Kuzey Kafkasya'da, bu kere de Sovyet cumhuriyetleri kuruldu, fakat bu hükümetler hemen başlarına "Sosyalist" başlığını almamışlardı. Öte yandan, bu ülkelerde Şeriat; Sovyetlerce tanınan meşru, geçerli kanun hükmünde idi. Hadis hükümlerinin ışığı altında Şeriat mahkemeleri açıldı. Bütün dinî faaliyetleri idare etmek için müftülerin başkanlığında Müslüman ruhani idareleri teşkil edildi. Mesela: Kuzey Kafkasya'da mektep ve medrese adı altında dinî okullar serbestçe çalışabiliyorlardı. Dinî kitap basım ve yayımı tekrar canlandı.

200 Vcdiş - Aslan, a.g.c., s. 51-52.

Kur'an ve onun cüzleri tekrar basıldı. Fakat Rusların bu taktiklerine rağmen hakikat gizlenemedi. Sovyet idaresine tepkiler başgösterdi. İlk tepkiler ya Müslüman din adamları tarafından idare ediliyor veyahut onların maiyeti arasından bazı aydınlarca destekleniyordu. Bunlardan 1920'de, Tatar Çiftçi İsyanı, 1920-21'de Kuzey Kafkasya'da Şamil'in torunu Said Bek Şamil tarafından idare edilen isyan, yine 1920'de Azerbaycan'da Gence, Kazak ve Zakatala şehirlerinde çıkan isyanlar misal olarak gösterilebilir. Bununla beraber Sovyetlerin dine karşı olan sabırlı siyasetleri devam etti.

1928 yılında İslamiyete karşı bir baskı başladı. Artık Komünistler maskelerini atmışlardı. 1929-1934 senelerinde, kollektifleştirmenin başlamasıyla birlikte bütün dine ve ona hizmet edenlere ve onun bütün teşkilatlarına karşı girişilen baskı ve tazyik hareketleri organize ve sistemli çalışan bir kampanyaya dönüştürüldü. Bu, herhangi bir yersiz kargaşaya fırsat vermemek gayesiyle merhalelerle devam etti. Bu merhaleler şu seyri takip etmiştir:

İlk Merhale: Bütün dinî basımevleri istimlak edildi. Dinî edebiyat "İhtilale aykırıdır." diye, ortadan kaldırıldı. Arap harfleri, daha sonra Rus Kril harfleriyle değiştirilecek olan Latin harfleriyle değiştirildi. Dinî işlerde faal olan bütün şahıslar, "tembel" damgasıyla damgalanıp sürüldüler ve veto hakkından mahrum edildiler. Bu baskıların arkasını, ödenmesi çok güç veya mümkün olmayan vergiler takip etti. Halkın din adamlarını koruyabilmesi ve istenen vergilerin verilebilmesi için birleşmeleri icabediyordu, fakat bu da geçici bir kurtuluştur.

İkinci Merhale: Gizli polis, evvelce Rus maksatlarına uygun olarak hazırlanmış olan beyannamelerin imzalanması için, İslam din büyüklerine baskı ve tazyik yaptı. Mesela bir din adamı, bu beyannamelerde, "Dinîn halkı aldattığını ifade ederek bundan sonra artık ona hizmet etmeyeceğini ve inanmadığını..." beyan edecek ve imzalayacaktı.²⁰¹

1980'den sonra din aleyhtarı propagandanın yoğunlaştırılması ile birlikte özellikle İslam'a karşı mücadele etmek için Orta Asya'da ve Kafkasya'nın Müslüman bölgelerinde yeni müesseseler kurulmuştur. Bu kurumlar şunlardır:

1- Din aleyhtarı konuşmacılar için özel okullar; Bunlar temel propagandacıların yetişmesi içindir. Bu okullar Komünist Partisinin ilçe

201 Vcdiş – Aslan, a.g.c., s. 53-54; Baymirza Hayıt, Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri, s. 241-249, İstanbul, 1993; Mehmet Saray, Özbek Türkleri Tarihi, s. 56-57, İstanbul, 1993.

komitesi (Raikam) seviyesinde faaliyet göstermektedirler ve ortalama 60 öğrencileri bulunan okulda dersler bir yıl kadar sürmektedir.

2- Marksizm-Leninizm Üniversitesi'nin Ateizm Bölümü; "Din aleyhtarı eğitimciler" in yetiştirilmesi içindir. Bunların bazıları akşam kursları ve mektup vasıtasıyla yürütülen kurslar düzenlemektedir. Dersler iki yıl üzerinden düzenlenmektedir. Bu üniversiteler Komünist Partisinin bölge komitesi (Obkom) seviyesinde faaliyet göstermektedir.

3- Halk Üniversiteleri: (Narodnye Universitety): Bunlar yetişkinler için olup, dersler iki yıldan üç yıla kadar sürmektedir. 1983'te sadece Tacikistan'da 25 tane vardır.

4- Marksizm-Leninizm'le İlgili Temel Bilgiler Okulları: Bunlar yarı kültürlü yetişkinler içindir.

5- Tabiat, toplum ve insan hakkında temel bilgiler okulları: Bunlar da yarı kültürlü yetişkinler için olup, dersler birkaç ay sürmektedir.

6- Bilimsel Ateizm Üniversitesi: 1982'de Türkmenistan'da 250 öğrenciyle faaliyete geçmiştir.

7- Ateizm Konseyi: 1980'den sonra yargı komitesi çapında kurulmuş bir yönetim organı olup, eğitim müesseselerinin, Komsomol'un partinin ve daha genel anlamda "Sovyet vatandaşlarını eğitmek ve halkın cahil kalmasına karşı mücadele etmek"le vazifeli teşkilatların din aleyhtarı çalışmalarını düzenlemekle görevlidir.

8- Kültür Sarayı (dvortzy) ve Yuvası (doma): Bunlar 1980'den önce de vardı, fakat o zamandan beri din aleyhtarı propaganda ve kışkırtma faaliyetlerinin en temel yeri idi.

Bu din aleyhtarı propagandada bütün kitle iletişim vasıtaları kullanılmıştır. Bunlar; özel radyo yayınları, din aleyhtarı film ve tiyatro piyesleri, sabit veya gezici sergiler, yaylalardaki çobanları eğitmek için haftada bir kere düzenlenen "din aleyhtarı oto-klüpler" (gezici propagandacılar), pek çok ateizm müzesi (Mesela Tacikistan'da 1983'te 300 tane din aleyhtarı müze vardır), din aleyhtarı okuma odaları. (Mesela Tacikistan'da 1600 tane din aleyhtarı okuma kütüphanesi vardır) ilk ve ortaokullardaki vesair yerlerdeki "dinsiz gençler" kulüpleri de dahil din aleyhtarı kulüpler, kitaplar, broşürler, gazete makaleleri, özel sahalara ait periyodikler, halk için düzenlenen sayısız konferanslar ve özel konuşmalar, onlara hakikatleri ve diyalektik materyalizmin üstünlüğünü öğretmek için Müslümanların ve müteredditlerin ikamet ettikleri yere giden ajitprop (propaganda) uzmanları...

Din aleyhtarı propaganda teşkilatı, Rus kozmonotu Gagarin'in Kosmos'da Allah'la karşılaşmamış olduğunu anlatarak "kolhoz"larda çalışanların beyinlerini yıkamakla görevli asli propagandistlerden tutunda, Diyalektik Materyalizm'in pek nazik inceliklerini kavramış üniversite hocalarına varıncaya kadar yüzbinlerce uzman, tam gün veya yarım gün çalıştırılan pahalı bir makinayı andırmaktadır.

Bütün bunlara rağmen Sovyet kaynakları bu propagandaların etkili olmadığını ilan hususunda birleşmektedir, çünkü bu propagandalar değişmeyen ve tartışma kabul etmeyen bir dogmalar dizisinden ibarettir.

Kruşçev'in görevden alınmasından bu yana İslam aleyhtarı propaganda "bilimsel" bir tavır takınır. Üst seviyedeki kişilerle "fanatiklerden sayılmayan" dürüst Müslümanlara karşı saldırılar yasaktır ve Hz. Peygamberin (sallâllâhu aleyhi ve sellem) dini ile mücadelenin "ideolojik" ve "bilimsel" planlar çerçevesinde yürütülmesi gerekir. Ajitprop'un İslam'a karşı kullanmış olduğu deliller ikiye ayrılabilir;

1) Bütün dinlere karşı geçerli olan deliller: Mesela İslam, işçi kitlelerini devrimci mücadeleden alıkoyan ve onlara itaat düşüncesini iyice yerleştiren "halkın afyonu"dur, geçici ve bilim aleyhtarı bir ideolojidir, ilerlemeye bir engeldir, varlıklı sınıfların ellerinde bir vasıta, idealist, dolayısıyla da marksizm aleyhtarı ve sosyalizmin gerçekleşmesini yavaşlatan bir doktrindir vs.

2) Özellikle İslam'a karşı kullanılan deliller. Bunlar da şu şekilde tasnif edilmektedir;

a) İslam'ın "yabancı" kaynağı ile ilgili öne sürdükleri iddialar: Buna göre İslam Sovyet Müslümanlarının atalarına Orta Asya'da Arap fatihler, Batı Kafkasya'da Osmanlı Türkleri, uzak Kafkasya'da da İranlılar tarafından zorla dayatılmış (!) bir dindir. Altmışlı yılların sonuna kadar çok rağbet gören bu deliller, 1970'den sonra hemen hemen tamamen ortadan kaybolmuş fakat 1980'den bu yana yeni bir canlılıkla tekrar piyasaya çıkmıştır.

b) İslam'ın "antisosyal karakteri" ile ilgili delilleri: Buna göre İslamiyet "dünyanın en gerici ve en muhafazakâr dini" olup, gençleri "aksakallı"ların aşırı ve zalim otoritesine itaat ettirmektedir. İslami prensipler, özellikle sünnet olma ve Ramazan orucu "barbar ve anormal" olarak ilan edilmiş, günde beş vakit namaz gibi diğer kurallar da işçilerin randımanına zarar verdiğinden dolayı "antisosyal" kabul edilmişlerdir.

c) “Teşebbüs ruhunu yok eden” ve insanlara bir itaat, uzlaşmazlık ve fanatizm ruhu aşıl原因an vb. İslam ahlakı ile ilgili deliller.

d) İslam kültürüne karşı kullanılan deliller: Buna göre İslam sanatı ilkel formları bir türlü aşamamıştır, geleneksel edebiyat muasır çağ boyunca feodal çağların eskimiş geleneğini devam ettirmiştir. İslamın kültürel gelenekleri bir Sovyet kültürünün ortaya çıkmasına engeldir.

e) Müslümanların ananelerinin “antifeminist” karakterine karşı ileri sürülen deliller: Poligami, kalim (başlık) mehir vs.²⁰²

Buraya kadar anlatılan İslam'ı imha hareketleri sonucunda Ekim İhtilali'nden önce muhafazakâr İslam'ın kalesi olan Kafkasya'dan sadece Dağıstan'da 2.060 cami,²⁰³ Çeçenistan'da 800 medrese, Sünnî ve Şîî karmasından oluşan Azerbaycan'da 1917'de 2000 cami ile 786 medrese varken ihtilalden 70 yıl sonra Dağıstan'da 27, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde 9, Azerbaycan'da 16 cami kalmış, tek bir dinî okul dahi kalmamıştır. Buradan şu sonuç çıkmaktadır: Sovyet otoritelerinin İslam'ı yok etmek için gösterdikleri mücadeleler başarıya (!) ulaşmamıştır.²⁰⁴ Kendisiyle Quba'da görüştüğümüz Yarbay el-Asker Samedov, onca baskı ve zulme rağmen elma ve üzüm bağlarının arasında gizlice kendilerini Muharrem ayında zincire vurduklarını ve bu anma programlarını yine de terketmediklerini anlatmıştır.

1. İslam'a Doğrudan Hücumlar

1928'e kadar Komünistler İslam'a karşı mücadele ve hücumlarında dolaylı yollar takip etmiş, ince bir siyaset takip etmişlerdi. Ancak burada muvaffak oldukları tam söylenemezse de yine de belli bir yere gelmişlerdi. Bu ince siyaset sayesinde hiçbir halk direnişine uğramadan İslam'ı modernize (!) çalışmaları gayesine ulaşmıştı. Yeni devre çok sert başladı. I. Beş Yıllık Plan'ın ilk günlerinde Komünistler, İslam'a karşı doğrudan doğruya hücumla geçtiler. Komünizme bağlanmış “Sultan Galiyev” gibi olan pek çok eski “Cedidçi” (Yenilikçi) ithamlara uğrayarak ortadan kayboldu. İslam henüz tesirli bir güçte ayakta duruyordu. İslam dinine karşı savaş, okul, parti, komsomol ve “Militan Allahsızlar Birliği” kanallarından yürütülürken, birliğe yeni dâhil olan 6

202 Alexandre Bennigsen - Chantal Lemerrier *Quelquejey, Süfi ve Komiser*, s. 63-68, Ankara, 1988; A. Bennigsen-Lemerrier C. *Quelquejey, Step'de Ezan Sesleri* (çev: Nezh Uzcl), s. 207-210.

203 Ziya Musa Bünyatov, “Dağıstan”, *İslam Ansiklopedisi*, T.D.V., c. 8, s. 404-406.

204 Bennigsen-Lemerrier, *Süfi ve Komiser*, s. 90-91.

milletin arasına da girerek “Allahsızlar, Dinsizler, Hüdasızlar...” adıyla diğer İslam topraklarına da yayılmaya başlamışlardı. Kısa sürede sayıları artmış, Azerbaycan’da bu sayı 1932’de 70.000’e ulaşmıştı. Militan Allahsızlar Birliği üyelerinin sayısı 1933’te Azerbaycan’da 85.638, Dağıstan’da 40.000, Kırım’da 42.000 olmuştu. Komünistler böylece İslam topraklarında tesirli propaganda yapacak güç ve teşkilata kavuşmuş oluyorlardı.

Propagandacılar ilk başta temel konulara dokunmadan gelenek ve göreneklerin en çok göze batan şekilleriyle uğraştılar. Mesela Azerbaycan’da ilk hedef “aşure” törenleri olmuştu. Müslümanların kendi kendilerine kıyasıyla işkence ettikleri bu törenler daha 1917’de “Ceditçiler” tarafından barbarlıkla itham edilmiş ve “Şeriat’a” aykırı sayılmıştı. Sovyet Azerbaycanı’nda Kerbelâ törenleri 1 Ağustos 1923 tarihli bir bildiriyle yasaklanmışsa da bunun yürümediği görülmüştü. Buna tepki, rejim tarafından suçlayıcı bir ifade ve üslupla “toplumun parazitleri” şeklinde gelmişti, ama bu da tesirli olamamıştı. Din adamları sınıfına karşı (dine karşı değil) öteden beri kin besleyen Kafkas ötesi Şîî muhitinde ise propagandalar hiçbir sonuç vermiyordu. Resmî propaganda, mollaları “kötü bir din adamı” olarak suçluyor, bu suçlama 1926’dan sonra daha da sertleşerek, “satılmışlık, hırsızlık, cinayet ve ahlaksızlık-la” ithama kadar varıyordu.

1928’den sonra “doğrudan hücum” gizli hücumun önüne geçti. 1921’de Sultan Galiyev ve diğer Müslüman Komünistlerin (Komünizmi sadece siyasi bir tercih olarak görenler) tavsiyelerini unutan Sovyet otoriteleri, dinin temeline hücum etmeye karar verdiler. Anti-din savaşı o tarihten sonra genel, acımasız, çoğu zaman beceriksiz ve gaddar bir hâl aldı. Program her yerde aynı sertlikte uygulanıyordu. Din görevlileri ve iman sahipleri sadece “parazitler” olarak değil aynı zamanda “karşı ihtilalciler” yahut “karşı ihtilalin en ileri elemanları” olarak takip ediliyordu. 1931’den sonra da Japonya’nın veya Hitler Almanyası’nın casusları damgasını yediler. Aynı yıllarda Komünistler İslam’ın beş şartından ikisini yasakladılar. Hac ve Zekât... Hemen arkasından üçüncü şartta karşı saldırıya geçtiler. Ramazan orucu doğrudan yasaklanmamış olsa bile uygulamalar orucu tutulamaz hâle getirmiştir. Nihayet “Allahsızlar” (anti din propagandacılarının konfederasyonlarının adı) Birliği’nin ve Sovyet kuruluşlarının yardımlarına güvenerek, camilerin kapatılmasına giriştiler. “İşçiler böyle istiyor!” diyerek, bu yerler kulüp, sinema veya diğer kamu kuruluşları hâline getiriliyorlardı. Bu kampanyanın sonucu, Sovyet Komünistleri için parlak oldu. 1942’de “Soviet War News”

dergisinin yazdığına göre Sovyetler Birliği'nin tamamı üzerinde sadece 1.312 cami açık kalmıştı.²⁰⁵ Komünist rejimin dine karşı mücadelesi sadece İslam'a karşı değil, aynı zamanda Rus-Ortodoks dinine karşı da sürüyordu. Bu mücadele II. Dünya Savaşı arefesinde yavaşlamak zorunda kaldı. İdari ve polisiye işlemler hızını kaybetti. II. Dünya Savaşı sırasında Müslüman dinî kuruluşları medeni haklarına kavuştular. Bu hak onlara camilerini kendi imkânlarıyla idare iznini sağladı. Bu hava savaş süresince devam etti. Fakat buna rağmen anti-İslam kampanyadan İslam ve Müslümanlar büyük tehlikelere maruz kalarak çıkmıştır.²⁰⁶ Savaşın bitmesinden sonra din-devlet münasebetleri normalleşmiş, din adamları ve dindarlar üzerindeki baskılar kalkmış olmasına rağmen, Sovyet bilim adamları İslam dinine karşı savaşın eskisi gibi devam etmesini istemişlerdi. Ancak bu savaş idari ve polisiye değil ideolojik tedbirlerle yürütülecektir.

II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra kurulan ve "Militan Allahsızlar Birliği"ne benzeyen "Siyasi ve İlmi Bilgileri Yayma Derneği" adında bir dernek vardır şimdi de. Derneğin faaliyetleri, halk konferansları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Mesela 1948'de 15 bölge, 209 küçük şubeye sahip Kazak Genel Yönetim Şubesi toplam 815 propaganda bürosu oluşturmuş ve 1946-1948 yılları arasında 30.528 halk konferansı tertip etmiş bunların yaklaşık 23.000'i özellikle dine karşı olarak yapılmıştır. Bu örnekler çoğaltılabilir. Propagandacılar dindarları evlerinde ziyaret ederek onları özel delillere inanmaya zorlamışlardır. Mesela İslam'ın özüne karşı -kendi akıllarınca- kullandıkları sözde delillerden (!) bazıları şunlardır:

"İslam ilkel ve asılsız bir dindir."

"Hristiyan, Yahudi ve putperest inançlarının karma karışık sonucudur."

"İslam Arap aristokratlarının yağmalarına gerekçe hazırlamak amacıyla Mekke ticaret feodalitesi tarafından ortaya çıkarılmıştır."

"Orta Asya ve Kafkas ötesi halklarına demir ve ateşle kabul ettirilen bir dindir."

"İslam asırlarca Arap, İran, Afgan ve Türk emperyalistlerine hizmet etmiştir, şimdi de İngiliz ve Amerikalılara hizmet etmektedir..." (Nitekim Azerbaycan'da bulunduğum sırada öğretmen olan komşum Türkiye'de İngilizce konuşulduğunu zannettikleri için bizimle İngilizce konuşmak istemişti.)

205 Bennigsen-Lemercier, Step'de Ezan Sesleri, s. 207-210.

206 Bennigsen-Lemercier, Step'de Ezan Sesleri, s. 238-241.

“Sosyal ve kültürel sahada İslam dünyanın en tutucu dinidir.”

“Türkistan’da her türlü reformu önlemiş ve ülkeyi geri bıraktırmıştır.”

“Dindarları kaderine razı olmaya zorlamış ve böylece sömürgecilerin rahatça çalışmalarına imkân hazırlamıştır.”

“Kur’an adaletsizlik ve eşitsizlik belgesidir.”

“Kadının ezilmesini hoş görür.”

“Şeriat, dünyadaki kanunların en doğru olmayanıdır.” vs. vs... Bu misalleri ardı ardına sıralamak ve Komünist Partisinin İslam dinine karşı takındığı düşmanca tavrı ortaya koymak mümkündür.

Din dışı neşriyatla din aleyhtarı çalışmalar daha da ileri gitmiştir. 1 Ocak 1955-1 Ağustos 1957 arasında gazetelerde yayınlanan sayısız makalelerin haricinde 800.000 x 84 çeşit kitap basılmış ve dağıtılmıştır. Bunlardan Kafkasya bölgesinden Dağıstan’a 800.000 x 9, Azerbaycan’a 800.000 x 4, Kabartay-Çerkez Otonom bölgesine 800.000 x 3 ve Edi-ge ve K.Osetya bölgesine 800.000 x 1 adet dağıtılmıştır.

Stalin’in ölümünden sonra dine karşı yürütülen kampanya artmıştır. 1 Ocak 1962’den 31 Ocak 1964’e kadar geçen devre içinde özellikle İslam’a karşı hazırlanmış 219 kitap ve broşür Sovyetler Birliği İslam halklarına dağıtılmıştır. Bu eserlerin içinde Dağıstan’ın değişik dillerinden 47, Azeri Türkü dilinden 14, Kabartay ve Çeçen dillerinden 2, Abaza, Karaçay ve Nogay dillerinde 1, Rusça 60, yayın bulunmaktadır.

Bu kısa açıklama göstermektedir ki dinin ortadan kalkması için girişilen mücadele Müslüman halkın öz topraklarında yapılmıştır. Dağıstan, Azerbaycan, Kafkasya’nın Müslüman kesimleri ve (çalışmamız haricinde kalan) Özbekistan, Tacikistan ve Volga bölgeleri dine karşı savaş alanı ilan edilmiştir. Anlaşıldığına göre bu bölgeler günümüzde İslama en çok bağlı yerlerdir. Bunca yüklü tahribata rağmen İslam’a karşı savaşın henüz yeterli olmadığını iddia etmektedirler. Sığ ve basit fikirlerin kaleme alındığı eserler de artık can sıkılmaktadır.²⁰⁷

2. Müslüman Kafkas Halklarına Yapılan Bolşevik Zulümleri

Burada anlatacağımız zulümler ve işkenceler diğer taraflarda yapılanlara bir örnektir sadece. Çünkü aynısı veya bir benzeri farklı bölge ve mekânlarda aynı zihniyet sahibi ama değişik kişilerce yıllarca tekrar

207 Vedîş-Aslan , a.g.c., s. 21; Saray, a.g.c., s. 56-57.

edilip durmuştur. Bu feryatlara kulak veren merhamete gelen bir ehli insaf yoktur. Sanki her şey lâl kesilmiş, “yer demir, gök bakır” hâline gelmiştir.

1926 yılında Çeçenistan’da yapılan genel nüfus sayımında isim, aşiret, akraba, din, meslek, tahsil derecesi ve Çarlık ordusunda hizmet edip etmediği, yerli orduda vazife görüp görmediği, rütbesi, hangi halk tabakasına mensup olduğu, dışarıda akrabasının olup olmadığı vb. soruların bulunduğu ve bu sorulara verilen cevapların sonradan inkâr edilmemesi için imzalatılan belgelerdeki ifadeler bahane edilerek birçok aydın asılsız ithamlarla hapsedilmiştir.

İnsanlar kitleler hâlinde Kolhoz çiftliklerine gönderilip 700-800’er kişilik gruplar hâlinde yerleştirilir. Günde 16 saat çalıştırılırlar; kadın, ihtiyar-geç, verilen işte liyakat ve tercih gözönünde bulundurulmadan Kolhoz reisinin verdiği işi yapmak zorunda bırakılırlar. Reis, elinde hayvan kamçısı olduğu halde işi teftiş eder, mazeret veya herhangi bir sebepten işini tehir edenler kara listeye geçirilir, üçüncü tekrarda Sibiry’a sürülür. Bir ineğin vergisi 250 litre süttür. Bu da bir ineğin verdiği sütün dörtte üçüdür. İnek sahibi dörtte biri ile idareye mecburdur. Tavuğun vergisi 250 yumurtadır. Koyundan alınan vergi ise yünleri ve 250 litre süttür. Herşey buna kıyas edilebilir. Bu sebeple çiftçi, ayrılmak ümidi olmayan bir cehennemde yaşamaktadır.

Emzikli anaya, işini bitirinceye kadar ağlayıp feryat eden çocuğunu emzirmeye müsaade edilmez. Çocuk güçten düşer, zayıflar, çoğu zaman da beslenme yetersizliğinden hastalanarak ölür.²⁰⁸ Dr. Bahattin Vediş, Grozni’de talebe iken şahit olduğu bir hadiseyi şöyle anlattı: Pence-remden, kucağında küçük bir çocuğu taşıyan, hamile bir kadın gördüm. Görünüşünden onun kolhoz çiftliklerinde çalışan bir çiftçinin eşi olduğunu anladım. O kadın hapishanedeki kocasına hâlimden şikâyete gelmişti. Hapishaneye yaklaştığında gardiyan kadının karnına şiddetle bir tekme vurdu ve tokatlamaya başladı. Bu darbenin birisi de çocuğa isabet etti. Kadın, karnındaki bebeği ve çocuğu bu tekmenin tesiriyle öldüler. Hapishane müdürü hadiseyi yüksek bir balkonda yemek yerken seyrediyordu. Gardiyanın hareketi hoşuna gitmiş olacak ki kahkaha ile oradan ayrıldı. Bu hadise demir perde gerisinde bir anda milyon kere tekerrür eden bir misaldir.²⁰⁹

208 Vediş-Aslan, a.g.c., s. 23-24.

209 a.g.c., s. 25.

1929 senesinde bir akşam sekiz sularında Kırıkkale şehrinden Beşrak İstasyonu'na doğru gelen bir yolcu trenini Komünistler bir kanal üzerinde kurulan köprüyü sökmek suretiyle kanala düşürürler. Yolcuların birçoğu ölür ve diğerleri ağır şekilde yaralanır. Hadise ertesi gün "Flast Pravda" gazetesinde Komünizm düşmanlarının bir komplosu olarak verilir. Bu hadise bahane edilerek Çeçen ve Osetinlerden kurban sayısı 700 bine kadar çıkar.²¹⁰

– Hapishanelerde tatbik edilen işkence usulleri tüyler ürperticidir. Suçlu (!) çıplak olarak yalnız başına odaya konur, her hareket edişte yanibaşında özel olarak hazırlanmış olan bir köpek ona saldırır.

– Üzerlerine önce buzlu su sonra da son derece sıcak kaynar bir su dökülür.

– Birbiri peşine hususi aletlerle tırnakları sökülür.

– Öldürülünceye kadar elektrik tutulur.

Suçlu (!) kauçuktan mamül dar bir elbisenin içine konur. Vücudu nefes alamayacak duruma gelinceye kadar orada sıkışır ve yapışır, çok geçmeden lastik elbisenin içinden çıkarılır. Fakat çıkarılması, içinde kalınmasından daha azap vericidir.²¹¹

1924 senesinde Lenin'in ölümünden sonra Müslümanların imhası hızlanır. Halka -tahrik için- ağır vergiler konmaya başlanır. Camiler kapatılır. Silahları için saldırırlar düzenlenir. Müslüman çiftçilerin tahsis edilen vergileri ödemeye güçleri yetmeyince arazi ve mülkleri gasbedilir. Çiftçinin satacağı mahsullerin fiyatı en aza indirilir, alacağı zaruri ihtiyaçlarının fiyatları yükseltilir. Fakat çiftçilerin birşey satın alabilmeleri için vergisini verdiği dair hükümet dairelerinden resmî belge ibrazı mecburiyeti getirilir. Bazılarının hususi ziynet eşya ve mücevheratından vergi alınır. Mecburiyetten dolayı satılacak ziynet eşyaları için dükkânlar açılarak çok ucuz fiyatla alınmaya başlanır. Hatta vergisini ödeyemeyen bir Çeçen bir dükkân açarak hem manavlık yapar hem de kurduğu bir para basma makinası ile gizlice para basmaya başlar ve bu şekilde vergi memurlarına vergiyi zamanında verir. Tahsildârlar vaktinde vergisini veren bu esnafın vergisini de arttırırlar. Memurların artan isteklerine cevap veremeyecek duruma gelince "Ey

210 a.g.c., s. 26.

211 a.g.c., s. 26-27.

eşkiyalar! İşte dükkânım ve içinde para basma aletim. Sizin olsun. İhtiras ve soygunculuğunuzdan bıktım ve aciz kaldım” demiştir.²¹²

“Karanzasi Kanunu” adıyla bilinen bir yasa Stalin tarafından çıkarılmıştır. Bunun manası “bulunduğu mıntıkanın dilini bilmeyen her memur ve işçinin ihracı” demektir. Bu kanunla her Müslüman topluluk kendi içlerindeki yabancıların tasfiye edileceğini zannedip sevinmişlerdir. Ama çark tersine işlemiş, Müslümanlar çalıştıkları fabrikalarda azınlık durumuna düşürüldükleri için stratejik öneme sahip fabrikalarda çalıştırılmamışlardır, aksine Ruslara öncelik verilip Müslümanların fabrikalarda çalışmaları yasak edilmiştir. Silah, kömür, altın ve petrol rafinelerinde aynı usul uygulanmıştır. Müslümanlara böylece en iğrenç işlerde görev verilmiştir. Hatta okullarda bile Müslüman talebe oranı % 5'i geçmemiş ve bunlara yüksek tahsil imkânı verilmeyip, öğrenciler uzak bölgelere gönderilmiştir. Çalışkan ve zeki talebeler mektebi terke zorlanır, zekâ ve hafızasını öldüren başka bir bölgeye gönderilirdi. “Bu kanunun asıl amacı Stalin'in kendi memleketi olan, Gürcistan'ı temizlemek ve Kafkasya'yı Gürcistan idaresine katmaktır.”²¹³ Hatta Stalin, bu amacına ilave olarak Nahcivan ile Azerbaycan arasındaki koridor Azerbaycan toprağı iken bu bölge hem Türkiye ile olan bağı koparmak hem de Nahçıvan-Azerbaycan arasına geleceğe dönük planlar için bir tampon oluşturmak amacıyla Ermenistan'a peşkeş çekilmiştir.²¹⁴

Komünistler, Kuzey Kafkasya Müslümanlarına kendi ideolojilerini kabul ettirmek için üç imha hareketi yaptılar. Birincisi, 1924-28; ikincisi, 1929-33; üçüncüsü 1938-44 yılları arasında yapıldı. Çeçenlerin birçoğunu öldürdüler. Son hücumlarında ortadan kaldırmayı göze aldıkları 50.000 Çeçen, 27.000 Dağıstanlı ve diğer esir Müslüman topluluklarından birçok kimseyi kendi kurdukları bir komplo ile suçlayarak evlerinden tek tek toplayıp Sibiryaya çalıştırma bahanesiyle sürgün ettiler. Bu insanlar aslında, Sibiryadaki maden ocaklarında zorla ve zor şartlarda çalıştırılarak açlıktan, soğuktan ve hastalıktan ölen insanların yerlerine gönderilmişlerdi.²¹⁵ Asıl hedef de zaten bu idi.

Askerler caddelerde dolaşiyor, Kolhozlar vb. yerlerde suç isnat edilenleri kuzey bölgelerinde istihdam (!) edilmek üzere zindanlara götürüyorlardı. Böylece hapishaneler, garajlar ve umumi yerler bu masum insanlarla doluyordu. Buralar da yetmeyince Grozni'deki bir askerî kışlayı

212 a.g.c., s. 27-28.

213 a.g.c., s. 32-33.

214 a.g.c., s. 21.

215 Semih Nafiz Tansu, Şeyh Şamil, s. 20-22, İstanbul, 1963.

boşaltarak onların yerine yerleştirmişlerdi. Bu facialarda itham olunanların ekseriyeti âlimler, aydınlar, din âlimleri ve büyük memurlardı. Bunların hepsini birden suçlamak kolay olmadığı için bazıları hakkında “görev suistimali” töhmeti altında bırakılıyorlardı. Mahkûmların çoğu kötü gıdalar, gördükleri işkence ve ezadan baygınlık geçiriyorlardı. Mahkûmlara işkence ile birbirleri hakkında zorla suç itirafında bulunduruyorlar ve hergün insafsızca dövüyorlardı. Asılsız tertip ve ithamlarla 3000 insan tevkif edildi. Bunlar Sibiryaya gönderildiler. Hapishaneler dolu olduğu için birçokları kar ve buzlarla kaplı ovalarda toplanıyorlar, etraflarında silahlı muhafızlar olduğu halde saatlerce diz üstü buzların üzerinde durmağa zorlanıyorlar, muhafızlar en ufak bir hareket göstereni kurşuna diziyorlardı. Çoğu bu vahşi usullerle öldüler. Ölmeyenler de açlıktan ve soğuktan ağır işlerde devamlı çalıştırılmaktan helak oldular.²¹⁶

1937 senesinde yapılan tutuklamalardaki maksat Sibiryaya için istenen 50.000 kişilik kadroyu doldurmaktı. Aynı yıl Grozni’de yapılan tutuklamaları Dr. Bahattin Vediş şöyle anlatıyor: “Bizi -5000 kişilik- büyük bir hapishaneye götürdüler. Ancak bizim sayımız on iki bin idi. Beni, ilk defa 58 numaralı odaya koydular. Sonra çok kalabalık olduğundan 25 kişilik bir başka odaya naklettiler. Bu defa da buraya 105 kişi doldurdular. Teneffüs zorluğundan boğulacak gibi olurduk. Doğru dürüst kıpırdayamıyorduk. Tuvaletleri, oturak yerleştirilmiş bir fıçı idi. Onun üzerine iki kişi birden otururdu. Kalın barsakların boşaltılması fiilinin fasılalı oluşundan, birinin faaliyetine öbürünün fasılalı getirilmesi suretiyle birinin çömelmesiyle diğerinin dikilmesi şeklinde pratik bir usul uygulanırdı ve böylece izdihamın önüne geçilmiş olurdu.

Uyku zamanında uyuyanlar ancak vücutlarının kapladığı yeri işgal edebilirdi. Yer darlığından çoğu zaman yakınlar arasında anlaşmazlıklar olurdu. Bu yüzden de esasta azılı düşmanlarını unuturlardı. Kötü gıdadan hepsi muhtelif hastalıklara yakalanmışlardı. Bazılarının dişlerinden kanlar akar, bir kısmının gözlerinin ferisi sönerdi vs. Bundan başka 24 saatte bir bize su verilirdi. Bazılarımız bunlarla abdest aldığımızda bu hâlin tekerrüründe bir daha su verilmeyeceği tehdidiyle karşı karşıya idik.

Suyu kesdiklerinde namazı teyemmümle kılmaya başladık. Bu hususta ısrarlı sebatımızı gördüler. Bu defa da namaz kılanlar olarak hususi

216 Vediş-Aslan, a.g.c., s. 35-37.

hücrelere tıkiılıp ‘Üç gün yemek verilmeyecek.’ ihtarıyla karşılaştık. Kalabalık ve sıkışıklığa rağmen pencereler kapatılır, ancak hiçbir faydası olmayan aralıklar bırakılır, buradan gelen temiz havayı teneffüs edebilmek için nöbetleşe birbirimizin omuzuna çikardık.

Kardeşlerim benim hapiste olduğumu öğrenince mes’ul şahıslara büyük rüşvet verip beni bu korkunç zindandan çikardılar. Çıkarken yanımda “Elbi” adında birisi de vardı. O, dört senesini burada geçirmiş bu arada gözlerinin dermanı kesilmişti. Tahliye haberini alınca o bir anlık sevinçten tekrar eski kuvvetine döndü, görmeye başladı. Hapishanenin kapısından çıkarken heyecandan nefesi tıkanı ve düştü.

Hapishanedekilere akrabaları tarafından yemek getirmek, ziyaret etmek ve mektup yazmak yasaktı. Hariçteki akrabalarla mektuplaşmak için vesileler aramaya başladık. Bir sabun parçasını delip mektubu onun içerisine koyuyor ve sonra da sabunla yıkıyor. Bundan dolayı deliğin yeri kayboluyordu. Bunları tahliye edilen mahkûmlarla gönderiyorduk.

Komşu odadaki kardeşlerimizle haberleşmede Mors işareti kullanıyorduk. Onlar da onu müteakip odalara naklediliyorlardı. Nitekim hapishanede çok bulunan “sansur” (bir tür hamam böceği) adlı bir böceğin karnına, yazdığımız ince kâğıtları yapıştırır, odalar arasında taşıtırırdık. Bu böcekler haber getirip götürmek suretiyle büyük bir hizmet görürlerdi. Şimdi ben bunları görürüm de daima güzel hizmetlerini hatırlarım. Sonra haber aldık ki memleketine gitmek için müsaade isteyen bazı Yunanlı ve İranlılar üç gemiye dolduruluyor, Hazar Denizi’nin ortasına gelince batırılıyordu. Yine M. Ali adlı birisinin yabancı devletler hesabına casusluk yaptığını ona bazı şahısların kendisiyle işbirliği yaptığı itirafını sağlamak için 17 kaburgası ve 7 dişini kırmak suretiyle dövdüğünü öğrendik. Casuslukla ithama zorladıkları şahıslar aslında değerli, fakat hükümetin korktuğu kimselerdi.

Yürürlükteki kanunlara göre halk katillerine iki seneden fazla ceza verilmediği halde ne yazık ki İslamiyeti terketmeyip emirlerine boyun eğmemekte direnenlere 10 seneden aşağı olmamak üzere Sibirya’ya sürgün cezası verilir. Hâsılı, en vahşi yırtıcı hayvanlar bile bu vicdansız, imansız insan suretindeki vahşilerden insanlığa karşı daha merhametli ve insaflıdır.”²¹⁷

“İaşe ve ibate ihtiyaçlarında yaşanan zorluklar ise ayrı bir işkencedir.

217 Vediş-Aslan, a.g.c., s. 37-40.

Halk bunun için durmadan didinir, tırmanır. Bir lokma ekmeğin için meşakkatli işlerde 12 saat çalışılır. Bu yorgunluğu gidermek için rahat bir yatakta yatmak lazımdır. Fakat kumanya kuyruğunda sıra beklemek gerekir. Çok defa hisseleri, zevk için geciktirilir. Buna karşı gelen cesurlar ise yakalanıp -işçi yığınlarını yutan ve hiçbir şey bırakmayan- Sibiryaya sürülürler. Verilen elbiseler onları acı soğuklardan koruyacak durumda değildir. Bu mahrumiyet yokluktan değil de işçi sınıfının müreffeh bir hayata alışmaması içindir. O, hâkim tabakanın hakkıdır. Emekçiler efendilerine boyun eğmek, onların verdikleriyle yetinmek zorundadır. Zira onlar olmasa o ekmeği kazanamazlar. Böylece “Komünist Partisi hem verip, hem alan ve mesut olabilmek için de öldürüp helak eden bir (Firavun’dur) partidir. Esnaf ve memurların hayatı işçilerden farklı değildir. Komünist Partisine mensup ilim adamları ve başkaları yabancıları bile imrendirecek bir hayat sürerken, köle olan halk ise yaşamak için yediği otların kendine yetersizliği içinde güçlüğüyle ölmeden yaşayan, hayvanlar misali sürünmekteydiler.”²¹⁸

23 Şubat 1944 Kafkas-Çeçen halkı için meş’um bir gündür. Bolşevikler 1944’e yakın günlerde bütün kuvvetlerini Kafkasya’da toplayarak, özellikle Çeçenistan’ın her bucağına “Kardeşlik ve Ebedî Dostluk” sloganları yazılı levhalar astılar. “Almanların, Kafkasya’yı işgali sırasında Çeçen Cumhuriyeti’nin Almanlara yardım ettiği sabit olmuştur.” iddiasıyla Çeçenler suçlandı. Bu asılsız suçlama bir buçuk sene sonra bizzat Komünist Parti tarafından yayınlanmıştır. Askerlerle çevrili halkın elinden silahları alınır. Herkes silah tehdidi altında yanlarına ancak her aile için 100 kilodan fazla hiçbir şey almalarına fırsat verilmeyerek Sibiryaya sürülür. Bu usul ve vahşet bütün Kafkasya’da uygulanır. Uzun zaman sonra bu suçlamanın gerçek sebebinin Grozni’deki petrol kaynakları olduğu anlaşılmıştır. Çünkü Sovyetler Birliği’nin üçüncü büyük petrol kaynağı Grozni’dir.²¹⁹

Bolşevik zulmünden sadece Kafkasya Müslüman halkları nasibini almamıştır. 1917 Komünist İhtilali’nden sonra Türkistan’da 14.000, Kafkasya’da ve Kırım’da 8.000, Tataristan ve Başkurdistan’da 4.000 olmak üzere 26 bin cami ve mescit yıkılmış veya tahrib edilmiştir. Yalnızca Buhara vilayetinde 360 adet ibadethane yıktırılmış olup, bir medrese din aleyhtarlığı müzesi olarak bırakılmıştır. Meşhur Uluğ Bey Medresesi de aynı gaye için yıktırılmamıştır. Semerkant’daki iki kilise de basketbol ve voleybol salonu olarak kullanılmıştır.

218 a.g.c., s. 41-42.

219 a.g.c., s. 42-47.

Bunlardan ayrı olarak 270 binin üzerinde Müslüman din âliminin katledildiği bir kısmının ise sıfırın altında 65 derecedeki Sibirya'ya sürüldüğü, yalnız Türkistan'da üç milyondan fazla insanın dinî inançlarından dolayı şehit edildiği, güvenilir kaynaklarda kayıtlıdır. Komünistlerin acımasızca yürüttükleri dinsizleştirme siyasetine muhalefet edenler ya öldürülmüş, yahutta işkence kamplarına sürülmüştür. Bu, din ve inanç zulmüne ilaveten mevcut milyonlarca Kur'an-ı Kerim ve Hadis kitapları başta olmak üzere bütün dinî eserler toplanıp vicdansızca ve hayâsızca yakılmış veya ayaklar altında çiğnenmiştir. Komünist İhtilal'in tutunabilmesi için 52 milyon insan, inanç farklılığı gözetilmeksizin (Musevî, Hristiyan, Müslüman, Sünnî ve Şîî) katledilmiştir.

Cenaze namazı kılmak, ölüleri yıkamak yasaklanmış olup, doğrudan doğruya (koleradan ölmüş hastalar misali), cenazeler kireçlenerek çukurlara gömülmüştür. Mezarlarından çıkarılan insan kemikleri gübre hâline getirilmiştir.²²⁰

3. Dine Yapılan Baskılar

“Resmî din” ve camilerden mahrum olan mollaların ceza tehdidinden uzak kır bölgelerinde dahi inançlar, hızla İslam'ın dışına kaymıştır. Eski Şamanizm'e benzer ilkel dinlerin arkaik formları ortaya çıkmıştır. Sovyet basını, fetişizme kayan bu tür dinî davranışların sayısız örnekleriyle doludur. Caminin yok oluşu ve haccın imkânsızlığı, halkın vicdanını, pekçok yerli kutsal makamlarla, gerçekten yaşadığı halde efsane hâline gelmiş kişilerin mezarlarıyla doldurmuştur. Bu kutsal yerler bazen İslam öncesinin mukaddes makamlarıdır. Genellikle mazdekçi metinlerde belirtilen bu yerler Hristiyan yahut eski totemci dinlerden kalma dua tapınaklarıdır. Sovyet basınına göre, dinî yönetimlerin kontrolünden kaçan “mukaddes yerler kültü” son yirmi yıl içinde (1967'ye göre) azalacağına beklenmedik bir şekilde genişlemektedir.*

Aynı şekilde bunca mahrumiyetten sonra “resmî mollaların” yetersiz kalışı ruhani yönetimlerin ihtiyaçlarının karşılanmayışı, yeni bir gayriresmî mollalar sınıfının türemesine yol açmıştır. Bunlar halk tarafından seçilmektedir. Aslında biraz Arapça bilen, bazı temel din konularında az çok bilgi sahibi bu yeni mollalar, otoritelerin kontrolünden

220 Veyis Ersöz, Sosyalizm-Komünizm ve Şeriat Nedir?, s. 31-32, Konya, 1980.

* Azerbaycan'da bu özellik bugün (1994) kendisini daha belirgin bir şekilde göstermektedir. Hemen her köyün kutsal saydığı en az bir “Pir”i (türbesi) vardır. Bu bazen sembolik bir yer de olabilmektedir (M.Y.).

kaçan başıbozuklardır.** İslamın sınırında yaşamaktadırlar. Her an ortalıkta dolaşırlar. Bazan Süfi tarikatlardan birinin üyesi olur bazen de büyücü-doktor, falcı ve tedavici olarak tam manasıyla şaman görünüşü taşırlar. İslam öncesi devirlerden kalma eski putperest dinlerin temsilcisi kılığına bürünmüşlerdir. Sovyet basını bu olayın da üzerine giderek tehlikenin genişliğine parmak basmıştır. Gayriresmî “mollalar”ın ve “şamanlar”ın bilhassa köylülerin üzerindeki tesirlerinin gittikçe arttığına dair yazılar yayınlanmıştır.²²¹

İslam öncesi inançlara kayma olayı Sovyet iktidarını ve Müslüman liderleri aynı anda endişelere sevk etmiştir. Sovyetler için tehlike kesindir. Hiyerarşik düzene konmuş, disipline sokulmuş, yasal kontrol altına alınmış bir kilise yerine, her türlü kontrolden kaçan, anarşik ve kitleler üzerindeki tesiri tartışmasız ruhani gösterilerle karşılaşmışlardır. Dini liderlerin kontrolünde olan toplumsal hareketler Sovyetler için yine tehlike arz etmektedir. Dini liderler için ise insanların dinin özünden uzaklaştırılması ve yanlış inanışların toplumda yaygınlaşması, dinin safiyetinin bozulması, ruhuna ve özüne ters düşen bir durumdur. Bazı emarelerden anlaşıldığına göre dinî idarelerin sapık inançlara karşı tavır koyma olayını önlemek için birkaç yıldan beri gayret sarf ettiklerini göstermektedir. Aynı idareler diğer taraftan rejimin desteklediği inançsızlık kampanyasına karşı mücadele etmektedirler. Sovyet basınından anlaşıldığına göre son yıllarda “resmî olmayan İslam” yetenezsiz “mollalar” ve “Şamanlar”dan başka bir de “tarikatlar” tarafından temsil edilmeye başlamıştır. Sovyet kanunlarıyla yasaklanmış olmasına rağmen birkaç yıldan beri beklenmedik bir gelişme göstermektedir. Süfi tarikatlar en çok Çeçen ülkesinde ve Dağıstan’da faaliyette bulunmaktadır. Çeşitleri artmış ve tesirleri fazlaşmıştır. Çoğu eski “Nakşibendî” yolunu izlemektedirler. “Kunta-Hoca, Bammatt Hoca, Battal Hoca” gibi isimler gittikçe daha fazla tanınır olmaktadır. Bir gazete haberine göre sözkonusu tarikatların üyeleri bazen yöneticilerin müdahalesinden çekinmeden halka açık zikir seansları düzenlemekte, müzik ve sema gösterileri yapmaktadırlar.²²²

4. Dinî Uygulama

Yetmiş yıldan beri yürütülen idari ve polisiye tedbirleri yahut “bilimsel” (!) gayretlerin sonucunda İslam dininden geriye çok az şey kalmıştır.

** Bu mollaların çoğu amelsizdir. Cenazesi bulunan bir dostumuza yaptığımız taziye ziyaretinde teşyi için gelen mollanın ağzı içki kokuyordu. (M.Y.) “Qusar-Nisan 1994”.

221 Zbigniev Brzezinski, Büyük Çöküş, s. 108-110, Ankara, 1997.

222 Bennigsen-Lemercier, Step’de Ezan Sesleri, s. 244-245.

Dindarlar için zaruri olan beş temel vazifenin hiçbirine artık gereği kadar değer verilmemektedir.

Zekât yasaklanmıştır. Zekât, dinî yerlerin muhafazası için basit te-berrular şeklinde yürütülmektedir. Hac farızasının ifası hudutların ka-panmasıyla 1920'den sonra imkânsız hale gelmiştir. 1945'de resmen yeniden ihdas edilmiş ve öylece kalmıştır. Buna rağmen ferdî yolculuk-lara izin verilmemekte, hacca otoritelerin izniyle gruplar hâlinde gidil-mektedir. Her yıl dinî yönetimlerin seçtikleri 20 yahut 30 kişi Arabis-tan'a gider. Böylece 1945'ten son zamanlara kadar (1989 öncesi) bir-kaç yüz Müslüman Sovyet vatandaşının hacca gidebildiği söylenebilir. Bunlar Arapça bilenler arasından seçilmekte ve Sovyetler Birliği'nde İslam dininin gelenek ve görenekleriyle birlikte yaşadığını ispat ede-cek kişiler olmalarına dikkat edilmektedir.

Ramazana orucu hiçbir devirde yasaklanmamıştır. Ancak karşılaşıl-ması tabii olan bazı engeller sonucu halk oruç tutamaz hâle gelmekte ve özellikle sıkı çalışma şartlarının bulunduğu işyerlerinde bu görevi yerine getirememektedir.* Aslında Rusya'da anti-din propagandası en ileri seviyeye Ramazan ayında ulaşmaktadır. Bu resmî ağız, oruca; "Bar-bar geleneği, çirkin ve reaksiyoner; işçileri sosyalizmin yüceltilmesinde etkin rol almaktan alıkoyan..." slogan sözleriyle hücum etmektedir. Ramazan ayına karşı girişilen şiddetli hücumların sonuçları az çok gö-rülmekte, büyük şehirlerde dinî otoriteler Ramazan ayının sadece 1-15'i arasında oruç tutmayı halka tavsiye etmektedirler.

Dindarların beş vakit namaza karşı ne tavır takındıklarını bilmek zordur.** Sovyet basını bu konuya eski tarihlerde temas ediyordu. Bir tek İlah bulunduğu ve Hz. Muhammed'in (sallallâhu aleyhi ve sell-em) O'nun elçisi olduğuna dair mü'minlerin "şehadet"de bulunmaları-na gelince, kalbin sessizliği içinde, yerine getirilmesi gerekli olan bu göreve, Sovyet-Bolşevik otoritelerinin karışabildiklerini sanmıyoruz!

Cuma günü ve cuma namazına gelince, bu konuda yabancı müşa-hitlerin anlattıkları ve Sovyet basınının yazdıkları birbirini tutmamak-tadır. Anlaşıldığına göre, cuma namazı özellikle Orta Asya'da büyük bir dindar kalabalığını çekmektedir. Ancak bu kimselerin çoğu altmış

* 1994 Ramazan'ında Azerbaycan'ın Qusar şehrinde bulunduğumuz süre zarfında halkın çok büyük bir çoğunluğunun hiç oruç tutmadığı gözlenmiştir.

** Beş vakit namaz için de gözlemlerimiz aynı olmuştur. Yeni başlayan dinî eğitimle bu konuda da müspet gelişmelere rastlanmaktadır. Dağıstan ve Çeçenistan halkı namaz konusunda gencler olarak daha titiz davranmaktadır.

yaşın üzerinde ve toplumun en fakir tabakalarına mensup kişilerdir. Buna karşılık büyük İslam bayramları henüz ihtişamlı gösterilerdir. Mesela 1953'ün Ramazan Bayramı'nda Moskova camii ve avlusu yabancılarla birlikte 7000 kişiye varan kalabalığı içine almaya kâfi gelmemiştir. Bayram namazı kılan Müslümanların içinde gençler önemli bir yer tutmaktadır. Basının verdiği bilgiye göre 1963'de Hz. Ali'nin (radiyallâhu anh) oğlu İmam Hüseyin'in şehit edildiği 10 Muharrem tarihini anmak ve "Aşure Töreni" yapmak isteyen 500 Şîî Azeri Türkü, Aşkabad'da şehir mezarlığında toplanmıştır. 1959 rakamlarına göre Aşkabad'ın bütün Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgenin nüfusu 12.800 kişidir. Aşure törenine katılamayan kadın ve çocuklar bu rakamın dışında kaldığına göre, törene iştirak oldukça kalabalık sayıdadır.

İslam; şehirlerde, ibadetin hiçbir şekline yaklaşılmadığı, artık "geçmişin malı" olma durumuna gelmiştir. Dinin sadece milliyeti ilgilendiren kısımları bugün ayakta durmakta olup, dine bu hâliyle saygı gösterilmektedir. Lakin genç aydının hayat görüşü aşırı derecede "bilimsel"dir. Bu görüşün içinde herhangi bir dinin emirlerini ifa lüzumsuz ve hatta tehlikelidir.²²³

5. Dinî Duygunun Seviyesi

Eski Sovyetler Birliği'nde Müslümanlar; sömürge iskelet çerçevesine indirgenmiş resmî bir "İslami" teşkilat, yani dinî ibadetlerini yerine getirebilmek için oluşturulmuş -sahte din adamlarından müteşekkil bir cemaat ile yarım asırlık bir süre ve tedrici olarak iki misline çıkarılmış bir idari ve polisiye baskı kampanyasına katlanmak zorunda kalmıştır.²²⁴ Bu baskıların sonucunda acaba dinî duygunun seviyesi ne durumdadır? Bu hususta biz sadece tezimizi ilgilendiren bölümüne dikkatleri çekmeye çalışacağız.

İslam inancının Orta Asya'ya nisbetle daha sağlam kaldığı Kuzey Kafkasya'da I.A.Makatov'un çalıştığı Dağıstan Eğitim Enstitüsü'nün sosyoloji laboratuvarı tarafından 1960-1965'de yapılan bir ankete göre Müslümanlar beş gruba ayrılmaktadır:

a. İnanmış Müslümanlar: Bunlar Arapçayı bilmekte Kur'an okuyabilmekte, talim edilen bütün nasslara riayet etmekte, Ramazan orucunu tutmakta ve inançlarını aktif bir şekilde yaymaktadırlar.

223 Bennigsen-Lemercier, Step'de Ezan Selsri, s. 241-244.

224 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 68.

b. Kör Müslümanlar (Sovyet rejimine göre): Bunlar dinî talimatları titiz bir şekilde yerine getirmektedir, fakat naslar hakkında ancak sınırlı bir bilgiye sahiptirler. Bunlar Kur'an'ı okumakta, fakat anlamakta ve inançlarını aktif olarak yaymamaktadır.

c. İlimli Müslümanlar: Bunlar ilahiyatla ilgilenmemekte, ibadet ve gelenekleri yerine getirmemektedir.

d. “Gelenek veya alışkanlık icabı” Müslümanlar: Bunlar, dinî ve millî bir toplumun arasına karışmış olmaktan dolayı dinî ibadet ve geleneklere riayet etmektedir.

e. Müteredditler: Bunlar da dinden uzaklaşmışlardır, fakat onun bazı izlerini muhafaza etmektedirler. Nitekim bu gruba giren kimselerin % 35'i Allah'a, % 15'i de kadere inanmaktadır.

I. A. Makatov'a göre bunlardan ilk iki grup bütün Kuzey Kafkasya Müslümanlarının % 48.2'sini, üçüncü grup (ılımlı Müslümanlar) % 22'sini, dördüncü grup gelenek icabı Müslümanlar % 16.2'sini, müteredditler de % 13.6'sını teşkil etmektedir.

1971'de Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nin kırsal bölgelerinde yapılan bir diğer ankete göre; Müslümanlar üç sınıftan oluşmuştur: İnanmış Müslüman % 39.3, geleneksel Müslümanlar % 5.47, başka sebeplerden dolayı Müslüman olanlar % 6.18'dir. 45 yaşına kadar olan kimseler arasında, inanmış Müslümanlar % 40,8'i, 55 ve daha yukarı yaştakiler arasında da % 50'yi teşkil etmektedir.

Yine Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde 1973'te yapılan daha genel bir anket şu durumu ortaya koymaktadır. Cumhuriyette yaşayan Ruslar'ın % 11,9'u, Çeçenlerin % 52,9'u, İnguşların % 43'ü, diğer milletlere mensup halkların ise % 16,9'u Müslümandır. Dinsizler ise Rusların % 69'unu, Çeçenlerin % 21,5'ini, İnguşların da % 29,8'ini oluşturur. Geri kalan oranlar ise diğer dinlerin mensuplarını oluşturuyordu.

Aynı şekilde yeni sosyolojik anketlerle Sovyet Müslümanlarının dinî ibadet ve geleneklere riayet durumu da İslamın beş temel şartının yerine getirilmesi şu şekildedir:

(1) **Zekât:** Sovyet kanunu tarafından kesinlikle yasaklanmıştır. Çünkü teorik olarak Komünist rejimde artık hiçbir fakir yoktur. Zekâtın yerini “sadaka” almıştır.

(2) **Hacc:** Hacca gitmek Müslümanların ekseriyeti için imkânsızdır.

Genellikle dört dini başkanlığın ileri gelenlerinden oluşan 30–60 arasında kişi, her yıl kutsal topraklara gitmektedir. Hacc'ın yerini dinî başkanlığın kontrolü dışında bulunan mahallî kutsal yerlere yapılan sayısız ziyaretler almıştır (Mesela: “Pir”ler gibi.)

(3) **Oruç:** Ramazan orucu resmen asla yasak edilememiştir. Fakat din aleyhtarı propaganda “anti-sosyal” olarak değerlendirdiği oruca karşı özel bir şiddet göstererek ateş püskürmektedir. Halkın nisbeten önemli bir kesimi (% 40-60 arası) ya tamamen ya da kısmen Ramazan orucunu tutmaktadır. Gayri müslimler hatta dinsizler bile “millî bir gelenek” olarak değerlendirdikleri orucu tutmaktadır.

(4) **Namaz:** Günde beş vakit namaz da Sovyet yerasınca yasaklanmamaktadır. Fakat ajitpropların “katı, eski ve antisosyal” bir gelenek olarak değerlendirdikleri namaza sistemli bir şekilde hücum edilmektedir. Namaz, kırsal kesimlerde halkın önemli bir kısmı tarafından (% 20-40 arası) kılınmakta, fakat şehirlerde yok olmaya yüz tutmaktadır.

(5) **Kelime-i şahadet:** Her türlü sosyolojik araştırmanın dışında kalmaktadır (Kendisiyle görüşüp konuştuğumuz birçok insan özellikle yaş 45'in altındadır. Abdesti, gusulü dahi bilmediklerini, ilk defa duyduklarını söylemişlerdir).

Camide cuma namazına çok miktarda Müslüman katılmaktadır; fakat ibadete açık camilerin sayılarının azlığı sebebiyle bu husus din duygusunun tekrar canlandığının bir işareti olarak kabul edilmemelidir.

Buna karşılık halkın çoğunluğu tarafından daima kutlanmakta olan büyük dinî bayramlara müslim ve gayri müslimlerden oluşan çok büyük kalabalıklar iştirak etmektedir. Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Hz. Peygamber'in doğum yıl dönümü olan mevlid kandilinin ve Azerbaycan'da, İmam Hüseyin'in şehit edilmesinin hatırasına Şiîlerce kutlanan Aşure Bayramı'nın durumu böyledir.

Sovyet gözlemcilerinin tespitlerine göre büyük dinî bayramların Müslümanların büyük çoğunluğu ve resmî dinsizler de dâhil gayrimüslümlerin önemli bir kısmı için dinî olduğu kadar millî bir anlamı vardır.

Sünnet, dinî nikâh, cenaze törenleri sırf Müslümanlara ait olan mezarlıklarda yapılırdı. Bu törenler, Komünist Partisi üyelerinin ana-babaları da dâhil olmak üzere bütün halk tarafından yerine getirilmektedir.

Anlaşılan o ki Sovyet Müslüman toplumunun bütün tabakaları, hayatın toplumsal ve özel tezahüratı içinde dini muhafaza etmek

istemektedir.²²⁵ Şimdilik sembolik olan bu hayat tarzı, geleceğin ümit tomurcuğudur.

Dinin ekonomik ve sosyal temellerini ebediyen yıkılmış olduğunu iddia eden bir rejimin uygulamaya konmasından yetmiş yıl sonra, İslam'ın çeşitli gelenek ve uygulamaları hâlâ varlığını sürdürmektedir. Bu gelenek ve görenekler ve de uygulamalar itikadı sağlam olsun veya olmasın Müslümanların gözünde, onların millî hayat tarzlarının temelini oluşturmaktadır. Bunlara İslam öncesi ve İslamla birlikte kutsiyet kazanan ve bugün de “Müslüman hayat tarzının bir parçasını oluşturan sayısız toplumsal geleneği de ilave etmek gerekir. Büyüklere saygı, cinsî ahlaka sıkı bağlılık, kanaatkârlık, küçük yaşta kızları evlendirmek, başlık, poligami vs. gibi. Bunların varlığının devam etmesi sûfi tarikatların sürekli ve sistemli faaliyetleri sayesinde mümkün olmuştur.²²⁶

Günümüz Kafkasya'sında İslami hayat bunca badirelerden geçtikten sonra sadece, “Müslümanız” demeden ibaret hâle gelmiştir. Azerbaycan'da bulunduğumuz (1993-1994 eğitim öğretim döneminde) yaptığımız gözlemlerimize göre gençler ve orta yaşlılar arasında ve yaşları 60-65'in altında olan kimselerin abdest, gusül, namaz, oruçla hiç alakası kalmamıştır. İslam sadece kavram olarak yaşamaktadır. Kur'an okumasını bilmemektedir. İçki mubah hâldedir. İçmeyen yok denecek kadar azdır. Mağazalarda ve büfelerde içki ve türevleri, yabancı sigaralar ve az miktarda çikolata vb. basit şeyler satılmaktadır. Yine özellikle gençler arasında köşe bucak esrar vb. çekip nara atanlara rastlanmaktadır. Cuma namazı birçok taşralarda kılınmamakta, kılanların ise yaşı 60'ın üzerindedir. Halktaki ve gençlerdeki bu sahipsizlik oldukça düşündürücüdür. Cenazelerde cenaze namazına çok büyük katılım olmasına rağmen cenaze namazını kılan insan sayısı çoğu zaman bir molla, iki de aksakaldır, yani köyün veya beldenin yaşlısı. Onlarda bile haram-helal hassasiyeti kalmamıştır. Bilgileri de aslında yetersizdir. Sureleri yanlış okumaktadırlar. Kur'an okuma da tecvid, kaide, usul bulunmamaktadır. Okunan şeyin Kur'an olduğu çok dikkatle dinlenebilirse ancak anlaşılabilir. Mollalık bir geçim kaynağı hâline gelmiştir ve yerinde halkın iflahını kesecek derecede para vb. ile din hizmetleri görülmektedir. Genel olarak halk, mollalardaki bu olumsuz örnekleri gördükleri ve eskiden beri gelen din aleyhtarı kampanyaların etkisinde

225 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 69-75.

226 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 75-76.

sevimsizleşmiş, ancak cenazelerde hatırlanır hâle gelmişlerdir. Helal ve haram mefhumu ortadan kalkmış, hırsızlık oldukça yaygınlaşmıştır. Son senelerde hızlı enflasyon, harp, özelleştirmenin tam olarak gerçekleşmemesi, sınırların eski Sovyetler Birliği'ne göre daha da daralması gelir dağılımındaki dengesizlik halkı oldukça fakirleştirmiş, her türlü geçimlerini devlet sırtından yapan ve özel teşebbüse alışık olmayan bu insanlar, birtakım gayrimeşru kazanç yollarına itilmişlerdir. Faizcilik, rüşvet alabildiğine yayılmıştır. Bu o kadar ileridir ki adeta rüşvetsiz bir kazanç düşünülememektedir. Her ne kadar adı "hürmet" de olsa!

Bu bozuk ekonominin yan tesiri olarak da ahlak düşüklüğü ve fuhuş yaygınlaşmıştır.²²⁷ Erkeklerinin tahmini olarak % 90'ı ayık gezmeyen bir toplumda aile bağları ve eşler arasındaki sadakat oldukça zayıflamıştır. Büyük şehirlerde bile alenî fuhşa davetler, telefonlarla rahatsız etme ve edilmeler, âdiyattan sayılır hale gelmiştir.

6. Çare ve Çözüm Yolları

70 Yıl süren ateist baskı, propaganda ve eğitimin toplum hayatında meydana getirdiği sosyal, psikolojik, sosyo-psikolojik, dinî, ahlaki ve siyasi sonuçlarının ciddi bir şekilde incelenmesi lazımdır.

Bu ülkelerde İslam adına yapılması gereken şey Hz. Peygamberin (sallallâhu aleyhi ve sellem) Mekke devrindeki gibi irşat metodu ve irşat konularına öncelik vererek, Allah'ın varlığı-birliği, iman ve imanın lüzumu, tevhid, dinî, millî, siyasi, içtimai birlik, faydaları ve lüzumu önemle ve sabırla anlatılmalıdır.

Bazı İslam ülkelerinin bu ülkelerde, özellikle de Azerbaycan'da yaptıkları gibi irşat çalışmasına öncelikle mezhep eğitimi, mezhep şuuru-nun yükseltilmesinden başlamaları, bu insanlar tarafından İslam'ın toptan reddine sebep olabilir. Onun için burada uygulanacak irşat metodu mevzuunda bir birlik içinde olunması lazımdır. Oradaki ruhanî idarenin yetkilileri de bu hassasiyete uymaları ve mezhebî faaliyetlerden kaçınmaları gerekmektedir. Öncelikle iman esasları, Allah'ın rahmet ve merhameti, affı ele alınmalıdır. Azerbaycan'da bu farklı irşat metodları, çeşitli mezhebi farklılıklar, halkta şaşkınlık meydana getirmektedir. Bunların hangisinin Müslümanlık olduğu sorusunu sormaktadırlar.

227 Özsoy, a.g.c., s. 345.

Kaldı ki burada Hristiyanlar (Ortodoks, Molokan, Katolik, Lüteryan vb.) Yahudiler (Avrupa ve Dağ Yahudileri), Ateşperestler, Bahâîler, Hint dinleri, Reşna-Rama-Kirişna ve ateistler faaliyet hâlinde-dirler. En azından bunlara karşı İslam'ın birlik dini olduğunu, aynı ki-taba, aynı peygambere dayandığı esastan hareket edilmelidir. Ma-alesef ruhani, idare dâhil, Azerbaycan dışından gelenlerde böyle bir birliktelik ve bir hassasiyete rastlamak oldukça zordur.²²⁸

Dağıstan'da ise halk; Galasnost ve Perestroika ile birlikte Sovyet okullarında yetmiş yıldan beri devlet eliyle uygulanan ateist eğitim ve din karşıtı propagandanın kalkmış olmasından memnundur. İstisnasız bütün dinlerin kara büyü ya da hurafe olarak nitelendirildiği bir dönemden sonra yeni bir devir başlamıştır. Orta dereceli okullarda, üniversitelerde ve toplumun diğer kesimlerinde Dağıstanlı gençler arasında dine karşı büyük bir ilgi görülmektedir. Bu insanların Türkiye Türklerine karşı da büyük sempaticileri ve beklentileri vardır. Türk halkı tarihî ve irkî bağları bulunan bu insanların ilgi ve beklentilerini karşılıksız bırakmamalıdır. Ancak Arap veya İranlıların da bu bölgede siyasi emelleri olduğu ve bu uğurda faaliyette buldukları gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü uzunca bir dönem dinî sarsıntı geçiren bu insanlar âdetta tutunacak bir dal aramaktadır.²²⁹ Mesela İslamî Hareket lideri Dr. Saidov, ed-Da've dergisine verdiği bir mülakatta şu talepleri dile getirmektedir: “Şekil ve öz olarak İslamiyet'e yöneliyoruz. Bu sebeple Dağıstan'da İslam merkezleri ve Sovyetlerin yıktığı camilerin yeniden inşa edilmesini istiyoruz. İnsanlarımızın dinin hakikatini öğrenebilmeleri için din bilginleri gönderilmesini istiyoruz.”²³⁰ Dinî eğitim-öğretim hizmetleri için gönderilecek Türk din adamlarına, dindeki “tedricilik” prensibini uygulamaları özellikle hatırlatılmalıdır.²³¹

228 Sczgin, a.g. tebliğ.

229 M. Kâzım Gülçür, 1917'den Günümüze Dağıstan'da Dini Eğitim ve Öğretim, s. 119-120, Doktora Tezi, Basılmadı, Konya, 1996.

230 Mustafa Abdülğaffar, “Dr. Saidov'la Yapılan Söyleşi”, ed-Da've, sy. 1472, 9 Mart 1995.

231 Gülçür, a.g.c., s. 120.

E. Kafkasya'da İslam Mezhepleri

Kafkasya bölgesinde İslami mezhepler, mezhep olarak organize olmadıkları gibi İslami kimliklerini dahi kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Tarihî kökleri itibariyle bölgede Şîilik akımı ağırlıktadır, ama çarlık dönemiyle birlikte 200 yıllık bir esaret dönemi yaşayan Kafkasya Müslümanlığında Şîilik de Sünnîlik de kalmamıştır. Azerbaycan gibi İran tesirinde kalan bölgelerde sistem tarafından sadece iç kargaşaya zemin hazırlamak için bazı yönleri ile Sünnî-Şîî ayrışması diri tutulmaya çalışılmıştır. Sovyet Komünistleri tarafından yapılan anketlerde özellikle Şîî-Sünnî kavramları gündemde tutulmuştur. Bunca çabalara rağmen Sünnîler de Şîîler de ortak düşman Komünistlere karşı tek vücut olmuşlar, İslam ve Müslüman kimliğini korumuşlardır.

Azerbaycan'ın dinî durumunu gösteren birtakım istatistikî bilgiler vardır. Son tahminlere göre halkın % 70-75'i Şîî, % 25-30'u Sünnî ve Hanefî mezhebindedir. Çok az sayıda Hz. Ali'yi ilah kabul eden Sebeiyelerle Bahaîler mevcuttur. 1970'lerde Azeri Türklerinin 2.700.000 ile Tatarların 5 bininin Şîî; Azeri Türklerinin 1.000.000'unun, Dağıstanlıların 177 bininin, Tatarların 32 bininin ve Kürtlerin 5 bininin Sünnî oldukları tahmin edilmektedir. Bugün Azerbaycan'da Şîilik İran'a komşu olan bütün bölgelerinde (Zengilan, Cebrail, Fuzuli, İsmaili, Astrahan, Salyan, Lenkeran, Astara, Yardımlı)'da yaygındır. Şîilik bunun dışında Bakû şehrinde Gence, Gökçay, Kazak, Tovuz, Agdam, Berde ve kuzeyinde Quba şehirlerinde de mevcuttur.²³²

Azerbaycan'daki Şîiliğin, 1928 yılından sonra Irak ve İran'daki büyük dinî merkezlerle olan alakası tamamen kesilmiştir. Hiyerarşik bir kuruluşa bağlı olan Şîilik, merkeze bağlı olmayan Sünnîliğe nazaran dış baskıdan daha çok etkilenmiştir. Bugün İran'daki Ayetullahların muadili olabilecek herhangi bir dinî lider yoktur. 1917 İhtilali'nden sonra

232 Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, s. 127.

Sünnîlerle Şîîler arasında kendine göre bir ateşkes sağlanmış ve işbirliğine gidilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Şîîliğin Caferilik akımını beşinci mezhep olarak kabul etme eğilimleri kuvvet kazanmıştır; fakat Sünnîlerin çoğunlukta olduğu Kuzey Azerbaycan'da Sünnîlerle Şîîler arasında sürtüşme sezilmektedir.* Aralarında evlilik pek olmamaktadır. Şîî, Sünnî'ye genellikle kız vermektedir. Ali, Hüseyin, iki akım arasındaki farklılık Şîîlerin bilhassa kendilerine has isimler alması ile (Mesela Hasan, Zeynel, Cafer, Sadık ve Rıza vs.) su yüzüne çıkmaktadır.²³³

Azerbaycan'ın dışında Nahçıvan'da, Güney Azerbaycan'da da Şîî Müslüman Azeri Türkleri bulunmaktadır. Ayrıca Gürcistan'da Türklerin yaşadığı bölgelerde Şîî olduğunu bilmeyen Aleviler vardır. Azerbaycan'ın İstanbul Başkonsolosu Abbas Hacaloğlu'nun verdiği malumata göre Gürcistan'ın Azerbaycan'a yakın bölgelerinde çoğunluğu Sünnî olmasına rağmen, yaşayan Sünnî Aleviler bulunmaktadır. Meselenin esas dikkati çeken tarafı burada yaşayan Sünnîlerin önderinin Alevi Seyyid Nigârî'nin olmasıdır. Seyyid Nigari'nin cereyanı bugün burada gömülü bulunmaktadır. Burada yaşayan akli başında hiçbir Alevinin içinde düşmanlık bulunmamaktadır. Alevî-Sünnî kardeşliğinin eşsiz örneğini Abbas Hacaloğlu şu cümlelerle özetlemektedir: "Sünnî olmasına rağmen Seyyit Nigari'ye ait Alevi deyişlerini dilinden düşürmeyen 5 vakit namazlı anam büyüttü beni. Komünist dönemde yıkılan veya kapatılan camilerin yerine tekkeler, cami rolünü oynamaya başlar. Orada namaz kılınır, dinî törenler orada yapılır."²³⁴

Eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslümanların dinî hayatını inceleyen Fransız araştırmacı Sosyolog H. C. d'Encausse, "Sovyetlerde Müslümanlar" adlı eserinde şu tespitlere yer vermektedir:

Sovyet Müslümanlarının çoğunluğu Sünnî mezhebine bağlıdır. Bunun yanında Şîî mezhebinden de olanlar vardır. Bu da kendi arasında çeşitli kollara ayrılmaktadır. Çok az sayıda da hak mezhepler dışında başka mezheplere bağlı olanlar da vardır.²³⁵ Sovyet Sünnîleri

* Özellikle Sünnî Leczilerle Şîî Azerîler arasında bu oldukça aleniyet arz etmektedir. Azerbaycan'da bulunduğumuz bir yıla yakın süreçte bunun canlı şahitliğini yaptık. Hatta bu konuda birlik ve beraberliği konu edinen bir makalemiz "Kızıl Qusar" gazetesinin 29 Nisan 1994 tarihli nüshasında yayınlanmıştır. Bu yazı yayımlandığında ciddi bir yankı uyandırmıştı.

233 Devlet, a.g.c., s. 129.

234 Aksiyon, sy. 24, İstanbul, 1995.

235 Hélène Carrare d'Encausse, Sovyetlerde Müslümanlar, s. 21, İstanbul, 1992.

ikiye ayrılmaktadır; ekseriyeti Hanefidir (İmam Ebû Hanife'nin mezhebi, H. 80-150). Dağıstan'da ise Şafiler (İmam Şafi'nin mezhebine mensup olanlar, H. 150-204) çoğunluktadır. Bir de Şiîler vardır. Şiîlerin çoğunluğu ise 12 imamcı Şiî anlayışına bağlıdır, ancak Ağa Han vb.nin otoritesini kabul eden Şiîler de bulunmaktadır.²³⁶

“...Katolik veya Ortodoks olduklarını vurgulayan Hristiyanların aksine (Katolik olduğunu hemen söylemeyen bir Litvanyalı düşünebilir misiniz?) Sovyet Müslümanları asla ne Sünnî ne de Şiî olduklarını söylüyorlardı. Bu cümlenin taşıdığı anlama dikkatinizi çekmek isterim. Evet, SSCB'de İslam; değişik mezhepler yığını değil, her şeyden önce bir ümmetti. İster hak mezheplerden olsun, ister diğerlerinden Müslüman olduğunu söyleyen herkes ümmetin bir üyesiydi. Bu ortak ümmet anlayışında birleşme en azından SSCB'de Hristiyan mezheplerinin dağınıklığının ve Hristiyanların mezhepleriyle olan daha kişisel ilişkilerinin tamamıyla zıddıydı.”²³⁷

Sünnîler Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinde Şeki, Zaqatala, Qah, Quba, Qusar, Haçmaz, Hudat Şemahı da hâkimdir. Bu bölgede yaşayan Türklerin üçte ikisi Sünnî-Hanefi'dir. Karaçay-Balkar Türkleri, Abazalar, Acaralar, Müslüman Gürcülerin hepsi Sünnî ve Hanefi mezhebindedir. Demografik yapı bakımından oldukça karışık olan Dağıstan Müslümanlarının hemen hepsi Sünnî ve Şafi mezhebindedir. Çeçen-İnguş Müslümanları da Sünnî ve Şafidirler.

Azerbaycan'da bulunduğumuz süre içinde temasta bulunduğumuz kimselerden Sünnî olanlar, bizden Şafii İlmihali istemişlerdi. Aslına bakılırsa ne Sünnîlerin ne de Şiîlerin dinin amelî yönüne dair bildikleri pek fazla bir şey yoktur. Biz din derslerinde Hanefi fıkına göre abdest, gusül ve namaz mevzularını öğretiyorduk. Halk ayrıntıları bilmedi için Şiî olanlar bile bir Sünnî gibi amel ediyor ve bunları hiç yadırgamıyordu. Bakû, Sumqayıt ve civarında Şiî bölgelerinde “Seyyidlik” geleneği hâlâ sürmektedir. Sumqayıt şehrinde bindiğimiz bir ticari taksinin şoförü bize kendi Seyyidlerinden olduğunu söylediği bir fotoğrafı gösterdi. Bu fotoğrafı arabanın içinde görebileceği bir yere koymuştu. Bize gerçek dışı gibi gelse bile resimde gördüğüm şahıs, -Siret kitaplarında anlatılan şekliyle- Peygamber Efendimizin Şemali Şerifi'ne çok benziyordu. Bu manada birçok seyyide rastlamak mümkündür.

236 d'Encausse, a.g.c., s. 98.

237 d'Encausse, a.g.c., s. 22.

Quba şehrinde bulunan dört camiden üçünde Şîî geleneklerine göre ibadet edilmekte, ezan okumaktadır. Sadece Cuma Mescidi Türkiye'den resmî olarak gönderilen bir din görevlisi tarafından idare edilmektedir. Bakû'de son birkaç yıl içinde Şîîlerin kontrolünde birçok cami ibadete açılmış olup camilerin din görevlileri ise İran tarafından gönderilen mollalar olmuştur. Bu camilerden bazıları medrese gibi kullanılmaktadır. Buralarda Kur'an-ı Kerim, akaid ilimleri, Arapça fen ilimlerinden bazıları okutulmaktadır. Bu Şîî mescitleri -kendisi de bir Şîî olan- Şeyh'ül-İslam Allahşükür Paşazade'nin de desteğini görmektedir.* N. Kemal Zeybek'in anlattıklarına göre ise 700 tane Azeri talebe İran'ın Kum kentinde mollalık eğitimi görmektedir. Genel olarak yas törenleri, ağıtlar, zincire vurulmalar gibi bazı Şîî geleneklerinin yeniden canlandığını görmekteyiz. İran, özellikle Şîîliğin dirilmesi ve Türkiye'ye duyulan sevgi ve ilgiyi azaltmak için var gücüyle çalışmaktadır.

Kafkasya bölgesinde yaşayan gerek Şîî ve gerekse Sünnî Müslümanların bağlı buldukları müftülükler vardır. Bunlardan Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Sünnîlerinin bağlı bulunduğu Mahaçkale'nin güneyinde bulunan Mohaçkale'ye 40 km uzaklıktaki Buynaksk Müftülüğüdür. Diğeri ise hem Sünnî, hem de Şîîlere hitabeden Bakû Müftülüğüdür. Bu müftülükler Sovyet döneminde İslamiyet'in iki büyük kolu arasında bir bölünmenin değil aksine birliğin ve bağlılığın bir işaretidir. Bunlar, sair dinlerin Moskova Patrikliği benzeri yetkilileri gibi dinî sahada Sovyet iktidarının muhatabları iken aynı zamanda Müslümanların dinî hayatlarını düzenlemekle görevlidirler.²³⁸ Bugün de bu müftülükler aynı statüsünü korumaktadır. Bu makamlar Sovyet döneminde İslami gerekleri, modern hayatın ihtiyaçlarına uydurarak, dinî uygulamaları kolaylaştırmak, İslam'ı Sovyet ideolojisiyle bağdaştırarak, İslam'a dünyevi bir muhteva kazandırmayı kendilerine bir görev bilmişlerdir.²³⁹

* Bakû-İçerişehir de ziyaret ettiğimiz bir Şîî mescidinde kutuların içine doldurulmuş yüzlerce, Kerbelâ toprağından olduğu söylenen kibrit kutusu büyüklüğünde kırmızı taşlar vardı. Bu taşlara, bir el havlusu büyüklüğündeki sergilerin üzerine konarak secde edildiğini anlattılar. Taşların üzerinde İran Bayrağı figürü vardı. Taşların nereden getirildiğini sorduğumuzda İran'dan getirildiğini söylediler.

238 d'Encausse, a.g.c., s. 21-24.

239 d'Encausse, a.g.c., s. 25.

F. Kafkasya'da Başlıca Tarikatlar

Sovyet rejiminin yer yer gizliden gizliye, çeşitli entrikalarla bazen de aleni olarak en acımasız yöntemler tatbik ederek sindirdiği Müslüman halklar, onların tanklarının giremediği, süvarilerinin tırmanamadığı yalçın Kafkas Dağlarının sinesine sığınarak Müslümanlıklarını sürdürmeye çalışmışlardı. Şehirlerde ise polis, sürgün, hapis ve en ağır işlerde ölesiye çalıştırma pahasına Müslüman kimliğini görünüşte silmiş, yok etmiş olsa da kalp ve vicdanın derinliklerine nüfuz edememişti. Çalışmamızın başlarında da zikrettiğimiz gibi dine ve dinî mukaddeslere yapılan baskılar neticesinde mabedlerin fonksiyonlarını tam olarak yerine getirememeleri karşısında; “Müslümanlar tasavvufi tarikatlara, Hristiyanlar da radikal mezheplere yönelmişlerdir. Bu dinî olgu, siyasi partiye üye olmaya benzeyen sosyo-politik bir olgu hâline gelmişti. Mesela İslam, Kafkasya'da daha değişik şekillere girmiştir. Vefat etmiş ya da hayal ürünü veya efsane şeyhlere inanç, bu bölgede Müslüman topluluğu dış etkilerden soyutlamaya yaramıştır.

Kafkasya'da camideki İslam'ın dışında halkın tuttuğu bir İslam anlayışı vardır ki bu da tarikatlardır. Sovyet araştırmacıları, bu İslam'ın farkındadır. Tasavvufi yollar yani tarikatlar, Komünist Partiye meydan okuyabilen katı bir disiplinle hiyerarşik olarak yapılandırılmış organizasyonlardır. Bundan dolayı Komünistler “tasavvufu ilgisi olan ve kendilerini kaygılandıran her türlü teşkilatlı veya teşkilatsız bütün mistik akımları “Şamanizm” diye nitelendiriyorlardı. Modern tıptan ümidini kesmiş, bilhassa kısır kadınlar vs. gibi birçok kişiyi ilaçlarıyla cezbeden yarı büyücü, yarı halk hekimi Şamanlar şu anda bile köylerde itibar görmektedir. Gerçekten kısırlık Müslüman toplumlarda ciddi bir felaket olarak görülmekte tedavisi için de tıbbilikten ziyade harikulade kudreti olduğuna inanılan ilaçlarda şifa aranmaktadır, ama gerek “Şaman” teriminin, gerekse de büyü suçlamalarının arkasında bambaşka bir gerçek gizlidir. Aslında Şamanların karikatürize edilmeye çalışılmasının ardında yatan gerçek, Sovyet kaynaklarınca da varlığı doğrulanmış olan süfi

tarikatlarının hayatlarını idame ettiriyor olmalarıdır. İki önemli tarihin bulunduğuna işaret etmektedir: Nakşibendî ve Kadiri.²⁴⁰ Benignsen Lemercier'e göre; bu iki tarikat Sovyet İslamına egemendir. Bunlardan biri, 14. yüzyılın sonunda Buhara'da kurulmuş, 18. yüzyılın sonunda Kuzey Kafkasya'ya girmiş olan Nakşibendiyye tarikatı, diğeri ise 12. yüzyıl da Bağdat'da kurulmuş ve 19. yüzyılın sonunda Kafkasya'ya girmiş olan Kadiriyye tarikatıdır. Her iki tarikat da Kafkasya'da, Orta Volga'da ve Orta Asya'daki Rus istilasına karşı uzun direniş ve cihat geleneğine sahiptir.

18. yüzyılda İmam Mansur, 19. yüzyılda Şeyh Şamil, 1920-1921'de Dağıstan'daki son büyük isyanı yöneten Gotso'lu İmam Necmeddin ve Şeyh Uzun Hacı ki her ikisi de Nakşîdir, 1897'deki Andican İsyanı'nın lideri İşan Madali, Orta Asya'daki Basmacı İsyanı'nın (1819-1929) birçok yöneticisi, Nakşibendî müridi ve müşşidiydi. 1942'de Çeçenistan'da patlak veren anti-Komünist ve anti-Rus hareketler, Alman orduları Kafkasya'nın kuzeyine yaklaştığı zaman Kadiriye tarikatı taraftarlarınca idare edildi ya da en azından desteklendi.

Tasavvufi tarikatlar “küçük topluluklar” değil rejime karşı yasa dışı özelliklerine rağmen kitle örgütlenmeleridir. Mesela Sovyetlerin tahminlerine göre, bütün Müslümanların yarısından fazlası ve Kuzey Kafkasya din adamlarının hemen hemen hepsi Sûfi bir tarikata müntesiptir. (Pivovarov, Moskova-1975) Sovyet kaynaklarına göre “geleneksel kabilelerin etrafında toplanmış ve dokunaklı, estetik törenlerle ilgi çeken, fanatik bir anti-Sovyet güç” (Mustafinov, 1971) olan tasavvufi tarikatlar, inananlarca kutsal sayılan gerçek veya efsanevi şahsiyetlerin mezarlarına ya da ibadethanelerine dayanır.

Nakşibendi tarikatı, özellikle Allah adının sessizce zikri ile (zikri hafi) sonra sekiz ile on bir “kutsal kelime=Lâilâhe illallah...” ile kendisini gösterir ki; şunlardır: “Toplumda yalnızlık” (halvet der encümen) ve “iç yolculuk” (sefer-dar-vatan). Bu tasavvufi tarikatı tanımlayan ve adını veren kişi kendisine “Nakş-bend” denilen Bahauddin'dir. Buhara yakınlarında doğan ve vefat eden (1318-1389) İmam Bahauddin'in kabri “uzlaşmacı” İslam'ın ve Sovyet yetkililerinin tasvip etmemesine rağmen müritlerince ziyaret edilir. Onun halifelerinden biri olan Özbek Hacı (Hoca) Ahrar (...-1490), tarikatın Semerkand'dan Herat'a kadar Orta Asya'ya yayılmasına katkıda bulundu. Nakşibendî tarikatının,

240 d'Encausse, a.g.c., s. 34; Grigorianz, a.g.c., s. 82-83.

Hindistan ve Sumatra ile Balkanlardan Çin'e kadar olan sahada yayılmasında Türkiye'nin mümtaz bir yeri vardır. 19. yüzyılın sonunda Nakşibendilik, Doğu Anadolu'dan Kuzey Kafkasya'ya Rus sömürgeciliğine karşı savaşıyan bir mücahid biçiminde nüfuz etmiştir. Bu konuda Özdemiroğlu Mustafa Paşa, tarihte ilk kez Hazar'a kadar olan bölgede Türk Dünyasının birliğini gerçekleştirmiştir. (26 Eylül 1584) Özdemiroğlu Osman Paşanın Güney Kafkasya ve Dağıstan'da yaptığı hizmetleri, Kuzey Kafkasya'da Ferah Ali Paşa yapmıştır. Bu zatın başarılı bir devlet adamı olmasının yanısıra bir tarikat mensubu olduğu vefatından sonra açılan hazine sandığından çıkan tarikat hırkası ve tacından anlaşılmıştır. Bugün Kafkasya'da hâkim olan ve müridizm olarak literatüre geçen bu tasavvufî hareketin temelini Ferah Ali Paşaya (Ö. 1785) dayandığını düşünmek zorundayız. Gerek Çarlık döneminde, gerekse Sovyet döneminde cihad ruhuyla ayakta duran mücadelenin temelinde bu manevî dinamizm yatmaktadır.

1850'ye doğru, daha tasavvufî, daha çileci olan Kunta Hacı'nın Kadiriyye tarikatı Çeçenistan'da, biri Haydar Bammat Hoca'ya ait farklı kollarla ortaya çıktı. Bu tarikatın müntesipleri, Çeçen ve İnguşların 1942'deki anti-Sovyet isyanında önemli rol oynadılar. Stalin'in Orta Asya'ya sürdüğü Çeçen ve İnguşlar, orada tarikatlarını yeniden oluşturdular. Soljenitsin, Kazakistan'daki Çeçenlere tamamiyle Sovyet sistemi dışında yaşama imkânı veren disiplinlerinden ve teşkilatlanmalarından özellikle bahsetmektedir. Bugün Kafkasya'da tarikatlar gizli topluluk oluşturmalarıyla, etnik kabileler de kök salmalarıyla, kadınlar ve aydınlara daha açık olmaları ve genç üyeleri bir araya getirmeleriyle belirginleşir.²⁴¹

Türbelere aşırı ilgi, ehlisünnet İslam tarafından her yerde kınanmasına rağmen, canlılığını her zaman korur. İmanı uğruna savaşıyanların veya tarikat kurucularının kabirleri sanki hac yapıyormuşcasına tavaf edilir. Resmî dinî yönetimler tarafından, şeyhlerin kabirlerinin bekçiliğini yapanlara maaş bağlanmıştır. Bu ise Müslüman halkla bir uzlaşma zemini aramanın dolaylı yolludur. Mesela Kazakistan ve Orta Asya'nın dinî yönetimi, Kusam b. Abbas'ın (Efendimiz'in yeğeni) ve Özbekistan'daki Pavlen-Ata'nın türbesinden, Tacikistan'daki Hacı Yusuf Hamadanî'nin kabirinden, Karakalpakistan'daki Sultan Baba'nın mezarından ve birçok önemli mimarî yapıdan sorumludur. Burada tarikata bağlı

241 Monteil , a.g.c., s. 231; Bicc a.g.c., s. 33-42.

olan Müslümanlar, Loncalar aracılığı ile faaliyetlerini sürdürürler. Bu Loncalar Kafkasya'da bazen cemaati yönetir ve aldıkları kararlar Sovyet mahkemelerinin kararlarına üstün gelir. Bazı Sovyet uzmanlarına göre Kafkasya Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde bu durum şu noktaya kadar varır: Halk muhafazakâr olduğundan, inanmayanlar ateistliklerini ebeveynlerinden ve dostlarından gizlemek zorunda kalırlar."²⁴² Resmî otoritenin dışında "aksakallılar" denilen yaşlı bilge kişilerin tavsiyeleriyle birçok kararın alındığını gösteren bir başka otorite vardır ki bunlar, Mesela başlık parasının miktarını onlar belirliyor ve bunu topluma kabul ettiriyorlardı. Bu otorite Sovyet otoritesinin kontrolünde olmayan ve görünmeyen bir otoritedir. Sovyet iktidarı önce buna karşı çıkmışken, daha sonra bu aksakallılar meclisinin varlığını kabul ederek geleneklerle uyum içinde olmaya kendini zorlamıştır. İktidar bu meclisin faaliyetlerini sadece va'z u nasihatla sınırlandırmak istemişse de bunların manevî otoritesi bu çerçeveyi oldukça aşmış ve birçok ihtilaf ya da problem bu meclisin kararıyla çözülmüştür. Meclisin verdiği kararlar halk tarafından kabul görmektedir. Çünkü Müslüman toplum yaşlılığın ve insanların bilgeliğine inanan bir toplumdur. (A. Bennigsen, milyonlarca Müslümanın hayatında ehl-i sünnet din adamlarının yerine sûfilerin geçtiğini düşünmektedir.) Hiçbir gruba sokulamayan dervişler, mollalar, temel dinî bilgilerin ve Arapçanın öğretildiği gizli bir dinî okullar ağını canlı tutmakta ve aynı zamanda benzer durumdaki binlerce camiye yaşatmaktaydı. En iyi Sovyet gözlemcilerinden biri olan Pivovarov'a göre (Grozni, 1974) yaklaşık olarak 220.000 kişiyi bulan Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'ndeki zahid Müslümanların çoğunluğu dinî tarikatlara üyeydi. Bennigsen'in 1962-1976 yılları arasında Sovyet kaynaklarından seçmiş olduğu belgelere göre din ile millet arasındaki çatışma (özellikle Kafkasya'da) Sovyet rejimi için tehlike oluşur. Bu tarikatlar kavimler arasındaki hasımlığı şiddetlendirir ve kutsal millî gelenekler olarak ortaya çıkan kınanılacak âdetleri destekler... Aile ve kabile reisleri gibi manevi rehberler, bütün inananlara şunu öğretirler: Dinî törenlere uyulmalı ve yaşlılara saygı gösterilmelidir. Bunlar, aile ve kabile şerefine ve millî varlığın idamesi için gerekli sembollerdir. İslam, millî ve kültürel değerlerin koruyucusu olarak sunulur, öylesine ki yaşlıların inancına karşı gösterilen olumsuz her bir davranış, millî bir ihanet gibi kınanır. Din adamları dinî bayramların özellikle millî karakterli olduğunu savunurlar; özellikle milliyetçiliği

242 Montcil, a.g.c., s. 232.

dinden ayıramayan gençler de canlı olan halk milliyetçiliğine dayanırlar. Dağıstan'da ve Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde evliyaya aşırı bağlılık, dinî hurafelerle millî duygular arasındaki karışıklığa bir örnektir.²⁴³

Kafkasya bölgesinde şu anda iki tarikat faaliyet hâlinindedir. Burada tarikatların faaliyetlerine geçmeden evvel kısa da olsa haklarında bilgi verilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. Nakşibendiyye*

Nakşibendîler, 18. asırda İslam dinini Kaşgar'dan bugünkü Kırgızistan bölgesine taşımıştır. 17. ve 18. asırlarda da Hazar Denizi ötesindeki bölgenin Türkmen kabileleri arasında ortaya çıkmış ve o vakte kadar bölgeye hâkim olan, Yeseviyye tarikatını yavaş yavaş kendi bünyesinde eritmiştir. Nihayet 19. asırda Harezmi'ye girmişler ve orada eski Kübreviyye tarikatının yerini almışlardır. 18. asrın sonu 19. asrın ortalarında Çeçen bölgesine ve Orta ve Batı Kafkasya'ya yayılmışlardır.

Bugün bu tarikat eski SSCB'nin hemen hemen bütün Müslüman bölgelerinde temsil edilmektedir. Orta Asya, Dağıstan, Kuzey Azerbaycan ve Doğu Çeçenistan'da hâkim vaziyettedir. Buna karşılık, Kuzeybatı Kafkasya'nın Çerkez bölgesinde ise yok denecek kadar azdır.²⁴⁴

Nakşibendiyye'nin Diğer Tarikatlara Üstünlük Sağlamasının Sebepleri

Nakşibendiyye, elit zümreye ve halka ait olma şeklinde ikili bir karaktere sahiptir. Timur ve halefleri zamanında tarikatın müntesipleri ve yöneticileri arasında zengin tüccarlar, askerî liderler, entellektüeller, büyük toprak sahipleri ve Ali Şir Nevai, Abdurrahman Cami ve

²⁴³ Monteil, a.g.c., s. 232-233.

* Nakşibendiyye: Şeyh Muhammed Bahaüddin Nakşibendi (1318-1389) tarafından kurulmuştur. Nakşibendi Hazretleri Buhara yakınlarında Kasr-ı Arifa köyünde doğmuş ve orada vefat etmiştir. Bu tarikat, müntesiplerinin çokluğu ile hızlı bir şekilde yayılarak dünyadaki İslam tarikatlarının en önemlisi haline gelmiştir. Fas'tan Endonezya'ya ve Çin'den Doğu Afrika'ya kadar bütün İslam âleminde mevcuttur. Bu tarikat öteden beri 16. asırdan bu yana oynamış olduğu tarihî rol açısından da en önemli tarikattır. Bu tarikat Orta Asya'nın bütün yerleşim bölgelerinde yaygın durumda olup 15-18. asırlarda Türkistan'a hakim olan Timur, Şeybani ve Eşterhani hanedanlarının tarihi ile iç içedir. Tarikat, manevi merkezi olan Buhara'dan 15. ve 16. asırlarda Tatar-Başkır bölgesine girmiş, orada kendisinden evvel mevcut olan Kadiriyye ve Yeseviyye tarikatlarını kendi bünyesinde eritmiştir. Aynı devirde, Çin Türkistan'ına ve oradan da bütün Çin'e yayılmıştır. Kaşgar, 16. asırdan itibaren Buhara'dan sonra ikinci merkezi olmuştur.

²⁴⁴ Bennigsen Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 79-82.

Mahtum Kuli gibi, şairler olduğu gibi, küçük şehirli zanaatkâr ve hatta köylüler de vardı.

Tarikatın, kendisini politik ve sosyal şartlardaki değişikliğe adapte etme hususunda özel bir kabiliyeti vardır ki bu SSCB'nin dinî müsamahası olmayan rejiminin altında son derece değerli bir özelliktir. Bir Nakşî, bir zahit değildir. O, "toplumun içinde", "insanlardan bir insan olarak" ayrıcalıksız yer alır ("halvet der encümen", "toplum içinde yalnız", "sefer der Vatan", "halkın içinde gezerken Allah'a doğru yol alma"). Nitekim Nakşî'den, herkeste olduğu gibi sosyal davranışını bütün günlük hayata uydurması ve sosyal bakımdan esnek olması istenmiştir.

Nakşibendiyye, herkesin anlayabileceği dili kullanmaktadır. O, Orta Asya'da Farsça ve Türkçe olmak üzere iki alfabe, Kafkasya'da ise bunlara ilaveten bir de Arap alfabesini kullanmaktadır.

Nakşibendiyye tarikatı 17. ve 18. asırlarda Türkistan'da Kalmuk Budistlerine karşı, Kafkasya'da da 1783'te İmam Mansur'dan 1920-21'de İmam Necmüddin Godsinski'ye kadar Ruslara karşı yapılan "kutsal savaşlar"ın (cihadın) yönetimini elinde bulundurmakla çok büyük bir saygınlık kazanmıştır.

Nakşibendiyye, ortak bir inanç ve basit bir ortak kuralın tatbiki sayesinde birliği muhafaza edilmiş olan, son derece geniş sınırlara sahip bir tarikatır. Nakşibendiyye tarikatında, felsefesi gereği zikir gizli yapılmaktadır. Buna tasavvuf lisanında "zikri hafî" denir. Bu uygulama ise "zikri hafî"nin "sırren tenevverat" sırrıyla Müslüman halkın, Sovyet yönetimini rahatsız etmeden, uygun bir faaliyetle irşad edilmesinden başka bir şey değildir. Bu da komünizm aleyhtarlığı için gayet yerinde bir strateji olmuştur.

Bu tarikat, her türlü fanatizmi ve radikalizmi bir kenara atma anlamında, "Doktrinel Liberalizm" yani sosyalizme karşı bir anlayışla hürriyetçiliği ve hür teşebbüsü savunma diyebileceğimiz bir tutumu uygulamaya koymaktadır. Bu özelliğinden dolayıdır ki Nakşibendiyye, Orta Asya'da daha eski tarikatları saf dışı olmaya zorlamaksızın kendi içinde eritmek suretiyle onlara üstünlük sağlayarak büyük bir başarı elde etmiştir.

Nakşibendiyye tarikatı sayesinde tasavvuf müesseseleşmiş ve 15. asırdan beri Türkistan'da, 19. asrın ortalarından beri de Kafkasya'da politik, sosyal ve kültürel hayatın tamamlayıcı bir parçası hâline gelmiştir.

Bugünkü tasavvuf aleyhtarı Sovyet propagandasının yoğunluğunu nazarı itibara alırsak, Nakşibendiyye tarikatı, Dağıstan'da, Çeçenistan'ın doğu kısmında ve Azerbaycan'ın kuzey bölgesindeki kazalarda özellikle aktif bir şekilde ortaya çıkmaktadır.²⁴⁵

2. Kadiriyye*

19. asrın ikinci yarısında Çeçenistan'a girmiştir. Onun müridi Kunta Hacı Kişiev Bağdat'ta hilafet almıştı. Çoğu zaman bunların eski Kadiriyye ile ilişkilerini bilmeyen Sovyet kaynakları yeni tarikata, "Kunta Hacı Tarikatı" adını vermektedir. Bu tarikat, İslam'ın Orta Kafkasya'da kök salmasında birinci planda rol oynamıştır. Çünkü 1850–1865 arasında, o döneme kadar putperest olan İnguşları Müslümanlaştıranlar bu Kadiri vaizlerdir.

1864'te Kunta Hacı'nın vefatından sonra, tarikatı, günümüze kadar ilk müridlerinin ismini taşıyan birbirinden çok farklı dört gruba bölünmüştür. Bammat Giray Hacı, Battal Hacı, Sim Mirza ve Veyis Hacı.

Bugün Kadiriler, Çeçen-İnguş Otonom Cumhuriyeti'nde hâkim durumdadırlar. Orta Kafkasya'da (Kuzey Osetya Bölgesi ile Kabartay-Balkar Cumhuriyeti'nde Kuzey Azerbaycan'da ve Dağıstan'da -ki buralar eskiden Nakşibendiyye'nin hâkimiyetinde idi- yayılma kaydetmektedirler. II. Dünya Savaşı'nda ve ondan bu tarafa Kadiri gruplar Kazakistan ve Kırgızistan'a da yerleşmişlerdir. Onlar bu bölgelere, 1944'te sürgün edilen Kafkasyalılar vasıtasıyla girmişler ve oralarda Yesevîlere ve Nakşibendîlere üstünlük sağlamışlardır. Kuzey Kafkasya'da, Nakşilerle Kadiriler farklı görünüm arz etmektedirler. Kadiriler bu bölgede daha dinamik gözükümlerdir.²⁴⁶

245 d'Encausse, a.g.e.s. 80-82; Bennigsen-Lemercier, Stepte Ezan Sesleri, s. 115; S Hayri Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s. 146, Ankara 1987.

* Kadiriyye: Kadiriyye tarikatı Abdülkadir-i Geylani (1077-1166) tarafından Bağdat'ta kurulmuştur. Kurucusunun itibarı ve tesiri sayesinde bu tarikat büyük sûfi tarikatları arasında muhtemelen ikinci sırayı teşkil eder. Kadiri gruplar, Arap Ortadoğu'su, Kuzey Afrika, Libya, Mısır, Sudan, Türkiye, Afganistan ve Hindistan'da mevcuttur. Kadiriye, merkezi bir tarikat olup yönetimi A. Geylani ailesinde kalmıştır. Bütün mahalli kolları ise sözde Bağdat'taki A.Geylani türbesinin türbedarına bağlıdır. Kadiriler, Cehri (sesli) zikri icra ederler. Bu zikre en azından Kafkasya'da dans da eşlik edebilir. Kadiriyye eski Sovyetler Birliği topraklarına iki ayrı kanaldan girmiştir. İlk defa Arap tüccarlar vasıtasıyla 12. asrın sonundan itibaren Bağdat'tan Volga'daki Bulgar Krallığı ile Fergana Vadisi'ndeki şehirler de dâhil olmak üzere Türkistan şehirlerine girmiştir. 13. ve 14. asırlarda Orta Volga bölgesinde Yeseviye tarikatının içerisinde erimiştir. Orta Asya'da 14. ve 15. asırlarda bu tarikatın yerini Nakşibendiyye almıştır. Fakat eski Kadiriyye, günümüzde Fergana Vadisi'nde varlığını sürdürmektedir.

246 d'Encausse, a.g.e., s. 82-84.

3. 1917 Öncesinde Kafkasya'da Tarikatlar

Çeçen-İnguş bölgesiyle Dağıstan'ı içine alan ve Hazar Denizi ile Daryal Boğazı arasında bulunan bölgenin Müslüman bir bölge olarak kalmasının en büyük sebebi Sûfi tarikatlarının buralarda gösterdiği faaliyetlerdir. Tasavvuf, burada çok iyi kök salmıştır. Burası bütün İslam dünyasında, mistik hareketlerin en aktif olduğu ve en büyük dinamizme sahip olduğu bölgedir.

Ekim İhtilali'nden önce, bu bölge son derece muhafazakâr bir İslam kalesiydi. "Arapçılar" denilen ve çoğunun Nakşibendiyye tarikatının üyesi olduğu mesleki "din âlimleri"nin sayısı 40.000'den fazlaydı. Bu aynı zamanda toplam Müslüman nüfusun % 5'ini oluşturan çok etkili bir grubu temsil etmekteydi. Aynı devirde, Hristiyan papazları Rusya'da Rus nüfusunun sadece % 0,1'den daha azını oluşturuyorlardı. 1913'te sadece Dağıstan'da 2.060 cami ve Çeçenistan'da 800 medrese vardı. Hâlbuki Sünnî ve Şiîlerden oluşan karma bir topluma sahip olan Kuzey Azerbaycan'da ise 1917'de 2000 camii ile 786 medrese vardı. Dağıstan Komünist Partisi merkez komitesinin birinci sekreteri, Necmüddin Samurski Efendiev, 1925'te şunları yazıyordu: "Dağıstan yüz yıllar boyu Arap kültürünün en önemli merkezlerinden biri olmuştu. Her köy (aul) de karşılaştığımız şeyhler, imamlar, âlimler ve talebeler İslam dinini çok iyi bilen, eski Arap kültürünü, ilim ve felsefeyi derinlemesine tetkik etmiş olan ve İslam dininin bütün inceliklerini kavramış bulunan kimselerdi. Onların birçoğu bütün İslam dünyasından tanınmış meşhur İslam âlimleriydi. Rusya'nın bütün Müslüman bölgelelerinden, Türkiye'den ve İran'dan gelen binlerce talebenin onları ziyaret etmek âdetleriydi. Büyük âlimlere gösterilen saygı bunlara da gösteriliyor ve onların sözlerine inanılıyordu. Dağıstan'da Müslüman din âlimleri, Sovyet devletinin nazarı itibara almak zorunda olduğu yegâne gücü teşkil etmekteydi. Orada ihtilal, kısaca Müslüman âlimlere karşı yapılan bir savaş olarak kendini göstermişti."²⁴⁷

İhtilalden yaklaşık yetmiş yıl sonra 1984'de görüldü ki sadece Dağıstan da 27, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde 9, Azerbaycan'da 16 cami kalmıştır. Kafkasya'da bir tek dinî okul yoktur. Mahaçkale'deki (Sünnî ve Kuzey Kafkasya için) ve Bakû'deki (karma ve Sünnî uzak Kafkasya için) iki dinî nazırlığın kontrolünde bulunan "kayıtlı" din âlimlerinin sayısı da 300'ü geçmemektedir. Kafkasya'da hiçbir dinî neşriyat da yoktur.

247 Necmüddin Samurski Efendiev, Dağıstan, s. 129-130, Moskova Leningrad, 1925.

İslamiyet SSCB'deki mevcut olan diğer dinlerle hususi statüde aynı düzeye indirilmiş, her türlü mahfil de söz hakkını yitirmiştir. Görünürde böyle bir çöküş yaşanırken aynı anda var olan İslam inancının açık ve canlılığının sebebi din bilginleri sınıfının etkili ama gizli otoritesidir. Bunu bazı güvenilir Sovyet kaynakları şöyle izah etmektedir: SSCB'de İslam'ın esas itibarıyla gizli, esrarengiz veya yarı esrarengiz gayet teşkilatlı ve dört Müslüman dinî nazırlığın temsil ettiği resmî İslam anlayışını, hiyerarşiden daha dinamik olan “paralel” veya “gayriresmî” diye ifade ettikleri halkın yaşadığı ve anladığı İslam vasıtasıyla varlığını devam ettirdiğini kabul etmektedir. Kuzey Kafkasya'da İslam iki şekilde temsil ediliyordu. Bunlardan birisi Sovyet rejiminin dayattığı İslam anlayışı diğeri ise iki sûfi tarikat tarafından yani Nakşibendiyye ve Kadiriyye tarikatlarınca temsil edilen “paralel İslam.”

İslam aleyhtarı Sovyet propagandasının şefi Lucien Klimoviç'in yazdığına göre; Şîî Müslümanlıkta olduğu kadar Sünnî Müslümanlıkta da ayrı ve zıt iki akım vardır. Bunlardan birisi müftüler, Şeyhülislam ve Müslüman nazırlıkların temsilcileri tarafından idare edilen “Cami” akımı, diğeri ise “Cami dışı” akımdır. Bu sonuncusu bir cemaat, kabile derviş, sûfi veya mürit akımı olup, müntesiplerinin esas itibarıyla şehirlerin dışında köylerde ve kırsalalarda yaşadıkları işar, pir, şeyh ve üstadlar tarafından yönetilmektedir. Bu iki akım, Orta Çağdan beri bir arada yaşamakta ve asırlardır Müslümanların kontrolünü ele geçirmek için birbirleriyle yarış etmektedir. Son yıllarda “Cami” akımı ile “Sûfi” akımı arasındaki mücadele daha da yoğunlaşmıştır. Fakat bugün SSCB'nin her yerinde “Sûfi” akıma mensup Müslüman din bilgini (kayıtlı), resmî din bilginlerinden çok daha fazladır. Mesela Kuzey Kafkasya ve bilhas- sa Çeçen-İnguş Bölgesi gibi bazı yerlerde pratikte bütün Müslüman din bilginleri, mürit-derviş tarikatlarından herhangi birine mensuptur.

Nakşibendiyye, Kuzey-Doğu Kafkasya'ya, nisbeten yakın bir geçişte girmiştir. Tarikatın doktrinini bu bölgede anlatan ilk Nakşibendi şeyhinin, Aldy köyüne mensup bir Çeçen olan Mansur Uşurma olduğu tahmin edilmektedir. Onun bir Nakşibendi olduğuna dair kesin bir işaret olmadığı gibi, mürşidi de bilinmemektedir. Şu anda Çeçen-Dağıstan bölgesinde kulaktan kulağa yayılmış olan bir ananeye göre, Mansur Uşurma Nakşibendiyye'ye mensuptur ve bu tarikata ilk defa ya Buhara'da yahut da muhtemelen Mekke'ye gitmek için Kuzey Kafkasya'dan geçen Buharalı birkaç hacı vasıtasıyla girmiştir. Mansur'un vaazları hızlı ve ilginç bir başarı elde eder. Dağıstanlı kitleler onun bayrağı

altına koşarlar. Bir Rus tugayını tamamen imha ettiği “Sunja Irmağı” savaşında kazandığı zaferden sonra Mansur unvanını alır. Dağıstanlıları, dinsizlere karşı cihada çağırır ve birkaç yıl zarfında, batıda Çeçenistan’dan, doğuda Kumuk steplerine kadar bütün Kuzey Kafkasya’yı birleştirmeye muvaffak olur. Onun cihad için yaptığı çağrılar en azından bu konudaki bizim bildiklerimiz, diğer Nakşibendî müridlerinin telkinleriyle aynıdır.

İmam Mansur, ayrıca Orta ve Batı Kafkasyalı Çerkez kabilelerini de ayaklandırmak istemiş fakat bunda başarılı olamamıştır. Nihayet 1791’de Anapa’daki Osmanlı kalesinde Ruslar tarafından yakalanmış, bir asi olmakla suçlanarak müebbet hapse mahkûm edilmiş ve iki yıl sonra da Schlüsselburg Kalesi’nde vefat etmiştir.

Kafkasya’da kutsal savaşı teşvik eden ilk Nakşibendî olan Mansur, kendisinden sonra hiçbir halef bırakmamıştır. Onun mücadelesi çok kısa sürmüş, onu takibeden Rus baskısı ise çok sert olmuştur. Onun bütün taraftarlarının ve tarikat müntesiplerinin kendisiyle birlikte ortadan kaybolmuş olmaları da mümkündür. Her hâlükârda Nakşibendîlik kırk yıllık bir zaman zarfında Kafkasya’dan yok olup gitmiştir.

Kuzey Kafkasya’daki Nakşibendîlerin ikinci safhası ise iyi bilinmemektedir. Tarikat 1820’li yılların başında Şirvan’da tekrar ortaya çıkmış ve oradan Orta Dağıstan’a Avaristan’a yayılmıştır. Müridler silsilesi açık bir şekilde gösterilmiştir.

1- Kürdemirli Şeyh İsmail, Kuzey Şirvan’da faaliyet gösteren ilk Nakşibendî müridi olmuştur. Bu zat, Süleymaniyeli Şeyh Halid’in talebesi, o da Hindistanlı bir Nakşibendî olan Delhi’li Şeyh Abdullah’ın talebesidir.

2- Kürdemirli İsmail, Şirvanlı veya diğer kaynaklara göre Buharalı olup, Dağıstan’ın güneyindeki Kürin Hanlığı’nda yaşayan Şeyh Muhammed Efendinin Halifesi Şeyh Has Muhammed’e intisap etmiştir. Bu şeyh, 1825’te cihatla ilgili vaazları tekrar başlatan ilk kişi olmuştur.

3- Şeyh-Has Muhammed de Gazi Muhammed’in (I. İmam) ve Şeyh Şamil’in şeyhi olan, Orta Dağıstan’daki Kazikumuklu Camaledin’e intisab etmiştir.

O andan itibaren Nakşibendiyye tarikatı Kafkasya tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Sağlam, disiplinli, ideallerine tam bağlılıkları ve tarikatın dayandığı sıkı hiyerarşi, Kafkasyalıların 1824’ten 1859’a kadar süren Rus istilasına karşı gösterdikleri destani mücadeleyi ifade etmektedir.

Gerçekten, sadece hareketin bütün liderleri değil, aynı zamanda mahalli yetkililer (naib) ve savaşanların çoğu Nakşibendiyye müritleri idiler. Kafkasya'daki bu tarikatın dünya tarihinde oynamış olduğu rolün ihmal edilmemesi gerekir. Kafkasya savaşlarının Çarlık imparatorluğunun maddi ve ahlaki yıkılışlarına kesin bir şekilde etki etmiş olduğunu ve bu savaşların Romanovlar monarşisinin sona erişini ve Rusya'da Bolşevik rejiminin iktidara gelişini çabuklaştırdığını haklı olarak dile getirmişlerdir.

Tarikatın faaliyetine yarı putperest (pagan) Dağıstanlıların tavizsiz bir şekilde Sünnî Müslümanlığa geçişleri ve İslam'ın 19. asrın ortalarında, Yukarı Çeçenistan'ın hâlâ animist bölgeleri ile Batı Kafkasya'nın Çerkez kabileleri arasına girişi şeklinde ortaya çıkan çok önemli bir sonucu da ilave etmek gerekir.

Müridizmin 1859'da yenilgiye uğraması ve Kafkasyalı Müslümanların bu yenilginin sonucu olarak kitleler hâlinde Türkiye'ye göç etmeleri, Dağıstan ve Çeçenistan'da Nakşibendiyye'nin faaliyetlerini sona erdirmemiştir. Bu tarikat o bölgede önceden oldukça derin bir şekilde kök salmıştı. Fakat savaştan önemli derecede zayıflamış olarak çıkmıştır. Onun Şeyh Şamil'in yenilgiye uğramasından önce tayin ettiği halifelerinden Kazikumuklu Hakalu Muhammed ile Quba asıllı bir Şirvanlı olan Çakullu Hacı Ali Asker ile birlikte, vefat ettikleri, Mekke'ye gitmişlerdir. Kürin Hanlığı'nda bulunan Kabirli Hacı Nasrullah Şamil'in son kalesi olan Gunip'teki savaşta 1859'da şehit olmuştur. Cemaleddin'in gidişinden sonra Dağıstan'da en önemli dinî lider olarak kabul edilen Sogratlı Hacı Abdurrahman 1877'deki Dağıstan ve Çeçenistan ayaklanmasında aktif bir rol oynamıştır. O da Ruslar tarafından ele geçirilmiş ve Sibiry'a da vefat etmiştir. Ayaklanmanın başında kendisinin yerine geçen oğlu ve talebesi Muhammed Efendi ise tutuklanmış ve daha sonra Türkiye'ye gitmiştir. Kürin Hanlığı'nda bulunan Ushlu Muhammed Efendi Mekke'ye yaptığı bir hac ziyaretinden sonra 1880'lerde Dağıstan'a tekrar gelmiş olan yegâne Nakşibendi şeyhi olmuş ve yeni müridlerin intisabını tekrar üzerine almıştır.

Böylece, 1859'dan 1880'e kadar geçen yaklaşık yirmi yıllık zaman zarfında, tarikatın faaliyeti bir duraklama dönemi geçirmiş, liderler ya öldürülmüş yahut hapishanelerde veya Rus kamplarında vefat etmiş veyahut da ülkeyi terk etmişlerdir. Mağlubiyetten, ülkenin Rus askerlerince işgal edilmesinden ve acımasız bir baskıdan bezmiş olan bazı tarikat mensupları ise Kadiriyye tarikatına geçmişlerdir.

Kadiriye tarikatı, Kafkasya'da Nakşibendiyye'den çok daha sonraki tarihte ancak 19. asrın ortalarına doğru Nakşibendîler tarafından yönetilen Dağıstanlıların direniş hareketinin mağlubiyetle neticelenmeye yüz tuttuğu bir sırada ortaya çıkmıştır. Bu tarikatı Kafkasya'ya ilk defa sokan kişi, aslen İnkö köyüne mensup bir Kumuk çoban olup, Guderme kazasının Elisan Yurt adlı Çeçen köyünde yaşayan Kunta Hacı Kışiev olmuştur. O, hac vazifesini ifa için yaptığı Mekke seyahati sırasında mahalli hikâyeye göre Bağdat'ta bizzat Abdülkadir-i Geylanî tarafından tarikata alınmıştır. Çeçenistan'a dönüşünde vaazlara başlamış, fakat pasifliği telkin eden konuşmaları dolayısıyla Nakşibendiyye müridlerinin düşmanca tutumları yüzünden ikinci bir hac için Mekke'ye gitmek üzere ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Ülkesine tekrar dönüşü ise ancak 1861'de Şeyh Şamil'in son yenilgisinden Nakşibendîlerin "Kudsi Savaşı"nın başarısızlığa uğramasından sonra olmuştur.

Kunta Hacı, Mayıs 1867'de bir Rus hapishanesinde vefat etmiştir. Onun tarikatı ise resmen yasaklanmamış, fakat cehri zikir kesin olarak yasaklanmış ve Rus otoriteleri Kadirilerin kitleler hâlinde Türkiye'ye göç etmelerini teşvik etmiştir. Bunun sonucu olarak 1865'te 500 civarında Çeçen ailesi Kuzey Kafkasya'yı terk edip Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Oldukça ilginçtir ki bütün bunlara rağmen Kadiriyye'nin yayılması yine de engellenememiştir.

1877'de ilk defa bir araya gelmiş olan Nakşibendiyye ile Kadiriyye, Çeçenistan-Dağıstan'daki büyük isyanda aktif bir rol oynamışlardır. Dağıstan'da Sovyet rejimine başkaldıran asilerin liderlerinden biri olan Sogratlı Şeyh Abdurrahman'ın oğlu Şeyh Muhammed, bir Nakşibendi'dir ve isyancılar arasında pek çok Nakşibendi vardır. Çeçenistan'da ise mücahitlerin ekseriyeti Kadiri idi. Bu savaşlarda ölümden kurtulan ve Ruslar tarafından hapsedilen liderler idam ve binlerce mürit de Sibiryaya sürgün edilmiştir. Fakat akıl almaz bir husustur ki Kuzey Kafkasya'da tarikatın çöküşünü ifade etmekten uzak olan 1877-1878 İsyanı'nın başarısızlığı, ilginç bir yeni yayılma dönemine bir kere daha hareket noktası teşkil etmiştir. A. Selamov, 1877 ile 1917 ihtilali arasında Çeçen-İnguş bölgesinin yetişkin halkının çoğunun ya Nakşibendiyye'ye veya Kadiriyye'ye mensup olduğunu tespit etmiştir. Daha aşağı seviyede olsa da, Dağıstan'da da durum aynıdır.

Bununla beraber, 1877 mağlubiyeti, Kuzey Kafkasya'daki sûfi tarikatların faaliyetlerinde bir değişiklik meydana getirmiştir. 1917'ye kadar,

bir an için cihat fikri terk edilmiş ve her iki tarikat gizli teşkilat karakterine bürünmüştür. O esnada cihat ruhu “çetecilik” geleneği içerisinde yaşamaya devam etmiştir. 19. asrın meşhur “abrek”²⁴⁸ (çete)’leri arasında, gerçekten sûfi tarikatların pek çok müritlerini ve hatta şeyhleri bulunmaktadır.

1879’dan 1917’ye kadar sûfi tarikatlar iki büyük mağlubiyetin taze hatıralarına ve pek çok liderin tekrar tutuklanıp Sibiryaya sürgün edildiği, ağır bir baskıya rağmen, Kuzey Kafkasya’da sınırsız bir itibar sahibi olmuşlardır. Mesela; 1890’da öldüğü yer olan Sibiryaya sürülen Aksay sülalesinin ikinci Nakşibendi Şeyhi Şiddi Yurtlu Elihan’ın durumu böyledir. Onun halefi Şeyh Deni Arsanov sürgün sorumlusunu kendi eliyle öldürmüş ve bir abrek olmuştur. 1918’de Kafkasya’nın resmen tanınmış dinî lideri olan Nakşibendi Şeyhi Uzun Hacı hayatının on beş yılını Sibiryada bir zindanda geçirmiş ve ancak 1917’de serbest bırakılmıştır. Hatta Orta Asya’da 1896’daki Andican İsyanı’nı yöneten Nakşibendi İşan’ı Mintübeli Madali Ruslar tarafından idam edilmiştir. Hâlbuki Kazan’da Nakşibendî Şeyhi Bahauddin Vaizov, bir psikiyatri hastanesinde vefat etmiştir.

Kafkasya’daki sûfi tarikatlar, hiç azalmaksızın resmî İslam’ı kendi içlerine sindirmiştir. 19. asrın sonunda hemen hemen bütün “Arabî”ler ile Dağıstan ve Çeçenistan uleması bir tarikatın üyesidir ve millî uyanışta, daha genel manada Rus baskısına karşı varlığını devam ettirme mücadelesinde, millî direnişle özdeş hale gelmeyi başarmışlardır.

Aynı dönem boyunca, yaşlı Nakşibendiyye ile genç Kadiriyye arasında belli bir denge kurulmuştur. Nakşibendiyye, daha aristokratik ve tahsilli elemanları, buna karşılık Kadiriyye ise daha sade, inançları, vecdi dansları ve cehri zikri ile bilhassa daha fakir ve daha az kültürlü kimseleri kendine çekmiştir. Coğrafi bakımdan Nakşibendiyye, Kuzey Kafkasya’nın doğu kısmında (Dağıstan) hâkim durumdadır. Kadiriyye’nin merkezi ise Çeçen-İnguş bölgesinde bulunmaktadır. O esnada 1880 ve 1890 yıllarında her iki tarikat arasında gözle görülür bölgesel bir işbirliği gerçekleşmiştir.

Bir Kumuk mürşid ve Sogratlı Şeyh Abdurrahman’ın talebesi olan, Dağıstan’daki Hasav Yurt kazasına bağlı Aksay köyüne mensup Şeyh Beşir tarafından kurulan Aksay Nakşibendi Hanedanı, Çeçen ülkesine göç etmiştir. Onun halefi yine bir Kumuk olup, hanedanın ikinci

248 Grigorianz, a.g.c., s. 122-123.

mürşidi olan Şeyh Elihan, tarikatın merkezini Çeçenistan'daki Şiddi Yurt köyüne yerleştirmiştir. Ken-Yurt köyüne mensup bir Çeçen olan ve onun yerine geçen Şeyh Deni Arsanov yıllarca Terek Kazaklarının kolonilerine karşı çeşitli baskınları yönetmiş ve dindarlığı ile büyük bir şöhret kazanmıştır. Nihayet 1917'de bir savaş sırasında Kazaklar tarafından pek çok müridi ile şehit edilmiştir.

Çeçenistan'da kurulmuş olan Kadiriyye tarikatı ise batıda İnguşistan ve Osetya'ya doğru, doğuda da Dağıstan istikametine olmak üzere iki yönde yayılma kaydetmiştir. 1864'te Kunta Hacı'nın sürgün edilmesinin ve üç yıl sonra da vefat etmesinin peşinden Kadiriyye tarikatının başlarında eski "vekil"leri bulunmak üzere dört gruba ayrılmıştır:

1. Çeçenistan'daki Avtura köyüne mensup Bammat Hacı Mitaev Grubu. Başlangıçta mevzi iken sonraları bütün Çeçen halkına yayılmıştır. Şu anda da Mitaev ailesinin elindedir.

2. Nazran kazasına bağlı Surhahi köyüne mensup Battal Hacı Belhoroev Grubu. Başlangıçta İnguş bölgesi ile sınırlı olan bu tarikat, daha sonra Çeçen bölgesinde ve Kuzey Dağıstan'da müntesipler elde etmiştir. Başlangıçtan bu tarafa Battal Hacı Grubu, prensiplerine çok sıkı bağlılığı ile dikkati çekmiştir. Müntesiplerinin grubun dışından evlenmemesi gerekir ve yiyeceklerini tarikata intisap etmiş olmayanlarla paylaşma hakları yoktur. Zikirden müzik çıkarılmış ve cihadın prensipleri titiz bir şekilde yerine getirilmiştir. Gerçekten, bu tarikatın bir asırlık uzun bir hayatı boyunca liderlerinin hemen hemen hepsi Sovyet baskıları ve onlarla yaptıkları mücadeleler sonunda feci bir şekilde vefat etmişlerdir. Tarikatın idaresi hâlâ Belhoroev ailesinin elindedir.

3. Mayrtuplu Şim Mirza Grubu Çeçenistan'daki Şali kazasında bulunup, bugün Çeçen-İnguş Cumhuriyeti ile sınırlıdır.

4. Hakiki Kunta Hacı Tarikatı. Bu, kurucusunun vefatından sonra, eski vekillerinin altısı tarafından idare edilmiştir. Bunlar Kuzey Dağıstanlı bir Kumuk olan Ömer Hacı, Şali köyüne mensup bir Çeçen olan Kahraman Hacı, İnguşistan'daki Plievo köyünden Hüseyin Hacı, İnguşistan'daki Nazran ilçesinde bulunan Nazr-Kartal Garabi Hacı, Avaristan'daki Tsumadalı Recep Dibir Aliev ve Yusuf Hacı. 1950'de Veyis Hacı Grubu'nun da ekleneceği bu dört grup, günümüzde hâlâ mevcuttur.²⁴⁹

249 Bennigsen-Lemercier, Süfi ve Komiser, s. 89-103; H. Bicc, a.g.e., s. 15-27; Grigoriantz, a.g.e., 72-86.

4. 1917 Sonrasında Kafkasya'da Tarikatlar

Ağustos 1917'de Kuzey Dağıstan'daki Andi köyünde Dağıstan'ın bütün dinî liderlerini ve ulemasını bir araya getiren bir kongre yapılmıştır. Bu kongrede, Nakşibendî Şeyhi Hötse'li Necmeddin, Dağıstan ve Çeçenistan'ın imamı olarak ilan edilmiş ve böylece Şeyh Şamil'in 1859'da tutuklanmasından beri terk edilmiş olan imamlık geleneği tekrar kabul edilmiştir. 1917'den 1921'e kadar süren bunalımlı ve özellikle Kuzeydoğu Kafkasya'daki kanlı yıllar boyunca, tarikatlar birinci derecede rol oynamışlardır. Nakşibendiyye tarikatının ulaşmak istediği hedef, Şer'i kurallara uygun bir idare kurmak, Rusları sürüp çıkarmak ve kâfir yöneticilerin bayrağı altında yer alan "kötü Müslümanları" eritmektir.

Sivil savaş yılları süresince yani tasavvuf liderlerinin halkı Sovyet idaresine karşı yönlendirmek suretiyle gösterdikleri pasif direnişleri süresince Uzun Hacı'nın direkt rakibi olan Dağıstan'ın Komünist yöneticisi Necmuddin Samurski, Uzun Hacı hakkında şunları söyler: "Uzun Hacı, kültürlü bir Arapçı, bir fanatik, Şeriat kanununun inanmış bir müdafii ve samimi bir panislamcı idi. O, Çarlık iktidarını asla kabul etmemiş ve Kafkasya'nın Rus boyunduruğundan kurtulması için bütün hayatını feda etmiştir. O Ekim İhtilali'nde Dağıstanlıların kurtuluş imkânını görmüştür. Bütün Ruslar, hatta Bolşeviklerden daha ziyade Beyazlar bile onun düşmanı idiler.

Aslında kısa boylu bir adam olan Uzun Hacı, üstün cesareti, sert mizacı ve muhteşem iradesi ile tanınmıştı. Kanununu, Avaristan'da ve Çeçenistan'da kabul ettirmesini sağlayan, onun bu özellikleridir. Çok bilgili ve akıllı, ayrıca bazı demokratik fikirlere sahip olan Uzun Hacı, tarihin tekerini geriye döndürmek ve 20. asırda Hazreti Muhammed aleyhisselâm devrine ait bir devlet şeklini tesis etmek."²⁵⁰ Hedefini gerçekleştirilmeye çalışıyordu.

1918'de İmam Necmuddin Godsinski ile Şeyh Uzun Hacı'nın emrinde ekseriyetle Kuzey Kafkasya'nın en savaşçı gücü durumundaki Nakşibendi müridlerinden oluşan 10.000 kişilik küçük bir ordu vardı. Bu ordu ile Uzun Hacı, Delikine'nin beyaz birliklerini geri püskürtmüş ve nihayet 1919'un yaz ve sonbaharındaki şiddetli savaşlarda mağlup etmiştir. Böylece hürriyetine kavuşmuş olan Çeçenistan'da bir "Kuzey Kafkasya Emirliği" ilan etmiştir. Uzun Hacı, Dağıstan İsyanı'nın patlak

250 Bennigsen-Icmecier, Süfi ve Komiser, s. 103-105; Bice, a.g.e., s. 27-29.

vermesinden iki ay önce Mayıs 1920'de 90 yaşında vefat etmiştir. Ülke Bolşevikler tarafından işgal edildiğinde, isyan hem Rus hâkimiyetine, hem de Komünist liderlerin dayattığı ateizme karşı yöneltilmiştir. İsyanın resmîyetteki yöneticileri Şeyh Şamil'in torunu Said Beğ ile Çarlık ordusunun eski bir subayı olan Albay Kaitma Alihanov idi. Fakat hareketin gerçek liderleri, Nakşibendi Şeyhi Necmuddin Godsinski ile arkadaşları Balahanili Muhammed, Andilili Derviş Muhammed Kurişli İbrahim Hacı, Ansaltalı Seyyid Emin ve Avaristanlı Siracuddin Hacı idi. Balahanili Muhammed, ArakanVadisi Savaşı'nda isyankâr orduya kumanda etmiş ve orada Kızıl Ordunun bir tugayını tamamen imha ederek komutanlarından Dağıstanlı Cheka'nın lideri Safar Dudarov'u da hapsedip, herkesin gözü önünde idam ettirmiştir. İsyan bir yıldan fazla sürmüş ve ancak 1921 kışında bastırılmıştır. Oldukça kanlı geçen bu isyan her iki tarafta hatta Kafkasya'da bile çok büyük can kaybına sebep olmuştur.

1920-1921 Dağıstan-Çeçen İsyanı, kitle hâlinde bir halk hareketi, bir köylü savaşıdır. Fakat isyancılar, bir tarikatın idaresini, bütün fedakârlıkları ve sağlam disiplinleriyle -tıpkı Şamil'in savaşçıları gibitek başına üstlenebileceklerini etkili bir şekilde göstermişlerdir. Bütün bir yıl boyu Dağıstanlılar, birkaç hafta önce Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın işgalinden gelmiş olan aynı Sovyet ordusuna gerçekten karşı koymuşlardır.

Bu durum, Kafkasya'daki tasavvufun durumunu anlamak ve liberal, radikal ve ılımlı Müslüman partilerin zayıflığı kararsızlığı, siyasi hatalarıyla sûfi tarikatların özellikle de Nakşibendiyye'nin Bolşevik İhtilali karşısında ve yeni Allahsız rejime karşı yürüttükleri "kutsal savaş"ta gösterdikleri hızlılık, kararlılık ve enerjiyi mukayese etmek için tam bir göstergedir. Sûfi tarikatlar savaşırken, diğer Müslümanlar boş yere Bolşeviklerle ihtilal aleyhtarını beyazlar arasında manevra yapmayı denemişler ve sonunda başarısızlığa uğramışlardır. Sûfi tarikatların bu savaşlarına sırf insani açıdan bakıldığında ümitsiz gibi gelse bile bütün İslam dünyasının tarihi üzerinde gerçekten kesin bir etki yapmıştır. Çünkü 1920'de isyanın Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da şiddetlendiği sırada Sovyet hükümeti çok ciddi bir şekilde Orta Doğu'ya bir silahlı müdahale ihtimali ile karşılaşmıştır. Kızıl Ordu'nun bir tümeni Mirza Kuçuk Hanın Cengelilerine Tahran'a doğru ilerleyişlerinde yardım etmek için Enzeli'ye ulaşmıştır. Sovyet unsurlar Horasan ve Tebriz'de siyasi iktidarı ellerinde bulunduruyorlardı. Kafkasya ve Türkistan'daki Müslüman

isyancılar tarafından yönetilen her iki halk isyanının Bolşevik yöneticilerinin İran ve Türkiye'ye silahlı bir müdahale fikrinden vazgeçme ve İslam dünyasına karşı ihtiyatlı bir politika benimseme kararını netice vermiştir denebilir.

1920-1921 İsyanı'nın bastırılmasından sonra Kuzey Kafkasya'nın durumu, Şeyh Şamil'in mağlubiyetinden sonraki duruma benzemiş, herhangi bir durumda, askerî başarısızlık, sûfi tarikatların çöküşüne sebep olmamıştır. Tam aksine, tıpkı 1859'daki gibi cihada girişmiş olan Nakşibendiye savaştan zayıflamış olarak çıktığı halde Kadiriyye'nin etkisi durmadan hızlı bir şekilde artmıştır.

Sovyet kaynaklarına göre, 1920'li yılların ortasına doğru sadece Dağıstan'da hâlâ 61.200 mürit, 19 şeyh ve 60 halife (vekil) (Komünist Partisinin sadece 6.000 üyesine karşılık) mevcuttu. 1926'da Çeçenistan'da toplam 400 bin Müslüman halka karşılık çoğunluğu Kadiri olmak üzere 60.000 tarikat mensubu mevcuttu.

1920-1921 İsyanı'na yoğun bir şekilde iştirak etmemiş olan Çeçenistan Kadirileri, etkilerini 1922-1923'te artırmışlardır. Bammat Giray Virdidininin (grubu) kurucusunun oğlu Şeyh Ali Mitaev yeni rejimi kabul etmiş ve Çeçen Devrim Komitesi yönetiminin üyelerinden biri olmuştur. Sovyet rejiminin ilk yılları boyunca, Çeçen Komünist Partisinin pek çok üyesi Kadiri'dir. Birçok Komünist yönetici (T.Eldarov, Hamzatov, Şerifov gibi) tarikata olan sempatilerini gizlemezler. Buna engel olmak isteyen Komünistler, 1923 yılı sonunda; Kuzey Kafkasya'da din aleyhtarı bir kampanya başlatmış ve bütün Şeriat mahkemelerini kapattırmışlardır. Diğer taraftan 1923-1924 kışı boyunca Kızıl Ordu, Çeçen halkını silahsızlandırmayı ve yukarı vadilerde hâlâ direnen Nakşibendi veya Kadiri savaştı gruplarından teşekkül eden grupları dağıtmayı gerçekleştirmiştir. Şeyh Ali Mitaev, Nisan 1924'te "devrim aleyhtarı" "sabotajcı" ve "din taraftarı milliyetçi burjuva" suçuyla tutuklanmıştır. Necmüddin Godsinki ile diğer iki Nakşibendi lideri ise 1925'te dağlarda ele geçirilmiş ve daha sonra da idam edilmiştir. Bir yıl sonra Dağıstan ve Çeçenistan Komünist Partileri, dine sempatisinden kuşku duyulan "şüpheli kişiler"den temizlenmiştir. Elderhanov, pek çok Dağıstanlı ve Çeçen Komünist yönetici gibi tutuklanmıştır. 1927'de Ali Mitaev Rostov'da yargılanmış ve idam edilmiştir. 1928 yılı Kafkasya'da yoğun bir kamulaştırma hareketi ile yeni ve şiddetli bir "din taraftarı yöneticileri" saf dışı etme kampanyasının başladığı yıldır.

Bir Nakşibendî mürşidi olan Çeçenistan'daki Urusmartanlı Şeyh Cal-sa Hacı Yandarov 1928'de tutuklanmış ve "ekonomik sabotaj"la suçlanarak ertesi yıl idam edilmiştir. Aynı yıl, Orta Dağistan'da Nakşibendî Şeyh Akuşalı Ali kendisinden daha maceraperest ve Bolşeviklere karşı bir tarafsızlık pozisyonuna girmiş olan Necmüddin Godsinski'ye 1918-1920 yıllarında karşı çıktığı halde tutuklanmış ve pek çok müridi ile birlikte idam edilmiştir.

Bu yoğun tasavvuf erbabı tasfiyesi, yeni bir isyan dalgasına sebep olmuş ve bu defa da Nakşibendiyeye ile Kunta Hacı tarikatının çeşitli kolları birbiriyle mücadele etmişlerdir. İsyân, 1929 sonbaharında Çeçenistan'da kendi başına hem Kunta Hacı tarikatının müridleriyle hem de Uzun Hacı Emirliği savaşının eski bakanı olan Nakşibendî Müridi Şifa İslamulov ile başlamıştır. Birkaç ay sonra hareket K. Dağistan'a yayılmış ve orada Hasan Yurt ilçesinde Nakşibendî Şeyhi Germencikli Arsanukay Hıdırlezov tarafından yönetilmiştir.

Savaşlar 1930 ilkbaharına kadar birbirlerini takip etmiş ve bir ara Sovyet Kızıl Ordusu'nun müdahalesi ile sona ermiştir. Sovyet otoriteleri yapılan mütarekeyi "din taraftarı milliyetçi" kişileri kovmak için kullanmış, bunun üzerine İnguş tasfiyecisi, 1930 yazında Kunta Hacı'nın bir müridi tarafından öldürülmüştür. Bundan kısa bir zaman sonra yine Kunta Hacı'nın bir müridi, Rus olan Çeçenistan liderini öldürmüştür. Bunun üzerine 1931'de Sovyet yetkililer, pek çok müridi tutuklamış, yargılamış ve 1930 isyanının bütün liderleri ile birlikte idam ederek mukabele etmiştir. Böylece isyan tekrar başlamıştır. Bu isyan beş yıl kadar sürmüş ve kesin olarak ancak 1936'da bastırılmıştır. Tutuklanan, idam edilen veya savaşta ölen liderlerin arasında Nakşibendî Şeyhi Arsanukay Hıdırellezov da yer almaktadır. Yönetimini Battal Hacı tarikatının üstlenmiş olduğu isyanda, İnguşistan'da, tarikatın kurucusu Battal Hacı Belhoroev'in dokuz oğlu ile yedi torunu şehit olmuştur. Bu gerilla savaşları II. Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. 1940-1947 yıllarında çıkan iki ayrı isyandan sonra Çeçen ve İnguş halkı Sibiryâ ve Kazakistan'a sürgün edilmiştir.

Sovyetlerin bütün İslam aleyhtarı propaganda uzmanları, Kuzey Kafkasya'da bir milyondan fazla Müslüman'a karşı girişilmiş fakat başarılamamış olan soykırımının, önceden hesap edilmemiş çok çarpıcı bir sonuç doğurduğunu kabul etmektedirler. Sûfi tarikatlarını yok etmekten uzak olan sürgün olayı gerçekten onların yayılmasını teşvik etmiştir.

Sürgün edilen Dağıstanlılar için sûfi tarikatlar sadece milliyetlerinin yegâne sembolü olmakla kalmamış, aynı zamanda bir çeşit gizli, disiplinli, teşkilatlı ve cemaatin hayatının devamını temin etmeye kabiliyetli yönetim hâline gelmiştir.

Lucien Klimoviç şunları yazmıştır: “Savaş sırasında ve savaş sonrasında özel şartları sebebiyle dinî inanışlar, mürit cemaatlerinin liderleri sayesinde tekrar canlanmıştır. Savaştan ve şahsiyetine düşkün olmaktan kaynaklanan sıkıntı ve maceralar, Leninin milliyetçi politikasının Çeçen ve İnguşlara karşı şiddetli saldırısı, bu tekrar canlanmaya sebep olmuştur. Hayatini devam ettirmiş olan Kuzey Kafkasyalılar, Lenin’in ölümünden sonra tekrar güçlenip, kendi memleketlerine geri gelme yetkisine sahip olunca, arkalarında Türkistan’da gayet teşkilatlı sûfi, özellikle de Kadiri gruplar bırakmışlardır. Orta Asyalı Sovyet kaynakları, sürgüne gönderilen Kafkasyalıların tesiriyle 1960 ve 1970’li yıllarda tasavvufun Kazaklar, Özbekler ve Karakalpaklar arasında yayıldığını göstermektedir. Kazakistan’daki sürgün yılları süresince Çeçenler arasında yeni sûfi gruplar ortaya çıkmıştır. Bunların en meşhuru da Sovyet literatürünün “Beyaz Bonnetlerin Tarikatı” diye adlandırdığı ve asıl itibarıyla Şim Mirza tarikatından ayrı olan Üveys Hacı grubudur. 1950’li yılların ortalarına doğru ortaya çıkan yeni tarikat ile bir Çeçen olan kurucusu Üveys Hacı Zagiev “zikir”in içerisine birçok yenilikler, bilhassa müzik aletleri, viyolonsel ve tamlurlar dâhil etmiştir. 1950’li yılların sonunda memleketlerine döndüklerinde, sûfi tarikatlar bir kere daha, Sovyet basınının hakkında pek çok bilgi verdiği sistemli ve sürekli zulümlere maruz kalmışlardır. Tarikat mensupları, “basit” “gerici” veya “isyankâr” olarak değil, “Cani” olarak kabul edilmişlerdir. Bu kimseler Sovyet rejimine karşı yok edilmesi imkânsız düşmanlık, “ekonomik sabotaj”, “haydutluk”, “terörizm” ve hatta “silahlı isyan” ile suçlanmışlardır. Sovyet sosyologları bunları, aşırılıkçı fanatikler ve rejimin kökleşmiş düşmanları arasında göstermektedirler.

Kafkasya’daki dinî hayatın en ciddi Sovyet gözlemcilerinden biri olan V. G. Pivovarov, Çeçen Kadirilerinden bahsederken şunları yazıyor: “Onlar, Allah’a olan kör, sınırsız ve mantıksız imanlarıyla tanınmaktadırlar. Onlar dinî inançlarının gayretli tebliğcileridir ve kendi inançlarını paylaşmayanlara karşı müsamahasızdır. Dinî inançlarını ailelerinden üyelerine, dostlarına ve çocuklarına aşılamaaya çalışır, sosyal ve kültürel kolektif hayata karışmazlar.” Kafkasya mahalli basını, sûfi şeyhlere ve müritlerine, özellikle de Nakşibendiyye’ye Battal Hacı grubuna

mensup olanlara karşı açılmış olan pek çok davayı uzun uzun anlatır. Bu davaların en önemlileri 1958, 1963 ve 1964'te Mahaçkale, Grozni ve Nazran'da vuku bulmuştur. Genellikle suçlular "haydutluk" ve "kattillik" suçundan yargılanmıştır. Verilen ceza ise ölümdür. Sovyet kaynakları, yapılan baskıların bugün, II. Dünya Savaşı hatta pek muhtemelen ihtilal öncesinden de daha güçlü ve etkili bir şekilde ortaya çıkan tarikatların yayılmasını durdurulmaktan hâlâ yoksun olduğunu da belirtmektedirler. V.G. Pivovarov 1975'de şunları yazmaktadır: "Çeçen-İnguş Otonom Cumhuriyeti Müslümanlarının yarından fazlası bir tarikatın üyesidir."²⁵¹

5. Günümüzde Tarikatların Durumu

Bugün Kafkasya'nın Kuzey Azerbaycan bölgesinde ne Nakşibendilik ne de Kadirilik vardır. Yaptığımız gözlemlerimizde herhangi bir tarikat izine rastlamadığımızı rahatlıkla söyleyebiliriz. Müslüman halkın "pir" veya "ziyaret yeri" olarak adlandırdıkları mezarlar büyük rağbet görmektedir. İhtimal ki buralar tarikat şeyhlerinin mezarları olduğu için ziyaret edilmektedir. İman duygusunun baskısı onları buralara sevk etmiştir. Hacca gidemeyen pir'e gitmiştir. Namaz kılamayan pir'e gitmiştir. Ölmüşlerini anmak isteyen pir'e gitmiştir. Acısı, ızdırabı ve ihtiyacı olan ihtiyacını, şikâyetini pir'e arz etmiştir. Çocuğu olmayan gelinler-kadınlar "pir"de dileklerini dile getirmişlerdir. Nasibi kapalı kızlar, bahtlarının açılması için pirden meded beklemişlerdir. İman, İslam, Kur'an, mescit, mabed gibi kutsal değer ve İslami şeaîrler yok edilince bu insanların tek sığınağı pirlere olmuştur.

Dinî hayatın ve uygulamanın Azerbaycan'a göre Kuzey Kafkasya'da, Çeçenistan ve Dağıstan'da daha canlı ve dinamik olduğu gözlenmektedir. Bu konuda, SSCB Başbakanlık Dinî İşler Başkanı V.A. Kuroyedov, 25.4.1972 tarihli konuşmasında şu bilgileri vermektedir:

"Mukaddes yerleri ziyaret etmek, Müslümanların önemli törenlerindedir. 1958 yılında SSCB Komünist Partisinin kabul ettiği kararda mukaddes sayılan yerlerin ziyaretinin yasaklanması kabul edilmiştir. Ancak Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetlerinde bu ziyaretler devam etmektedir. Geçen yıl (1971) bu tür yerleri ziyaret edenlerin sayısı bir

251 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 105-114; Kafkasya Bölgesinde Tarikatlar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Bennigsen - Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 105-114.

milyonu aşmıştır. Hatta bazı yerlere kolhoz ve devlet araçlarıyla ziyaretler yapılmıştır.

Mesela; 1970 yılı 17 Mayıs günü Çeçen-İnguş bölgesinde Şeyh Kunta Hacı'nın mezarına 10.000 civarında ziyaretçi gelmiştir. 100 muhtelif otomobil, içlerinde de çok sayıda Kolhoz ve devlet aracı da gelmiştir. Hatta bir grup da helikopterle gelmiş, helikopterlerin kaptanını Komsomolcu Yegizeryan adında bir Ermeni'dir. Ziyaretçilerin bir kısmının semadan gelişi ziyaretçileri daha da coşturmuştur. 10 sene önce (1961) Azerbaycan'ın Kuba bölgesinde Seyidova adlı birisi, bir mezarı "mukaddes yer" diye ilan etmiş ve buranın şifa verdiğini söylemiş, mezarın üzerine 46 m²'lik bir yer ve ayrıca kendisi için de büyük bir ev yaptırmıştır. Bu tür ziyaret yerleri çocuklara çok fazla tesir ediyor. Bunun dinî inanç ve yaşantı bakımından çocuklar üzerinde kalıcı tesirler bıraktığı bilindiği için, gidenlerin çoğu çocuğunu da götürüyor.

Mesela mukaddes yer kabul edilen yerlerden bir kısmı şunlardır: "Azerbaycan'da Gence çevresinde olan "Göy İmam", Özbekistan'da "Şah-ı Zinde", Semerkant'da "Hoca Ahrar" Karakalpak bölgesinde "Sultan Veys Baba" bunlardandır. Ayrıca, Orta Asya ve Kafkasya'da bu tür ziyaret yerlerinin sayısı 150 kadardır."²⁵²

252 V. A. Kuroycdov, "Dinin Muasır Gelişmiş Durumu, Dinî Âdet ve An'aneler Hakkında Kanunun Uygulanması ile İlgili Meseleler" konulu konuşması 24.4.1972 "GİZLİ" (Sadece görevli şahıslar içindir) 7. Kitapçık, SSCB Başbakanlık Dinî İşler Başkanı.

G. Kafkasya’da Pir İnancı ve Pirlər

Müslüman Kafkasya’nın hemen her yerinde rastladığımız birtakım kutsal yerler vardır. Bu kutsal yerler Kuzey Kafkasya bölgesinde ziyaretgâhlar olarak bilinirken, özellikle Azerbaycan’da pir olarak adlandırılırlar. Bu kutsal yerler bütün Kafkasya Müslümanları için ciddi önem arz etmektedirler. Belki de bu önem Komünist dönemin amansız zulüm ve baskılarında tek sığınak yeri olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu dönemde camiye terk eden, din adamlarını (!) dinlemeyen, İslam’ın birçok emirlerini yerine getirmeyen halk için bu kutsal yerler ilgi odağı olmuştur.

“Pir” Farsça bir kelimedir. Azerbaycan Türkçesinde “baba”, “ağa” sözleri büyük velilere din âlimlerine, sosyal-medeni-ideoloji merkezlerinin rehberlerine verilen bir lakaptır. Pir sözü bazı kitabelerde Orta Çağ kaynaklarında Bire şeklinde kullanılmıştır. Pir, “bir” veyahut bire sözünün önde giden imam, mürşid manasına kullanıldığı da tahmin edilmektedir. Kitabelerde ise aslında “mürşid” manasında kullanılmıştır. Arapça “pir” manası “şeyh”, “hazret” şeklindedir.²⁵³ Nitekim Azeri Türkü ve Lezgi halkının pir olarak ziyaret ettikleri bir ziyaretgâhın üzerinde şu ibareler dikkat çekiciydi: “Şeyh Abdülkerim Efendi, ona yakın ikincisinin üzerinde ise oğlu Şeyh Mehemed Emin Efendi. Ölümü: 1328 (Azerbaycan Qusar şehri, Horay köyünde bulunan iki pir, yerli halk tarafından “pir” olarak adlandırılan bu ziyaretgâhlar muhtelif merhalelerde ortaya çıkmışlardır. Onların bir diğerleri ise muhtelif vakitlerde yaşamış şeyhlerin ve halk hekimlerinin kabirleridir.²⁵⁴

253 Ne’met Meşcedihanım, Azerbaycan da Pirlər, s. 6, Bakû, 1992.

254 Memmedov, a.g.c., s. 115-116.

1. Kuzey Kafkasya'daki Kutsal Yerler

Kutsal yerler, ibadete açık camilerin yerini aldıkları Kuzey Kafkasya'nın doğu kısmında (Dağıstan ve Çeçen-İnguş bölgesi) oynadıkları önemli rol kadar başka hiçbir yerde rol oynamamaktadır.

Dağıstan ve Çeçen-İnguş bölgesinde halk, uzun zamandan beri camiye gitmeyi terk etmiştir. Orada halk din adamını dinlememektedir: İslam'ın birçok emirlerini yerine getirmeyi bırakmıştır. Fakat kutsal yerlerle ilgili inanç hâlâ yaygın durumdadır.

Dağıstanlı iki din aleyhtarı propaganda uzmanı da aynı şekilde Dağıstan'daki kutsal yerlerin rolünü şöyle dile getirmektedirler. Onların anlattıkları şeyler aynıyle komşu Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'ne de uygulanabilir:

“Dağıstan'da şu kutsal yerler mevcuttur: Şalbuз Dağı ziyaretleri, Derbent “Kırklar”ı, Ahulgo Tepesi'nin zirvesi, Tabasaran kazasına bağlı Paraul Dürg'deki İlyas Hacı'nın türbesi ve daha pek çokları. Buraları her yıl binlerce Müslüman ve gayrimüslim gelip ziyaret etmektedir. Pek çok ziyaretçi hastalıklarını iyileştirmek veya arzularını gerçekleştirmek ümidiyle “kutsal yer”leri ziyaret etmekte olup ziyaretçiler arasında üniversite talebeleri, okul çağındaki çocuklar, gençler ve bilhassa bayanlar bulunmaktadır. Bu ziyaret, halkın dinî duygusunun korunmasında direkt bir etki yapmakta. Ziyaret esnasında müştereken namazlar kılınmakta, zikir yapılmaktadır. Dindarlar, buraya açıkça din propagandası yapmak için gelmektedir. Orada dinsizlik aleyhinde konuşmalar yapılmakta, dinden dönenlere karşı cehennem azabıyla ilgili tehditler anlatılmaktadır. Ziyaret esnasında kollektif dinî heyecan o dereceye ulaşır ki ekol mensupları da dâhil olmak üzere müslim veya gayrimüslim bütün ziyaretçiler koro hâlinde okunan ilahilere iştirak ederler ve saatlerce “Lâ ilâhe illâllah” diyerek zikrederler. Ziyaretçiler cumhuriyetin bütün şehir ve köylerinden gelmektedir. Onlar meskün bölgelerden geçerken ilahiler söylerler. “Kutsal yerler”den dönüşte de orada görüp, işittikleri “mucize”lerin aktif propagandacıları olmaktadır.

Kuzey Kafkasya'da kutsal yerlerin en fazla bulunduğu yer Çeçen-İnguş Cumhuriyeti ile Dağıstan'dır. Bu bölge aynı zamanda Rusların işgal sırasında en güçlü direnişlerle karşılaştıkları ve gerçekten tarikatların en yaygın olduğu bölgedir. Kabartay, Osset ve Çerkez bölgeleri gibi diğer yerlerde kutsal yerler, hem sayıca az hem de Müslümanların hayatında önemli bir rol oynamamaktadır.”

Nikita Kruşçev rejimi döneminde başlayan büyük din aleyhtarı kampanyadan önce, sadece Dağıstan'da 73 önemli ziyaret yeri mevcuttu. Altmışlı yılların başında bunlardan sadece iki düzine kalmıştı. Diğer ziyaret yerleri, yetkililer tarafından kapatılmıştı. Kapatmaya gerekçe olarak da; güya mahalli cemaatlerin böyle bir talepte buldukları iddiasını göstermişlerdi. Bir başka uzmana göre 1967'de Dağıstan'da ve Çeçen bölgesinde, "Sadece yerlilerin bildiği" mahalli öneme sahip kutsal yerler hariç, "faaliyet hâlinde yüz kadar önemli kutsal yer" mevcuttu. Bu küçük kutsal yerler, yol kenarlarında, su kaynaklarının ve ırmaklarının yanında, boğazların geçişinde ve ova kenarlarında bulunmaktaydı. Kutsal yeri bulunmayan hiçbir Dağıstan köyü ve kasabası yoktu. Yerleşim birimi ne kadar eski ise orada o kadar çok kutsal yer vardı."²⁵⁵

Eski SSCB'nin diğer Müslüman bölgelerinde olduğu gibi, Kafkasya'nın kutsal yerleri de başlıca iki kategoriye ayrılabilir:

1) Propagandalara ait eski kutsal yerler veya Hristiyan kiliselerinin yerlerine kurulmuş olan İslam öncesine ait kutsal yerler ile kimisi İslam öncesi tanrılardan değiştirilmiş olan efsanevi şahsiyetlere ait kutsal yerler.

2) Sûfi şeyhlerin mezarları. Kafkasya'nın en meşhur ziyaret yerleri bu gruba girenlerden oluşmaktadır.

Bu iki kategoriye giren kutsal yerler için ziyaretin anlamı aynı değildir. Birinci kategorideki kutsal yerler bir lütuf veya şifa istemek için ziyaret edilir. Hâlbuki ikinci kategoriye giren kutsal yerler, imanını ve bir tarikattaki hatta çoğu zaman Komünist rejime karşı olan kinindeki samimiyetini göstermek maksadıyla ziyaret edilmektedir. Yeni Sovyet kaynakları, batıl inançlardan kaynaklanan birinci kategorideki kutsal yerlerin kaybolmaya yüz tuttuklarını ve giderek daha az ziyaret edilir olduklarını belirtmektedir. Fakat ikinci kategorideki kutsal yerler, Kuzey Kafkasya açısından, dinî (ve hatta tasavvufi) duygu ile Ruslara karşı yapılan uzun cihadın hatırasının birbirine karışmış olmasından dolayı hâlâ önem taşımaktadır. Dağıstanlılar ve Çeçenlere göre "veli" tam anlamıyla şehittir. Şehit düşmüş özellikle de silahı elinde iken şehit olmuş Nakşibendî veya Kadiri şeyhlerinin ve müridlerinin mezarları Müslümanlar tarafından olduğu kadar gayrimüslimler, hatta kendilerine göre bu şahsiyetlerin, velilik ve dindarlık numuneleri olmasalar da, en azından kahramanlık ve halka dürüstlük numuneleri teşkil ettiği

255 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 235-237.

dinsizler tarafından da saygı görmekte ve sık sık ziyaret edilmektedir. Bu mezarların şu anda sahip olduğu rağbet sadece Kafkasyalı halkın dinî duygusunun yüksek seviyede oluşundan değil, aynı zamanda ve belki de daha ziyade millî duygudan ve Rus düşmanlığından kaynaklanmaktadır.²⁵⁶

a. İslam Öncesine Ait Kutsal Yerler ve Efsanevi Şahsiyetlerin Mezarları

Bu tür kutsal yerler, Kafkasya'daki Dağıstanlıların İslam öncesi döneme dayanan dinî inanışlarının en eski merkezini temsil ederler. Böyle kutsal yerler, 19. asırda İslamiyetin kesin olarak yerleştiği Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde, 8-11. asırlar gibi çok daha eski bir tarihte Müslümanlaşan Dağıstan'a nispetle daha çoktur. Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde kendi döneminde buradaki halkın sahip olduğu birçok "kült"den bahsetmektedir.²⁵⁷

Kafkasya dinî hayatının menkıbeler içinde boğulduğu görülür. Şu andaki kutsal yerlerin, İslam öncesinde inanılan bir takım ruhlar ve tanrılar, İslamiyeti kabul ettikten sonra İslam'a ait bir şahsiyetle veya tarihî bir olayla özdeşleştirmişler veya onlarla ilişkilendirilmek suretiyle İslamiyet öncesi bir takım inanışlarını İslam sonrasına taşımışlardır. Bu tür kutsal yerleri atalarının ruhlarının barınağı kabul ederek böyle uygulamaları sık sık yapmışlardı. Nitekim menkıbevi değerleri olan su pınarları ve göller, ağaçlar, garip şekilli dev kayalar, kutsal mağaralar, hâlâ antik mezar harabelerinin bulunabileceği dağ tepeleri mevcuttur. I.A.Makatov, Kafkasya Müslümanlığındaki kutsal yerler kültürü ile ilgili incelemesinde, bunlardan pek çok sayıda tespit etmekte ve onları, bir sūfi velinin hatırası sebebiyle saygı gösterilen daha yeni kutsal yerlerden ayırmaya çalışmaktadır. Bununla beraber birinci kategoriye giren kutsal yerlerden en popüler olanlarının yakın veya uzak bir tarihte "İslamlaştırılmış" olduklarını kaydetmektedir. Bunlardan Dağıstan'da Karabudakkent kazasındaki Ağaç Ovası'nda ziyaret edilmekte olan "Velî Kız"ın mezarı böyledir. Burası mayıs ayı ortasında ve büyük kuraklık anlarında ziyaret edilmektedir. Menkıbeye göre burası, fakir bir köylünün trajik bir şekilde ölmüş olan, kızının mezarıdır. Burası zamanla halk tarafından kutsallaştırılmış ve iyi bir gelir kaynağı hâline gelmiştir.

256 Bennigsen-Lemercier, Sūfi ve Komiser, s. 237-238.

257 Ayrıntılı bilgi için bakınız, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 7, s. 400-500.

Buranın geliri sayesinde fakir köylünün ekonomisi muhtemelen düzelmiştir. Makatov, haklı olarak “Velî Kız”ın muhtemelen “eski bir bereket tanrıçasının son değişikliği” olduğunu müşahede etmektedir. Yine İnguş bölgesinde eskiden “Tkhobw-Erda” adında bir pagana ait antik bir mezarın bulunduğu yer olup, İnguşların geçen asrın sonunda İslam’ı kabul etmelerinden sonra Kadirî mürşitleri tarafından yıkılan, fakat dinî bir menkıbeye göre Hz.Muhammed’in (s.a.s.) vahiyle inen kitabı Kur’an’ı, bu mezarın bulunduğu yerde alıp gizlediği -ki tamamen uydurma olduğu ortadadır- için daima saygı gösterilmeye devam edilen “Assa Vadisi’nin” durumu daha da ilginçtir.

Güney Dağıstan’da, İslam öncesine ait bir mezarın yeri olup, sonradan Hz.Muhammed’in (s.a.s.) hatırasına atfedilen bir başka kutsal yer daha mevcuttur. Lezgin bölgesinde, Hz.Muhammed aleyhis-selâm’ın atla tırmandığı iddia edilen-ki orada at nalı izi vardır- Şalbuз Dağı’nın tepesi. Şalbuз Dağı, ihtilalden önce Dağıstan’ın en çok ziyaret edilen yerlerinden biri olmuştur. (Azerbaycan’da bulunduğumuz sırada görüştüğümüz birçok Lezgi bu pirden övgüyle bahsedip, onunla ilgili çeşitli menkıbeler anlatmaktadır. Mesela en ilginç, atın nal izi çok yüksek ve sarp bir tepede olduğu için çıkmanın oldukça zor ve tehlikeli uçurumlardan geçmek mecburiyetinde bulunduğu herkes cesaret edip buraya çıkamadığı için; buraya çıkmayı başaranların günahsız kimseler olduğu, günahkârların ise buraya çıkmalarının mümkün olmayacağı inancı oldukça yaygındır.) Bir halk inancına göre, burayı yedi kere ziyaret etmek Mekke’yi hacetmek (!) mesabesindedir.

Tarihî açıdan biraz daha gerçeğe yakın gözüken bir başka menkıbe şöyledir: Şalbuз Dağı’ndaki bu kutsal yer, 13. asırda Şam’dan Dağıstan’a gelmiş bir Kureyşli mübelliğ olan “Şeyh Şalbuз”a atfedilmektedir. Bugün Şalbuз Dağı’nın tepesindeki ziyaretgâh, Lezgin bölgesindeki kutsal yerler içerisinde en çok saygı gösterilen yerlerden birisidir.

Kutsal yerlerle ilgili bir Çeçen uzman olan A. A. Selamov, Çeçen bölgesinde, üzerinde eskiden İslam öncesine ait bir yer olup bugün kaybolmuş bulunan “Khankal Tepesi”nin durumunu zikreder. Bu yüksek yer, 19. asırda İslam’a mal edilmiş ve orada “Jema” isminde hayali bir şeyhin türbesi inşa edilmiştir. 1959’da zikir yapmak ve kuraklık vesilesiyle açıktan açığa namaz kılmak için orada Kadiriyye mensupları hâlâ bir araya geliyorlardı.

İslam öncesine ait kutsal bir yerin sahip olduğu itibarın Kadirî ve Nakşî sûfi tarikatları tarafından ele geçirilişinin daha çarpıcı bir başka örneği, yine Selamov tarafından verilmiştir: “Guri Ovası’nın yanında (Çeçenistan’da Vedeno kazası), eskiden tanrı “Erda, Ertinan Korta veya Ertinan Tle”ye ait olup, bütün Çeçen kabilelerine mal olan İslam öncesine ait önemli bir mezar mevcuttur. Daha sonra burası Kadiriyye tarikatını Çeçenistan’a sokan ve Ertinan Korta’da yaşayan annesi de orada medfun bulunan “Kunta Hacı Kişiev”in mezarı hâline gelmiştir. Bu türbe hâlâ Kuzey Kafkasya’nın en meşhur ziyaret yerlerinden birisidir. Hatta Çeçen bölgesinden daha da yakın bir tarihte Müslümanlaşan İnguş bölgesinde birçok Müslüman mezarı 19. asrın sonunda, bütün İnguş kabileleri tarafından saygı gösterilen tanrı “Gal’erdi”ye ait eski bir tapınağın bulunduğu yere yerleştirilmişlerdir.

Netice itibariyle paganlara veya Hristiyanlara ait eski kutsal yerleri İslam’a mal etme faaliyeti sona ermiş değildir. Oset bölgesinde olduğu gibi (ki burası ilginç dinî yapısı ile Kafkasya’nın diğer bölgelerinden ayrılır), buralarda hem Müslümanların hem de Hristiyanların kutsal kabul ettikleri yerler vardır. Kabile tanrılarına ait bu eski tapınaklar, genellikle Ortodoks Hristiyanları Aziz Georges’a, Müslümanlar da bazı sûfi şeyhlere atfetmişlerdir.²⁵⁸

b. Sûflilere Ait Kutsal Yerler

Velilere saygı duymanın manevi yönü hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan, ama onların mümkün siyasi etkileri hakkında son derece bilgili olan Sovyet gözlemciler şöyle düşünmektedir: Her ne kadar batıl halk inançlarıyla ilgili kutsal yerler sosyalizmin tesisi için hiçbir acil tehlike teşkil etmiyorsa da, İslami renk ve motife sahip olan kutsal yerler sadece dinî “fanatizm” ile değil, aynı zamanda ve bilhassa “milliyetçilik”le ilgilidir. Buna göre bu katagorideki kutsal yerler çok daha zararlıdır. Oralarda saygı duyulan veliler tamamiyle gerçek ve yakın geçmişte yaşamış tarihî şahsiyetlerdir. Hatta onlardan bazıları büyük bir ekseriyeti Çarlık veya Sovyet Ruslarına karşı savaşmış olan muasır kimselerdir. Bunların çoğu yapılan pek çok cihadın birinde şehit düşmüşlerdir.

Sovyet uzmanlar, bu şahsiyetlere duyulan saygının, Kuzey Kafkasya’da Dağıstanlıların Ruslara karşı korkunç nefretini arttırmaktan başka

258 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 238-241.

birşey yapmadığında ısrar etmektedir. Bu konuda Makatov şunları yazıyor: “Velîler, Çeçen ve İnguş halklarının millî duygusuna çok yakından bağlıdır.”

Kuzey Kafkasya'daki Sûfilere ait kutsal yerlerin hepsinin buldukları yeri bilemiyoruz. Türbeler, Komünistler tarafından sürekli kapatılmış, fakat Müslümanlar tarafından tekrar faaliyete geçirilmiştir. Daha yeni birtakım kutsal yerler de ortaya çıkabilir. Bunlar mahallî yetkililerin ılımlı veya çok katı politikasına göre kararsızlık ve değişkenlik arz etmektedir. Biz burada, sadece basında ve din aleyhtarı literatürde isimlerini bulabildiğimiz en meşhur türbelerin (Pir-ziyaretgâhlar) buldukları yerleri zikredeceğiz:

(1) Çeçen-İnguş Cumhuriyeti

1. Dyshne-Vedeno köyü Uzun Hacı Türbesi: Uzun Hacı tavizsiz bir dindar olup, bugün Ruslara ve İmansızlara karşı kesin düşmanlığın sembolü hâline gelmiş olan ve Mayıs 1920'de vefat etmiştir. Defnedildiği yer Uzun Hacı'nın Türbesi diye anılır. Burası, Kafkasya'daki bütün kutsal yerlerin en meşhur ve en popüler olanıdır. Uzun Hacı, Dağıstanlıların bir tür rehber velisi olarak kabul edilmektedir. Altmışlı yılların başında resmen kapatılmış olan bu türbe, yetmişli ve seksenli yıllarda her an faaliyette olup, çokça ziyaret edilmektedir.

2. Hacı Otar köyü: Kadiriye Tarikatını Kuzey Kafkasya'ya sokan Kunta Hacı Kişiev'in annesinin Vedeno kazasındaki türbesi. Kunta Hacı 1867'de Rusya'da sürgünde iken vefat etmiştir. Onun hatırasına, ziyaretçiler annesinin türbesini ziyaret etmektedir. Burası, Uzun Hacı Türbesi'nden sonra Çeçenistan'daki kutsal yerlerin ikinci derecede popüler olanıdır. Türbe, 1944'de Çeçenlerin Sibirya'ya sürüldüğü sırada yıkılmış, 1961'de bir kez daha kapatılmıştır. Burası yetmişli yılların sonunda daima ziyaret edilmekteydi.

3. Soyasan Köyü: Bu köy, Nojay Yurt kazasına bağlıdır. Gazikumlu Şeyh Cemaleddin'in bir müridi ve Nakşibendiyye tarikatını Çeçenistan'a sokan Şeyh Şamil'in halifesi olup, “Büyük Hacı” denilen İndirili Nakşibendî Şeyhi Taşo Hacı (Taşev Hacı)'nın türbesi buradadır. Taşo Hacı –zamanın şartlarına göre- gayrimüslimlere karşı sertliği ve kini ile büyük bir velîlik şöhreti kazanan meşhur bir mücahiddir. Dağıstanlılar için en üst seviyedeki manevî üstad ve siyasi lider örneği olan Şeyh Şamil ne ise bugün Çeçenler için “Taşo Hacı” odur. Kunta

Hacı'nın annesinin türbesi ile beraber onun türbesi, Uzun Hacı Türbesi'nden sonra Çeçenistan'daki kutsal yerlerin en meşhurlarından biridir.

4. Zandak Köyü: Burası yine "Nojay Yurt" kazasına bağlıdır. Burada, hacda vefat etmiş olan Nakşibendi Şeyhi Gazi Hacı'nın Türbesi ile yine Nakşibendi şeyhi Baybatır Hacı ve onun oğlu Yusuf Hacı Baybatırof'un türbeleri bulunmaktadır. Selamov'a göre Yusuf Hacı Baybatırof "Ateşli bir Komünist aleyhtarı" dır. O 1919'da Türkiye'ye göçmüş ve 1924'te orada vefat etmiştir, fakat naaşı Çeçenistan'a geri getirilmiştir.

Ocak 1864'te Rus askerlerinin Kunta Hacı tarikatı mensuplarını kıyıma uğrattıkları Shali kazasında, Pravda'nın bir muhabiri 1973'te "Yüzlerce genç ve ihtiyarın hasat mevsiminde ziyaret yaptıklarını..." görmüştür. Bu kazada birçok türbe yoğun bir şekilde ziyaret edilmektedir.

5. Sirjan Yurt Köyünde, Şeyh Ummal Ahat Hacı'nın Türbesi: Bu şahıs, Şeyh Şamil tarafından Ruslara karşı cihadı teşvik etmek üzere 1850'de Çeçenistan'a gönderilmiş olan bir Nakşibendi Şeyhi (Kumuk)'dir. Selamov, Nakşibendiye ve Kadiriye mensuplarının burada toplanmayı âdet haline getirdiklerini kaydetmektedir.

Komşu bir köyde, "Bammat Giray" kolu'nun kurucusu olan Bammat Giray'ın türbesi vardır. Bu tarikatın mensupları burada bir araya gelmektedirler. Babasından sonra tarikatın başına geçen ve onu trajik devrim ve sivil savaş yıllarında yöneten tarikatın kurucusunun oğlu "Ali Mitaev"ın hatırası da bu türbede yaşatılmaktadır. Ali Mitaev, 1924'te tutuklanmış ve Sovyet yetkililerinin emriyle 1925'te "devrim aleyhtarlarının başını çektiği" gerekçesiyle Rosiov-le-Don'da idam edilmiştir.

6. Bachi Yurt Köyü: Kurchalay kazasına bağlı olan bu köyde, Ruslara karşı cihadı teşvik etmek için Çeçenistan'a gelen Dağıstanlı bir Nakşi şeyhi olan Muhammed Hacı Karataev'in türbesi vardır.

7. Sürhahi Köyü: İnguşistan'da Nazran kazasına bağlı olan bu köyde, Battal Hacı kolunun kurucusu Battal Hacı Belhoroev (Belhoroy)ın türbesi vardır. Sürhahi Kafkasya'daki bütün tarikatların kurallara en bağlı ve en kahramanı olan bu tarikatın müntesiplerinin manevi merkezidir. Tarikatın kurucusunun, elinde silah olduğu halde şehit düşmüş veya 1920-1940 yılları arasında Komünistlerce idam edilmiş olan yirmi kadar oğlu ve torununun hatırası Battal Hacı'nın türbesinde yaşamaktadır.

8. Alhazurova Köyü: “Urus Martan” kazasına bağlı olan bu köyde, 1928’de tutuklanıp 1929’da “ekonomik sabotaj” suçundan yargılanmış ve idam edilmiş olan Nakşibendi Şeyhi Salsa Hacı Yandarov’un türbesi vardır.

9. Grozni Şehrinde: Şeyh Dokku denilen ve Selamov’un “gerici ve kapitalist” diye nitelendirdiği Nakşibendi Şeyhi Abdülaziz Şeptukaev’in türbesi vardır.

(2) Dağıstan Cumhuriyeti

Dağıstan’da çokça ziyaret edilen faaliyet hâlindeki kutsal yerler, Çeçenistan’dan daha fazladır. Bunlardan bazıları, bütün Komünistlerce yıkılmış olan camilerin bulunduğu bölgelerdedir. Nitekim “Sovetskii Daghestan” dergisinde çıkan birçok yeni makalede, Güney Dağıstan’da (1982 yılı itibarıyla burada artık ibadete açık bir cami yoktur.) faaliyet hâlindeki kutsal yerler arasında, Ahti, Untusukul ve Şalbuз Dağ türbeleri ile Tabasaran kazasındaki “Dürg” adlı yeraltı mabedinin bulunduğundan bahsedilir.

Dağıstan’daki kutsal yerlerin en eskisi ve en popülerleri Derbent’tedir. Buradaki en önemli türbe 10. asırda yapılan savaşlarda şehit düşen, fakat hatırası 1810’da Ruslara karşı Derbent’i müdafaa edenlere dahi eşlik etmiş bulunan kırk şehide ait Kırklar Türbesi’dir.

Diğer kutsal yerler “Şeyh Şamil” dönemine aittir ve Onun hatırasına bağlıdır. Bunlar şunlardır:

1. Ahulga Köyü: Burada 1930’da Şeyh Şamil’in yüz kadar müridi vefat etmiştir. Ahulga, bütün Yukarı Dağıstan halkı tarafından yakın zamanda hâlâ ziyaret edilmektedir.

2. Kıpçak Köyü: Burası Kuzey Azerbaycan’da Dağıstan sınırı yakınındadır. Bu köyde, Şeyh Şamil’in arkadaşı ve muhalifi Hacı Murat’ın türbesi vardır. Hacı Murat, Ruslar tarafından aynı köyde şehit edilmiştir. Bu türbe yetmişli yılların sonunda hâlâ ziyaret edilmektedir.

3. Gimri köyü: Burada Dağıstan’ın ilk imamı olup, 1832’de aynı yerde Ruslar tarafından şehid edilen Gazi Muhammed’in türbesi vardır. Makatov; “Daha geçenlerde bir grup fanatik (!) oraya anıt dikti” diye yazmaktadır.

4. Aksay Köyü: Kuzey Dağıstan’da Hasav Yurt kazasına bağlı olan bu köyde Aksay hanedanından olduğu söylenen Kumuk şeyhlerinin

türbeleri bulunmaktadır. Şeyh Beşir, onun iki oğlu Abdi ile Arap ve Şeyh Abdülvahhab Hacı Didimov.

5. Nijnie-Kazanishchi Köyü: Burası güneyde Kumuk bölgesinde Buinaksk'in yakınındadır. Burada, 1877'deki Dağıstan ayaklanmasının liderlerinden biri olup, Sibiry'a'da sürgünde iken vefat eden Nakşibendi şeyhi Sogratlı Şeyh Abdurrahman'ın hatırasına yapılan türbe vardır. Çok saygı duyulan bu türbe, Komünistlerce önce 1959'da sonra da 1964'de kapatılmıştır.

6. Sogratlı Köyü: Burada, Sogratlı Şeyh Abdurrahman'ın anısına yapılmış bir başka türbe ile Nakşibendî Şeyhi Muhammed'in türbesi vardır.

7. Balakhanı Köyü: Avaristan'da "Untsukul" kazasına bağlı olan bu köyde, Kızıl Ordu'nun güçlü bir birliğini Ekim 1920'de Arakan defilesinde (eğlence) son nefesine varıncaya kadar yok eden Dağıstanlı güçlerin kumandanı Nakşibendî şeyhi Balakhanlı Muhammed'in türbesi vardır. Müstesna bir saygınlığı olan bu türbe, Komünistlerce 1964'de kapatılmıştır.

Kutsal yerlerin tamamı bunlardan ibaret değildir. Sovyet uzmanlar bizim yerini tespit etmeyi başaramadığımız daha pek çok türbeden bahsetmektedir. Mesela Hazar Denizi kıyısı yakınındaki Kayakent kazasına bağlı Utamış köyünde olup, Dağıstan'ın en meşhur kutsal yerlerinden biri olarak değerlendirdiği ziyaret veya "Lak" ülkesinde Paraul, Tsudakhar, Nijnie-Jengutay, Ashilta ve Uri türbeleri, Charoda kazasında Rucha türbesi ve Kasımkent kazasındaki Shtul türbesi vs. böyledir.

Bu ziyaretgâhlar, mahallî Komünistler tarafından endişe kaynağı teşkil etmektedir. Köy meclisleri, türbeleri kaba kuvvet kullanarak ya yıktırıyorlar veyahut kapatıyorlardı. Hatta Aksakallar Meclisi, sosyal adalet adına boş ve batıl inançlara karşı mücadelenin arttırılması ve gizliliğe son vermek için buraların kapatılmasını dahi istemişlerdir. Bazen de Mahaçkale'deki Müslüman Dinî Nazırlığının yardımını istemektedir. Türbeler aleyhindeki çalışmalar Nikita Kruşçev hükümetinin yürüttüğü yoğun din aleyhtarı kampanya döneminde artmıştır.

1963'te Gajiyev şunları yazmıştır: "Dağıstan'da Müslümanların ziyaret edebilecekleri 73 ziyaret yerinden geriye sadece 20 kadar kalmış ve hatta şeyhlerin türbeleri de artık sadece toplumdan tecrid edilmiş nadir kimseler tarafından ziyaret edilmektedir." Avksentev ise; bundan on yıl sonra bu kutsal yerlere yapılan ziyaretlerin hâlâ çok yoğun

olduğunu kabul etmektedir. 1981'de SSCB Din İşleri Komitesinin Başkanı V. A. Kuroedov, eskiden kapatılmış olan kutsal yerlerin Kafkasya'da "tekrar aktif hale gelmiş olduklarını" kaydetmektedir. Ruslarca idam edilmiş olan Vahhab Hacı için Hasav Yurt'ta yepyeni bir türbe inşa edilmesini bu duygunun diriliğine örnek göstermektedir. Daha da yakın bir geçmişte Dağıstan Komünist Partisinin bölge sorumlusunun sekreteri Sh. İsmailov, "din aleyhtarı propagandanın yoğunluğuna rağmen Müslümanların Derbent'teki Ahti, Untsukul Türbeleri ile başka yerlerdeki türbelere yaptıkları ziyaretlerin devam etmekte olduğunu" belirtiyordu.²⁵⁹

2. Azerbaycan'daki Kutsal Yerler

Azerbaycan'daki kutsal yerler, Azeri bilim adamlarınca Kuzey Kafkasya'dakilerden daha iyi incelenmiştir. Kısmen Şîî bölgelerde yer alan, Dağıstan veya Çeçenistan'ın dağlık kesimlerindeki türbelerden sayıca daha çok ve daha ulaşılabilir durumda olan bu kutsal yerler, sadece sûfi tarikatlara da ait değildir. Onların İslam öncesindeki Animizm, Zerdüştlük veya Hristiyanlığa ait kalıntılar olduğu en azından mimarî yapılarından rahatlıkla anlaşılabilir. Çoğunlukla sathi bir boya ile kötü bir şekilde gizlenmiştir. Bunların çoğu ziyaret edilmemekle beraber, bazıları hâlâ ziyaretçi çekmektedir.

İhtilalden önce, şu andaki Azerbaycan bölgesinde "Pir" "Mezar", "İmamzade" (eğer bu kutsal yer Seyyid olan, peygamber soyundan olan bir Şîî'ye aitse) veya "ocak" (bu terim o kutsal yerin Zerdüş't menşeli olduğunu gösterir) denilen beş yüz civarında kutsal yer mevcuttu. Bu kutsal yerler, türbeler, anıt kabirler, ağaçlar, su kaynakları, dikili taşlar, kayalar veya küçük tarihî yapılardır. Bunların büyük bir kısmı Sovyet arkeolog veya tarihçileri tarafından incelenip izah edilmiştir, fakat din aleyhtarı propaganda uzmanlarının araştırma konusunu sadece faaliyet hâlindeki kutsal yerler teşkil etmiştir. Din aleyhtarı propaganda ile ilgili kitap ve makaleler, en önemlilerini bile zikredemeyeceğimiz kadar çoktur.* Bu tür kaynakları bir araya getirmek bize, kutsal yerlerin canlılığı ve genel anlamda Uzak Kafkasya'daki tarikatların faaliyeti hakkında değerlendirme yapma imkânı verir. Mayıs 1980'deki Fethulla-hoğlu adlı bir Azeri uzman şunları yazmıştır:

259 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 243-249.

* Bu konuda geniş bilgi için Gazi Memmedli'nin "Tufeyli Ocakları" (Bakû, 1963) adlı eserine bakılabilir.

“Azerbaycan’da hâlâ düzinelerce faaliyet hâlinde kutsal yer var. Bunların popülaritesi birbirinin aynı değildir. Bazıları az sayıda ziyaretçi çekerken, diğerleri aktif dinî propaganda merkezleri ve batıl inançların propaganda kaynağı durumundadırlar.”

Ayrıca Fethullahoğlu “kutsal bir yeri ziyaret etmenin ziyaretten önce İslam’a karşı ilgisiz olan kişilerde dinî duyguları uyandırabildiğini” belirtmektedir.

Sovyet uzmanlarının tasavvuf konusundaki yetkilerinin sınırlı olduğunu hatırlatmak yerinde olur. Onlar kutsal yerlerdeki faaliyetin sırf zahiri yönünü gözlemlemektedir. Manevî yönü ve hatta ziyaretin mekanizması tamamıyla onların gözünden kaçmaktadır. Bu husus, kutsal yerlere objektif olarak bilimsel inceleme ile yaklaştıklarını iddia eden uzmanlar için dahi bir gerçektir. Nitekim onların hiçbiri Kuzey Azerbaycan’ın, Sünnîlerin yaşadığı bölgelerde bulunan kutsal yerlerle Dağistan’a sağlam bir şekilde yerleşmiş olan Nakşibendiye tarikatı arasındaki irtibattan söz etmemişlerdir. Bununla beraber Sovyet gözlemcilerinin sık sık yaptıkları iki tenkit, bu tür irtibatların mevcudiyetine inanmamıza imkân vermektedir.

Birincisi; kutsal yerleri istila eden çeşitli “şarlatan”, “kayıtlı olmayan molla” geçimini kendisi temin eden türbedâr, “parazit”, “fanatik”, “dolandırıcı” ve “üfürükçü”lerle ilgilidir. İslam aleyhtarı literatürde kullanılan bu tabirler tarikat mensuplarını ifade etmek için kullanılan tabirlerdir.

İkincisi ise; mezarlıklarda yeni yeni kutsal yerlerin ortaya çıkması veyahut da geçmişe ait kültürel yapıların ziyaret yerlerine dönüştürülmesi ile ilgilidir. Öyle görünüyor ki bazı din aleyhtarı incelemeler, Şarlatanların kutsal yerleri tekrar canlandırmada sistemli bir plan takip ettiklerine işaret etmektedirler.

Fethullahoğlu şunları yazmaktadır: “Mahalli Sovyet kuruluşlarının temsilcilerinin suç ortaklığı ve dinsizlerin ilgisizliği sebebiyle akıllı parazitlerin halka ait kültürel yapıları ziyaret yerleri hâline getirdiklerini biliyoruz. Bu durum, Berde şehrindeki anıt kabirin, Bebek kazasındaki Ashab-ı Kehf mabedinin, Mardakent kazasına bağlı Vanlu köyündeki XIII. asırda inşa edilmiş olan “Kanzasar Tapınağı”nın ve Quba kazasına bağlı Agbil köyündeki XVI. asra ait anıt kabirlerin başına gelmiştir. Bütün bunlar şimdilik ziyaret konusu olmasalar bile kutsal yerlerin öneminin küçümsenmemesi gerektiğini göstermektedir.”

Azerbaycan Üniversitesi Bilimsel Ateizm Profesörü P. G. Mahmudov'a göre hayatta olan velilere (tarikatlara seyyit, şeyh ve müritleri) gösterilen saygı kadar vefat etmiş olan velilere duyulan saygıyı da ihtiva eden veliler kültürü ve bunun neticesi olan ziyaret, özellikle Şifilerin hâkim olduğu bölgelerde, yani Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney ve doğusundaki kazalarda aktif durumdadır. Kutsal yerler genellikle Şifilerin Aşure Bayramı'nda ziyaret edilmektedir. Gence yakınındaki "Hay İmam Türbesi" Berdaa'da "İmam Zade Türbesi", Nardaran'da "Pir Seyyid," Tanz'da "Aldede" gibi bazı türbeler, sayıları 10.000 veya 15.000'i aşan Müslümanların gerçek meclisleri hâline gelmektedirler.

Aynı gözlemciye göre, bazı kutsal yerlerin düzenlenmesi çok modernidir ve tam anlamıyla Sovyetlerin otel şebekesinin düzenlenmesine benzetilebilir:

Bazı kutsal yerlerde ilginç bir adaptasyon olayı dikkatimizi çekmektedir. Kutsal yerleri düzenlemekle görevli şahıslar, sosyal faydası olan hiçbir iş kabul etmeyen ve sadaka ve kurbanlarla geçinen "mücevir"lerdir (muhafız). Tanz kazasındaki Aldede'de, türbenin yanına, içerisinde geceleme için gerekli her türlü imkânâna sahip bir bina yapılmıştır. Bu binada yataklar, birkaç semaver, çay demlikleri ve yemek hazırlamak için kap-kacak takımı vardır. Bina ve avlu elektrikle aydınlatılmıştır. Aldede ziyaretçiler için gerçek bir otel hâline gelmiştir. Buna benzer düzenlemeler daha başka kutsal yerlerde de gerçekleştirilmiştir.

Yetmişli ve seksenli yıllarda yapılan Sovyet incelemelerinin batıl inançların kalıntıları diye açıkladıkları birçok kutsal yerler bugün faaliyet hâlinindedir.

Komşu Dağıstan'da mahallî ve Mahaçkale Müslüman Dinî Nazırlığının resmî dinî yetkilileri, veliler kültürüne karşı enerjik şekilde mücadele adıyla güya "batıl inançlara, karşı kampanyaya iştirak ediyorlardı. (veya en azından iştirak ediyormuş gibi gözükmüşlerdi.) Sovyet yöneticileri burada, Çeçenlerin aksine, Şifî hâkimiyetinde olan Azerbaycan'da eski bir Şia geleneği olan takiyye ile karşılaşmıştır. İki yüzlülük ve muhtemelen başka yerlerdekinden daha güçlü durumda olan bir direnişi gizleyen takiyye, Sovyet yönetimine karşı zahiri itaat şeklinde kendisini göstermişti. Bu "takiyye" sebebiyle Sovyet idaresi "batıl inançlar"a karşı yapılan mücadelede başarısızlığa uğramıştır. Sovyetlerin ve Komünist Partisinin mahallî yetkilileri yumuşaklık ve ilgisizlik göstermektedirler. Resmî dinî yetkililere gelince, bunlar kendilerini paralel İslam'a karşı olarak ilan etmeyi reddetmektedirler. Mahmudov, Azerbaycan'ın özel durumunu gayet güzel tasvir etmiştir:

“Kutsal Yerler ile Resmî İslam arasındaki yakınlaşma, Müslüman yetkililerin kutsal yerlere karşı tavır değiştirmeleri ve mahalli veliler kültüründen pek az söz etmeleri neticesini doğurmuştur. Son yıllarda birçok kazaya ait ortak mezarlıklar bazı türbelerin etrafında kurulmuştur. Bu durum, Müslümanların haftanın bazı özel günlerinde (perşembe ve cuma) oraları ziyaret etmelerini kolaylaştırmaktadır. Kutsal yerlerdeki ayinleri yöneten dinî liderler para yardımı almakta ve o paraları muhtaç ailelere, hastalara ve yetimlere yardım eden hayır kurumları için kullanmaktadır.

Kutsal yerlerin adaptasyonunu temin eden bu unsurlar, onların dinî karakterlerine hiçbir şekilde hanel getirmezler. Veliler kültürünün temelini mucizelere inanmaya bağlı olan tabiatüstü (keramet) inancıdır. Bundan dolayıdır ki veliler kültürünü halkın genel dinî duygusundan tecrit etmek ve onu resmî İslam’dan ayrı kabul etmek mümkün değildir.”²⁶⁰

a. 1990’dan Sonra Azerbaycan’da Pir İnancı ve Pirlere

Azerbaycan’da hemen her şehir, ilçe merkezi ve de köylerde bir veya bir kaç tane, saygı gösterdiği kutsallık atfettiği pirlere veya evliya mezarları vardır. Bunlar umumi olarak incelendiğinde yüzlerce dir. Bu pirlere halkın manevi uyanışlarında dinî duygu ve hislerin tatmininde çok mühim rol oynamıştır. Azerbaycan’ın kuzeydoğusunda bulunan Qusar Rayonu (kazası) merkezinde I numaralı mektepte (1993-1994 öğretim yılında) açtığımız Kur’an Kursu’na Kur’an-ı Kerim ve Arapça öğrenmeye gelen bilgili ve kültürlü bir hanım öğretmen olan Rusya hayranı ve sempaticanı Lezgi Zemfira Selmanova(30): “Muallim, eğer pirlere de olmasa bizde din iman mı kalmıştı? Muallim o kabristanların hamsını (hepsini) özleri düzelttiler (yıktilar) !” demiştir. Bu anlatılanları doğrulayan bir başkası ise şöyledir: Hudat kasabası Aznevi köyünde oturan bir dost olan Şulum Molla(41): “Köhne vakitlerde bizim ulu kişilerin kabirleri, türbeleri, mescidlerimiz köylerde dolaşan kepçeli traktörlerle yıkıldı, düzeltildi. Halk ancak onların yerlerini bildiği için oralar muhafaza edildi. Hep oralara gidilip gelende. Yâddan çıkarılmadı. Şimdi şimdi oralar ortaya çıkarılıyor, tamir ediliyor, tezedden (yeniden) kabirleri tikiliyor, ziyaret ediliyor.”

Bir defasında Quasar’dan Sumquayıt’a otobüsle yolculuk yaparken

260 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 245-255.

“Pirgulu Oba” adlı köyün yakınından geçtiğimizde, otobüste bulunan mollalar, yaşlı kadınlar ellerini kaldırıp Fatiha okumuşlardı. Sonradan öğrendiğime göre orada büyük bir evliyanın yatırını varmış.

Bütün bu “Pir”ler Azerbaycan’ın manevi muhafızları, sınır taşları, nöbet tutan askerleriydi.

70 yıllık Komünist dönemle birlikte Çarlık esareti de dâhil edilince iki yüz yıllık baskı, zulüm ve sindirme politikası neticesinde halk; yıktırılmış, yıkılmış veya sahipsizliğe terk edilmiş olan bu büyük zatların türbelerinin, yatırlarının; manevi ışığının etrafında halka olmuşlardı. O duygunun devamlılığını sağlamak için halk şehir ve köy mezarlarını dahi o tür pir, yatır vb. makamlarının çevresine yapmışlardı. Nitekim ziyaret ettiğimiz bütün pirleri” böyle kabristanlıklarda bulduk. Ne’met Meşedi Hanım “Azerbaycan’da Pirlər” adlı eserinde şu bilgileri vermektedir:

“Ateizm siyaseti neticesinde İslam dini, Arap dili ile bağlı olan, hatta Arap elifbası ile ana dilimizde yazılmış ilim ve medeniyetimizin büyük bir kültür-elyazmaları ve kitaplarımız yakılıp mahvedilmiştir. Eski elifbamız elimizden alınmış bu elifbada yazılmış nece nece kitap, mecmua, gazetelere bigane kalmışız. İktisadi, siyasi ve medeni hayatımızda vaktiyle mühim rol oynamış dinî merkezler -cami ve mescidleri, medrese, mektep-mescidler, hanegah, ribat, pir vs. toprak üzerinde bize vatandaşlık hukuku veren maddi-manevi kimliklerimiz- tarihî abidelerimiz dağıtılıp yerle-yeksan edilmiştir. Medeniyet harsı olan mescidler ambara dönmüş, büyük arzu ve emellerle yaşamış zahmetkeş insanların -seleflerimiz- manalı ömür yolunun son mekânı olan kabristanlar harabeliğe çevrilmişlerdir. Ve en vahşi halde tahri bedip, üzüm, hububat ambarları yapmışlardır.²⁶¹

Qusar şehrinin Huray köyünde ziyaret ettiğimiz pirlər; okunamayan veya rejimin baskısı ve korkusundan veya sahip çıkılamayan Kur’an-ı Kerim ve elyazma eserlerin bırakıldığı yer olmuştu. İncelediğimiz kitaplar en az iki yüz senelik el yazması eserlerdi. Rutubet ve yağmur vs. şartlardan yıpranmış, kapakları çürümüş bazı yaprakları fareler tarafından yenmiş içler acısı bir halde idi.

Çeşitli vesilelerle yaptığımız sohbetlerde köylüler, köylerinde bulunan pirlere kitap götürdüklerinden bahsediyorlardı. Bunun sebebini ise kendilerince şöyle izah ediyorlardı; onlara göre; pir temiz yerdir. İhtiyacı

261 Meşedihanım, a.g.c., s. 4.

olanlar oradan alıp götürebilir. Evimizden bir tahrib bombasını uzaklaştırmış oluyoruz. Bolşeviklere karşı en emin yer pirdir.” Sonradan öğrendiğimize göre bu tür yerlere bırakılan kıymetli yazma eserler bazı fırsatçı tarihî eser kaçakçıları tarafından yağmalanmıştır.

Bizce, 70 yıllık Komünizm döneminde Pirlar, Müslüman Azerbaycan halkı için bir istinatgâh, bir sığınak olmuştur. İmansızlığın sebep olduğu stres ve Bolşeviklerin amansız zulmü, onları pirlere sevk etmiş, içlerini oralara dökmüşlerdi. Dua edecek, hâllerini arz edecek, duygularını şerh edecek birilerini aramışlar hep. İçlerini onlara şerh etmişler, çünkü yüzlerine bakan herkes düşman kesilmişti. Âdeta yer demir, gök bakır iken onlar, tebessümün sıcaklığını pirlerde hissetmişlerdi. Evlerden zorla toplanan kadim harflerle yazılmış Arapça ve Türkçe kitapları korumak için, pirlar, “babalar” sığınılacak ve dinî eserler için saklanacak en emin mekânlar olmuştu. Ateizmin en merhametsiz olduğu dönemlerde evinde Kur’an bulunduranların, Onu öğretenlerin ve öğrenenlerin kurşuna dizildiği, Sibiryaya buzullarına sürüldüğü “Müslümanım” demenin değil, onu düşünmenin bile suç olduğu bir hengâmede pirlar manevî himmetini ve tasarruflarını sürdürmüştü.

b. Pir Ziyareti ve Çeşitli İnanışlar

Qusar şehri, Urwa köyünden olup şu anda Qusar da ikamet eden 6 Numaralı, Rus dilinde eğitim yapan okulda okurken aynı zamanda da Kur’ân Kursu’na gelerek bizden Kur’ân okumasını öğrenen 9. sınıf talebesi (1993-1994) Tarlan Azizov[15] Pir hakkında bildiklerini şöyle anlattı:

Pirin yanına varınca selam veririz, ‘Selamün Aleyküm.’ diyerek. Selamsız olmaz. Men nenemden öyle işitmişem. Kur’an okumasını bilenler Yasin okurlar. Bilmeyenler dinlerler. Kurban kesip, ziyarete gelenlere dağıtırlar. Horek vs. pişirip topluca cemaate ziyafet verirler. Buna ihsan denir. İhsandan sonra dua ederler. Arzuları derler. Pirin bulunduğu yere arzu ve dileklerini ifade ederek ziyaretçinin giydiği eski kumaş parçalarından bir bez bağlarlar. Bu siyah bez dışında bir bez olmalı. Çünkü siyah renk kara haberdir.

Oğlanlar yani cevanlar türbenin duvarına veya yere; arzularını söyleyerek üç defa da çivi çakarlar. Bu bir demir çivi olabileceği gibi ağaçtan kırılan bir dal parçası da olabilir. Bundan maksat pire arzusunu ulaştırmaktır.

Çocuğu olmayan kadınlar arzularını ifade için pirin duvarına salınacak, beşik, bebek maket kukla vb. şeyler koyarlar (Nitekim gezdiğimiz hemen her pir de bunlara şahit olduk). Bu onların dilekleridir. Mesela benim bibimin (hala) hiç çocuğu yoktu. Doğulanlar hep ölüyordu. En sonunda pire gidip dua ve dileklerde bulundu. Doğulan uşağının ölmesi için çok yalvardı. Allah ona şimdi bir kız uşak verdi. Şimdi onun uşağı yaşıyor. Bu üçüncü uşağıdır.

Pir ziyaretinde, pirin bulunduğu mahallin, türbenin temizliği ile ilgilenen bir zenne (kadın) vardır. Bu kes (kimse) Kur'an okumasını bilmeli. Desnamaz (abdest) alıp namaz kılmalı. Tesettürüne dikkat etmeli. Meselen bizde bir dağ kenti vardır. Bu köyün adı Leze dir. Bu kentdeki pir dağın tepesindedir. Ziyaret etmek isteyenler üreği temiz olmalıdır. Üreği temiz olmayan ve günahkârlar bu zirveye çıkamazlar. Kalbi temiz olanlar zirveye pire yani türbeye çıkabilirler. Bu pirin adı Hacı Zengi Babadır. Bu pirde kulluk eden kadına "Mücevir" denir. Mücevir "pir" in torpağından veya taşından birazını bir bardağa koyar ve su döker. O sudan ziyaretçilere üç yudum verir. Bundan beklenen şifa her hastalıklardan necattır.

Pirden dönüşte, yollarda gabağına (karşısına) kim çıkarsa onlara para, şeker, pasta, kesdiği kurbandan et vs. verilir. Bundan maksat ziyaret esnasında yapılan duaların kabul edilmesidir. pirin içinde de pul (para) vb. şeyler de bırakabilir.

Pire gidecek herkes güzelce yıkanmalı, temiz elbiseler giymelidir. Yani madden, hem de manen temiz olmalıdır. Temizlenmeden gidildiği takdirde yapılacak dualar kabul edilmez.

Pirden dönüşte üç gün süreyle yalan danışılmaz (konuşulmaz), pis sözler küfür vb. sözler söylenmez, içki içmez, başkalarıyla dalaşmaz, (münükaşa etmez) beddua etmez, ahlaksız davranışlardan uzak durur. Küsleriyle barışırlar. Herkesle mihriban olurlar.

Pirden ayrılırken, arkasını dönerek ayrılmak edepsizliktir. 15-20 m. gibi geriye doğru edeble çekilerek ancak yüzünü ve sırtını dönmelidir."

Tarlan, devamla kendi köylerinde bulunan "Cevan Pir" den anlattı: Cevan Pir'in ortaya çıkışı şöyle olmuş: Nenesinin anlattığına göre onun cevanlık vaktinde iken fakir, ama terbiyeli ehli, kimsesiz bir cevan (genç) mektepte okuduğu sıralarda herkes kendisiyle alay ediyorlarmış. O ise sessiz, kimseye birşey söylemezmiş. Bu genç 17 yaşında iken vefat etmiş. Anası üzgün ve yaşlı iken rüyasında oğlunu görüyor

ve oğlu anasına şöyle diyor: “Ana sen hiç narahat (rahatsız) olma. Allah bana pir vazifesi verdi. Men şimdi on cür hastalığın dermanıyam. Kabrimi temizle. Bu sırrımı hiç kimseye söyleme. Yoksa Allah men’den iki hastalığın dermanını alacak.” der.

Kadıncağız bu sırra ancak bir kaç gün saklayabilir. Birkaç gün sonra bu sırrını ifşa edince aynı gün rüyasında uşağını görür; oğlu anasına şöyle dedi: “Anam sen bu sırrı başkasına neden açtım? Allah menden iki hastalığın dermanını aldı. Şimdi men daha sekiz hastalığın dermanım.”

Anası ertesi günü hemen oğlunun kabrine gidip çevresini temizler. Cemaat o mezarın çevresine toplanarak gül, çiçek vb. dikerek orasını çevirir. Artık o günden sonra burası “Cevan Pir” olarak kalır. Bu pir Qusar şehrinin Urwa kentindedir.

Şimdi buraya dermansız hastalıklara derman için gelirler. Pir toprağından bir parça bardağa koyup üzerine su dökerler ve hastaya içirip şifa talep ederler. Allah’da şifa verir. Tarlan anlatmaya devam etti. Mesela: “Menim, dayımın oğlu gürbüz bir bebek iken aniden hastalandı. Karnı şişti. Bir deri bir kemik kaldı. Onu Cevan Pir’e götürdük. Malum muamele yapıldı. Şimdi iyileşti.” Bu hastalık “rahıt” (raşitizm) hastalığıdır. Zayıflıyor, karnı şişiyor. İştahlı olduğu halde çelimsizleşti ren bir hastalık...

Benzer bir hadiseyi Qusar şehri I numaralı mektebde 20-25 yıldan beri öğretmenlik yapan 50-55 yaşlarında olan Anar Muallime’den de dinlemiştik. Anar Muallime o yaşında bizden Kur’an okumasını öğrendi. Kur’ânı Kerim’i hatmetti. Hatim sevincini bizlerle paylaşmak için pasta-kek vb. şeyler yaparak kutladı. Biz de o sevince ortak olduk. Bir gün Kur’an dersinden sonra bize şöyle bir hatırasını anlattı:

“Küçük kızım çok hastalanmıştı. Birçok hekime götürdüm. Ancak bir derman bulamadım. Kızımın günbegün gözümün önünde eriyip gitmesine çok üzüliyordum. Sonunda Pire gitmeye ve orada nezir vermeye karar verdim. O vakitler türbeleri pirleri ziyaret etmek gadağandı, yani yasaktı. Gitmeye de korkuyordum. Yoldaşıma (kocası) bizi pire götürmesini söylediğim halde korkusundan o da gitmek istemedi. Çünkü bu idare tarafından bilindiği takdirde işten kovulur, türmeye yani hapse atılırdı. Yoldaşım “Sen özün git. Menim haberim olmasın. Yakalanırsan ‘Menim haberim yoktu derim’ dedi. Ben de kayınvalidemin partarlarını, elbiselerini giyindim. Quaba’lılar gibi bir çadra’ya (çarşaf-ferace)

büründüm. (Quba halkı genellikle Şîi olduğu için kadınları siyah çarşaf giyiyorlar.) Uşağımı kucağıma aldım. Kent'teki pire gittim. Ancak meni tanıdılar. Men de yalan danışmak zorunda kaldım. Pire vardım. Orada dualar ettim. 'Ey pir benim uşağıma şifalar ver dedim,' ağladım, ağladım. Nezir verdim sonra döndüm. O gece rüyamda aksakallı nur yüzlü bir koca kişi bana göründü. Elinde bir çiçek saksısı gibi bir şey vardı. Onu ters çevirerek boşaltıyor ve bana şöyle diyordu: "Sen yalan danışsın. Yalancısın. Mene geldin. Bir Fatiha bile okumadan geri döndün. Bes men sene neyleyim. Mene Fatiha gönder. Oku. Uşağın şifa bulsun!" Men kan ter içinde yuhudan (uyku) uyandım. Men Fatiha suresini bilmediğim için bir şey okuyamamıştım. Tezeden (yeniden) Fatiha suresini ezberledim. Tekrar pire gayıtıp (geri gidip) Fatiha okudum. Uşağım iyileşip şifa buldu."

Qusar şehri Huray kentinde Şeyh Abdülkerim Efendi'nin oğlu Şeyh M.Emin'in türbesini ziyaretimiz esnasında bulduğumuz bir dilek duası; Pirlere ne işe yaradığını, niçin bu kadar rağbet gördüğünü anlatması bakımından önem arz etmektedir. Dilek duasının metni aynen şöyledir:

"Allah Baba Can!

Menim günahım olmayıb! (olmadı, yok!)

(Mene) sürtünen bu (aşağıda bu isimlerin baş harfleri geçmektedir.) zulümkârlardır.

Bu zulümkârların evinde hemişe (her vakit) hayrat kazananları koyulsun! (ölüleri eksilmesin, her vakit gözyaşı döksünler!)

Babalar. Can! Evvel oğulları uçsun ki (ölsün) kent'de (köyde) selam (eminlik, barış, huzur, güvenilirlik) olsun! Mene sürtünenlerin evinde hemişe gözyaşı olsun!

y.b.v.s.b.h.m .a.b.s.h(x).e.m.a.g.a.y.d.u.a.m.y.g.g.u.n (hakkında şikayetçi olduğu kimselerin isimlerinin baş harfleri olması muhtemel)

Allah, Allah, Allah!

Dağ dibinden derya çıkaran babalar! ("Pir"ler, evliyalar) size minnet edirem! (yalvarırım) yazdığım adamların evinde yaş dökülsün! Sizi minnet edirem, Allah, Babalar! Koymayasınız benim Ahımı..." (belge 24 Mart 1994 tarihinde bulunmuştur.)

c. Azerbaycan'da Belli Başlı Pirlər

Azerbaycan'da pır ve ziyaretgâhlar çoktur. Onların hepsi hakkında teferruatlı malumatlar vermek bizin bu çalışmamıza sığmaz. Ancak belli başlılarının sadece listelerini vermekle iktifa edeceğiz. Geniş malumat isteyenler; Ne'met Meşedihanım'ın "Azerbaycan'da Pirlər" adlı Krılce Azerbaycan Devlet Neşriyatı Poligrafiya Birliği'nce 1992 yılında basılmış eserine müracaat edebilirler.

1. **"Pır" Hüseyin Hanegâhı:** Bakû'nün 127 km güneyinde pır saat çayı sahilinde Bakû-Salyan Ticaret-Kervan yolu üzerindedir.

2. **Şeyh Babi Ya'kub Hanegâhı:** Fuzuli, Horadiz İstasyonu 6. km'de Babi köyündedir.

3. **Şih Baba Piri:** Cebrayl, Şihlar köyündedir.

4. **Şeyh Tair Tac'el-Huda Medekani Henegahı veya Pır-i Merdekan:** Şamahı'nın güneydoğusunda, Göyler kentinde, Kadim Şamahı-Cavad-Erdebil yolu üzerindedir.

5. **Sultan Baba Piri:** Deveci Rayonunun Ugah kentindedir.

6. **Babadilim Piri:** Quba Rayonu Hatip köyündedir.

7. **Şeyh Yusuf Türbesi:** Haçmaz şehri şihlar köyündedir.

8. **Ali Baba Piri:** Abşeron'un orta asır pırlarından biri olan Ali Baba, Bakû'nün 50 km uzağında Hazar Denizi'nin 50 km sahilinde Türkân kasabası köhne kabristanlığındadır.

9. **Kara Paltar Piri:** "Buzovna kasabasının Nazranlı mahallesindedir. Aynı abidenin bir benzeri de Aşberon'un yeni Surahanı ve "Şağın" köylerinde de vardır.

10. **Hanağa Piri:** Nahçıvan, ordubat Rayonu Hanağa köyündedir.

11. **Ebu Said Ebu'l-Hayr Hanegahı veyahut Malik İbrahim "Pır"ı:** Nahcivan Ordubad ilçesindedir.

12. **Düylün Piri:** Ordubad Düylün köyündedir.

13. **Nardaran Piri:** Abşeron Yarımadası'ndaki "Nardaran" kasabasındadır.

14. **Şeyh Dursun Türbesi:** Ağsu şehri yakınlarındadır.

15. **"Bibi Heybet" Makberleri:** Bakû şehrinin Şih köyündedir.

16. **Seyyid Cemaleddin Piri:** Lenkeran-Astara şoşe yolu üstünde Pensar (Butasar) köyündedir.

17. **Şeyh Zahid Türbesi:** Lenkeran ilçesinin Şihakeran kentindedir.
18. **Seyyid Ahmet Piri:** Lenkeran-Astara Şose yolunun üzerinde Maşhan köyü kabristanlığındadır.
19. **Babagil Piri:** Lerik ilçesinin Babagil köyündedir.
20. **Aza Piri:** Ordubad ilçesindedir.
21. **Diribaba Piri:** Mereze Rayonu'nda Köhne Bakû-Şirvan kervan-ticaret yolu üzerinde büyük bir kayalıktaki mağaradadır.
22. **H. Şeyh Mensur Piri:** Gebele Rayonunun Hezre köyündedir.
23. **Şeyh Horasan Hanegahı:** Azametli Alince kalesinin eteklerindedir.
24. **Şeyh Cüneyd Piri:** Qusar Rayonunun Hezre köyündedir. Şiîliğin Anadolu'ya kadar yayılmasında önemli bir rolü olmuştur.
25. **Dedegüneş Piri:** Şamahı rayonunun Dedegüneş köyündedir. Üzerindeki sandukaya "Nâdî Aliyyen", "Ali'yi çağır." duası yazılmıştır. Yerli ahali tarafından "Pir'i Sultan Dedegüneş" olarak adlandırılmıştır (1602-1603).²⁶²
26. **Ağbil Piri:** Quba şehrinin Ağbil köyünün eski kabristanlığındadır (1533-1534).
27. **Pırşağı Piri:** Apşeronda Pırşağı kasabasındadır. Egzama hastalığına şifa bulan halk bu püre egzama piri derler. Egzamaya yakalanan kimseler buraya gelip etraftan ot kırıp veyahut toprak götürüp cildin zedelenmiş egzamalı yerine sürtüp gidiyorlar. Bu alışkanlık hemen her yerde tıp merkezlerinin ve egzama tedavisinde kullanılan bitki çeşitlerinin ve şifalı çamur ve balçıkların burada bulunduğu ilmî olarak da ispatlanmıştır. Vaktiyle aynı yerde faaliyet göstermiş olan âlim, tabib "Pir Şahin" in de sırf tabiatın bu sırlarına vakıf olduğundan onun mualecesi çok iyi neticeler verdiği için onun adı burada mukaddesleşmiştir.²⁶³
28. **Pir Hasan Türbesi:** Abşeron'un Merdekan kasabasındadır (1612-1613).
29. **Sofi Hamid Piri:** Alibayramlı şehri arazisinde Kadim Bakû-Şamahı kervan-ticaret yolu üzerindedir (M. 1629).
30. **Şeyh Baba Piri:** "Şih Baba" olarak da adlandırılan bu "Pir" Gebele şehrinin Hemzeli köyündedir (M. 1603-1604).

262 Meşcedihanım, a.g.c., s. 61.

263 Meşcedihanım, a.g.c., s. 67.

31. Babaratma Piri: Şeki şehrinin aynı adlı köyündedir. (H. 1005 M. 1596-1597). Bu söz “Baba Ribat” sözünün bozulmuş şeklidir.²⁶⁴ Seyyidlerdendir. Türbe binasının duvarında Arapça şu sözler yazmaktadır: “Babaratma köyünden olan ve ziyaretgâhda yaşayan Molla Abdullah İbn Molla Abdülmuttalib, Hz. Peygamber (s.a.s.)’ın hicretinden sonra 1100 yılında Berpa ettirdi ve öz eli kabrini kazdı (1688–1689).²⁶⁵

32. Okut Piri: Şeki şehrinin Okut köyünde meşeler arasında eski kabristanlıktadır.

33. Ahund Baba Ziyareti: Gah şehrinin güllük köyünde cuma mescidinin avlusundadır. Gah şehri Azerbaycan’ın Kuzeybatı bölgesinde Gürcistan ile Dağıstan arasında sınırı olan bir şehirdir. Kitabesinde: (H. 1116, M. 1704-1705) yazar.

34. Anberce Camisi ve Onun yanındaki “Pir”: Gah şehrinin Anberçay köyü yakınlarında meşe içerisinde bulunan eski kabristandadır.

35. Mustafa Efendi Ziyaretgâhı: Şeki şehrinin Yukarıbaş Mahallesi’nde birinci rayon Ağamalı Caddesi’nde bir cuma mescididir. Mustafa Efendi 24 Haziran 1881’de vefat etmiştir.

36. Hacı Ramazan (Şeyh Ahmed Efendi) Piri: Zaqatala şehrinin “Tala” köyündeki kabristandadır.

37. Halim Baba Piri: Oğuz şehrinin “Vardanlı” köyündedir (H. 1323, M. 1905-1906).

38. Şeyh Yusuf Piri: Yevlak şehrinin “Arebbesre” köyündedir. Seyyid ve Kutub’dur.²⁶⁶

39. Mehmed Efendi Ziyaretgâhı: Zaqatala şehrinin Aşağı Çar köyündeki cami ve medrese yakınındadır (H. 1323, M. 1905-1906).

40. Mustafa Efendi Ziyaretgâhı: Nakşibendiyyenin mürşidiydi Qah şehrinin Malak köyündedir. (H. 1337, M. 1919).

41. Tala-Baba Piri: “Tala-Paba “Pir”i meşhur Nakşibendiyye şeyhlerinin mezarlarının bulunduğu zakatala şehrinin Tala köyü kabristanlığındadır.

42. Gence İmamzade Piri: Orta asırlara ait olduğu söylenen bu

264 Meşedihanım, a.g.e., s. 71-72.

265 Meşedihanım, a.g.e., s. 72.

266 Meşedihanım, a.g.e., s. 80.

mimarlık abidesi Gence şehrinin takriben 7 km uzağında Gence habeliğindedir.

43. Hacı Tabdug ve Şeyh Yunus Piri: Bu pir ziyaretgâhı Qah şehri “Oncallı” köyündeki Oğuz kabristanlığındadır. Yerli halk tarafından mukaddes sayılan en ehemmiyetli ziyaret yerlerinden biridir. Bu pir hakkında ayrıca duracağız.

44. Şeyh Nurullah Efendi Ziyaretgâhı: Şeki'nin Başlayk köyündedir. Burada şeyhin zaviyesi türbesi, müridlerinin, hatunu ve kızının kabirleri mevcuttur (Ö. H. 1317/M. 2.02.1900).

45. Şehid Türk Zabiti'nin Mezarı Ziyaretgâhı: Bakû-Şamahı yolunun 100. km'sinde Acıdere Çayı'nın kenarında Tepenin üstünde, üzerinde âheng taşından sanduka biçiminde (1.25 x 0.55x 0.37m.) tek başına bir mezardır. Bugün ziyaretgâh olarak halkın uğrak yeridir. (04.03.1919)²⁶⁷ Bunların dışında, A. Bennigsen ve C. L. Quelquejay Rusya'da İslam Tarikatlarından bahseden eserinde daha başka pirlere de bahsetmektedirler.

1. Ali Ayağı Türbesi: Apşeron Yarımadası'nda bulunan Meştaga kazasına bağlı “Buzovna” köyündedir. Bu türbe, bütün Azerbaycan'daki en meşhur kutsal yerlerden biridir. Burada Hz. Ali'nin ayağının izini taşıyan bir kaya vardır.

2. Ashab-ı Kehf Türbesi: Nahçıvan'daki Ashab-ı Kehf Dağı'ndadır.

3. Pir Seyyid Türbesi: Apşeron Yarımadası'ndaki “Maştaga” kazasına bağlı Nardaran köyündedir.

4. Dedegüneş Türbesi: Şamahı kazasına bağlı aynı adlı köydedir.

5. Hay İmam (veya Göğ İmam) Türbesi: Gence'nin yakınında olup, uzak Kafkasya'nın en popüler ziyaret yerlerinden biridir.

6. İmam-Zade: Nahçıvan'da Berda yanındaki Mehram köyünde bir türbe vardır.

7. Kırk Şehit (Kırklar) Türbesi: Nahçıvan'da Ordubad kazasına bağlı “Nüsnüs köyü” yakınında XIII. asra ait bir eserdir. Derbent'deki Kırklar Türbesi gibi burası da varlıkları dünyanın devam etmesinin garantisi olan kırk mistik veliden oluşan “kırk abdal” hikâyesine bağlıdır.

8. Hızır-Zende (Hızır-Zinde; Hızır-İlyas) Türbesi: Bakû yakınındadır. Aşberon Yarımadası'nda, Merdekan köyünün yanında Hz. Hızır türbesidir.

267 Meşcedihanım, a.g.e., s. 99; Akyol, a.g.e., s. 19-27.

9. Şehidgâh Türbesi: 14.–15. asra ait bir türbe olup, burada İslam düşmanlarıyla savaşırken şehit düşen kimselere saygı gösterilmektedir.

10. Aldede Türbesi: Tanz köyündedir.

11. M. Emin Türbesi: Nuha kazasında olup “Büyük Ziyaret” de denilmektedir.

12. Ata Aga Türbesi: Aşşeron Yarımadası’nda Aziz Bekov kazasına bağlı Şüvelen köyündedir. Ata Aga; 1951’de vefat eden muasır bir velidir.²⁶⁸

d. Hacı Tapduk ve Şeyh Yunus Piri

Bu Yunus, hangi Yunus?

Nimet Meşedihanım’ın Bakû de 1992 yılında Azerbaycan Devlet Neşriyatı tarafından basılan “ Azerbaycan’da Pirlər” adlı eserinin ilk baskısını tetkik ederken gözümüze çarpan husus; Hacı Tapduk ve Şeyh Yunus ile ülkemizdeki Tapduk Emre ve Yunus Emre benzeşmesidir. Anadolu’da Yunus’a birçok bölgelerimiz sahip çıkması ve yapılan çeşitli ilmî araştırmalara mevzu olması gibi, Tabduk’a ve Yunus’a Azerbaycan’da da rastlanılmaktadır. Azerbaycan’da buna benzer bir kaç daha hayrete düşüren ortak yönlere rastladık. Mesela Anadolu’da bilinen Nasreddin Hoca Azerbaycan’da Molla Nasreddin olarak, Köroğlu ve Bolu Bey’i burada Bolubeğ olarak yaşamakta ve sahip çıkılmaktadır. Keza Dede Korkut, birçok anonim halk inançları atasözleri bunlardan bazılarıdır. Nitekim bu hususlar üzerinde kısa da olsa duracağız.

Hacı Tapduk Piri ve Şeyh Yunus ziyaretgâhı Azerbaycan’ın “Qah” şehrinin “Oncallı” köyünde bulunan Oğuz kabristanındadır. Yerli ahalî tarafından mukaddes sayılan en önemli ziyaret yerlerinden biridir. Meşenin içerisinde yerleşmiş büyük bir araziye sahip olan Oğuz Kabristanlığı, Hacı Tabduk Baba ve ondan bir kaç adım yukarıda bulunan Şeyh Yunus kabirleriyle başlıyor. Her iki kabir takriben bir metre yükseklikte çay taşlarından ibaret duvar içine yani türbeye alınmıştır. Kabirlerin üzerinde şu anda çay taşlarından yapılmış nakışsız ve yazısız baş taşı vardır. Şeyh Yunus’un kabri üzerindeki baş taşının Arapçadan tercümesi şöyledir:

“Biz topraktan günahsız yaratılmıştık, toprağa ise günahkâr dönüyoruz. Bu kabri, merhum Şeyh Yunus’un hatırasını aziz tutmak için, Mirza İbn-i Muhammed zamanı İbn İmam Ali-Allah onları bağışlasın-821.nci yıl tarihinde bina etti.”

²⁶⁸ Bennigsen-Lemercier, a.g.e., s. 253-255.

Hacı Tapduk Babanın kabri üzerindeki baş taşında yazılı kitabenin tercümesi ise şöyledir:

“Rahimli ve merhametli Allah'ın adıyla... Her iki dünyanın Rabbi-ne hamd olsun. O'nun yarattığı Muhammed'e (Sallallâhu aleyhi ve sellem) ve O'nun neslinin hepsine selam ve selavat. Bu evi (kabri) Şeyh Mirza İbn Çelebi ve Şeyh Selman İbn Salih 1207. nci yılda bina ettirmiştir.”

Her iki kitabenin metninden anlaşılan Tapduk Baba ve Şeyh Yunus'un ölümü ve defnolunduğu yılların gösterilmediğidir. Kitabede adları geçen şahıslar Tapduk Baba ve Şeyh Yunus'un müridleridir. Şeyh Yunus'un Azerbaycan'daki kabri Anadolu'da olan kabirlerden (ki 10'dan fazladır) kadimdir, hem de Mürşid Tapduk Baba ve Aşık Yunus'un birlikte defni hakkında bilgi veren son devirlerde yazılmış kitabe vardır. Doğum ve ölüm tarihi son yıllarda tespit edilmiş XVI. asra ait belgelerden kesinleştirilmiştir. (H. 648-720; M. 1250-1370). Yunus hakkında Bektaşî rivayetlerine dayanarak verilmiş rivayetler, yazılı edebiyattan haberi olmayan halkların hafızasında, asırlardan asırlara geçerek bugün aynıyla söylenmektedir.

Yunus Emre, sâfi edebiyatının görkemli temsilcisidir. İslam tasavvufunun inceliklerini sadelikle derinlikle dile getiren Yunus bütün insanlara bir gözle bakmış, hayat ve ölümü, kâinatı “mutlak varlık” esasına göre izah etmiş. Allah, ilahî aşk, varlık-yokluk meseleleri üzerinde durmuş, dünyanın fâniliği, ilimle gerçeğe erişilemeyeceği gibi hususları dile getirmiştir.

Yunus, elleri, (yabancı ülkeleri) geze-geze hem şair, hem de halkın dardini dinleyen, siyasetçi gibi sâfi, âlim, tarikat sahibi gibi her yerde kendisine rağbet kazanmış, güzel, yüreğe su serpen şiirlerini, ilahilerini okumakla insanları etrafına toplayabilmiş ve sâfilik ideolojilerini tebliğ etmiştir.

Yunus, mürşidi Şeyh Tapduk'u kendi şiirlerinde terennüm etmiş ona hatsiz itikat ve ilahî muhabbetini bildirmiştir:

“Ben yürürüm elden-ele, gurbette halum kim biler,
Şeyh soraram dilden dile gel gör beni eşğ neyledi.”

Dil bakımından araştırmacılar Yunus'un dilini Azeri Türkü lehçesi ile büyük bir yakınlık ve benzerliği olduğunu yazıyorlar. Bu eski Anadolu Türkçesi, eski Oğuzcanın daha sonraki ve tekâmül etmiş şeklerinden başka bir şey değildir.

Dünya şöhreti kazanmış Oğuz-Türk şairi Yunus Emre'nin, onun müşidi büyük Sûfi Şeyh Tapduk Babanın (Emre'nin) "Gah" şehrinin Oğuz Kabristanlığında kabrinin veya makamının olması, Muhteşem Oğuz-Türk sûfi şeyhlerinin Anadolu gibi, Azerbaycan'la da sıkı bağlantılarını gösterir.

Şairin ister edebî, isterse ictimai-siyasi faaliyeti ile alakadar merkezlerden birinin 13-14. asırlarda "Oncallı" köyünde meydana gelmesi ve asırlarca faaliyet göstermesi, bugün bile unutulmayıp mukaddes bir mekân gibi büyük ihtiramla hatırlanması, Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Oğuz-Türklerinin aynı medeniyetin kardeş halkları olduğunu ispat etmektedir. Vaktiyle halklar arası kervan-ticaret yolu üzerinde canlı bir hayat yaşanmış, önemli siyasi-ideolojik propaganda merkezlerinden biri olmuştur. Tabduk Baba ve Şeyh Yunus Hânegâhı sonraları dağılmış yapısı cılızlaşmıştır. Şimdilerde yeniden tamir edilerek ziyaretçilere açılmıştır. Tekkeden kalma çeşitli kırık dökük yazılı taşlar toplanmış onların sergilendiği bir müze hazırlanmıştır.²⁶⁹

269 Meşcedihanım, a.g.c., s. 94-98.

H. Kafkasya'da Dini Merasimler ve Sosyo-Kültürel Hayat

Bu başlık altında, dinî yaşantıları arasında çok ciddi bir ayrılık olmayan Karaçay-Balkar, Çeçen-İnguş, Dağıstan ve Azerbaycan'dan tespit ettiklerimizi genel olarak ele alacağız. Bunlar, doğumdan ölüme kadar geçen süreç içerisinde İslam toplumunun yaşantısında vazgeçilmesi mümkün olmayan evlilik, nikâh, doğum, ad koyma, atalık, sünnet, ölüm, cenaze, mezar, ölüm sonrası yapılan çeşitli hayırlar ve ihsanlar, Kur'an ve ibadetler, bayramlar vs'dir.

1. Evlilik ve Kadının Statüsü

Genç kızların küçük yaşlarda evlendirilmesi geleneği Müslüman ailenin bir pedersâhi davranışıdır. Bu gelenek hayatiyetinden hiçbir şey kaybetmemiştir. İslam toplumu geçmişte olduğu gibi bugün de iffet konusunda çok titiz davranmaktadır. Bu gelenek bütün safiliği ile devam etmektedir. Gençlerde, evlenme 18 yaş şartı kanunla belirlenmesine rağmen erken evlenmeyi tercih etmektedir. Okulu terkeden genç kızlar, genellikle 5. ve 10. yılda terketmektedirler. Bu sırada yaşları on üç ile on yedi arasındadır.

Cinsiyetler arası ayrım da yaşamaktadır. Ancak şehir hayat, endüstri faaliyetleri ve okullar endüstride çalışan kadınların sayıları fazla değildir. Kırsal alanda kadının çalışması her türlü şartlar altında erkekten ayırdır. Kızlar okuldan çabuk ayrılır ve üniversiteye gitmezler. Zevk ve eğlenceler dahi karşı cinsleri bir araya getirememiştir.

Komünist idarecilere göre bu hastalığın ilacı kadının ekonomik yönden hürriyetine sahip olmasıdır. Kişiliğini bulması, ancak bu sayede

mümkün olacaktır. Bu konuda yapılan yoğun çalışmalar sonucunda çalışma hayatında kadın ve erkek yüzdesi hemen hemen eşit hale gelmiştir.

Çok kadınla evlenme, ihtilalden önce Müslüman halklar arasında yaygındır. Günümüzde ise halkın çoğunluğu tek eşle evlidir. Resmîyetle sadece ilk evlilik resmî bürolara tescil ettirilmekte, diğerleri molların tasdikine bırakılmaktadır. Bu tür evliliklerden doğan çocuklar ise resmî anneden dünyaya gelmiş sayılmakta, böylece nüfus çabucak çoğalmakta, resmî kayıtlarla yeni kanunlara uyum sağlamaktadırlar. Bazen hızlı nüfus artışından dolayı dikkat çekenler polis takiplerini önlemek için ilk kadından boşanmaktadır, ancak resmî olarak boşanan bu kadın, aile yuvasını hiçbir zaman terk etmemektedir. Çok kadınla evlilik olayını kötülemek isteyen Sovyet basını, bunu da geçmişin kötü gelenekleri arasında saymakta, birkaç kadına bir arada bakabilecek kimseleri suçlamaktadır.²⁷⁰

Müslüman kız, Müslüman olmayan erkekle evlenmez. Hâlbuki Sovyet iktidarı etnik grupların evlilik yoluyla birbirleriyle karışmasını ister. Bu karışım ırk, din ve millet bilincinin üstünde milletler üstü -daha doğrusu kimliksiz- bir toplumun meydana getirmiş olacaktır. Irk, din ve millet farkı gözetilmeden yaptırılan karma evlilikler birtakım meseleler çıkarır.²⁷¹

İhtilalden önce köylü ve aydınlar, Rus kızlarını nikâhlarına alırlardı. Böyle bir evlilik “Şeriat kanunlarına göre yasak değildi. Üstelik evlenen Rus kızı çoğu zaman, İslam dinine giriyor, böylece erkek tarafının direnişi önlenmiş oluyordu. Bunun tersi yani bir Müslüman kızının bir Hristiyan yahut bir Yahudi ile evlenmesi, İslam kanunlarıyla yasak ve imkânsızdır.

Günümüzde bir Müslümanın bir Rus kadınıyla evlenmesi mümkündür. Buna teşebbüs edenler genellikle sınıflar dışı kalmış, her iki taraftan da uzaklaşmış kişilerdir. Yahut toprağını terk ederek Rus bölgesinin içinde yaşamakta olan Müslümanlardır. Bir Müslüman genç kızın bir yabancı erkekle evlenmesi, kendi milletine ve ailesine karşı “ihânet” olarak vasıflandırılmaktadır.²⁷² Kendisiyle yaptığımız bir görüşmede Bahtiyar Vahabzade, Azeri Türk kızlarının kesinlikle Ruslarla

270 Bennigsen-Lemercier, *Step de Ezan Sesleri*, s. 246-260; Monteil, *Sovyet Müslümanları*, s. 142, 146-147.

271 d'Encausse, *Sovyetlerde Müslümanlar*, s. 63, 68-70.

272 d'Encausse, a.g.e., s. 65-66; Bennigsen-Lemercier, *Step'de Ezan Sesleri*, s. 263-264.

evlenmediklerini belirterek ve bunu “Azerbaycan Türk kadınlarının erkeklerinden daha milliyetçi olduklarına” delil olarak göstermiştir. Gerçekten de Azerbaycan ordusunun komuta kademesinde görev yapan subayların büyük çoğunluğu Rus kızlarıyla evlidir.

Sovyet sosyologlarının yaptığı son dönem çalışmaları sonucunda karma evlilik en çok Ruslarda gözlenmiş, bunun dışında kalan milletlerin buna fazla itibar etmedikleri anlaşılmıştır. Tacikler ve Ermeniler hariç Orta Asya ve Kafkas halklarının hepsi en çok endogami evlilik (aynı gruptan biriyle evlenme) yapan grupta yer almaktadır.²⁷³

Karma evlilikler sonucunda ortaya çıkan birçok problemin en önemlisi çocuğun nesebi ve milliyetidir. Bu konuda yapılan bir araştırmaya göre babanın Müslüman, annenin gayrimüslime olması durumunda, genellikle çocuk, babasının milliyetini almaktadır. Müslümanlar da, genel olarak, sosyal grup ve eğitim seviyesi ne olursa olsun babanın milliyeti baskın çıkmaktadır. Bununla beraber Dağıstanlı bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesi gibi ender durumların % 87'sinde çocuklar annelerinin milliyetini seçmektedir. Buna karşılık Ruslarla diğer gayrimüslimler arasında yapılan karma evliliklerde, Rus milliyeti baskın gelmektedir. Bu da, açıkça göstermektedir ki gayrimüslimler arasında yapılan karma evlilikler, millî bilinçte değişimlere yol açarken; Müslümanların yaptığı karma evlilikler, görünüşe bakılırsa İslam'ın dışındaki bir dünyaya açılmaya meydan vermektedir. Ancak bu, karma evliliklerin, böyle evlilikler sonucu doğan çocuklar üzerinde tamamen etkisiz olacağı anlamına da gelmez. Rusya'da Ukraynalı ile Müslümandan oluşan karma bir ailede konuşulan dil şüphesiz Rusçadır. Dahası çocuklara (kızlara erkeklerden daha çok) ekseriya Rus adları vermektedir ve Rus olmayan bir ad aldıkları zaman da, çoğunlukla ikinci ad olarak Avrupalı bir ad daha ilave edilmektedir.²⁷⁴

Azerbaycan'da bulunduğumuz süre içinde evinde oturduğum Lezgi'nin kızı bir Rusla evliydi. Evin hanımı Müslüman olduğu için torununu gizlice sünnet ettirmişti. Bundan dolayı birçok tatsız hadiseler yaşamıştı.

Dağıstan'da karma evlilik üzerine yapılan bir anket, evlilik meselesinin mezkûr dönemdeki durumunu açıklamaktadır. (Hatta bir Sovyet yazar, bu sonucun Orta Asya'ya da şamil olabileceğini söylemiştir.)

273 d'Encausse, a.g.e., s. 64; Bennigsen-Lemercier, Step'de Ezan Sesleri, s. 248-259.

274 d'Encausse, a.g.e., s. 69-70.

Dağıstan'ın başkenti Mahaçkale'nin nüfusunun 1959 yılında % 32'si Dağıstanlılardan, % 51'de Rus ve diğer milletlerden oluşmaktadır. Burada karma evliliği kolaylaştıran durum şehir hayatı ve Rusların çoğunlukta olmasıdır. On yıllık (1958-68) gelişmeyi mevzu alan bu anketten karma evlilik diye adlandırılan olay, yakın kültüre sahip milletlere mensup iki kişi arasında yapılan evliliği ifade ettiği gibi Müslümanlarla gayri müslimler arasındaki evliliği de ifade etmektedir. Hâlbuki Mahaçkale'de karma evliliklerin % 50'si Dağıstanlıların dışındadır; evliliklerin sadece dörtte biri Dağıstanlılarla gayri müslimler arasındadır. Böyle karma evlilik yapmış çiftler arasında Dağıstanlı kadınların sayısı çok azdır; bilhassa Ruslarla evlenmiş kadınların çoğu ise Rus isimli kadınlardı. Bu da onların karma evlilikler sonucu dünyaya gelmiş olduklarını göstermektedir. Son olarak şunu da belirtelim ki en yüksek boşanma oranının Rus kadınlarıyla evlenmiş Dağıstanlılar arasında olması da anlamlıdır.²⁷⁵

a. Karaçay-Balkar Türklerinde Evlilik Şekilleri

Karaçay-Balkar toplumunda akrabalık ve soy münasebetlerinin çok önemli bir yeri vardır. Yedi kuşak öncesine kadar birbirleri ile akraba olanlar birbirlerinden kız alıp veremezler, evlenemezler. Bu yüzden bir Karaçay-Balkarlı yedi kuşak önceki dedelerine kadar bütün soyunu bilmek zorundadır.

19. yüzyılda Karaçay-Balkar geleneklerinde tabakalar arasında evlilik yapılamaz. Herkes kendi sosyal statüsüne uygun tabakadan bir kimseyle evlenmek zorundaydı. Biyeler özdenlere kız vermezken özdenler de kullara kız vermezlerdi. Bazen biyeler özdenlerin ileri gelenlerinden kız alabilirlerdi. Bu tür evliliklerden doğanlara “çanka” adı verilir.

Karaçay-Balkar' da biyeler genellikle Kabartay, Svan, Abhaz prenslerinin kızlar ile evlenirler ya da kızlarını onlara verirlerdi. Bu akrabalık sayesinde çeşitli Kafkas halklarının prensleri birbirlerini düşmanlarına karşı korurlar ve yardım ederlerdi.

Eskiden bir erkeğe evleneceği kızı akrabaları bulurmuş. Bunda sosyal tabakaya dikkat edilirmiş. Bazen erkek, kızı kendi beğenir ve bunu akrabalarına bildirmiş. Eski Karaçay-Balkar toplumunda gençlerin tanışarak evlenmeleri çok zor olduğu için gençler de düzenlenen eğlencelerde birbirlerini görüp tanışmış. 19.yüzyıl sonlarında Karaçay-Balkar

275 d'Encausse, a.g.e., s. 65-66.

toplumunda kadınlar ve kızlar diğer Kafkas halklarına göre daha serbestmiş.

Genellikle Karaçay-Balkarlılar kızlarını 18 yaşından sonra, oğullarını ise 22-23 yaşından sonra evlendirirlermiş. 30-35 yaşından sonra evlenen erkekler de çoğunluktaymış. Evde önce büyük kardeş evlenir, sonra yaş sırasına göre diğer kardeşler evlenirmiş. Ablaları dururken bir kızın kocaya kaçması çok ayıp sayılır ve böyle kızları aileleri evlatlıktan reddederlermiş. Ataerkil bir aile yapısı olmakla beraber, kızın evine içgüvey olarak giden erkeklere de rastlanırmış. Çok kadınla evlilik âdeti yokmuş. Ancak bazı zengin ailelerde iki ya da üç karısı olanlar da bulunurmuş. Genellikle ilk karısından çocuğu olmayan zenginler çok evlilik yapıyorlarmış. İki ya da üç kadınla evli olan bir Karaçay-Balkar erkeği için ilk eş her zaman diğerlerinden daha değerli ve üstün olurmuş. Ailede diğer eş veya eşler daima ilk eşin emirlerine uyar, onun sözünü dinlerlermiş.²⁷⁶

19. yüzyılda Karaçay-Balkar toplumunda iki türlü evlilik şekli vardı: Nikâh âdeti, kaçırma âdeti. Nikâh âdetine göre evlilik üç türlü olurdu:

1- Kız ve erkek tarafı anlaşılır ve erkek tarafı “kalım” adı verilen başlık parasını öderdi.

2- İki aile aralarında anlaşarak, karşılıklı olarak birbirlerinin oğullarına, kızlarını verirlerdi. Bu tür evlilikte başlık ödenmezdi.

3- Kocasını ölüp dul kalan bir kadın kocasının kardeşi ile evlenirdi. Bunun için de başlık ödenmezdi. “Kaçırma” âdetine göre evlilik Kafkas halkların arasında çok yaygındı. Kaçırma işlemi “zorla kaçırma” ve “isteyerek kaçırma” şeklinde gerçekleşirdi. İsteyerek kaçırma âdeti genellikle düğün masraflarından kaçınmak için uygulanırdı. Ancak çoğu zaman oğlan tarafı yine kızın “kalım”ını öder kız tarafı da kızın “berne” adı verilen çeyizini gönderirdi. Ancak sosyal tabakalar arasında meydana gelen “kaçırma” olaylarında taraflar birbirlerini affetmezlerdi.

Kızın isteği olmadan zorla kaçırılanlar ise yakalandıklarında öldürülürler ya da çok ağır cezalara çarptırılırlardı. Kalım ödese, cezasını çekse bile kızı ona vermezlerdi. Ancak aynı kişi kızı bir daha zorla kaçırmayı başarabilirse kızın ailesi kalım almadan kızlarını ona verirlerdi. Çünkü Karaçay-Balkar geleneğinde bir kere kaçırılan kız değerini kaybeder bir daha onu kimse almazdı.

276 Tavkul, a.g.e., s. 125-126.

Bu yüzden kızları ikinci kere kaçırılan aileler kızlarını başlık almadan verirlerdi. Kız kaçırmak, Karaçay-Balkar erkekleri arasında bir şeref meselesi sayılırdı. Kız kaçırmayı başaramayanlar halk arasında değersiz görülürdü.

Dul kadın ölen kocasının kardeşi ile evlendiğinde ona düğün yapılmazdı. Evlenirken başlık ödendiği için kocası ölen kadın, kayınbiraderi ya da kocasının çok yakın bir akrabası ile evlendirilirken tekrar başlık ödenmezdi. Söz kesilip kalım ödendikten sonra, erkek düğünden önce ölürse kız erkeğin bir akrabası ile evlendirilirdi. Karısı ölen erkek baldızıyla evlenebilirdi.²⁷⁷

Başlık “Kalım”

Evlilikte kız için ödenen başlık parasına Karaçay-Balkar dilinde “kalım” ya da “kalın” adı verilir. Çok önceleri kalım kızın ailesine değil, kızın mensup olduğu soya (tukum) verilir. Daha sonra bu gelenek değişti ve soyun “atavul” adı verilen alt bölümüne verilmeye başladı. 19. yüzyılda ise kızın ailesine veriliyordu.

Kız istemeye gidildiğinde kalım ve onun karşılığında kız tarafının vereceği çeyiz (berne) konusunda tartışılıp anlaşılır, olumlu karar verildiğinde kalımın bir kısmı kız evinde bırakılırdı. Sonra molla gelip dinî nikâhı kıyardı. Kalımın kalan kısmı ise daha sonra ödenirdi. Kalım için para yerine silah, eşya toprak vb. verilebilirdi.

Kızla erkek arasında söz kesildikten sonra erkek ölürse kararlaştırılan kalımın yarısı kız tarafına verilir. Söz kesildikten sonra erkek tarafı vazgeçerse kalımın ödenmesine erkek tarafının akrabaları yardım ederlerdi.

Karaçay-Balkar geleneklerine göre kalım on beş parçadan oluşurdu. Bunlar:

- a) Beş köle,
- b) Beş parça demir eşya, (kama, pulluk, kazan vs.)
- c) Beş toprak parçası (otlak, tarla vs.) toprak parçası yerine bir kadın köle (karavaş) iki öküz, iki at da ödenebilirdi.

Karaçay-Balkar’da kızını kalım olmadan kocaya vermek ayıp sayılırdı. 1807 yılından sonra Karaçay’da sosyal tabakalara göre ödenecek başlık miktarları şöyle belirlenmiştir:

277 Tavkul, a.g.c., s. 126-128.

Biyin prens kızı için: 500 ruble. Biyin dul karısı için: 300 ruble. Özdenin (soylunun) kızı için 250 ruble. Özdenin dul karısı için: 150 ruble. Kulun (köle) kızı için 150 ruble. Kulun dul karısı için: 100 ruble.

XIX. yüzyıl ortalarında Karaçay'da sosyal tabakalar göre kalım miktarları şöyleydi:

Biyler: 600-800 gümüş ruble. Özdenler: 300 gümüş ruble. Kullar pazar fiyatı iki yaşında dana değerinde olan 1 koyun; değerinde 20 rubleden aşağı olmayan tüfek ya da onun yerine geçen 2 koyun, 1 at, bir koyunun sığabileceği büyüklükte bakır bir kazan, 1 inek, üç yaşında 1 öküz, iki yaşında, 2 dana; bir gümüş işlemli Kafkas kaması.

19. yüzyıl sonlarında Biyler arasında başlık miktarı 1500-2000 rubleye yükselmışti. Dul kadınlar için verilen başlık, kıza verilenlerden iki üç kat daha az olurdu. Başlık miktarlarını değerlendirirken, o yıllarda bir koyunun değerinin yaklaşık iki ruble olduğunu gözönünde tutmakta yarar vardır.

Kız istemeye gidildiğinde kızın babasına ve sütanasına birer at hediye edilirdi. Kız tarafı, kızları için ödenen başlığı kızlarının çeyizi ve damatlarının akrabalarına alacakları hediyeler için harcarlardı. Kızı için verilen başlığı kendileri için harcayan ebeveynler çok ayıplanırdı. Kızın babası, kendisine hediye edilen ata binmez, bunu kızının dayısına verirdi. Karaçay-Balkar'da başlık ebeveynler için kızlarının satılması değil, oğlan tarafının kızlarına verdiği değer bir göstergesi anlamında kabul edilirdi.

Karaçay-Balkarlılar arasında boşanmaya çok az rastlanırdı. Çocuğu olmayan erkek karısından ayrılabilirdi. Çocuklu çiftler ayrıldığında ve kadın kocasını terk ettiğinde, kadının annesi-babası erkek tarafına kızları için ödenen başlığı geri gönderirdi. Bu durumda çocuklarda babada kalırdı. Kocasından ayrılan kadınlar çok ayıplanırdı. Eğer koca, karısından boşanmak isterse ödediği kalımı geri alamazdı. Boşanabilmesi için karısına başlığın tamamını ödemek zorundaydı.²⁷⁸

b. Karaçay-Balkar Türklerinde Aile ve Evlilik

1917 Sovyet İhtilali'nden sonra Komünist ilkelere göre yönetilmeye başlanan Karaçay-Balkar'da halkın yüzyıllar boyunca değer vererek yaşattıkları gelenekleri burjuvazinin ve feodal geçmişlerine özlem duyan halk düşmanlarının âdetleri oldukları gerekçesiyle Komünist idareciler

278 Tavkul, a.g.c., s. 128-131.

tarafından ortadan kaldırılmaya ve yasaklanmaya başlandı. Bu durum Karaçay-Balkar halkının aile yapısını ve evlilik âdetlerini de olumsuz yönde etkiledi.

1920-21 yıllarında Karaçay'da başlık âdetinin çok ağır olması sebebiyle evliliklerde azalma başgöstermesi üzerine Sovyet hükümetinin yöneticileri başlık miktarını bir inek olarak tespit etmişlerdi. Bu durum zengin aile ve bey soyundan gelenler arasında büyük bir tepki doğurmuştu. Bunlar: “Yeni Sovyet rejimi kızların değerini düşürdü.” diyerek şikâyetçi oldu.

1921 yılının mayıs ayında Karaçay Halk Meclisi Başkanı Umar D. Aliyev bir bildiri yayınlarak Karaçay halkından başlık âdetini kaldırmalarını istedi.

Kuzey Kafkasya'da kurulan Dağlılar Cumhuriyeti'nin Merkez Komitesi 1922 yılında Kafkas halkları arasında uygulanan kalım âdetinin kaldırılması ve yasaklanması yönünde bir takım kararlar aldı. 1924 yılında Sovyetler Birliği Adalet Bakanlığı Merkezi Komitesi Karaçay-Balkar'da başlık âdetinin kaldırılmasına karar verdi. Buna göre kalım alıp vermek suçunun cezası bir yıl hapis olarak belirlendi.

Sovyet dönemiyle birlikte Karaçay-Balkarlıların aile yapıları da değişmeye başlamıştır. Artık “Ullu üyür” denilen geniş aile tipine ve kalabalık ailelere fazla rastlanamamaktadır. Özellikle 1943–1944 yıllarında Karaçay-Balkar halkının Orta Asya'ya sürülmesi onların sosyal yapılarının tabii değişme ve gelişme sürecini temelinden sarsmış ve olumsuz yönde etkilemiştir. 1958 yılından itibaren Kafkasya'daki yurtlarına dönen Karaçay-Balkarlılar burada hayatlarındaki her şeye yeniden başlamak zorunda kalmışlar, parçalanmış ailelerin bir daha bir araya gelmeleri mümkün olmamıştır. Son yıllarda Karaçay-Balkar'da halkın eski “dağlı” âdet ve geleneklerine bir dönüş meylinde oldukları gözlemlenmektedir. Özellikle yaşlılar arasında eski âdetlerin devamını isteyenler çoğunluktadır.

Bugün halkın büyük çoğunluğu başlık ve berne (çeyizle gelen hediyeler) âdetlerini katı bir biçimde yaşatılmasına razı değildir. Ancak Karaçay-Balkar'da evlilik âdetlerinin değiştirilmesinde kalım ve berneyi tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmamaktadır. Hâlâ pek çok yerde bu âdet en katı biçimiyle devam etmektedir.

1974, 1982 yıllarında Karaçay'da üç kere evlenme ve düğün âdetlerinin değiştirilmesine çalışılmıştır. Kalım, berne âdetinin kaldırılması,

düğünlerde içki içilmemesi için halkın ileri gelenleri ve hükümet yetkilileri çalışmalarda bulunmuşlardır. Ancak bu benimsenmemiş ve eski gelenekler sürdürülmüştür.

Karaçay-Balkar geleneklerinde, kız tarafından gelinin çeyizi ile birlikte gönderilen ve berne adı verilen hediyeler hâlâ çok önemli bir yer tutmaktadır. Kızları için fazla kalım almasalar bile kız tarafı berneyi bir şeref ve gurur meselesi yapmakta ve oğlan tarafına çok fazla berne göndermenin halk arasında kızlarının değerini ve şerefini yükselteceğine inanmaktadırlar. Bu yüzden düğünlerde kız tarafının yaptığı masraflar gün geçtikçe artmaktadır.²⁷⁹

Evlilikte İslami Esaslara Uyma ve Bolşevik Tavr

1980'li yılların sonlarına kadar Karaçay-Balkar'da evliliklerin millî geleneklere ve dinî kurallara bağlı olarak yapılması, Komünizm ilkelelerine ters düşen bir davranış olarak görülüyor ve resmî nikâhtan sonra gizlice dinî nikâh yaptıran çiftler, hükümet yetkilileri tarafından eleştiriliyordu.²⁸⁰

20. yüzyıl başlarında Karaçaylılar arasında başlık ve nikâh âdetlerinin anlatan bir Karaçayca metinde nikâh'ın kıyılış şekli şöyle anlatılmaktadır:

“Bir adam gelin almaya niyetlendiğinde kız tarafına dünürçü (keleş) yollar. Kız razı olursa başlık miktarında anlaşılır sonra molla getirip nikâh kıyarlar. Molla, kızın babasına “Allah'ın emri, Muhammed Peygamberin (Sallallâhu aleyhi ve sellem) Şeriatı ile kızını bu adamın oğluna bin altın, iki öküz, bir at, başlık karşılığında veriyor musun? diye sorar. O adam “Veriyorum.” der. Bu sefer molla, oğlanın babasına “Allah'ın emrinde, Muhammed Peygamberin (Sallallâhu aleyhi ve sellem) Şeriatında, İmam-Azam Ebu Hanife'nin mezhebinde olduğu gibi, bin altın, iki öküz, bir at kalım karşılığı bu adamın kızını oğluna alıyor musun?” diye sorar. Oğlanın babası “Alıyorum.” der, sonra kızla oğlanın babasının ellerini birbirlerine tutturup başparmaklarını da molla tutar. Sonra molla, nikâh duasını okuyup, dağılırlar.”²⁸¹

Boşanmak isteyen erkek, karısına verdiği başlığı geri alamaz. Boşanmak için karısına başlığın tamamını ödemek zorundadır. Boşanmak

279 Tavkul, a.g.c., s. 131-133.

280 Tavkul, a.g.c., s. 134.

281 Tavkul, a.g.c., s. 130.

isteyen kıza erkeğin babaları ya da kendileri mollaya giderler. Molla önce kocaya “Karının başlığını ödeyip boşuyor musun?” diye sorar erkek olumlu cevap verdikten sonra karı-koca birbirlerinden boşanırlar.²⁸²

1966 yılında Karaçay-Balkar Özerk Cumhuriyeti’nde yayınlanan “Kommunizmge Col” gazetesinde, U. Gissayev imzası ile çıkan bir makalede yazar, evlilikler de sosyalist ilkelere aykırı olan İslami esasları şöyle eleştirmektedir:

“Sosyalist devrimden sonra toplumumuzda nikâh ve aile kurma âdetleri kökten değişmiştir. Nikâh dinî bir mecburiyet olmaktan kurtarılmıştı. Fakat yine de toplumumuzda din gücünü korumaktadır. Devletimizde Komünist sistemin kuruluşu her geçen gün yayılırken bazı Sovyet vatandaşları, ailelerini niçin dinî geleneklere, İslam dininin kurallarına göre kuruyorlar? Bunun baş sebebi din adamlarının gençler arasında yaptığı propagandanın ateizmi zayıflatmasıdır. Bu konuda Marksist-Leninist propaganda da yetersiz kalmaktadır.

Ekim Devrimi’ne kadar (1917) anne-babalar kızlarının sevip-sevmediğine bakmadan, kim çok “başlık” verirse kızlarını ona verirlerdi. Bu âdet bugün “Baksan” bölgesi köylerinde hâlâ devam etmektedir. Bu gün rastladığımız kız kaçırma âdeti de kalım ödeme âdeti ile yakından ilişkilidir. Kızla erkek birbirlerini sevdikleri halde, kızın ana-babası başlık istediklerinde kız kaçırma tek çare olmaktadır. Bazen yaşı küçük kızların kaçırıldığı da olmaktadır. Ancak kaçırılan erkek, kızın kalımını ödediğinde genellikle aileler anlaşmaktadır. Mahkemeye çıkarıldıklarında da kızlar çoğu zaman “Kendi isteğimle kaçtım.” diyerek olayı kapatmaktadır. Sovyet döneminde evlenme yaşı belli bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak yine de küçük yaşta evlendirilen kız ve erkeklere rastlanmaktadır.

İslam hukuku dört kadınla evliliğe izin vermektedir. Fakat Kabartay-Balkar’da buna rastlanmaz. Ancak çok kadınla evlilik günümüzde değişik bir şekil almıştır. 1966 yılına göre erkekler karılarını boşayıp yeniden evlenmekte, sonra tekrar boşayıp başkasıyla evlenmektedirler. Zayuko köyünden H. Dumanov şimdiye kadar on kere evlenmiştir. Her defasında dinî nikâh kıydırmıştır.

Sovyet döneminde değişik milletler arasında evlenmelere sık rastlanır olmuştur. Fakat bu tür evlilikler çoğunlukla kız tarafının baskısıyla

282 Tavkul, a.g.c., s. 131.

bozulmaktadır. Sebep olarak dil, kültür ve gelenek yönünden anlaşmazlıklar gösterilmektedir. İslam hukuku, erkeğe kadından daha fazla özgürlük vermektedir. İslam, çocukların kaderlerini ve geleceklerini babanın hâkimiyetine vermiştir. Böyle ailelere günümüzde kültür seviyesi düşük kolhoz işçileri arasında rastlanmaktadır. Bu ailelerde anne-baba çocukları üzerinde kesin bir otorite kurmaktadır, fakat yine de Rusya'da çocuk, aile terbiyesinden çok devlet gözetimi altında yetişir. Her şeye rağmen çocuklar da dağlı geleneklerine uyarlar, büyüdüklerinde de kendi büyüklerinin sözünden çıkmadan yaşamaktadırlar.

Karaçay-Balkar halkları arasında aile kurma ve nikâh âdetlerinde İslam dininin önemi hâlâ büyüktür. Bu yüzden böyle aileler arasında ateist “Allahsızlık” propagandasının yayılması gerekmektedir.”²⁸³ Mevcut idare bu yönde çalışmalar yapmayı sürdürür.

1980'li yılların sonlarında Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkan glastnost (açıklık) ve perestroyka (yeniden yapılanma) politikalarının sonucunda Karaçay-Balkar'da eski geleneklere dönüş ve bağlılık konusunda büyük hareketlilik yaşanmaya başlanmıştır. Bugün Karaçay-Balkar'da yayınlanan gazeteler evliliklerde “dağlı” geleneklerinin ve dinî nikâhın uygulanmasının gerekli olduğunu halka anlatan makalelerle doludur. Bu durum 1990 yılı ağustos-eylül aylarında Kafkasya ya giden bir araştırmacı tarafından gözlenmiştir.²⁸⁴

c. Harem Âdetleri

Karaçay-Balkarlıların sosyal hayatlarında ve aile içi ilişkilerinde yaşadıkları bazı geleneksel kurallar yapılmaması gereken davranışlar vardı. Bunu “sakınma” (avoidance) terimi ile karşılayabiliriz. Onların aile ve toplum ilişkilerini önemli ölçüde belirleyen bu davranışlara Karaçay-Balkarlılar kendi dillerinde “Namis” adını verirler. “Karaçay-Balkar Namis” ya da “Tav Namis” denen bu geleneksel davranış biçimi onların toplumsal karakterinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu gelenek sayesinde kadın-erkek, karı-koca, büyük-küçük arasındaki ilişkiler, karşılıklı sevgi ve saygıya dayalı olarak düzenlenir.

Sakınma geleneklerinin sıkça görüldüğü yerlerden biri Karaçay-Balkarlıların evlenme törenleridir. Eski Karaçay-Balkar geleneklerine göre damat, kendi düğününde kimseye görünmemek zorundadır. Bu

283 Tavkul, a.g.c., s. 135-136; Sadık Tiryakioğlu, Bir Türk Ajanının Rusya Hatıraları, s. 191, İstanbul, 1976.

284 Tavkul, a.g.c., s. 136.

yüzden düğünden üç gün önce damat “boluş üy” adı verilen bir eve saklanır ve kimseye görünmez. Eski Karaçay-Balkar geleneklerine göre damat bir hafta, bazen bir ay boyunca, hatta prens soyundan gelen ailelerde birkaç ay süresince hiç kimseye görünmezdi. Damat yeni evliken, geceyarısı bile dışarıda görülse sopalarla dövülür ve saklandığı “boluş üy”e kaçırdı. Dışarıda görülen damat, toplum tarafından ahlaksız olarak nitelendirilir ve geleneklere göre yedi gün boyunca hiç kimse dokunmazdı. Damadın artık saklanmasına gerek kalmadan dışarı çıkabilmesi için bir şölen düzenlenir, kurbanlar kesilir ve damat törenle boluş üyden çıkardı. Bu törenden sonra artık damadın saklamasına gerek kalmazdı. Bu gelenek günümüzde hâlâ önemini korumaktadır. Ancak bu süre kısalmıştır. Damat artık üç günden sonra törenle boluş üyden çıkarılmaktadır. Damadın uzunca bir süre kaynatası ve kaynanası ve onların yakın akrabaları ile görüşmesi onlara resmî ziyarette bulunması bazen düğünden yıllar sonra gerçekleşir. Damat, kız tarafının daveti üzerine onlarla görüşebilir. Görüşmeye giderken damat arkadaşlarını da yanına alır ve hediye olarak öküz, dana gibi büyük baş hayvan götürür. Buna benzer bir gelenek Kabartay Çerkezlerinde de vardır. Onlar hediye olarak giyim eşyası götürmektedir.

Karaçay-Balkar gelinlerinde, kocasının ailesi ve akrabalarına karşı uyması gereken sakınma gelenekleri vardır. Yani gelin, kaynata ve kaynanasına hiç görünmez ve onlarla konuşmaz. Gelinin kendi odasından çıkarak ulla üy denilen, evin genel odasına kabul edilmesi haftalar hatta aylar alır. Gelin odasından çıkıp ulla üye kabul edildikten ve kaynata ve kaynanasına hizmet etmeye başladıktan sonra bile onlarla hiç konuşmaz. Bu geleneğe Karaçay-Balkar dilinde “til tutuv” (dil tutulma) adı verilir* ve günümüz Karaçay-Balkar toplumunda hâlâ önemini korumaktadır. Gelinin konuşması kaynata ve kaynananın tutumuna bağlıdır. Bu süre genellikle bir yıl sürer ve gelin bir bebek doğurana kadar devam eder. Günümüzde birkaç ay içerisinde kaynatası ve kaynanası ile konuşmaya başlayan gelinlerin yanı sıra yıllarca konuşmayarak geleneği sürdüren gelinler çoğunluktadır. Genç kızları ya da genç gelinleri olmayan ailelerde bu sakınma (görünmeme-konuşmama) süresi daha kısadır. Çünkü bu tip ailelerde gelinler ile aile büyükleri arasında iletişim sağlayacak kimse yoktur.

* Anadolu’da bazı Kafkaslılar arasında buna “gelinlik sürdürme” denir. Kaynata gelince yüklü para veya ziynet eşyası verir. Gelin hanım bundan sonra kayınpederi ile konuşur.

Üst tabakalarda “biy” (prens) ailelerinde ise bu gelenek oldukça uzun sürebilmektedir. Bu tip aileler böyle geleneklerin titizlikle korunmasının soyluluklarının bir gereği olduğunu düşünmektedirler.

Karaçay-Balkar'da gelin yalnızca kaynanası ve atası ile değil kayınbiraderleri, görümceleri ve kocasının yakın akrabaları ile de konuşmaz. Düğün sırasında damadın saklandığı boluş üy denilen evin sahipleri ile de yeni gelin konuşmaz ve onlara da saygı gösterir.

Gelinin sürdürdüğü konuşmama âdeti, aile büyüklerinin geline verdikleri hediyelerle sona erer. Buna “gelinin dilini açmak” denir. Böylece bu geleneğin uygulanışı bazı ailelerde aylar sonra, bazılarının da ise yıllar sonra sona erer ve gelin kocasının akrabaları ile konuşmaya başlar.

Kadın geleneklere göre hiçbir zaman kocasına adıyla hitap etmez, onun adını söylemez. 20. yüzyıl başlarında Karaçay-Balkar toplumunu inceleyen Rus bilim adamı Tulçinsky de bu geleneği gözlemlemiştir. Karaçay-Balkar'da gelinler yalnızca kocalarının adını değil, kaynata, kaynana, kayınbirader ve görümcelerinin adlarını da söylemezler ve onlara adlarıyla hitap etmezler. Gelinler aile fertlerinin adlarını söylememek için şu sözleri kullanırlar.

Kaynata: Ata, atam, atabız, akka (dede)

Kaynana: Ana, anam, anabız, amma (nine)

Büyük kayınbirader: Caş (delikanlı, genç)

Küçük kayınbirader: Çaşcık

Büyük Görümce: Ullukız (büyük kız)

Kocasına: Ol (O), erkişi (erkek) çaşnıkçı atası (çocuğun babası)

Karaçay-Balkar'da koca da karısına adıyla hitap etmez, başka isimler kullanırdı. Ol (o) üydeği (evdeki) gibi sözlerin yanı sıra erkek karısına sülale soyadıyla da hitap ederek “Botaşların kızları, Budayların kızı” gibi isimler kullanır, böylece karısının soyuna verdiği değeri de belli ederdi.

Kaynata, kaynana, kayınbirader, görümce ve diğer akrabaları geline adıyla hitap etmezler. Geline “kelin” (gelin) ya da “kelincik” gibi isimlerle seslenilir. Karaçay-Balkar'da karı-kocanın toplum içinde birbirlerine karşı olan davranışları oldukça soğuk ve resmidir. Karı-koca arasındaki sevginin yabancılar önünde belli edilmesi toplum tarafından çok ayıp karşılanır.

1807-1808 yıllarında Karaçaylıları inceleyen. Klaproth, Karaçaylılar

da karı-koca ilişkilerini şöyle anlatıyor: “Avrupalılar gibi Karaçaylılar da karılarını bir hizmetçi gibi görmezler. Kadınlar onlar için hayat arkadaşlarıdır. Diğer dağlı halkların aksine Karaçaylı erkekler karılarına çok şefkat gösterirler.” 20. yüzyıl başlarında Karaçay-Balkarlıları inceleyen Rus bilim adamı İ.A. Karaulov da şunları yazıyor: “Karaçay-Balkarlar özel hayatlarında eşlerine çok kibar ve nazik davranırlar. Ancak erkekler yabancıların yanında karısına hiç önem vermezmiş gibi görünürler. Bu onların geleneklerindedir.” Bir başka Rus bilim adamı Tulçinsky de aynı davranışları gözlemlemiş, ancak Karaçay-Balkarlılar da karı-koca arasındaki bu gibi sakınma geleneklerinin Çerkezlere göre daha yumuşak olduğunu tespit etmiştir. Karaçay-Balkar’da gelin kocasının akrabaları ile aynı sofrada yemek yiyemez, hatta onların bulunduğu odada bile kendisi yalnız yemek yiyemez. Rus bilim adamı İ. Şçukin’in 1913 yılındaki gözlemlerine göre eski geleneklerin aksine Karaçay-Balkar’da anne-baba ve oğullar aynı sofrada birlikte yemek yeme başlamışlardır. Ancak kızlar ve gelinler yine ayrı yemektedirler. Günümüzde ise bu gelenek yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır. Yapılan araştırmalar, beraber yemek yemenin Karaçay-Balkarlılar arasında git-tikçe yaygınlaştığını göstermektedir. Artık evli çiftler yabancıların yanında da sofraya beraber oturabilmektedirler.

Karaçay-Balkarlılar arasında yapılan saha araştırmalarından elde edilen veriler artık eşlerin daha kısa bir süre içinde yaşlı akrabalar önünde birlikte görünmeye başladıklarını toplum içinde daha rahat davrandıklarını göstermektedir. Eski Karaçay-Balkar geleneklerine göre babalar, kendi çocuklarına başkalarının yanında çocuğunu sevip okşayan hatta ona ilgi gösteren bir baba toplum tarafından ayıplanırdı. 20. yüzyıl başlarında Tulçinskiy bu konuda şunları yazıyor: “Karaçay-Balkar’da babalar kendi çocuklarına başkalarının yanında sevgi ve ilgi gösteremezler. Bu sert gelenek o derece ileridir ki öz çocuğu ölüm tehlikesi karşısında bile olsa, bir baba ona yardım elini uzatamaz. Karısından ya da başkasında yardım çağırmaya çekinir ve kendini tutar.”

Günümüz Karaçay-Balkar toplumunda artık bu geleneklerin etkisi yavaş yavaş kaybolmaktadır.²⁸⁵

d. Kadınların Eğitimi ve Tesettür

Müslüman toplumda gelişme gösteren esas hususlardan biri kadınlara

285 Tavkul, a.g.c., s. 137-145.

verilen eğitimidir. Sovyet iktidarı da buna önem vermiştir çünkü kadınların eğitime katılmaması hâlinde, özellikle çocukların sosyalleşmesine ciddi önem veren bir toplumda sosyal değişimin olması mümkün değildir. Görünüşte Sovyet düzeni, Müslüman kadını geleneksel hayattan koparmayı, öğrenim, iş hayatı gibi yollarla sosyal hayata sokmayı başarmıştır. Bu konuda yapılan istatistiklerden anlaşıldığına göre 1975 yılında Orta Asya'daki Sovyetlerin yarısına yakını kadınlar oluşturmaktadır.

Bu istatistikler olayın yalnızca sınırlı bir yönünü yansıtıyordu. Hâlbuki gerçek çok farklıydı. Orta Asya'daki kızlar öğrenimlerini ekseriyetle Orta öğretim sırasında terk etmekteydi. İslami çevrenin kadının çalışma hayatına katılmasına karşı çıkması hep geçerliliğini korumuştur. Bu çevrelerde doğum oranının yüksek oluşu, kısmen kadının hayatını ailesine vakfetmesinden kaynaklanıyordu. Burada da iktidar, bir süre, kadınları zorla aile çevresinden koparmaya çalıştıktan sonra bu konudaki İslami inançlarla uzlaşmaya başlamıştır. Zirai işletmelerde karı kocayı ayırmamaya ve bir kadını kendisine yabancı olan bir erkekle beraber çalıştırmamaya gayret ediliyordu. Kadınlara yönelik sosyalleştirme teşkilatlarının -özellikle kadın kulüpleri-hasmane bir tepkiye yol açmaması için erkeklere kapalı tutuluyordu. Bu, Sovyet toplumunda Müslüman halkların kendine özgü bir sosyal örgütlenme modelidir.²⁸⁶

Tesettür: Ruslar 1925'te geleneklerle uğraşmaya peçeden başlamışlardır. Bu konuda çıkarılmış bir kanun bulunmadığı için kampanya, partinin psikolojik çalışmalarıyla gelişmiştir. Bu arada, çarşaf ve peçeden çıkmış kadınlara karşı işlenen cinayetler ve yaralamalar mutlaka takip edilmiş ve cezalandırılmıştır. Özellikle Sovyetler Birliğinde 1950'lere kadar tesettürün terkedilmesi çok yavaş gelişmiştir. Özbek kadın şairi Zülfiye, 1950 Nisan'ında Taşkent şehrinin ortasında çarşaf- lı bir kadına rastladığını yazıyor. 1954'te ise bir batılı ziyaretçi aynı şehrin yerli mahallelerinde % 5 oranında çarşaf- lı kadınlara rastlandığını ifade etmiştir. Sovyet basını 1955'e kadar sadece halka mensup kadınların değil, kırsal alanda, şehirde ve hatta Orta Asya'nın büyük merkezlerinde parti ve komsomol üyesi kadınların da çarşaf-peçe taşıdıklarından şikâyet etmektedir. 1956'dan itibaren çarşafa karşı girişilen mücadele sonuç vermeye başlamıştır. 1958 Haziran'ında Özbekistan'ı dolaşan bir batılı kadın ziyaretçi, tek bir çarşaf- lı kadına dahi rastlamadığını

286 d'Encausse, a.g.e., s. 85-86.

ifade etmiştir. Türkmenistan'da Komünist Parti Merkez Komitesi 4. Plenum toplantıları sırasında imzalanan bir belgeyle çarşaf taşımının feodal geleneklerden kalma tipik bir örnek olduğu belirtilmiş olmasına rağmen 1958 Haziran'ında Komünistlerin ve yerli aydın tabakalara mensup kişilerin karıları ve kızlarını çarşaf giymeye zorladıkları görülmüştür.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde durumun aynı, fakat gelişmiş olduğu görülmektedir. Nisan 1957'de Cumhuriyet Komünist Partisi merkez komitesi birinci sekreteri Mustafaev, Azerbaycan Kadınları Kongresi'nde şunları ifade etmiştir: "Rejimin kırkıncı yılında kadınlar ve genç kızlar hâlâ çarşaf giymeye zorlanıyorlar..."²⁸⁷

Azerbaycan Bakû Merkez'de, bir kadının peçesini ve örtüsünü yüzünden açışını ve başından atışını sembolize eden 15-20 m. yüksekliğinde bir heykel bulunmaktadır.

"Müslüman kadınlar bir örtü örterek kapanıyorlardı. Bu örtünme için, Kırgızlar eşarp veya 15 m. uzunluğunda sade müslin türban; Azerbaycan kadınları koyu kumaş veya çarşaf; Özbek kadınları at kılıyla örülmüş bir fileden ibaret olan uzun, siyah, yalnızca gözleri açık bir başlık -çimmet veya çaçvan- ve Kazan ve Türkistan'da, başlık üzerine indirilen peçesi bulunan ve başa geçirilen gerçek bir örtü -paranca=ferace- kullanıyorlardı. Türkistan'da ve özellikle yerleşik Özbeklerde (göçer kadın mesela Kırgız, asla örtünmez) kadının kapanması daha belirgindir. Hatta Buhara'nın Yahudileri (Azerbaycan'da yaşayan Yahudilerin kadınları, M.Y.) bile örtü örtüyorlardı. Batılının gözünde, cehalet ve kölelik sembolü olan örtü, örtünen bir kadın için, kocası veya çok yakın akrabasının dışında, yabancı bir erkeğin yanında örtüsünü açmayan bir kadın için çok değerli bir hayâ göstergesidir."²⁸⁸ Günümüzde ise aynı hassasiyete rastlanmamaktadır. Ciddî anlam da bir edep ve hayâ erozyonu gözlenmektedir.

Bugün Azerbaycan'ın Quba şehrinde özellikle matem ve yaslarda yaşlı kadınların siyah bir çarşafıla örtündüklerini müşahede ettik. Sünnî olup da, örtünmeyi Şiî kadınlarının yaptığını gören ve onu sadece Şiî kadınların bir âdeti sanan Sünnî Lezgi kadınları kesinlikle örtünmeye karşı çıkmaktadır. Kur'an kurslarında, Kur'an-ı Kerim derslerine kısa eteklerinden parfüm ve rujlarından taviz vermeden, sadece

287 Bennigsen-Lemercier, Step'de Ezan Sesleri, s. 258-260.

288 Monteil, Sovyet Müslümanları, s. 140.

Kur'an okurken saçlarının ancak yarısını örtebilen kızlar ve kadınlar gelmektedir. Bunlar, Kur'an okuması biter bitmez hemen başlarından örtüyü almaktadır. Bize kalırsa, bu bile tesettürün dinî bir gereklilik olarak kabullenilmesi, Kur'an-ı Kerim okunurken ve namaz kılınırken tesettüre dikkat etmenin öneminin kavranılması bakımından büyük bir gelişmedir (1993).

Komünistlerin ilk hedeflerinden birisi de -Komünistlere göre- "yobazlığın korkunç sembolü" olan örtüdür. Hazırlanma ve teşkilatlanma döneminden sonra, örtüye karşı 1926-1927'de büyük bir kampanya başlatır. Bu kampanya boyunca, Mesela sadece Özbekistan'da yüz bin kadın topluca örtülerini çıkarır. Kafkasya'da da durumun oradan farklı olacağı düşünülmemelidir, çünkü sistemin çarkı Sovyet coğrafyasında bütün acımasızlığıyla dönmektedir. Gelenek taraftarları -laikler ya da din adamları- örtüsünü çıkarmış "faal" kadınları, "dinî tören havasıyla" öldürerek veya onlara saldırarak bu duruma karşı çıkmışlardır. Tutuklanan suçlular, "kadının hayâsına yapılan hakaretin intikamını almak..." istediklerini söyler. Bakû'de Komünist Azeri bir kadının katili, işlediği suçu şöyle itiraf etmektedir: "Evet onu öldürdüm, çünkü kısa etek giyiyor, açık yüzüyle dolaşıyor ve dinî kuralları hiçe sayıyordu." 'Müslüman Komünistler' bile zaman zaman kararsızlığa düşüyorlardı. Semerkant'ta Komünist Partisinin birçok görevlisi, kadınlarının örtülerini açmaları için mollalardan izin isteyeceklerdi. On yıldır partiye kayıtlı bulunan Azerbaycan'daki görevliler, karılarını örtüp eve kapatıyorlardı. Bazılarının ise iki karısı vardı: Birisi dışarıya hoş görünmek için açık, diğeri evde özenle saklanan 'gerçek' ești." Bu yüzden "birçok kadın yeniden örtündü ve aile içindeki sorumluluğunu yükledi (1928). On yıl sonra kız çocuklarının örtünmek için on iki veya on üç yaşlarındayken okulu bıraktıkları söyleniyordu. Müslüman din adamları, bununla birlikte, yöneticilerin gözünde saygınlıklarını korumak için, kendi kadınlarının örtülerini çıkaracaklardı. Ayrıca Ruslara kendisini gösteren ama dindaşlarından kendisini saklayan Özbek bir kadın, Lydia Bacha 1930'da şu itirafta bulunuyordu: "Ruslar, bunun kapsamına girmez, onlar yabancıdır, kâfirdir."

Kampanyanın başlatılmasından sonraki elli yılda bu konuda nereye gelindi? 1954'te Bakû'nün Müslüman kadınları, başlarını iyice örten, ama İran'daki gibi yüzlerini açık bırakan siyah çarşaflarına sarınmayı sürdürürler. Nisan 1957'de Azerbaycan Cumhuriyeti Komünist Partisi Birinci Sekreteri Mustafaev, Cumhuriyetin Kadınları Kongresi'nde şu

açıklamayı yapar: “Bu rejimle geçen kırk yılda, kadınlar ve genç kızlar, her zaman örtünmenin karşısında oldular.” 1953’te Taşkent’te dolaşan Fransız bir seyyah, yetişkin kadınların %5’inin başörtülü olduğunu belirtir. Aslında ferace, resmen ve kesin olarak kanunen yasaklanmıştır. 1950’de Şair Zülfiye İsrailova, Taşkent’te örtünmüş bir kadına rastlar. İsrailova, üslup olarak sert bir makalesinde şu önemli soruyu sorar: “Bir yanda kırsal sosyalist ekonomiyi yönlendirmek, diğer yanda karısının gözlerini bir çaçvan filesiyle saklamak; bu çifte standardı kabul etmek mümkün mü?” Aynı yıl (1950), Pravda, Vostoka, örtülü kalmakta ısrar edenlerin, bizzat Komünist kadınlar olduğunu belirtir. Bütün bunlara rağmen bu tesettür 1964’lere kadar sürer. Haziran 1979’da, hiçbir yerde (Sovyet topraklarında, özellikle merkezlerde) örtülü bir kadına rastlanmaz olur.²⁸⁹ 1990’lı yıllarda ise kadınlar kozmetik sanayinin en vazgeçilmez pazarı hâlinindedir. Yani değişen bir şey yok.

2. Nikâh

Dinî nikâh; vicdan hürriyeti meselesi olarak düşünüldüğü için yasaklanmamıştır; ama nikâhın beraberinde getirdiği bazı âdetler bir takım ekonomik ve sosyal sebeplerle kesinlikle yasaklanmıştır. Mesela ergenlik çağına gelmemiş ve rızası olmayan kızların evlendirilmesi yasaktır. Bu yasaklara rağmen kızların ergenlik çağına gelmeden ve rızaları alınmadan ailelerinin verdiği kararlarla iktidara yakın çevrelerde bile evlendirilmesi devam etmektedir. V. A. Kuruyedov 25.04.1972 tarihinde gizli olarak yaptığı bir konuşmasında Müslümanların nikâha verdikleri önem üzerinde durmakta ve şunları söylemektedir:

“Müslümanların arasında dinî nikâh da önemsenmektedir. Devletçe yapılan 736 nikâhtan sonra bu çiftlerden 534’ünün Fergana vilayeti Mergilan köyünde dinî nikâh yaptırdıkları tespit edilmiştir ki bu da % 72,5 etmektedir. Taşkent’te 5430 çiftten 1973’ü dinî nikâh yaptırmıştır ve bu %36 etmektedir, örnekler çoğaltılabilir.

Dinî nikâh yaptıranların çoğunluğunu yüksek okul bitirenlerle yüksek okul öğrencileri oluşturmaktadır. (1972’ye göre M.Y.) son beş yılda camide nikâh yaptıranların sayısı 3 milyona ulaşmıştır. Orta Asya, Kazakistan ve Kafkasya’da gençlerin büyük çoğunluğu dinî nikâh yapıyor. Çimkent’te 1976 yılında evlenenlerin % 60’ı dinî nikâh yaptırmıştır. “V. A. Kuruyedov not düşünüyor ve diyor ki: “Bunların bu dine

289 Bennigns-Lemercier, Step’de Ezan Sesleri, s. 258-260; Monteil, a.g.e., s. 142-143.

sadık kalmaları, endişe verici durumdadır. Güya İslam, başka dinlere göre daha zararlı imiş.”²⁹⁰ Bundan dolayı iktidar bu ve benzeri birçok husustan rahatsızlık duymaktadır. Her inançtan gençlerin ibadethanelere meyletmelerinden kaygılanan rejim, bunun sebebini resmî nikâh törenlerinin cazibesiz, donuk ve bürokratik özellikler taşımasına bağlamış, bu yüzden ibadethanelerin cazibesini kırmak için, SSCB’de oldukça görkemli nikâh sarayları, (şadlık evleri) inşa edilmiş ve resmî nikâhlar da büyük törenler düzenlenmeye başlanmış, sade ve basit nikâh tescil işlemi yerini yavaş yavaş nikâh şölenine bırakmıştır ama sonuçta yine bir şey değişmemiş yine nikâh törenleri cazibesini yitirmemiş, resmî törenin ardından molla gelerek dinî nikâhın kıyıldığı yeni bir tören daha yapmıştır. Bu durumun, her ne kadar -rejim tarafından- yaşlıların baskısı ile yapıldığı iddia edilse de halkın resmî nikâh sonucu doğmuş çocuklara meşru saymadığının açık bir delili olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹¹

Genellikle, bu geleneklere bütün Sovyet Müslüman toplumlarında rastlanmaktadır. Fakat çalışmamızın sahasına giren Kafkasya bölgesinde de, o bölgenin özelliğinden doğan diğer bölgelere göre daha mahalli özelliği bulunan geleneklerden de bahsetmek gerekmektedir.

Nişanlı kızın müstakbel kocasının ailesine tanıtıldığı karmaşık törenler vardır. İslam’a bağlılığı gösteren bu törenlerde nişanlı kızın yüzü daima kibleye dönük durdurulur. Yine geleneksel ezogami kuralları (aynı boy ve soydan olanlar birbirleriyle evlenmemesi) ve levirat geleneği (dul kalan kadının, ölen kocasının kardeşiyle evlenmesi mecburiyeti) de birçok halk arasında geçerlidir. Böylece nikâh vesilesiyle dinin kendisiyle birlikte (söz gelimi nikâh bir din adamının nezdinde kıyılır) bazıları İslam geleneklerine bazıları âdetlere bağlı törenler devam ederken bu arada yasaklamalar ve yükümlülüklerde sürüp gitmektedir. Her halükârda evlenme, Müslüman kökenli halklar için, geleneklerine olan derin bağlılıklarını gösterme, Sovyet kanunlarını ve Sovyet tutumunu küçümseme için bir fırsattır.²⁹²

Sovyet otoritelerinin dinî nikâha karşı çıkmalarının bir sebebi de; dinî nikâhın Ruslarla Müslümanların biyolojik olarak birbirlerine karışmalarına engel teşkil etmesidir. Sovyet otoriteleri tarafından dinî nikâhın yerine “Sovyet” nikâhı (veya “Kızıl nikâhı) ikame edilmesi

290 Sczgin , a.g. tçbliğ.

291 d’Encausse, a.g.e., s. 73-74.

292 d’Encausse, a.g.e., s. 72; Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, s. 237.

için pek çok teşebbüste bulunulmuştur, fakat bununla beraber “Sovyet” nikâhı uygulandığında, bu “dinî nikâh”ı ortadan kaldırmamaktadır. Genellikle her iki nikâh da yerine getirilmekte fakat birbirleriyle bağdaşmamaktadır.²⁹³

Nikâh Nasıl Kıyılır?

Nikâh bizde olduğu gibi resmî ve dinî nikâh şeklinde kıyılır.

Resmî nikâh köylerde Kent Sovyeti (ihtiyar heyetin karşılığı), şehirlerde ise Şehir Sovyetinde Zaks bürosunda (evlendirme dairesi) kıyılır. Zaks bürolarında yapılan resmî muamelelerde kız ve oğlanın bizzat hazır bulunması ve nikâh evrakını imzalamasıyla nikâh tamam olur. Nikâh esnasında evlendirme memuru her iki tarafa da ayrı ayrı “Sen falanla evlenmeye razı mısın?” diye sorar. Onların rızasını alır. Evlenme cüzdanı çıkartılır. Zaks nikâhında devlete para verilir. 20 manat devlete, 20 manat da nikâh memuruna “mübareklik” için verilir. Zaks nikâhında şahit gerekmez.

Resmî nikâhta gerek kız ve gerekse erkek tarafından verilen ve alınanlar bir akit ve senetle belgelendirilir. Bu belge üç nüsha hâlinde düzenlenir. Biri Şehir Sovyetinde, birer nüshada taraflara verilir. Bu senetler icra hâkimiyetince mühürlenir tasdiklenir. Bu akdin doğruluğu her iki tarafın ailelerince de imzalanır. Herhangi bir boşanma durumunda kız, eşyalarını mahkeme kararı ile geri alır. Kız ayrıca evlendikten sonra çalışarak kazandıklarını da geri alır.

Bir akitnamede kız tarafının aldıkları ile oğlan tarafının aldığı bütün eşyaların fiyatlarıyla birlikte listesi çıkarılır. Bu liste bir tutanakla belgelenir. Tarafların imzası da Şehir Sovyetince de mühürlenerek imzalanır. Dinî nikâhın kıyılabilmesi için mutlaka bir molla gerekir. Eğer kentte molla yoksa uzaklardan getirilir. Mollasız nikâh olmaz. Bu dinî nikâha, bizde imam nikâhı dedikleri gibi orada Molla nikâhı denmektedir. Buna Azeri Türkü dilinde “Kebin kesmek” denmektedir.

Dinî nikâh genellikle vekâlet şeklinde olmaktadır. Kızın babası, anası, kardeşi veya amca-dayısı herhangi bir yakını, oğlan tarafından da aynı şekilde oluşan şahitler huzurunda kıyılır. Nikâhta şahit olan kişiler kızla görüşmeden giderler. Kızın düğünü olduktan “göçürüldükten”

293 Bennigsen-Lemercier, Step'de Ezan Sesleri, s. 247; Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 74-75.

sonra ancak görüştülebilir. Kızın gönlü olmadan görüştülürse “çile” düşer. Yani geçimsizlik olacak veya çocuk olmayacak veya hastalık vb. bir ağırlık olacak, inancı vardır.

Qusar şehir mollalarının birinin not defterinden aldığım bilgilere göre molla nikâhta icap ve kabul sıygasını şöyle ifade eder:

“Allah'ın emri ile Peygamber (s.a.s.)'in şeriatı ile İmam Şafî'nin mezhebi ile bu hazırda olan şahitlerin huzurunda 39 manat “gümüş pul” mehri ile nikâh ettim. Tezviç ettim. Avradlığa verdim. Ben velisi veya valideyn vekil olduğum Fatma; İbrahim kızı, senin vekil kılan Hasan, Abdullah oğlunun nefsi için...”

Allah'ın emri ile Peygamber aleyhisselatü vesselam'ın şeriatı ile İmam Şafî'nin mezhebi ile bu hazır şahitlerin huzurunda 39 manat “gümüş pul” mehri ile kabul ettiğim Fatıma İbrahim Kızı'nın nikâhını tezvicini avradlığımı beni vekil kılan Hasan İbrahim oğlunun nefsi için (üç defa tekrar edilir).

Nikâhın bitiminde molla, “Nikâh kesildi.” der. Bunu nikâh defterine nikâhın kıyıldığı tarihiyle birlikte nikâhını kıydığı kimselerin isimlerini kaydeder. Molla nikâhtan para almaz. Verilene rıza gösterir. “Allah mübarek etsin.” diyerek meclisi dağıtır.

Bu nikâh kıyma ile ilgili resmî malumatı Qusar şehri Halk Tahsil Şubesi'nde mühendis olarak çalışan Yusuf Mirzaağayev'(45)den aldık.

3. Düğün Merasimi

Azerbaycan'da yapılan merasimlerin en yaygını daha eski âdet, anane ve inançlarına bağlı kalınan merasimlerden biri de “toy”lardır.

Azerbaycan'da düğün; gencin olgunluk ve evlenme yaşına geldiğini, ana-babanın nesli, âdet ve geleneklerini devam ettirmeye kadir olduğunu tasdik, gencin bağımsız yaşayabileceğini ailesini ve ona ait mülkiyeti idare edebileceğini tasdik eden bir merasimdir.

Azerbaycan'da düğün; çok eskilerden beri, yeni kurulan aile için yabancı kimselerinde bu evliliğe şahit olmalarını sağlama ve görme adına bir ilan olmuştur. Düğünle kurulan aile sağlam olmuş, nikâhın bozulmasının imkânsızlığı için kesin bir şart olarak kabul edilmiştir.

Azerbaycan düğünlerinin en büyük önemi, her iki gencin son güne kadar kendi düğün nikâhına sadakatinin alameti oluşudur. Ona göre de Azerbaycan halkı nikâhın bozulmasını ahlak dışı, ahlaka zıt bir hareket saymıştır.

Tahminen 1940'lı yılların sonuna kadar Azerbaycan'da boşanma yasağının devam etmesi en hayırlı âdetlerden biridir. "Eğer bugün biz millî düğünümüzün bütün etnografik güzelliklerini ihya edip onları gençlerimize kendi yüceliği ile geri kazandırabilirsek ne kadar tesadüfî düğünler ve asılsız boşanmalar varsa onların hepsinin önünü almış oluruz." diyor Azad Nebiyev.²⁹⁴

Azerbaycan'da düğün, düğüne hazırlık, kız görme veyahut kız beğenmeden başlayıp, çeşitli merhalelerden geçirilerek yapılır. Azerbaycan millî düğünleri pasif ve aktif merhalelerden ibaret olup, bu her bir merhale ise kendine has millî edebî nağmeler, maniler, oyunlar, horanlar, halaylar, çalgılar vs. ayin, merasim ve itikatlarla süslenmiştir.

Çok eski merasimlerden olan düğün, Azerbaycan'da bir gün bir gece, üç gün üç gece, yedi gün yedi gecebazı hallerde ise kırk gün kırk gece yapılagelmiştir.

İnsan hayatının en şen, en muhteşem merasimi olan düğün, bütün hallerde insan hayatında bir geçit merhalesi olmuş en hatırda kalan merasimlerden biri olarak insanın şanına şerefine cemiyetteki yeri ve mevkiine mühim tesiri olmuştur.

Düğün; kız ve oğlanın her ikisinin hayatında bir dönüm noktasıdır. Onların hayatının bir devresinin sona erdiğini yeni ve daha manalı bir devrinin ise başlangıcının temelini atmış olmaktadır. Ondandır dolayı eski inançlara göre bakire kız ve oğlanın düğün günü onların her ikisinin evinde düğün etmek, şenlik düzenlemek şarttır. Bu inançla ilgili olarak kız düğünü ve oğlan düğünü ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan düğünleri çok eskilerde kopuz, saz, zurna, kaval, nağara, balaban vs. yapılır. Sonraları düğünlerde Qarmon, klarnet vs. çalgı aletlerinden de istifade edilmiştir. Ancak bütün devir ve merhalelerde düğünün süsü, ziyneti kara zurna olmuş onun sesi aile kuran gençlerin kulağında mutluluk, itibar ve bağımsızlık remzi olarak çınlamıştır.

Azerbaycan'da düğün ve düğün sonrasına kadar ana başlıklar hâlinde şu geleneksel süreç yaşanır: Kız beğenme veya kız görme, haber gönderme, küçük elçilik, elçilik, söz kesme (Buna belge diyorlar.) veya küçük nişan, büyük nişan, nişan kap kacağıını geri alma, bohça getirme (Buna honça getirme diyorlar.) düğüne kadar bütün bayramlarda kıza bayramlık getirme, danışığa gelme (düğün gününü tespit ve tayin için

294 Azad Nebiyev, Azerbaycan'da Merasimler, Âdetler, Alkışlar, s. 39, Bakû, 1993.

istişare ziyareti), düğünden birkaç gün evvel çeyiz getirme, çörek pişti, sadece kadınların iştirak ettiği gelinin adına alınan bütün hediyelerin bir bir gösterildiği “paltar biçti” merasimi, kızlar için bir çeşit kirvelik sayılan “kız şahı” merasimi, kına yakma merasimi, nikâh kıydırma merasimi, kız toyu (kız evinde yapılır, oğlan toyu oğlan evinde yapılır.) düğün günü (cuma, cumartesi ve pazar günleridir) gelin alma... Yüz görümlüğü (buna Azerbaycan Türkçesinde “Üze çıkma” diyorlar), merasimi, gelin görme, (gelin gördü) gelin görmeden sonra gelinin anası, kızını ve damadını evine misafir çağırır, buna “ayak açtı” denir. Ayak açtı merasiminden sonra komşu ve yakın akrabalar davetler düzenleyerek genç çiftlere yemek yedirirler. (Buna konak çağırma deniyor). Bu evliliğin en tatlı meyvesi ailenin üçüncü ferdi torundur. Bu her iki taraf aileler için de düğün bayramdır. Bu merasime de “neve görme” denir.²⁹⁵

Kız Şahı: Bu terim Türk kültür literatürüne bazı yönleri ile yabancıdır. Bir çeşit sağdıçlık veya kirveliktir. Her kızın yakın arkadaşı bacılığı var. Kimin düğünü olursa onun bacılığı “şah” kaldırır. Şah kaldırma, Azerbaycan'da yaygın bir âdettir. Şah, tahtadan hazırlanmış üstüne ayna, mum, parça, şekerleme, tatlı meyve toplanmış bir düğün süsüdür. Onu süslemeye de hususi bir maharet lazımdır. Eğer düğünü olan kızın bacılığı kocaya gitmişse hangi evin gelini ise o evden şah kaldırır. Bacılıkgilde sofraya açılır. Şah süslenir. Gençler oynaya oynaya bacılıkgile gelirler. Yer içer ve oynarlar. Akşamsaatlerinde oğlan evinden, gençler kız şahına gelirler. Avluda ateş yakarlar etrafında şarkı türkü söyleyip oynarlar, sonra da şahı alıp çala-oynaya silah ata ata kız evine dönerler. Aynı şenlik orada da devam eder.*

4. Nikâh-Düğün İle İlgili İnançlar

Babasına benzeyen kız mesut olur. Bir kızın sevgisini kazanmak istersen onun elbisesinden bir parçasını yırtıp koltuğuna koyarsan sana bağlanır. Yemek yedikten sonra tabağı temiz sıyıırırsan nişanlın “gökçek” olur.

Kaşları bitişik olan, akrabalarından biriyle evlenir.

Kız saçlarını örerken saçının bir kısmı örgünün dışında kalırsa eve misafir gelecek ve kıza elçilik edecek, demektir.

295 Nebiyev, a.g.e., s. 41-49.

* Bu konu hakkında geniş bilgi için Azad Nebiyev'in “Azerbaycan'da Merasimler, Âdetler, Alkışlar” adlı eserine bakınız.

Kulağı küçük olan kişinin hanımı güzel olur.

Kızın ayağının başparmağı diğer parmaklarından büyük olsa kocaya gittikten sonra kocasının her bir sözüne itaat edecektir. İkinci parmağı büyük olsa kız kocasına hükümran olacak, demektir.

Gelin giden kızın arkasından taş atarlar ki yeri muhkem olsun. Gelin gitmiş kızı görmeye gidildiğinde âdet olarak baba evinde kıza ait ne varsa hepsini kıza götürürler. Ancak ayakkabı müstesna... İnanca göre; eğer ayakkabı götürülürse gelinin kocasının evinde yeri dar olur.

Gelinin ayağı altında kap kırıldırdığında ayağı düşergeli (uğurlu) olur; uğur getirir.

Gelin giden kız; eline pirinç taneleri alıp kız arkadaşlarının adını saysa, o kızların da bahtı açılır.

Nişan yüzüğünü yabancıya vermezler. Nişan gelen gün çamaşır yuvmazlar. Nişana tuz götürmezler. Nişanda mesele çıkartılırsa hayır gelmez. Nişan takıldığında kızın saçlarını kaynana sıvazlasa mihribançılık olur. (Gelin kaynana iyi anlaşırlar.)

Kalpıklar bir yerde üst üste asılırsa bu çok evliliğe işarettir.

Yüzünde beni bulunan kız mutlu ve mesut olur. Beni (hali) çenesinde olan kız, bir defa ere gider. Yüzünde hal'ı (ben'i) çok olanın düşmanı çok olur.

Gelin, hamilelik vaktinde tavşan eti yerse doğacak çocuğun ağzı mırıg (yarıg) olur. Gelini, geldiği evin kapısında oturtup kucağına oğlan çocuğu verirler ki ilki oğlan olsun. Av etinden kırklı kadına vermezler. Hamile kadın altı ay aybecer (çirkin) hayvanlara bakmaz. Hamile kadının karnında çocuk deprendiğinde aya ve aynaya baksa doğacak çocuk gökçek olur.

Çalıntı malı veya parayı hamile kadın alırsa doğan çocuk nesebi gayrisahih olur. Çalıntı parayı nikâhlı kadın alırsa kadın nikâhtan düşer.

Hamile kadın beddua eylemez, küfür etmez. Kabristanlığa gitmez. Rüyasında ayı görse güzel bir kızı olur.²⁹⁶

5. Doğum-Sünnet Olma-Sünnet Düğünü

Doğum, evlenme ve ölüm vakası, geleneklerin kendisini en çok gösterdiği alanlardır. Halkı mensubu olduğu millete bağlayan motifler,

296 Nebiyev, a.g.c., s. 219-228.

en çok bu geleneklerde hatırlanmaktadır. Hayatın sonuna yaklaştıkça insan mensubu bulunduğu toplumun geleneklerine bağlılığı da artmaktadır. Eski SSCB'de doğumla ilgili gelenekler, hastanelerde doğumların artması yüzünden yok olmak üzeredir. Hastanelere sağlık kurallarına uymayan gelenekleri sokmak zor olmasına rağmen, kendilerine soru yöneltilen Tatarların geleneklerine bağlı oldukları anlaşılmıştır. Hele İslam'a bağlı olan bütün gelenekler devam etmektedir.²⁹⁷

Bakû Türk Koleji'nin Müdürü Özkan Bey doğumla ilgili Azerbaycan hastanelerinde İslam inancına göre doğum yapan kadınların sütleri sağılıp karıştırılarak. Bu karışık süt de yeni doğan çocuklara içiriliyormuş. Ben bunu duyunca oldukça şaşırdım. Çünkü bilindiği üzere yeni doğan her çocuğun sağ kulağına ezan, sol kulağına kamet okunur. Bu konuda herhangi bir uygulamaya rastlamadık.

Yeni doğan çocuklarla ilgili bazı inançlar, Azerbaycan halkı arasında yaygındır. Bunlardan bir kaçını bir fikir vermesi için buraya alıyoruz:

“Çocuğun göbeği kesildikten sonra çimdilir. Çocuk doğduğunda üç adet soğan kebab yapılıp boş bir kaba koyarlar. Yeni doğan çocuğun üzerinden boncuk almazlar. (İnançlarına göre) Çocuk ya ölür veya sarılığa tutulur.”

Çocuk doğduğunda muştuluk verilirse uğur getirir. Çocuğun yaşı tamam oluncaya kadar saçlarını kesilmez. Çocuğa yakın kimseler isim koyarlar. Körpe çocuk korkmasın diye başının altına bıçak koyarlar. Körpe çocuğun elinin üstünden öpmezler, çocuğun dayısı fakirleşir. Çocuğun boynunun arkasından öpülmez. O asi olur. Çocuğun dişi çıktığında hedik pişirirler. Çocuk geç konuşursa ona güvercin yumurtası içirirler. Serçe eti yedirirler. Çocuk emeklediğinde eve misafir geleceğine inanılır. Boş beşiği sallarsan çocuk ölür.²⁹⁸ Bu inanışların birçoğuna Anadolu'da da rastlamak mümkündür.

Yapılan anketler, kültür seviyesi ne olursa olsun erkek çocukların sünnet olduklarını ortaya koymaktadır. Sünnet olma Müslüman ve Türk olmanın önemli şartlarından biri sayılması rejimi ciddi anlamda rahatsız etmiştir. Çünkü SSCB'de bunun açık anlamı şudur: Genç Müslüman, diğer akranlarıyla birlikte İslam Dünyası denilen büyük bir

297 d'Encausse, a.g.e., s. 71.

298 Nebiyev, a.g.e., s. 224-227.

topluluğun yani ümmetin üyesidir.²⁹⁹ Dorjenon'un anlattığına göre; Kırgız Üniversitesi Uygulamalı Sosyolojik Araştırmalar Merkezi, öğrencilerin dinî davranışları üzerinde bir anket düzenlemiştir. Kendisine soru yöneltilen 102 öğrenciden 52'si Müslüman olduklarını belirtmişlerdir. Soru "Hangi ölçülerle?" şeklinde sorulduğu zaman cevaplar değişik olmaktadır. Şöyle ki: "Çünkü ben Kırgız'ım." "Çünkü ailem Müslüman'dır." "Çünkü ben sünnet oldum."³⁰⁰

Eski SSCB Başbakanlık Dinî İşler Başkanı V. A. Kuroyedov'un 25.04.1992 tarihinde "Dinin Muasır Gelişmesi ile İlgili Meseleler" konulu yaptığı bir konuşmasında sünnet konusunda şunları söylüyor: Müslümanlar arasında öyle bir kanaat da var ki mesela sünnet olmamış Özbek, Özbek değil; Kırgız, Kırgız değil; Kazak, Kazak değildir; zannedilir. Bunun için de sünnet törenleri büyük bir heyecanla ve kalabalıklar hâlinde kutlanmaktadır. Sovyetler birliği genelinde Müslümanların tamamı çocuklarını sünnet ettirmektedir.³⁰¹

İslam'dan oldukça uzaklaştırılmış, Sovyet hayatına tamamıyla intibak etmiş, hatta resmî Allahsızlığı dahi kabul etmiş bazı Müslümanlar, dedelerinin dini olan İslam'la alakalarını büsbütün kesmek istemekte ve toplumlarının dışına itilmekten korkmaktadır. Müslüman cemaatine bağlılığın tek simgesi olan, ayrıca dindarlarla kâfirleri ayıran "sünnet" Sovyet basınında yer alan birçok yoruma göre; İslam'la resmî bağlarını koparmış kimseler de dâhil olmak üzere topluluğun büyük bir kısmı tarafından titizlikle korunmaktadır.³⁰²

Dinî geleneklerden olan "sünnet olma" dinsizler ve Komünist Partisinin üyeleri de dâhil, Müslümanların hemen hemen tamamı tarafından yerine getirilmektedir. Bununla beraber, din aleyhtarı propaganda, "barbar" ve "sağlığa zararlı" olarak ilan edilen bu geleneğe karşı hücum etmektedirler. Bu uygulamaya bağlılık onun, Müslümanlara kendilerini "büyük Rus kardeşleri"nden ayırt etme imkânı vermesinden ileri gelmektedir. "Sünnetsiz bir kimse Müslüman olamaz ve Müslüman olmayan bir kimse de Özbek, Tatar veya Çeçen olamaz" sözü sık sık duyulmaktadır. Bu da sünnete verilen önemi göstermektedir.³⁰³

299 d'Encausse, a.g.e., s. 72; Devlet , a.g.e., s. 237.

300 Nebiyev, a.g.e., s. 219-228; Bennigsen-Lemercier, Step'de Ezan Sesleri, s. 247.

301 Sczgin, a.g. tebliğ.

302 Bennigsen-Lemercier, Step'de Ezan Sesleri, s. 249.

303 Bennigsen-Lemercier, Sûfi ve Komiser, s. 74.

Azerbaycan halkının itibar ettiği en yaygın merasimlerden birisi de sünnet düğünüdür. Âdete göre merasime az bir zaman kala valideyn bütün akrabalarına davetiye gönderirler.

Sünnet olacak çocuğa “kirve” tutulur. Kirve ailenin en yakın adamı olmalıdır. Düğün günü sünnetçi çağrılır. Merasimin icrasında kirve, delleke yardım eden tek kişidir. Âdete göre kirveyi, ailenin en büyüğü “aksakal”ı belirler. Kirve çocuğun gelecekte ana-babadan sonra en yakın adamı sayılır. Kirve önceden sünnetin anlamını çocuğa uygunca anlatmalı, psikolojik olarak sünnete hazırlamalıdır.

Merasime âşık ve başka musikiciler de davet olunur. Âşık düğüne iştirak edenleri eğlendirir. O kendi tatlı türkü ve manileri ile çocuğun gönlünü alır. Âşık, meclisi eğlendirdiği için ona hil’at ve hediye verilir.

Meclise hususi aşçılar davet edilir. Onlara merasim başladığı zaman hil’at verilir. Aşçılar hil’at almazlarsa meclis halkına, yemek vermezler. Kazanların ağzı ne zaman hediyeleri verilirse o zaman açılır. İşin esprisi zaten buradadır. Buna “kazan ağzı açma” denir.

Küçük toyda çaycı da hususi bir yer tutar. Çaycı da hil’atsız çay vermez. Birinci bardağı sofraya vermek için çocuğun ebeveyni, komşuları hil’at verirler. Aslında bütün bunlar meclisi şenlendirme vasıtasıdır.

Meclise gelen bütün hısımlar ve akrabalar, komşular âdete göre hediye paketi hazırlayıp getirmelidirler. Bu hediye paketi şeker, pasta türü şeyler veya meyvelerden hazırlanır. Hediye paketine çocuk için gömlek, atlet, havlu, çorap vs. koyulabilir.

Düğün günü çocuk için hususi oda hazırlanır. Yatak çocuğun rahat yatabileceği şekilde düzenlenir. Yani yatağın her iki tarafına yastık koyulur. Kirve çocuğu dizleri üzerinde tutar, sünnetçi ise bir anda sünneti bitirir. Sonra çocuk yatağa uzatılır ve üstüne beyaz veya kırmızı örtü örtülür.

Koyun kesilir, bazen koyunun kanından çocuğun alnına “nazar değmesin” diye sürülür. Çocuğun yastığının altına akrabaları para koyarlar. Kimisi de hediye ile gelir. Sünnetçi için de bir hediye paketi hazırlanır. Düğünden sonra her gün çocuğu sünnetçi muayene eder. Yarasını yoklar ve yaraya ilaç serper. Çocuk bir kaç gün yatakta istirahat ettirilir; giymeli öyle gezmelidir. Çocuğun yemeğine annesi dikkat eder.

Bu çocuğun çabuk sağlığına kavuşmasını sağlar. Sünnetin sıhhî yönünden de büyük faydası vardır.³⁰⁴

6. Karaçay-Balkar'da Doğum, Ad Koyma

a. Doğum:

Karaçay-Balkar toplumunda çocuk doğumundan itibaren geleneklere göre yetiştirilmeye ve eğitime başlanır. Büyük ailelerde (ullu üyür) çocuk sayısı 10-15 civarında iken aileler küçüldükçe de çocuk sayısı azalmaya başlar. Yine de birçok ailede 7-8 çocuğa rastlanmaktadır.

Karaçay-Balkarlular ilk doğan çocuğun erkek olmasını isterler. Kadının ilk çocuğunu kendi anne babasının evinde doğurur. Karaçay-Balkar'da doğumla ilgili gelenekler bütün canlılığı ile yaşatılmaktadır. Doğumla ilgili âdetler bir yaşına kadar özetle şöyledir: Doğum başladığında anne adayına yardımcı olması için bir ebe çağrılır. Ebeye Karaçay-Balkar dilinde “anaçı katın” adı verilir. Ebe, bebeğin doğumunu kapıda bekleyen bir çocuğa haber verir. O da doğumu, gelinin kaynanasına müjdelere. Bebek doğduktan sonra göbeğini kesilir. Bebeğin göbeğini bağlayıp, yıkayıp beze sararlar. Sonra da yatağına koyarlar.

Bebeğe süt içirmesi için bir sütanne çağırırlar. Sütannesinin aynı soydan olması gerekir. Bebeğin doğumunu babasına müjdeleyenler onun başından kalpağını kaparlar baba da para vererek kalpağını geriye satın alır. Böylece müjde verenlere bir hediye vermiş olur. Bebeğin kesilen göbeği annesinin saçı ile bağlanır. Çocuk ılık suyla leğende yıkanır. Bu sırada bebeği kötü gözlerden korumak için leğene bir demir parçası konular. Bebeğin kuruyan göbek parçasını küçük bir torbaya koyarlar. Bebek beşiğe yatırıldığında göbek torbası da beşiğin başucuna takılır ve bir ay orada asılı durur. Bebeği yıkandıktan sonra annesinin ayakucuna yatırılır ve bebeği “atmatı” denilen kötü cinlerden korumak için etrafına kama, makas gibi demir eşyalar asarlar. Genç kızlar bir hafta boyunca her gece sabaha kadar kötü cinden korumak için beklerler.

Doğum sırasında eve bir misafir gelirse atının dizginlerine havlu ya da eşarp bağlarlar. Onu görünce, gelen misafir evde bir çocuk doğduğunu anlar. Bunun üzerine misafir “atlı mı yaya mı”? diye sorar. Atlı, erkek bebeği, “yaya” ise kız bebeği tanımlamaktadır. Evdekiler “atlı” derlerse bir daha hediye verir.

304 Nebiyev, a.g.c., s. 74.

Bebeğin doğumundan bir hafta sonra kurban kesilir ve şölen düzenlenerek bebek törenle beşiğe yatırılır. Buna “beşik bölegen” âdeti denir. Bu şölene bütün akraba ve komşular çağrılır. Erkek çocuk doğan evlerde “İstım toy” adı verilen büyük şölen düzenlenir. Gelen misafirler bebeğe “kol kerek” denilen küçük hediyeler getirirler.

Daha sonra kurbanın pişirilen eti getirilerek misafirlere ikram edilir. Beşiğe yatırma töreni misafirlerin akordiyon eşliğinde mahalli Kafkas-Karaçay-Balkar oyunların oynayıp sabaha karşı dağılmalarıyla son bulur. “Beşik bölegen” töreni sırasında gelin, bebeği ipek kumaşlara sarıp kaynanasına verir. Kaynana bir yakını ile birlikte bebeği yıkar ve beşiğe yatırır. Bebek erkekse yastığının altına kama ya da bıçak, kıza makas ya da kitap koyarlar. Gelin bebeğini beşiğe yatırıldığı için kaynanasına “beşikge salganlık” adı ile hediyeler verir. Kaynana ve kaynatası da gelinle damada çeşitli hediyeler verir. Beşiğin örtü, yastık gibi gerekli eşyalarını gelinin anası yapıp hazırlar.

b. Ad Koyma:

Karaçay-Balkar'da çocuğa isim, beşik bölegen âdetinin yapıldığı yani bebeğin ilk beşiğe yatırıldığı gün verilir. Çocuğa kendi ana-babası isim veremez. Yakın akrabalardan birisi çocuğun adını koyar. Genellikle, kız çocuğa ismini, babaannesi; erkek çocuğa da dedesi (babanın babası) verir. Geleneklere göre, ikinci çocuğa ismini o eve ilk giren adam verir. Karaçay-Balkarlıların eski geleneklerine göre çocuğa isim veren kişinin o çocuğa bir at hediye etmesi gerekir. Bu konuda “at tağan at beredi” (Ad takan at verir.) şeklinde bir atasözü de vardır.

Eski Karaçay-Balkar toplumunda çocuğa isim verilirken çeşitli batıl inançların etkisinde kalınır. Çocuk doğduktan sonra “almastı” adı verilen kötü ruhun gelip bebeğin canını alacağına inanılır. Bu yüzden almastı geldiğinde, çocuğu beğenmemesi için bebeğe kötü isimler verirdi. Ayucük (ayıcık), Karababuş (siyah ördek), küçük (köpek yavrusu) gibi isimler bu inancın etkisiyle çocuklara konulan adlardan birkaçıdır. Hiç erkek çocuğu olmayan aileler, bir erkek çocuk doğduğunda Tukum (soy), Caşav (hayat), Caşarbak (çok yaşar) gibi isimler verirler.

Karaçay-Balkarlılar, hayvancılıkla geçindikleri için ailelerin erkek çocuğa daha çok ihtiyaçları olur. Bu yüzden kız çocukları çok olan aileler onlara “boldu” (oldu), “burul” (dön), “bıztuvma” (kız doğmasın) gibi isimler vererek artık kız çocuklarının olmamasını diler. Hiç kız

olmayan ailelerde bir kız çocuk doğduğunda “boğah” (değerli) adı verilir. Pek çok oğlu olup hiç kızı olmayan aileler ise son çocuklarına “totar” (durur), kiçi biy (küçük bey) kiçibatır (küçük kahraman) gibi isimler verirler. “Kiçibatır” eski bir Karaçay efsanesindeki dokuz kardeşten en küçüklerinin adıdır.*

Günümüz Karaçay-Balkar toplumunda “kötü ruhtan” korkarak çocuklara kötü anlamlı isimler verilmesi geleneği hemen hemen ortadan kalkmıştır.

Çocuk 2-3 aylık olup, boynunu tutmaya başladığında ilk saç kesilir. Çocuğun saçını anne tarafından bir yakın akrabası keser. Bu tören sırasında, çocuğun başına şeker saçarlar. Çocuğun doğduğundan beri üzerinde olan, “itlik kölek” adı verilen gömleği de bu sırada çıkarılır. Çocuğun saçını kesen kişiye de hediyeler verilir. Ayrıca fakirlere de gümüş ya da para dağıtılır.**

Çocuk ilk dişini çıkardığı zaman “Tiş Cırna” âdeti yapılır. İlk önce büyük bir kazanda buğday, mısır, kuru fasulye ve nohut pişirilir. Piştikten sonra kuru üzüm katılır ve buna tiş cırna denir. Daha sonra bütün akraba ve komşular eve davet edilerek şölen düzenlenir ve çocuğun ilk dişini çıkarması kutlanır. Babaannesi bir avuç mısır kavurup bunu çocuğun başının üzerinden döker ve “Dişlerin böyle çıksın.” der. Davete gelemeyen akraba ve komşulara da bir tas tiş cırna gönderilir.³⁰⁵ Onlar da tasları boşalttıktan sonra içine mısır, pirinç, arpa, buğday koyup geri gönderirler. Tiş cırna dağıtan çocuklara da küçük hediyeler verilir. Çocuğun diş çıkardığını ilk kim görürse o kişi çocuğa bir elbise diktirmek zorundadır. (Bu âdete Uşak ve Denizli yöresi Türkmenlerinde de rastlanır.) İlk adımını atıp yürümeye başladığında da akraba ve komşular çağrılarak evde şölen düzenlenir.(Bu gelenek Uşak yöresinde biraz farklılıkla yaşamaktadır. Şöyle ki; yeni yürüyen, yürürken de sık sık düşen çocukların iki ayağı bağlanır. Buna “tuşak” denir. Eli çabuk maharetli, çabuk yürüyen birisi tarafından çocuk kucağa alınır, evin etrafı dolaştırılarak tuşak makasla kesilir. Komşulara çerez dağıtılır.)

* Buna benzer birçok âdet, inanç ve geleneklere Anadolu'nun birçok bölgelerinde, Toroslarda yaşayan Türkmen boylarında da rastlanır. Mesela erkek çocuklara “Duran Ali, Durmuş, Duran, Yaşar, vb., kız çocuklara; Yeter, Dursun, Yaşar, v s.”

** Buna benzer bir âdet de Anadolu'da ve Akdeniz sahillerinde yaşamaktadır. Dişleri yeni çıkan bir çocuk için “diş göllesi” pişirilir ve komşulara dağıtılır. Buna Anadolu'nun bazı yerlerinde “hedik” denir. Nohut ,mısır, buğday, fasulye, bakla haşlanır, üzerine ceviz, badem, fındık, fıstık dövülerek garnitür olarak konur. Boşalan tasa para, hediye, vs. koyarak iade edilir.

305 Tavkul, a.g.c., s. 145-150.

Karaçay-Balkar âdetlerine göre çocuk bir yaşını doldurduğu zaman çocuğun çabuk yürümesine yardımcı olur diyerek üzüm, şeker, yumurta, yoğurt, kıkırdak yağı ve un katılarak ekmek şeklinde bir çörek hazırlanır ve buna “cıl gırcın” (yaş çöreği) denir. Akraba ve komşular çağrıldıktan sonra evde bulunan yaşlı bir kadına bu çörek kestirilir. Çörek misafirlere ve komşulara dağıtılır. Bu arada çocuğa hediyeler verilir.

Daha sonra çocuk evin bir köşesine oturtulur ve yanına ayna, makas, kalem, kama, mızıka gibi eşyalar konulur. Çocuk bu eşyalardan hangisini uzanıp alırsa aldığı eşyaya göre büyüünce nasıl bir insan olacağı hakkında hazırun arasında fikir yürütülür. Aynayı alırsa güzel, makası alırsa çalışkan ve becerikli, mızıkayı alırsa neşeli, kamayı alırsa yiğit olacağı, tefeül edilir.

Çocuk 7-8 aylık oluncaya kadar anne sütü ile beslenir. Daha sonra yavaş yavaş diğer yiyeceklere alıştırmaya başlanır. Çocuk 2-4 yaşına kadar anne sütü içmeye devam eder. Çocuklar küçük yaşlardan itibaren yaşlıların yanında onlardan hayatı, doğruluğu insanlığı, başkalarına iyi davranmayı, dağlı âdet ve geleneklerine göre yaşamayı öğrenirler.

11-12 yaşlarına kadar çocuklar evde işlere yardım ederler. Buzağı güder, ata binmeyi, ata bakmayı öğrenirler. Eve gelen misafirlerin atlarına çocuklar bakarlar. 13-14 yaşlarından itibaren erkek çocuklar dağlarda hayvanların bakıldığı çiftliklere gitmeye başlarlar.

Karaçay-Balkarlılar ağır işlere çocukları göndermezler. Çocuktan kendi yapabileceği işleri yapması beklenir. Yine de bu gibi durumlarda çocuğun kendine verilen işi doğru yapıp yapmadığı kontrol edilir. Kızlar küçük yaşlardan itibaren ev işi, kumaş, kıl dokuma, keçe yapma gibi işleri öğrenirler. 15 yaşındaki bir Karaçay-Balkar kızı bir evi geçin-direcek her türlü işi öğrenmiş olur.

c. Erkek ve Kız İsimleri

Karaçay-Balkar halkı arasında yaşayan isimlerin büyük bir bölümü eski Kıpçak isimleridir. Türkçe kökenli bu isimlerin yanı sıra Karaçay-Balkarluların Kafkasya'da komşu oldukları Oset ve Adige (Çerkez) halklarından da onlara bazı isimler geçmiştir. Karaçay-Balkar halkının 18. yüzyıldan itibaren İslamiyet'le tanışmalarıyla birlikte halk arasında Arapça isimler de yayılmaya başlamıştır. Bu eski Kıpçak adlarının en büyük özelliği bunların bir takım eklerle yapılmış olmaları ve bir anlam taşımalarıdır. Bu isimler Çerkez, Oset, Çeçen, Lezgi gibi değişik

kökenden gelen ve birbirlerinden farklı diller konuşan Kafkas halkları arasında da sevilip benimsenmiştir.

1) Erkek Adları

“Aslan” eki ile yapılan isimler: Aslankir, Aslanbek, Aslangeriy, Aslanaliy, Aslanbiy, Aslancık, Aslancıka, Aslantok, Aslanmirza, Tavaslan, Caraslan, Biyaslan...

“Al” eki ile yapılan isimler: Alçagır, Alsudur, Alhaz, Albek, Albay, Albot, Almirza...

“Ay” eki ile yapılan isimler: Batay, Canay, Tokay, Cagay, Buçay, Çokay, Dobay, Domalay, Toray, Gumay, Gunay, Hapoy, Kaşay, Şogay, Şonay, İbiray, Batıray, Aybek, Aytek.

“Biy” (Bey) eki ile yapılan isimler: Atabiy, Askerbiy, Barasbiy, Çankabiy, Özdenbiy, Tevbiy, Karabiy, Balkarbiy, Tengizbiy, Kurmanbiy, Niyazbiy, Biybolat, Biymirza, Biyaslan, Hacıbiy...

“Batır” (Kahraman) eki ile: Batıray, Batırbek, Batırhan, Karabatır, Baybatır, Tavbatır, Orazbatır...

“Bay” (Güçlü, zengin) eki ile: Akbay, Ortabay, Tokbay, Sabırbay, Baykul, Karabay, Baymirza, Baybolat, Baysoltan, Bayçora, Bayçapır, Tohtarbay...

“Bek” (Sağlam-güçlü) eki ile: Aslanbek, Albek, Kalabek, Canbek, Aybek, Tavbek, Elbek, Kulbek, Ruslanbek, Alibek...

“Bolat” (Çelik) eki ile: Canbolat, Bekbolat, Biybolat, Kanbolat, Temirbolat, Baybolat, Kasbolat. v.s.

“Can” eki ile yapılan isimler: Canbek, Cangir, Canbolat, Candemir, Canay, Cangeriy, Candar, Cansoh, Canköz.

“Geriy” (Asilzade) eki ile: Azamatgeriy, Devletgeriy, Aslangeriy, Salimgeriy, Adilgeriy, Hangeriy, Kılıçgeriy, Geriyhan, Sagatgeriy, Kırımgeriy, Şahımgeriy v.s.

“Kul” eki ile: Baykul, Batırkul, Karakul, Tavkul, Mirzakul, Bekkul, Bayrımkul, Kulbek, Kulgeriy, Kulça, Totarkul v.s.

“Soltan” (Sultan) eki ile: Tavsoltan, Bilsoltan, Beksoltan, Baysoltan, Soltangeriy...

“Tav” (Asilzade) eki ile: Tavbiy, Tavgeriy, Tavkan, Tavlan, Tavaslan, Tavay, Tavlu, Beştav, Tavmirza, Tavkul, Tavlu.

“Mirza” (Asilzade) eki ile: Biymirza, Tavmirza, Kelmirza, Bekmirza, Almirza, Karamırza, Kayıtmırza, Mirzabek, Mirzakul.

Bunlardan başka Karaçay-Balkar halkınca kullanılan bazı erkek adları şunlardır: Abat, Amırhan, Amır, Aybaz, Aznavur, Akkay, Ansar, Akkuş, Astemir, Bagatır, Bayramuk, Batoka, Çanka, Çımay, Deboş, Domalay, Eldar, Goça, Hoçakay, Hacimurat, Hamzat, Hacıumar, Hoştan, İnal, Kökgöz, Kaziy, Kaplan, Maçar, Marat, Manaf, Nanık, Ozay, Özden, Şaman, Tulpar, Temurka, Zavur, Umar, Zalimhan, Solman. v.s

2) Kadın Adları

“Han” ekiyle yapılan isimler: Aysanahan, Asırhan, Askerhan, Aslihan, Berhan, Canımhan, Devlethan, Dügerhan, Elmashan, Ferdavhan, Kırımhan, Kılıçhan, Mekkahan, Narhan, Nürhan, Orazhan, Ölmezhan, Paçahan, Tatlıhan, Culduzhan, Botaşhan, Dariyhan.

“Can” ekiyle yapılan isimler: Aruvcan, Eslican, Tavcan, Balacan, Gemhacan, Altıncan, Muhurcan, Canölmez, Cansaray, Cañık, Apuvacan...

“Biyçe” (Prenses) eki ile: Akbiyçe, Avbabiyçe, Tavbiyçe, Mahbiyçe, Aybiyçe...

Bunlardan başka şu adlar da kullanılmaktadır: Aktamak, Aymölek, Ayşat, Akboyun, Altın, Altınçaç, Aminat, Asiyat, Balkız, Gencekız, Halimat, Hanipa, Hanisat, Kanitat, Marziyyat, Mansaray, Marziy, Möleykat, Mölek, Nursiyat, Şamkız, Tamara, Zalihhat, Kulistan, İlker, Hanisat v.s.³⁰⁶

7. Karaçay-Balkarlara Has Bir Gelenek: “Atalık”

“Atalık” Karaçay-Balkar dilinde bir ailenin çocuğunun bir başka aileye verilerek orada büyütülmesi ve yetiştirilmesi geleneğini ifade eder. Göktürkler zamanından itibaren örneklerine rastladığımız bu eski Türk geleneği Selçuklularda da “Atabek” adıyla bulunmaktadır.

Altınordu ve Kırım Hanlıklarının şehzadelerinin Kafkasya'da Karaçaylıların elinde büyütüldükleri; burada silah kullanmayı, ata binmeyi, aile terbiyesini öğrendikten sonra geri gönderildikleri bilinmektedir. Bu şehzadeleri Kafkasya'da eğiten Karaçaylı aileler onların

306 Tavkul, a.g.c., s. 271-274.

manevi babaları, yani “ataları” sayılırdı. Bu gelenek daha sonra Çerkezlere de geçmiş ve soylu Çerkez ailelerinin çocuklarının bir başka Çerkez tarafından büyütülüp, eğitilmesi onlarda da gelenek olmuştu. Çerkezler, Karaçaylılardan gördükleri bu âdete yine onların dillerinden aldıkları ismi vermişlerdir. “Atalık” kelimesi “atelih” biçiminde Çerkez dili ve kültürüne yerleşmiştir. Karaçay-Balkar’da bir biyin çocuğunun atalığına çeşitli aileler talip olurdu. Çeşitli hediyelerle prensin evine gider ve dileklerini bildirirlerdi. Biyin annesi torunu kendi eliyle atalığa verirdi. Atalığa verilen erkek çocuğa “emçek ulan” “emçek çaş” kıza ise “emçek kız” denirdi. Büyüyüp, yetişen atalıktan çıkan çocuğa ise “emildeş” adı verildi. Atalığa verilen çocuklar yetişkin bir genç olana kadar atalıkta kalırlardı. Bazen kız çocuklar evleninceye kadar atalıklarının yanında kalabilirdi. Çocuğun bütün bakım masrafları atalık evine aitti. Atalık evi, çocuğa hayatı için gerekli her şeyi gelenekleri öğretir, onu yetiştirirdi.

Atalığa gelen çocukla evin çocukları sütkardeş olurlardı. Atalığa gelen çocuğun beşiği evin kendi çocuklarının beşiklerinden daha yüksek ve süslü olurdu. Onun beşiği ayakla değil elle sallanırdı.

Çocuk atalık evinden ayrılırken, atalığı ona eğeri ile birlikte bir at ve elbise armağan ederdi. Kızlara da elbise yapılırdı. Çocuğun atalık evinden ayrılmasına “nühdən çıkmak” denirdi ve bu sırada atalık evinde bütün akrabalar toplanarak kurban kesilir ve şölen düzenlenirdi.

Atalıktan çıkarak “ekimoey” adını alan çocuk, baba evine giderken onun babası olan biy ve emrindeki asilzadeler (özdenler) karşılaşır ve “emildeş” eve özdenlerle beraber girerdi. Evde onu ilk önce annesi, sonra babası kucaklardı. Çocuğunu büyütüp yetiştiren atalığa, biy; at, silah, giyim eşyası ve toprak armağan ederdi. Buna “emçeklik” denirdi. Prensın çocuğu, kendisini yetiştiren atalığına ömür boyu saygı duyar, onu korurdu. Atalık, alt tabakadan da olsa büyüttüğü prensin yanında yemek yiyebilirdi. Karaçay-Balkar’da atalık akraba olmayan soylardan seçilirdi. Prensler atalıklarını alt tabakalardan seçerek halkla iyi münasebetler kurma yoluna giderlerdi. Çeşitli Kafkas halklarının biy soyundan gelen aileleri birbirlerinin çocuklarını atalığa alarak aralarındaki ilişkileri güçlendirirlerdi. Karaçay prensleri genellikle Kabartay ve Gürcü Svan prenslerinin çocuklarını atalığa alarak eğitirlerdi.³⁰⁷

307 Tıvkul , a.g.c., s. 150-152; Grigorantz, a.g.c., s. 119-122.

8. Ölüm-Cenaze Merasimi

Hayatın dönüm noktalarındaki bütün sosyal olaylar (doğum, sünnet, evlenme, ölüm, mevlid vs.) insanların kendilerini has bir dünyaya mensup olduklarını görme fırsatı verir. Kendi kimliğini tanır. Buna rağmen fert ile gelenek arasındaki bağları en çok sıkılaştıran “ölüm gerçeği”dir. Ölüm karşısında Müslümanca davranmayan Tatarların sayısı (şehirlerde yaşayanlardan) % 23'dür. Aynı soru Orta Asya'da yaşayan köylülere ve şehirlilere karışık olarak sorulsaydı bu yüzde oranı daha da aşağılara düşer. Bir Sovyet yazarı şunları yazmıştır:

“(Âdeta Uluslararası) bir ailede birlikte yaşamış olan değişik milletlerden insanlar öldükten sonra ayrı ayrı mezarlıklara gömülmektedir. Bu son yolculuklar bu kişilerin mensup oldukları dinlerinin ve millî özelliklerinin propagandası için bir fırsat oluşturmaktadır.” Hiç kimse, ölüm karşısında bu farklılığı gizleme ihtiyacı duymaz. 1972'de Taşkent Eğitim Enstitüsü müdürü vefat edince yetkililer, onu önemli kişilerin gömüldüğü mezarlığa gömmek ve resmî cenaze töreni yapmak için karar alırlar. Burada bile ihtilaf çıkar, ailesi bu gösterişli imtiyazı reddederek, Müslümanlara ait bir mezarlıkta, İslami usule göre defnetmiştir.

Bu, sosyo-kültürel ve dinî gelenekler cenaze ve ailesi için çok masraflı da olsa yaşatılmıştır. Bu hassasiyet, ayrıca vefat eden kişinin ardından belirli vesilelerle dinî merasim gibi geleneklerin uygulanmasıyla din adamları tarafından da destek görmüştür. Sovyet iktidarı sebep oldukları yersiz harcamalara dikkat çekerek merasimlere karşı çıkar. Aslında bu karşı çıkış, bu törenlerin Müslümanları birleştirici bir görevi ifa ettiğinin farkında oluşlarından. Burada da Komünistlerin karşısına yine görünüşte mü'min olmayan, ama aile hayatındaki törenlerin, kendileri nazarında dinî bir anlamı olan üyelerden oluşan bir topluluğun, kaynaşması gerçeği çıkar.³⁰⁸

Ateistlerin ekseriyeti, kendi milliyetlerinin tesirinden kurtulamamıştır. Bunun en bariz örneği, çocuklarını sünnet ettirmelerinde ve ölümlerini cenaze namazı kıldırarak Müslüman mezarlıklarına gömdürmelerinde görülür.³⁰⁹

308 d'Encausse, a.g.c., s. 76-77.

309 Devlet, a.g.c., s. 174, 237.

a. Karaçay'da Bulunan Kıpçak Mezarları

Karaçay-Balkar bölgesinde ortaya çıkarılan Kıpçaklara ait arkeolojik eserler, mezarlar ve heykeller, Kıpçakların bu bölgenin kültürel yapısının oluşmasında oldukça etkili olduklarını belgelemektedir.

Karaçay'da Kuban Irmağı'nın sol kıyısındaki Kubina köyünün 5 km kadar uzağında ortaya çıkarılan höyükler, Kıpçak özelliği taşımaktadır. Fazla derin olmayan bu mezarların tabanları taş döşelidir. Ölünün yanında atı da gömülüdür. Her mezarda odun kömürü parçaları ve birer ikişer çakmak taşı bulunmuştur. Mezarlar yuvarlak biçimde yapılmış meşe tabutlarda kemikler, höyüklerin tam ortalarına konulmuştur.

Yine Karaçay'da Baytal Çaphan'da bulunan mezarlarda birer ölü vardır. Yalnız birinde iki ölüye rastlanmıştır. Bu mezarda erkek sırtüstü yatırılmış, kolları yanına uzatılmıştır. Kadın da aynı biçimde yatırılmış yüzü ise erkeğe doğru dönmüştür. Yanlarında eşya olarak bir koyun kırkma makası bulunmuştur. Mezarlar, meşe ağacından yapılmıştır. Altlarına ince tahtalar döşenmiş ölünün içine konulduğu tabut ise ikiye yarılmış bir ağaç tomruk ile örtülmüştür. Mezarlarda topraktan yapılmış eşyalara rastlanmamıştır. Ölülerin yanında silahları da gömülüdür. Erkek mezarlarında uzun eğri kılıçlar, uçları sivri küçük bıçaklar, demir uçlu oklar, süngüler, çakmak taşları, deriden yapılmış çizme bağları bulunmuştur. Kadın mezarlarında ise yuvarlak küpeler, makaslar, küçük demir bıçaklar, gümüş yüzükler bulunmuştur.

Baytal Çaphan'da görülen gömme âdetleri 14-16. yüzyıllardaki Kıpçak geleneklerine uymaktadır. Bu mezarların çokluğu 14. yüzyılda Karaçay'da Kuban kıyısında Kıpçakların yaşadığını göstermektedir.

1958 yılında Rus bilim adamı E. P. Alekseeva, Karaçay'ın Kart-Curt köyündeki en eski Karaçay mezarlarını incelemiştir. Yaşlıların belirttiğine göre bu mezarlar, en az dört yüz yıllıktır. Doğu-batı yönünde uzanan bu mezarların uzunlukları 3-4 m. genişlikleri 2-3 m.dir. Ölüler 1-1,5 m. derinlikte bulunmaktadır. Sırt üstü uzanan ölülerin başları batı yönünde olacak şekilde yatırılmıştır, yüzleri ise güneye bakmaktadır. Baş ve ayakuçlarına odun kömürü dökülmüştür. Mezarların başları taşlarla kapatılmıştır. Karaçay mezarlarında görülen ölü gömme biçimleri Kıpçakların ölü gömme âdetleri ile büyük bir benzerlik göstermektedir.

1250'li yıllarda Kıpçaklar arasında yaşayan meşhur Flaman gezgini Rubruk, Kıpçakların ölü gömme âdetleri hakkında şunları söylüyor: "Kıpçaklar ölülerinin üzerine büyük bir tepecik yaparlar ve onun

üzerine de bir insan heykeli dikerler. Heykelin yüzü daima doğuya çevrilir. Zenginler, mezarın üzerine büyük bir piramit yaptırırlar. Bu, bir tür küçük evden ibarettir. Mezara ölünün yiyip içmesi için et ve kıymız koyarlar.” Rubruk’un bahsettiği heykellerden birisi Karaçay’da, Zelençuk Irmağı kıyılarında bulunmuştur. Balkar bölgesindeki Ogarı Çegem köyü yakınlarında ise Kıpçaklardan kalan piramit şeklindeki mezarlar hâlâ ayakta. 1848 yılında Karaçay’da bulunan Rus tarihçisi G. Tokarov ise şunları yazmaktadır: “Bu topraklarda Komanlar (Kıpçaklar) yaşamışlar. Onlar kendi beylerine piramit şeklinde sivri çatılı evler inşa etmişler. Kuban Irmağı’nın adı şüphesiz Komanlardan kalmıştır.”³¹⁰

b. Azerbaycan’da Ölüm ve Definler

Ölüm döşeginde yatan erkek veya kadın, yaşlı veya genç olmasına bakılmadan vefat ettiği zaman yüzü kibleye uzatılır. Ölen adamın yanında tek kadın kalmasına dikkat edilir. Onun yanında haddinden fazla yüksek sesle ağlanmaz veya konuşulmaz. Cenaze odada tek başına bırakılmaz.

Vefattan sonra ölünün gözleri ve ağzı yumulur, çenesi bağlanır, elleri ve ayakları düz uzatılır ki meyyit perişan vaziyette durmasın. Sonra onun yüzü beyaz bir bez ile örtülür. Eğer ölüm gece olmuşsa onun yanında mum yakılır. Eğer ölen hamile kadın ise karnının sol tarafından yarılarak çocuk çıkarılıp tekrar dikilir. Örf ve âdetlere göre, meyyit fazla bekletilmeden derhal yıkanmalı ve temizlenmelidir. Sonra evin avlusunda ateş yakılır ve erkekler bu ateşin etrafında halka hâlinde otururlar. Böyle otururken bir yabancı geçerse veyahut oraya gelirse orada Fatiha okunur. Fakat son zamanlarda cenazeyi, evden kaldırmaya yakın yıkayıp temizliyorlar ki bu da âdet ve ananeye zıttır. Çünkü insan öldükten sonra bu dünyadan “Âhîret” dünyasına gider. “Âhîret” dünyası ise ebedî ve en temiz dünyadır. Demek ki Fatiha okunduğunda temiz bir meyyite okunmalıdır. Yani cenaze yıkanmadığı sürece pis sayılır. Ölüm olayı ile gevşeyen sınırlar görevini yapamadığı için idrar, büyük abdest ve guslünü koruyamaz. Dolayısıyla mekân pislenmiştir. Pis bir mekânda ise Kur’an okunmaz. Bu yüzden ölünün başında Kur’an okuyabilmek için önce yıkanıp kefenlenmesi lazımdır.

Ölen insan elbisesiz kefene sarılır. Kefen ak ketenden veya pamuklu bezden hazırlanır. Üç parçadan ibarettir.

310 Bahacddin Öğel, İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 292-297, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984; Tavkul, a.g.e., s. 28-29.

1. Bedenin aşağı bölümünü bürümek için parça keşiği,
2. Köynek,
3. Meyyiti baştan ayağa kadar bürüyen parça.

Kefen mutlaka tahta iğne ile dikilmelidir. Vefat eden kadının kefenini kocası, erkeğinin ise karısı yahut da onun akraba ve evlatları hazırlamalıdır.

Meyyit, aynı gün kaldırılmalı, daha doğrusu öldüğü gün defin edilmelidir. Fakat bugün buna hiç dikkat edilmemektedir. Meyyit bazen iki-üç gün -bütün uzak ve yakında bulunan hısım ve akrabaları toplansın ve sonra defnedilsin diye- bekletilmektedir ki bu uygulama doğru değildir. Cenaze evden kaldırılırken, tabutu bir defada hemen omuzlara kaldırıp götürmek yerine tabut yere, üç defa göbek hizasına kadar kaldırılıp, indirildikten sonra üçüncüsünde omuzlara alınarak götürülür. Cenaze götürülürken geriye ve etrafa bakılmaz. Yahut da yarı yoldan geri dönülmez. Sadece doğru karşıya bakılmakta sessiz sedasız yürünmektedir. Kadınlar cenaze götürülürken kabristanlığa gitmez. Ancak sonradan ölenin kabrini ziyarete gidebilir.

Kabristanlığa varıldığında cenazeyi hemen kabre indirmezler. Kabristanlığa varılınca mezarın yakınında önceden düzeltilmiş bir yere tabut konur ve başı üstünde cenaze namazı kılınır. Eğer ölen erkekse merhumun başı üstünde dua okuyan kimse cenazeye yakın, yok eğer ölen kadın ise ondan bir miktar uzağa durur. Dua okunmadan, cenaze namazı kılınmadan meyyiti bastırmak yani defnetmek doğru sayılmaktadır.

Eğer altı yaşına gelmiş bir çocuk ölmüşse namaz kılmak mecburidir. Fakat altı yaşından küçükse namaz kılınmadan defnedilir. Yine intihar ederek ölen kimse için cenaze namazı kılınmamaktadır.

Cenaze namazı kılınmadan evvel, molla sağ elini, cenazenin sağ çiyinine; sol elini, sol çiyinine koyup, meyyiti sert sert silkeler ve kulağına üç defa şu sözleri tekrar eder:

“İşit, bil ve uyanık ol, ey (adını söyler)”. Sonra dua okumaya başlar.

Kadının kabri, erkeğin kabrinden biraz daha derin olur. Âdet ve ananeye göre ölü tabutla defnedilmez, fakat bazı hallerde (bedeni parçalanmış veya çürümekte iken bulunması hâlinde) meyyitin tabutla defni mümkün olabilir. Meyyit bütün hallerde kefene sarılır, elbisesiz ve dünyevi eşyaları olmadan yüzü kibleye gelecek şekilde gömülür.

Meyyiti kabre indirmeden evvel cenaze bulunan tabutu üç defa yere koyup kaldırır. Bundan sonra kabre indirirler. Eğer ölen erkekse tabut üçüncü defa yere koyulduğunda merhumun başı kibleye döndürülür. Erkeği, kabre tabutun enli tarafından indirirler. Kadını ise yüzü kibleye dönük halde kabre indirirler.

Cenaze kabre indirilirken onu yerleştirmek için kabre inen adam başı açık ve ayakkabısız olmalıdır. Aynı adam kabirden meyyitin ayak tarafından çıkmalıdır. O, herkesten evvel kabre bir avuç toprak atıp şöyle der: “Biz hamımız (hepimiz) Allah’a mahsusug ve Onun yanına gayıdırıg (dönüyoruz).” Kabre toprak atarken yalnız tek sayıda atılır. Kabrin üstüne yığılan toprak yer seviyesinden dört-beş parmak yükseklikte olmalıdır. Kabrin üstü toprakla örtüldükten sonra kabrin üstüne su dökülüp yedi defa avuçla toprak atıp dua okurlar.

Bütün bunlardan sonra cenaze sahipleri yakın ve akrabaları sıra ile dizilir ve bütün kabristanlık da olan kimseler onlara başsağlığı dilerler, başsağlığı dilenirken şu cümleler telaffuz edilir: “Allah öleninize rahmet eylesin. Geride kalanları göze görünmez kazadan-beladan saklasın. Allah onların canını sağ eylesin.” Dönüp eve gelirler. Aynı gece Kur’an okunur ve Fatıha verirler. Sonra yemek yenir, çay içilir, ölen hayır ile yâd edilir. Ev halkına teselli verip ve dağılırlar.³¹¹

c. Taziyeler ve İhsanlar

Cenaze çıkan eve “huzur yeri” denir. Huzur yerine ilk günden başlayarak üç gün süreyle bütün hısım-akraba, yakın tanış-biliş ve konu komşu “yas çöreği” getirirler. Buna “açı çörek” de diyorlar. Buna ilaveten bazıları şeker, bazıları çay, bazıları pirinç, bazıları da para verirler. Bütün bunlar ev halkına yardım için verilir. Fakat yardım için ne getirilirse yalnız tek sayıda getirilir. Mesela, eğer muayyen şahıs şeker getirirse ya bir kg, ya da üç kg. vs. şeklinde yardım verilmelidir. Üç gün ölü evinde kazan kaynamamalı, yemek pişmemelidir. Sonra üçüncü gün ölenin üçü verilir ki bu ihsana da esas olarak kabir kazanlar, yakın konu komşular iştirak ederler. “Kırkı” tamam olana kadar her cuma akşamı Kur’an okunur. Cuma akşamları huzur yerine gelenler yine de yardım adına çay şeker ve para getirirler.

Dördüncü gün, ölen adamın elbiseleri, yattığı yorgan, döşek yıkanıp temizlenir. Ölene, yakın akrabaları kırk gün “yas” tutarlar. Kadınlar

311 Nebiyev, a.g.c., s. 79-80.

baştan ayağa siyah giyerler. Erkekler ise sakal bırakırlar. Hiçbir düğüne ve eğlenceye gitmez.

Hafta tamam olunca ölünün “yedi” sini verilir. Yedi verildiğinde mutlaka bir hayvan kesilir, muayyen yemekler hazırlanır. Yemek yenip bittikten sonra molla, ölen adamın ruhu için Kur’an okur. Bazen mal veya koyun kesilmeyip onun yerine helva kavrulur. Kur’an okunur bitirdikten sonra “ehsan”a gelen her bir kimseye o helvadan belirli bir miktar “pay” ve tandır ekmeği verilir. Yendikten sonra mutlaka “Allah kabul eylesin.” denilmelidir.

“Kırk”ında hem bir hayvan kesilir hem de helva kavrulur. Çeşitli yemekler hazırlanır, yenilir. Ölen hayırla yâd edilir. Yemek bittikten sonra molla Kur’an okur ve dua eder. Ardından evin reisi helva ve tandır ekmeğinden gelenlere paylanır ve yola salınır.

Bazı yerlerde “kırkı” verilen güne kadar, aynı evde kırk gün gece gündüz ışık yakılmaz. Çünkü anlatılanlara göre ölenin ruhu her gece gelip evini, ailesini yâd etmiş.

Sonra merhumun “elli ikinci gecesi” verilir. Bu ihsanın verilmesinin sebebi “ölünün etinin kemiğinden bu gece ayrılmakta olduğu” inancıdır.

En nihayet, bir yıl tamam olduğunda da “merhumun yılı” verilir. Yılında da hayvan kesilir, çeşitli yemekler hazırlanır. “Yıl” büyük ihsan olduğu için köyün veya beldenin bütün halkı bu ihsana davet edilir.

Bütün bunlardan başka ilave olarak yılın en aziz günlerinde ve bayramlarda hısım-akraba ölüyü yâd etmek için kabir üstüne gidip mum yakar, yemek, gül (çift sayıda) su vs. ile merhuma bayram getirirler. Bir de kara bayramlarda yumurta getirmek âdeti var ki onu da kara renge boyarlar. Bu davranışla ölünün ruhunun şad olacağına ve bu ikramda bulunan şahısların sevap kazanacağına inanırlar.³¹²

İhsan da kesilen hayvanın kelle-paçasını ölü sahibi yemez.³¹³

Araştırmayı yaptığımız 1993-1994 Ekim-Mayıs ayları boyunca Ermeni-Azeri savaşı şiddetlenmişti. Bu savaşta pek çok Azeri genci şehit olmuştu. Bu şehit cenazeleri şehirlere geliyor, anaların bağı yanıyor, kadınlar dul ve çocuklar yetim kalıyorlardı. Ekonomik sıkıntılar ise had safhada idi. Savaş dolayısı ile çalışanlar maaşlarını üç dört ay geri-

312 Nebiyev, a.g.e., s. 81.

313 Nebiyev, a.g.e., s. 221.

den alıyorlardı. Enflasyon yüzünden halkın alım gücü de oldukça düşmüştü. Ölünün arkasından yapılan onca masrafın, dinî bir vecibe imiş gibi algılanması cenaze sahiplerini daha bir zora sokuyordu. Hâlbuki İslam insanlara taşıyamayacağı yükü yüklemek, ama onlar bunu bilmiyorlardı.

Ölenin arkasından verilen ihsanların haricinde bir de şadlık (mutluluk) vaktinde verilen ihsan vardır. Bu ihsanlar umumiyetle düğün merasimlerinden evvelki gün veya akşam verilir. Ailenin büyüklerinin ve çok yakın dost, akraba ve ahbabların davet edildiği bu ihsanda, yemekten evvel veya sonra molla tarafından “Yasin” okunur. Vefat etmiş aile mensuplarının ruhları bu vesile ile şad edilmiş olmaktadır. İhsan akabinde Fatiha okunarak toplantı biter.*

d. Bir Cenaze Merasiminden Tespitlerimiz

Hill, coğrafi olarak Dağıstan bölgesinde olup, Dağıstan'a 10 km uzaklıkta Qusar şehrine bağlı bir kenttir (köy). Buraya Qusar şehri Halk Tahsil Şubesi Müdürü Ramiz Bey'in kaynatasının vefatı münasebetiyle gitmiştik. Köye resmî bir arabayla gittiğimiz için diğer cenaze merasimine katılacaklardan önce vardık. Arkadan gelecekleri beklerken köyü gezme fırsatı bulduk. Cami bu Komünistlerle büyük mücadelelerden sonra güzelliğini koruyabilmiş. Köyün çok şirin bir mescidi vardı. Bu köyün bir özelliği de ünlü, Osmanlı komutanlarından Nuri Paşanın askerleriyle 1918 yılında ziyaret etmesiydi.³¹⁴

Ermeni askerlerinin sıkıştırıldığı ve büyük bir hezimete uğratıldığı 1918 Kanlıdere Muharebesi'nden sonra Nuri Paşa askerleriyle bu köye gelmiş. Köy halkı Nuri Paşa ve askerlerini karşılamak için köyün girişinden merkezine kadar yollara halçalar (halı) sermişler. Nuri Paşa köye yaklaşınca göz yaşartıcı bu manzara karşısında Türk'e ve onun asaletine yaraşır bir hareket sergilemiş. Demiş ki: “Bu halıları kaldırın. Atlarımızın nalları yenidir. Halıları deler.” ve halılar kaldırılır. Hâlâ bu hadise köyün yaşlıları tarafından anlatıla gelir. Halk Lezgi olmasına rağmen Türk'e ve Türkiye'ye ayrı bir muhabbet beslemektedir. Bu sevginin bir örneğini de Türkiye'nin Bakû Büyükelçiliğinde din müşavirliği yapmış olan Dr. Abdülkadir Sezgin Bey anlattı: İstanbul eşrafından rahmetli Hacı Kemal Erimez, Abdülkadir Bey'e bir mescide serilmek

* Böyle bir toplantıya üç-beş kez katılmıştık. Bu yazdıklarımız kendi özel gözlemlerimizdir.

314 Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 573, İstanbul, 1969.

üzere Türkiye'den getirdiği bordo renkli halıfleksleri verir. O bunların bir parçasını, Enik kentinin temizlenerek, restore edilip tekrar düzenlenmiş olan camisine götürüp serdirir. Köy halkı "Türkiye'den halı gelmiş." diye köyün camisine akın ederler. Herkes halıyı ziyaret etmektedir.

Hill kentinin tek camisi vardır. Özenle süslenmiş bu cami ibadete açılacağı zaman Bolşevikler tarafından yıkılmak istenmiş. Ancak köylüler "Zahire deposu olarak kullanalım, yıktırmayalım." demişler ve zahire deposu olarak kullanılmış.

Cenaze evine vardığımızda halk toplanmıştı. İki katlı kerpiçten yapılmış ahşap binanın avlusunda hazırlanmış seyyar tahta kanepelerden birine oturduk. Biz geldiğimizde bir molla Kur'an okuyordu. Bizi fark edince okumasını kesip bizim okumamızı istedi. Biz üç görevli arkadaş, etrafımız gelen misafirlerle çevrili olduğu halde Yasin, Mülk, Amme, İhlâs ve Muavvizeteyn surelerini okuduk. Cemaat büyük bir sükûnet içerisinde okumayı dinledi.

Topluluğa kadınlar karışmayıp. Haremlik-selamlık usulü ayrı bir yerde toplanıyorlar, yer olmadığı için bir kısmı da ayakta bekliyorlardı. Avlunun ortasına -onların "hayat" dedikleri- bir meşe kütüğü ateşlenmiş yanıyordu. Ben bu şekilde bir kaç cenazede de gördüğüm bu ateşin sebebini sorduğumda hava soğuk olduğundan halkın ısınması maksadıyla yakıldığını söylemişlerdi. Ancak o kadar insanın böyle bir basit ateşle ısınması düşünülemez.

Cenaze defin için hazırlandıktan sonra köyün mollası Lezgice ve Arapça -sonradan sala olduğunu öğrendiğimiz- bir mahnı okudu. Bir müddet sonra kadınların feryatları arasında cenaze "hayata" indirildi. Arada yükselen bir "Fatiha!" nidasından sonra herkes ellerini kaldırıyor, bilenler Fatiha okuyor, bilmeyenler ise kendilerince bir şeyler söylüyorlardı.

Yere konan tabutun başında dua edildikten sonra, tabut kaldırıldı. Tekrar yere konuldu. Bu işlem, üç defa yapıldıktan sonra üçüncü kaldırışta omuzlara kondu ve köyün kabristanlığına götürüldü. Götürülürken arada yine "Fatiha!" nidası yükseliyordu.

Köyün dışında, izleri kaybettirilmiş eski bir mezarlığın üzerinden geçtik. Eski mezarlıkta, çok eski yıllardan kaldığı anlaşılan mazideki Bolşevik zulmünün şahitliğini yapmış buram buram mazi kokan bir mezar taşı vardı. Yeni mezarlığa geldikten sonra mezar hazırlanırken

biz de Kur'an okumakla meşguldük. Mezar hazırlandı. Cenaze namazını Türk Diyanet Vakfınca görevlendirilmiş bir arkadaş kıldırdı. Hitabeti düzgün diğer bir arkadaşımız da; cenazeye iştirak etmiş 400–500 kişiye ölüm ve ifade ettiği anlamı havi ve cenaze namazına iştirakin önemini anlatan bir konuşma yaptı. Bu bir ihtiyaçtı çünkü. Bu kadar kalabalıktan bir Allah'ın kulu cenaze namazı kılmıyordu. Kabristanlığın muhtelif yerlerinde öbek öbek toplanmışlar başlarını eğmiş vaziyette sessizce bekliyorlardı. Hiçbiri de gelip cenaze namazına iştirake cesaret edemiyordu. Hâlâ o eski bildik korku... Konuşma bittikten sonra namazını biz Türklerden üç kişi, yerli halktan da bir kaç tane molla ile kılıştık. Tabut toprak üzerine konmuştu. Çünkü musalla taşı bulunmuyordu. Zaten genelde böyle bir âdet de yoktu. Cenaze camiye değil, doğrudan kabristanlığa götürülüyordu. Tabut veya sal yere konuyor, onun göğüs hizasına geçilerek namazı kılınıyordu. Biz bunun uygun olmadığını ve musalla taşının olması gerektiğini köyün mollasına anlattık. Bu sadece bu köye has bir durum değildi, bütün Kafkasya bölgesinde uygulama bu şekildeydi. Namazdan sonra cenaze, derince hazırlanmış kabre konuldu. Bilinen usulde defin gerçekleştirildi. Definden sonra molla telkinini yaptıktan sonra cenaze yakınları kabristan kapısına tek sıra hâlinde sıralandılar. Musafaha yapılmadan tek tek başsağlığı dilediler. Cenazeye iştirak edenlerin hepsi tekrar cenaze evine döndü. Yolun iki tarafına tek sıra hâlinde toplanan halk mollanın yaptığı uzunca bir son duaya “âmin” diyorlar ve Fatiha okuyarak dağıldılar.

Cenaze bulunan eve gidildiğinde kalabalığa karışılırken cemaat arasında bulunan molla yüksek sesle “Fatihah!” deyince. Eller kaldırılarak Fatihalar okunurdu. Bu hareket, taziye için gelen her insanda “Fatihah!” sözü tekrarlanarak devam ettirildi. Bu o kadar devam eder ki orada bulunan cemaati bile bezdirecek dereceye gelirdi. Ama bu âdetten vazgeçmek de oldukça zordur.

Sıkıcı ve zorlamalı bir âdet de cenaze defnedildikten sonra bazen üç, bazen de bir hafta süreyle sabah erkenden “ kabir üstüne gitme” yani kabir ziyareti âdetiydi. Molla, cenaze evine erkenden gelir, kapıya dayanır. Gitmek istenmese bile emrivakiye insanlar kabristana gitme zorunda bırakılırdı.

e. “Sakal Salma” Geleneği

Sakal mollalara has bir şekildir. Onların başlarına giydiği kalpak da kuzu derisindedir. Diğer vahşi hayvanların derilerinden yapılan kalpakları genelde sade halk giyer. Bunun dışında sakallı bir genç veya orta yaşlı erkek de sakal varsa o şahsın bir yakınının öldüğü anlaşılır. Hatta Ermenilerin Karabağ'ı işgalinin başlamasıyla sakal bırakıp hâlâ sakalını kesmeyen kimseler vardır. “Ne zaman savaş dayanır (biter) o zaman sakalı keserim.” demektedir bir Lezgi ihtiyarı.

Sakal saklama âdeti hakkında Azeri Araştırmacı Azad Nebiyev şunları anlatmaktadır:

“Bir aileden bir ferdin ölümü üzerine o ailenin büyükleri, akrabaları ve erkekler yaşlı olduklarını ifade edebilmek için “sakal saklama” âdeti vardır. Sakal saklama süresi kırk gündür. Kırk günden evvel sakal tıraşı olunmaz. Yolda sokakta gördüğümüz sakallı bir şahsın yaşlı olduğunu, bir yakınının öldüğünü, hemen anlamak mümkündür. Onu gören herkes baş sağlığı diler.³¹⁵

Vefat eden kişinin vefatının kırkuncu gününün sonunda sakallar kesilir, yas da biter. Kadınlar ise yas sırasında başlarına süslü ve renkli başörtüsü yerine siyah örtü ve elbise giyerler. Yine bazı yerlerde yakını ölen bir kimse vefatın üzerinden yedi gün geçmedikçe saçlarını kestirmez, bazı yerlerde de yedi gün başını yıkamazlar.³¹⁶

f. Yas Merasimleri

Bu merasimler Azerbaycan'ın farklı bölgelerine göre ayrılıklar gösterirler. Mesela Kuzeydoğu Kafkasya bölgesinde bulunan Kuba şehrinde şöyledir:

Ölüm herkes için kaçınılamayan bir gerçektir. Ağırdır, gamdır, kederdir, acıları hüznüleri vardır. Bir ilâhî takdirdir, önünü almak mümkün değildir. O son değildir. Yeni ve sonsuz bir hayatın başka bir âlemde ve boyutta sürmesidir. İman sahibi insan için ebedî sevgililere bir kavuşmadır. Ona göre de ölen adamın yanında bağırıp, çağırmak, dizlerini döverek saçını başını yolarak ağlamak hoş karşılanmaz. Ölü sahipleri kendilerini sabra zorlarlar ve ölenin rahat can vermesi için her türlü şartları hazırlarlar. Can çekişerek ölen adamın acısını bitirmek için başucunda bir mollaya Kur'an okuturlar. Bazen ölenin gözleri açık kalır. Bu gibi durumlarda onun akrabaları elleriyle gözlerini kapatırlar.

315 Nebiyev, a.g.c., s. 86, 225.

316 Nebiyev, a.g.c., s. 225.

Yakını ölen kimseler yas tutarlar. Bir yıl düşün etmez ve düşünlere iştirak etmezler. Yaşlı adamın yakın akrabaları 40 günden sonra düşün yapmak isterseler onun yanına izin istemeğe gelirler. Şehirde farklı olarak köy yerlerinde bu uygulamaya daha fazla titizlik gösterirler. Köy sakinlerinin akrabaları olup olmamasına bakılmaksızın cenaze sahibinden düşün için izin isterler.

Âdete göre cenaze çıkan evde birtakım temizlik yapılır. Eşyalar, elbiseler yıkanır, ev-eşik temizlenir. Bazen yaşlı nesil buna çok önem verirler. Yası olan adam, aile üyeleri hiçbir musikiyi dinlemez, televizyona bakmazlar.

Cenazenin defni için yakın akrabalar, komşular, tanışlar ve halk gelir. Eğer ölenin uzak yerde bir yakını varsa ölünün yüzünü son bir defa daha görsün diye ölüyü hemen defnetmez, bekletirler.

Meyyit kadınsa onu kadın, erkekse onu erkek kişi yıkar. Ölü yıkayana “mürdeşir” denilir. Cenaze yıkandıktan sonra yanına namahrem kimse sokulmaz. Mürdeşir yani gassal ölüyü hanut, sidr ve kâfur katılmış su ile güzelce yıkar. Cenaze yıkandıktan sonra beyaz kefene sarılır. Belli bir zaman tayin edildikten sonra aynı vakitte defnedilir. Eğer cenaze birkaç gün bekletilecekse cenaze bulunan evin karşısında ateş yakılır.

Gelen cemaat cenazenin defin zamanını öğrenir, ölü sahibine başsağlığı dileyerek dönerler. Defin zamanında halk tekrar toplanıp cenazeyi kabristanlığa götürür. Cenazeyi götürenler, cenazenin en yakınlarıdır. Kadınlar cenazeye iştirak etmezler. Kabristanlıkta cenaze namazı kılınır. Kuba halkının âdetlerine göre kabre ölünün büyük oğlu iner ve ölünün gözüne toprak serper. Kabre toprak atılırken ölü sahibinin oğul-uşakları iştirak etmezler. Diğer cemaat toprağı atar. Âdete göre toprağın üstünden alınan kısım kabrin altına, alttan çıkarılmış toprakta kabrin üstüne dökülür.

Yaşlı iken ölenle genç yaşta ölenler arasında muayyen derecelerde farklılıklar vardır. Mesela ölen 18-20 yaşlarında ise evlenmemişse onun için “kara şah” süslerler. Yani süslenmiş dallı budaklı bir ağaç götürürler. Bu ağaca siyah beyaz kurdelelerle çeşitli tatlılardan numuneler hatta düşün hazırlıkları görülmüşse onun adına alınmış çeşitli eşyalarından o şahın üzerine koyarlar. Aynı “kara şah” ölü ile birlikte mezarlığa götürülür. Cenaze defnedildikten sonra onu kabrin üstüne yayarlar. Üzerindeki elbiseleri fakir ve muhtaçlara vermek bir âdettir.

Meyyit üstünde ağıt yakmak da esas âdetlerden biridir (sırf bu işi yapan ağıtçı kadınlar vardır. Bakû şehitler hıyabanında bunlardan bol miktarda bulmak mümkündür.) Ağıt cuma günleri yapılır. Bu vakitte ağıt yakan “mersiyehan” ölüyü methederek ağlar. Mersiyeler okur ve cumaya iştirak edenleri de ağlatır. İştirakçilerin ağlamaması günah sayılır. Bu merasim arkası arkasına devam eder. Bunun birkaç saat devam ettiği olur. Gelenler gider, yeniden gelenler de ata iştirak ederler. Ev sahibi gelenlere sofraya kor, sofradan yenmemesi de günah sayılır.

Kara Bayram: Cenaze çıkan evlerde birinci bayram “Kara Bayram” sayılır. “Kara Bayram” da aile fertleri ve bayrama gelenler kabir ziyaretine giderler. Merhumu anıp, kabrinde ağıt yakıp Kur’an okurlar. Sonraki bayramlar kara bayram sayılmasa da umumiyetle kabir ziyaretine giderler. Bu hususiyle Nevruz Bayramında olur.³¹⁷

Abşeron Yarımadası’nda bulunan Saray kentinde ise yas merasimi şöyledir. Burada yasin ilk ayını “şiven”dir. Şiven merasimi, ölüm vuku bulduktan cenazenin defnedilmeye götürüldüğü vakte kadar devam eder.

Şiven merasiminde her iştirakçinin kendi rolü yoktur. O sadece ölenin yakınlarının ölene duydukları sevginin bir tezahürüdür.

Ölü defin için evden çıkarıldığı vakit ölünün yakınları onun gerçekten öldüğüne ondan ayrılacaklarına inanırlar. Artık şiven kopar, yüksek sesle ağlayıp bağışırlar. Şiven ölüyü kabre koyarken daha da şiddetlenir. Hatta o derece şiddetlenir ki; ölü defnedildikten sonra şivenciler kabristandan çoğu zaman zorla uzaklaştırılırlar.

Yas merasiminde ölüye daha da saygılı olmak için sesi güzel olan, daha iç sızlatıcı ağıt yakma kabiliyetine sahip olan mersiyeci kadınlar çağrılır. Şimdi Abşeron rayonunun köylerinde kendi kopardıkları şivenle çektikleri nameleriyle tanınan kadınlar vardır.

Her köyün ve şehrin mescitlerinin kendi cenaze yıkayanları vardır. Onlara çeşitli isimler verilir ki en münasip geleni “mürdeşir”, “ölü yuyan”dır. Mürdeşirler ölüyü hususi usullerle yıkarlar, yıkarken suyun cenazeyi yıkayan kimselerin üzerine sıçramamasına dikkat ederler. Önce-leri cenaze yıkamak hayırhahlık sayılırdı. Bir rivayete göre kim 40 ölü yıkayabilse o büyük sevap sahibidir.

317 Nebiyev, a.g.c., s. 81-83.

Meyyiti sarmak için 12 m. uzunluğunda beyaz bir bez alınır. Meyyit için köynek, fite (hilat), baş yaylığı, (mendil) çene yaylığı, üç askı kemer ve bir de üst elbise dikilir. Ölüyü yıkayan kimsenin eline takması için küçük bir kese dikilir. Ölünün kulaklarına pamuk tıkanır. Koltuklarının altına söğüt ağacının küçük budağı konur. Güya ölünün bu dünyada yaptığı iyilik ve kötülüklerini “mizan teraziye” koymak için “inkir-minkir” (münker-nekir) soru-cevabı geldiğinde ölü bu budaklardan koltuk ağacı olarak istifade ederek ayağa kalkacaktır.(!)

Halk arasında “istir-kâfir” veya “ıksir-kâfir” adı verilen bir su, ölünün başından sağ ve sol çiyinden, diz kapaklarından dirseklerinden aşağı dökülür.

Cenaze, kefene sarıldıktan sonra önceden dikilerek hazırlanmış kemerlerle ayak, orta ve baş taraflarından bağlanır. Sonra birçok mollanın da iştirakiyle “ölü namazı” kılınır. Buna “vahşet” namazı da diyorlar.

Cenaze evden çıkarılmadan evvel molla yüksekçe bir yerden üç defa ezan okur. Sonra cenazenin varisi veya en yakını olan topluluğa müracaat ederek “Merhumun kime borcu kaldı ise veya kimin ona borcu varsa, buyursun söylesin.” der. Borçlu veya alacaklı olanlar eğer varsa dinlenir. O adamlardan helallik alınır.

Sonra molla, Yasin okuya okuya kabristanlığa giderler. Kabristanlığın girişinde bütün iştirakçiler tarafından “Kabristanlık Salâvatı” verilir. Bu ölenlerin ruhuna bir hürmet nişanesidir. Onlardan izin alınıp içeriye girilir. Sonra meyyit tabuttan çıkarılıp kabre konur. Merhumun en yakını, onun yüz örtüsünü açar. Ölünün yüzü toprağa koyulur. Yüzü çevrilerek gözlerine bir avuç toprak dökülür. Cenazenin bağları çözümlenerek kabir için de bırakılır. Meyyit sağ omzu üstüne, yüzü kibleye, ayağı doğuya gelecek şekilde Kerbela yolu tarafına koyulur.

Meyyit'in üstüne toprak atılmasının da hususi yolları vardır. Cenaze gömülürken kürek elden ele alınmaz. (Anadoluda da böyle âdetler vardır.) Meyyitin baş tarafına yüksekçe bir taş dikilir ve yüz tarafına konan bu taş halk “elhad” taşı denilir. Bununla ilgili olarak halk arasında şöyle bir deyim yaygındır. Ters bir adam hakkında “Başı elhad taşına değende geç olacak.” yahut ahmak adam hakkında “Başı elhad taşına deyende akli yerine gelecek.” denilir.

Kabristanlıktan çıkarken “kabristanlık Fatihası” verilir ki halk arasında buna “ölülerin ruhunu geri döndürmek” denilir.

Merhumun kapısına gelindiğinde molla yüksek sesle “Fâtiha!” der.

Herkes içinden Fâtiha suresini okur. Cemaate gülsuyu ikram edilir. Ölüm hadisesinin üçüncü gününe kadar her gün sabah molla başta olmak üzere cemaat kabristanlığa gider ve Fatıha ve dua okuyup döner. Bu hâl ölüm hadisesinin 3.-4. günü, kırkına kadar her cuma akşamı (perşembe günü), 40. gün ve bir de bir yıl geçtikten sonra tekraren icra olunur.

Eğer ölen genç ise götürülürken tabutun üzerine kırmızı bir örtü örtülür. Bayramlarda kırmızı ve siyah örtüler alınıp merhumun kabrinin üzerine örtülür. Kabristanlıkta ağlaşmalar olur. Merhum burada diri adam gibi sayılır. Lenkeran ve Lerik gibi şehirlerde merhumun üçü çıkana kadar her geceonun kabrinin üstünde mum yakılır.³¹⁸

g. Hayır - Şer Yeri

Azerbaycan'ın büyük yerleşim merkezlerinde, Bakû, Sumqayıt, Gence, Şeki vb. yerlerde şehir halkının oturduğu büyük sitelerin dört tarafını çevirdiği, düzenli ağaçlarla ve süs bitkileri ile dolu; park, oyun bahçesi vs. gibi istirahat sahaları vardır. Burada mahalle ve semtler “mikro rayon” (küçük şehir) olarak adlandırılmaktadır. Her mikro rayonda en az 10 bin insan yaşamaktadır. Bu insanların sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli sosyal tesisler kurulmuştur. Mikro rayonların düğün-dernek ihtiyaçlarını karşılamak veya cenaze vukuunda cenaze sahibine hizmet verebilecek “hayır ve şer yeri” adlandırılan salonlar vardır. Düğünü olan aileler bu hayır yerlerinde konaklarını ağırlar, düğün yapar, misafire davetlilere burada yemek yedirirler. Çünkü apartman daireleri bu iş için yeterli değildir.

Cenazesi olan aileler veya kimsesizlerin ve yahut da fakirler için de müracaat yeri yine bu salonlardır. Şadlıklarda, düğün ve toylarda hizmet veren bu salonlardan biri şimdi de şer gününde hizmet verecektir. Sumqayıt Türk İlahiyat Koleji'nde aşçılık yapan bir yaşlı kadının vefatı münasebetiyle cenazesine iştirak için gitmiştik. Şer yerinde 5-10 kişi ancak var idi. Burada hayırdan, düğün, ziyafet, ad günü, bayram kutlamaları, sünnet merasimleri, “ihsan” vermek isteyenlerin ihsan işleri kastedilmektedir. Şer ise ölüm ve ölümün neticelerine göre umuma bakan işleri ifade etmektedir. Bu salonda bu hizmetler verildiği için de “hayır, şer yeri” denilmektedir.

318 Nebiyev, a.g.c., s. 83-86.

9. Kur'ân-ı Kerim'e Hürmet

Bugün, Sovyetler Birliği'nde, Kafkasya'da hususiyle de Azerbaycan'da genel manada Kur'an-ı Kerim'e büyük bir saygı vardır. Yapılan şiddetli baskı ve Kur'an aleyhtarı propagandalar ve ateizm karşısında halkın kalbinden o duygu asla sökülüp atılamamıştır. Gezdiğimiz, gördüğümüz, misafir kaldığımız her evde ona büyük hizmetin izlerini gördük. Anlatılanlar gerçekten tüyler ürperticidir.

Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde Türkiye Diyanet Vakfınca açılan Kur'an kurslarında Kur'an öğrenmeye gösterilen rağbet gönül ferahlatıcı ama bir o kadar da göz yaşartıcı idi. Kur'an okumaya öğrenmeye gelen 7 yaşından 70 yaşına kadar her meslekten insanın Kur'an talebesinin iştiyakı ise ayrı bir gurur vesilesi idi. Kur'an okumasını öğrenen her talebeye verdiğimiz Kur'an-ı Kerimler çok özel bir itina ile muhafaza ediliyordu. Çok özel hazırlanmış önemli dantelalı muhafazalara sarılıyor, okunacağı zaman özenle açılıyor okunuyor tekrar sarılıyordu. Bunu gördükçe ben, Ramazan günlerinde tekbirlerle dualarla kırk kat bohça içerisinden çıkarılan sakal-ı şerif merasimleri aklıma geliyordu her defasında.

Bize -özellikle Türkiye'den gelenlere- çok özel bir hürmet ve sahiplik eden bir Türk milliyetçisi, her iki sözünden biri "Osmanlı" olan bir Türk dostumuz vardı: Dr. Tarlan Ebilov... Türkiye'nin Sesi Radyosu'nu o, 1970'li yıllardan beri gizli gizli dinleyerek -Din ve Ahlak sohbetlerini ve okunan Kur'an-ı Kerimleri- İslami bilgisini kültürünü geliştirmişti. Kasete aldığı din ve ahlak sohbetlerini, biz ziyaretine her gidişimizde bize dinletirdi. O, o günlerin korku ve heyecanını bizimle farklı bir boyutta yaşardı. Arada bir 'Bugünleri göreceğim aklıma gelmezdi. Rabbime hamdolsun!' derdi.

Dr. Tarlan, - ben ona her zaman 'Azerbaycan'da bir Osmanlı çocuğu' derim- Ali Fikri Yavuz'un Kur'ân-ı Kerim mealini 1970'li yıllarda günün en yüksek fiyatını ödeyerek fotokopi yaptırmış, ciltletmiş, onunla Kur'an-ı Kerim'i anlamaya çalışmış. Manasını bilemediği Türkçe kelimelerin Azerbaycan Türkçesinde karşılığını bulmak için bir cep sözlüğü bile çıkarmıştı. Bize o Kur'an'ı büyük bir gururla gösterirken sahip olduğu duygularını anlayabilmek için ancak Dr. Tarlan olmak lazımdı. Bizi gördükçe "Hayallerim gerçek oldu der ve gözlerini, dibi görünmeyen bir boşluğa daldırırdı. Ben radyo yayınlarının ne kadar önemli olduğunu Dr. Tarlan'ı dinleyince daha iyi anladım. Hatta hiç

unutmam Türkiye'nin Sesi Radyosu'nu -benim yalnızlığıma arkadaş olan küçük kutudan- dinlerken din ve ahlak sohbetini yapan kişinin Doç. Dr. Osman Cilacı olduğunu öğrenince hayretimi ve sevincimi gizleyemedim.

Öğretmenlik yaptığımız okulda Azerbaycan Türklerini hiç sevmeyen bir Lezgi öğretmen vardı. Ağabeyi, halk tahsil şubesinde (ilçe millî eğitim) müfettiş, köhne (eski) Komünistlerden. Bir akşam bizi -öğretmen arkadaşım Necati Aksoy, Diyanet Görevlisi Celâl Kaya Hoca ile birlikte yemeğe davet etti. Gittiğimizde yemek masası hazırlanmıştı ve bizi bekliyorlardı. Genellikle sohbetler yemek esnasında oluyordu. Kur'an okunuyor, dualar ediliyor, yemek bitince kalkılıp gidiliyordu. Qusar bir numaralı mektebin muallimi Elhad Bey Kur'an'a hürmeti ifade eden şu ilginç hatırasını anlattı: "Babam (dedesi) hacca gitmişti. Hac dönüşünde hepimize birer Kur'an-ı Kerim hediye getirdi. Sovyet döneminde din ve Kur'an gadağandı (yasaktı). Bütün Kur'anları topladılar. Biz babamızdan, kalan bu Kur'anı vermek istemedik. Otağımızda bir duvarı delerek içine yerleştirdik. Duvarı örerek eski hâline getirdik. Bilemiyorum nasıl oldu? Birisi polise şikâyet etmiş. Babamızın hacdan getirdiği Kur'an'ın bu evde olduğunu öğrenmişler. Bir gün evi bastılar. Bize "Babanızın hacdan getirdiği Kur'an nerede?" dediler. Bizde "Yok" dedik. Onlar: Evi aktaracağız, (arayacağız) dediler ve başladılar aramaya. Bütün odaları boşalttılar, ama bulamadılar ve gittiler. O bizim için çok ama çok önemli bir hatıraydı. Biz o Kur'anı bir odadan diğer bir odaya taşıırken güzelce yıkanır çimeriz. Fatihalarla eller üstünde onu götürüp koyarız. Başka türlü biz ona elimizi süremeyiz, sürmeyiz." Halbuki böyle düşünen insanlarda su ile taharetlenme yoktu. Ama Kur'an'a hürmet farklı bir şeydi. Onun anlamı büyüktü. Kur'an'a saygı onu okuyamasalar dahi bir mukaddes emanet olarak bulundurma şerefini duyuyorlardı.

Qusar rayonu, Aznevi kasabasından Şulum Laçinov Hüseyinoğlu isminde bir dostumuz vardı. Kendisi Kur'an aşığı biriydi öğrenmeye doymayan, suladıkça su isteyen, susuzluktan çatlak çatlak olmuş "torpaq" gibiydi, Şulum, bizlere ve bizim şahsımızda olan Türk milletine olan sevgisini olan sevgisini (tabî ki şahsımızda Türk milletine) ancak yer yer gözyaşları ile ifade edebilen can dost... Onu her görüşümde gözümün önünde Kafkasların Şanlı Kartalı Şeyh Şamil canlanırdı. Ona çeşitli hediyeler verir, gönlünü alırdık. Bir gün kendisine bir dua kitabı hediye ettim. Gözlerimin önünden hiç, ama hiçbir zaman silinmeyecek

bir manzara ile karşılaştım. Gözleri dolu dolu, bir çocuk gibi ağlayarak şöyle dedi. “Sen bana dünyaları bağışlasan beni bu kadar sevindiremezdin. Allah senden ebeden razı olsun. Allah seni balalarına bağışlasın...”

O Şulum, bir ara da bana şöyle demişti: “Ben ilmin açayım, ama siz beni doyuramıyorsunuz.” Bu cümlelerin derinliğinde bütün Türk dünyasının açlığı yatmaktadır. İslam’a ve Kur’an’a duyulan aşk ve şevk özetlenmektedir.

Qusar’ın Urwa adlı, tahmini iki bin nüfuslu bir Dağıstan köyü vardır. Bir gün bir numaralı mektebin bahçesinde bulunan Kur’an kursunda talebe okuturken 40-45 yaşlarında çekingen kendi hâlinde, başında bir köylü şapkası bulunan ürkek bakışlarla yanıma bir adam yaklaştı. Tanıştık. Urwa kentinde matematik öğretmeni olduğunu, Kur’an okumasını bildiği halde bazı hatalarının olduğunu, onları düzeltmek istediğini söyledi. Yardımcı olabileceğimi söyledim. Köyden her hafta gelir, okuma hatalarını düzeltir, kafasını meşgul eden şeyleri sorardı. Bazen telefonla da sorduğu olurdu. Bir gün bana Şafii ilmihalini sorunca çok şaşırdım. Bu kadar yılda İslam değil, Şafilik gibi bir ayrıntının yaşaması bana oldukça ilginç geldi. Dedi ki: “Biz namazı başka cür kılaruk” tabii ki maksadını anlamıştım. Benden Türkiye’ye gittiğimde Şafii ilmihali getirmemi rica etmişti. Dönüşümde bir Şafii ilmihali getirdiğimde çok memnun olmuştu. Bizi köyüne davet etti. Yediğimiz börek ve çörekleriyle kendimizi bir Anadolu köyünde hissetmiştik. Pirmet Haşiyev’in evinde.

I. Kanik (Dönem) sonu idi. Qusar 5 numaralı mektebin direktörü Navruz Nezirov bizi hazırladıkları bir programa, şeref konukları olarak davet etti. Yaptığı programda -biz olduğumuz için- değişiklik yaptı. Çalgılı, sazlı, sözlü bir program yapılırmış her yıl. Program, okul müdürünün bizi tanıtan bir konuşması ile başladı. Isparta Ali İhsan Kalmaz Lisesi Din Bilgisi Öğretmeni Necati Aksoy Bey Peygamberimizi (s.a.s.) anlatan bir sohbet yaptı. Arada Türkiye’den İmam-Hatip Lisesi öğrencilerinin okuduğu ilahileri, ezan-ı Muhammedî’leri kasetten dinlettik. Bana da Kur’an-ı Kerim okumak düştü. Fetih Suresi’nin son ayetlerini okudum. Öğretmen, öğrenci, veli, hepsi okunanları hayran hayran dinliyorlardı. Nevruz Muallim kapanış konuşmasını gözleri dolu dolu yapmıştı. Bu program ve konuşma, yıllarca ateizm propagandası yapan mahalli gazete Qızıl Qusar’ın 26 Kasım 1993 nüshasında yayınlandı.

Okul Müdürü Navruz Muallim'in duygu dolu şu sözleri bu insanların maneviyata susamışlığının açık bir delili idi:

“Men fikirleşirem ki Peygamberimizin kelimelerini Kur'an-ı Kerim'i ve İslami hadiseleri bize gadağan edenler bizden ne istiyordular. Bu kelimeler, hem ilimdir hem kanundur hem ahlaktır. Hiçbir halk veya hiçbir millet öz dinine karşı çıkmaz. Aleyhde propaganda yapmaz. Aksine din, halkı birliğe kardaşlığa ve mihribançılığa çağırır. Peygamberimizin ahırcı vasiyeti şu oldu ki: Sizin aranızda birlik olması lazımdır. Birbirinize, arka çıkın. Birbirinize hörmet edin. Ancak hayırhah işler görün. Hayırhah işler insanı hoşbahtlığa çıkarır, pis amelleri ise insanları harabiyete çağırır. Peygamberimizin vasiyetleri beşikten başlayıp mekteplerde devam etseydi ne kadar iyi olurdu. Bundan ülke, sadece Müslüman halklar değil bütün dünya halkları da kazanabilirler.³¹⁹

Azerbaycan'ın hemen her yerinde şehir ve köylerinde, her beldenin pirleri vardı. Gerçi bu pirlere halkın özüne dönüşte bir köprü, bir bağ olduğu için Sovyet Komünistleri tarafından yıkılmıştır ama halk bazı ke-nar köylerde kendine göre bazı tamiratlar yapmıştı. Bu pirlere dine ve vicdanlara yapılan yoğun baskıdan dolayı evlerinde bulunan değerli dinî kitapları el yazması Kur'an-ı Kerim'leri ve En'amları bir sandık içinde -öylesine- götürüp bırakmışlar. Bunlar ya ihtiyaç sahipleri tarafından veya tarihî değerini bilen fırsatçılar tarafından alınmıştır. Alınmayanlar ise ya toplanmışlar ya çürümüş ya kurtlar ve fareler tarafından yenilmiş bir vaziyettedir. Biz bunları gördük.

Qusar Sevab Cemiyeti Başkanı Hacı Nizami'nin bizden bir ricası oldu. O, cemiyette eski el yazması eserlerin bulunduğunu bunları bir tetkik etmemi istedi. Ben gidip bahsi geçen eserleri gördüm. Birçokları “Kazan” baskısı “Kur'an-ı Kerimlerdi. İçlerinde kaynağı İstanbul olan el yazması coğrafya kitabı vardı ki İstanbul'da eğitim görüp tekrar Kafkasya'ya dönen bir zattan kalma bir eserdi. En dikkati çeken şey ise En'am şeklinde yazılmış Kehf Sureleri idi. Böyle onlarca vardı. Yazıldığı tarihler 18. yüzyılın ikinci yarısıydı. Bende uyandırdığı his şu oldu. Peygamberimiz (s.a.s)'in hadislerinde ahir zamanda Deccal'ın şerrinden korunmak için “Kehf Suresini” okuyun³²⁰ tavsiyesi bu insanlarda

319 Navruz Nezirov, “Pegamberi Yâdına Saldım”, Qızıl Qusar, 26 Kasım 1993; Lezgice, “Çi Ruhdin Servetar” (Ruhumuzun Servetleri) (Ruhumuzun Servetleri) köşesi.

320 Prof Dr, İbrahim Canan, Küttüb-i Sittc, c. 2, s. 497, Hadis no: 693; Müslim: Salâtu'l-Müsafirîn 257, Ebu Davud: Melâhim 14, Tirmizî, Fedailu'l- Kur'ân, 6. Akçağ, İstanbul, trz.

bir hissikablelvuku olarak tecelli etmişti. Çünkü gelecek 60-70 yıl sonra dehşetli bir Komünizm deccaliyet fitnesinden ancak böyle korunabilirdi. Tozlanmış sayfalar arasında dolaşan o mübarek mürekkepli divitleri tutanların siluetlerini görür gibi oluyor insan. Bu duygular mücerret duygular olsa da bulgular müşahhas bir belgedir.

10. Hac İbadeti

Oruç, kurban, mevlit gibi İslami etkinlikler, Sovyet sistemi içinde belli bir seviyede rejimle barışık hale getirilir. Ancak hac ibadeti, mübarek toprakları ziyareti gerektirir. Sovyet idaresinin bu ziyaret için izin verdiği insan sayısı çok azdır. Bu izinden ziyade, Sovyet dış politikasının bir lazımıdır. Sovyet Müslümanları, uzun süre hac vazifesini “niyabet”^{*} suretiyle yerine getirmiştir. Bu durumda, vekilden ziyade vekâlet verenin, haccı hac olmaktadır. Fakat SSCB’de ki İslami makamlar, hac için giden hacıların, bütün dindaşları adına (!) hac yapmış sayılacaklarını belirtmiştir.³²¹

Hac, Sovyet Müslüman toplumu için, bütün İslam dünyası ile temas için bulunmaz bir fırsattı. Bundan dolayı müftülükler bu ender fırsatlardan yararlanmaya özen gösteriyorlardı. Dinî en güzel şekilde temsile liyakatli kişiler bu makamlar olduğu için, Sovyet idaresi sadece bunlara izin veriyor bu ise Sovyet rejiminin işine geliyordu. Hatta Hicaz’a gönderilen binlerce hacının çoğu KGB ajanıydı. Onları istihbarî amaçla veya propagandacı olarak da kullanıyor, bir taşla iki kuş vuruluyordu. Çünkü Sovyetler kendilerini -Çinin aksine- Müslüman halkların haklarını korudukları şeklinde dışarıya lanse ediyorlardı.

Bu resmî amaçla, Müslüman kitlenin amacı bir noktada odaklaştığı için her iki tarafında işine geliyordu. Hem Müslümanlar kutsal mekânları ziyaret ediyor, hem de rejim, dış dünyaya şirin görünmüş oluyordu.

Uzun süre hacca müsaade edilmemesi, halkın dikkatlerini çok sayıda bulunan mahalli kutsal yerlere çekmişti. Bunlardan en önemlileri Hoca Ahmed Yesevi’nin ve Şah-ı Zende’nin türbeleriydi. Bu ise farklı³²² bir açıdan mahzurluydu. Dikkatler mübarek beldelelerden uzaklaşıyor, haccın

* Niyabet: Hac ibadeti kendisine farz olan fakat hastalık vb. sebeplerle hacca gidemeyen bir Müslüman’ın kendi yerine vekil olarak başkasını hacca göndermesi. Bu şekilde hac görevi yerine getirilmiş olur.

321 d’Encausse, a.g.e., s. 33,99.

322 d’Encausse, a.g.e., s. 33-34; Tiryakioğlu, a.g.e., s. 188.

manevi fonksiyonu unutuluyordu. Yine o büyük zevatın türbelerinin aşırı ziyaret edilmeleri sonucunda ziyaretler amacından uzaklaşıyor, kermeslere dönüşüyordu. Taşkent müftüsü bundan rahatsızlık duyuyordu. Haccın manevi manasına dikkat çekerek bu tür ziyaretlerin azaltılmasına gayret ediyor dinî hedeflerinden uzaklaştırılıp basit bir eğlence şekline dönüştürülmesinden öte “cemaat olma gayreti ve cemaatin anlamı” üzerinde yoğunlukla duruyordu.³²³ Kafkasya’da ise İslam daha değişik şekillere girmişti. Vefat etmiş veya yaşayan şeyhlere inanç, bu bölgede Müslüman toplumunu alabildiğine dış etkilerden korumuştur.

İslam toplumunun kendi içindeki bu tartışma, tenkitler veya tereddütler ne olursa olsun asıl korku, toplumu düzenli bir şekilde bir araya getiren din gerçeğiydi. Dindar olsun olmasın bu tür olgular, toplumda ortak bir bilinç bir maşeri vicdan oluşturuyor, Müslüman kimliğini gösteriyordu. İslam, cemaat demekti, maşeri eğitim demekti. Bunu İslami yetkililer ısrarla vurgulamalarına rağmen bir yandan da İslam’ı Sovyetlerin istediği çerçeveye yerleştirmek için gayret sarf ediyorlar, Sovyet iktidarının kabul etmediği uygulamaları değiştirmeye ya da aksine “Kabul edilemez.” denen uygulamalar arasından bazılarının devlet çıkarlarıyla tam bir uzlaşma içinde olduğunu yetkililere göstermeye çalışıyorlardı. Müslüman idareciler, İslami ibadet ve ahlakın Komünizmin reddedemeyeceği bir toplumun kurulmasına olan katkısını vurgulayarak İslam’ı meşrulaştırıyorlardı. Ancak Sovyet İslam dünyasının en şuurlu kesiminin bu hareketi, tamamen İslami ortak bir bilincin oluşmasının ötesine gitmiş yavaş yavaş politik çerçevede bütünleşme çabasına varmıştı. Bu özellik Müslümanların modernleşme teşebbüslerinin en özgün yanıydı.³²⁴

Günümüze gelince Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan bu kolektif şuur, insanların yeniden ve hızla dine teveccühünü arttırmış, ibadetlerin her sahasında kendini göstermeye başlamıştır. Mesela Azerbaycan’da hac için dinî işler dairesine o kadar müracaat olmuştur ki her müracaat eden hacca gidememiştir. O mukaddes beldeleri görmekte hırs gösterenler, çeşitli meşru olmayan yollara bile müracaat etme cesaretini göstermiştir. Dinî idarede de bazı suiistimaller gözlenmiş “hürmeti” yani rüşveti verenler ancak hacca gidebilmişlerdir. Haccın beraberinde getirdiği kurban hadisesi de Kafkasya Müslümanlarının gündemine girmiştir. Ramazan ve kurban bayramları 1994 yılında resmen

323 d’Encausse, a.g.e., s. 33-34.

324 d’Encausse, a.g.e., s. 35-37.

kutlanmaya başlamıştır. Bizzat Haydar Aliyev, Bakû'deki önemli mes-citleri bayram dolayısı ile ziyaret etmiş, halkın bayramlarını kutlamış-tır.

Eski Sovyetler Birliği'nde kurban ibadetinin cereyan şekli Sovyet rejiminin ana temasına ve işleyişine tersti. Kesilecek hayvan kişilerin kendisine ait olsa bile hayvanların topluca -hele ibadet maksadıyla- kesilmesi, Sovyet devletinin ekonomik çıkarlarıyla çatışmaktaydı. Hâlbuki dinî makamlar, toplumun bünyesinde dayanışma ve fe-dakârlık duygusunun ifadesi olan bu ibadete özellikle önem veriyorlar-dı. Bu ibadete yönelik siyasi itirazları bilen Orta Asya Müslümanları Müftülüğü 1945 yılında Kurban kesmenin “vacip” değil “müstehap” olduğunu belirten bir fetva vermişti. 1969 yılında da bir yandan vacip olmadığı halde çok sayıda hayvanın kurban edildiğini gören Sovyet ik-tidarının endişelerine cevap vermek, diğer yandan da yapılan saldırıla-ra rağmen bu ibadeti devam ettirmek için, bütün dinî idareler (müftü-lükler), bu ibadetin yeni bir düzene kavuşturulması gerektiği konusun-da bir karar aldılar. Buna göre hayvan kurban etmek yerine, bu hayvan-ın değerine eş değerde bir bağış yapılabilecekti. Bu bağış camilere ya-pılacak ve camiler bunu kullanmak ya da dağıtmakla yükümlü olacak-lardı. Böylece hem Sovyet kanunlarına uyulmuş oldu, hem de camiler bundan kayda değer gelirler elde ettiler.³²⁵

Daha sonraki yıllarda, Kafkasya bölgesinde hüküm süren şiddetli ekonomik sıkıntı, enflasyon, iç savaşlar, Azerbaycan'da Karabağ-Erme-ni krizi, Komünist sistemden kapitalist sisteme geçiş sürecine uyumsuz-luk halkı oldukça fakirleştirmiştir. Özellikle Azerbaycan'da o yıllarda Türkiye'den gönderilen kurbanlar veya bedeli ödenmek suretiyle ora-da bulunan kuruluşlar marifetiyle kesilen kurbanlar halka pay edilmiş, ordunun karavanasına dâhil edilmiştir. Bunların Türk kardeşleri tara-fından gönderilen kurbanlar olduğunu öğrenen Azeri halkında büyük bir güven hissi uyanmıştır.

11. Geleneksel Bayramlar ve Dinî Bayramlara Alternatif Sovyet Bayramları

Eski SSCB'de, yıllarca dinî muhtevalı bütün bayramlar ve gelenek-ler sistemli bir şekilde yasaklanmıştır. Özel hayatı yakından ilgilendiren

325 d'Encausse, a.g.e., s. 31.

olaylar laikleştirilmiş, dinî kutlamalar yasaklanmış ya da yapılmaması şiddetle tavsiye edilmiştir. Aynı zamanda başlık, cenaze yemekleri, sosyal muhtevalı törenler de, “feodal geleneklere” bağlılık işaretleri olarak görüldüğü için yasaklanmıştır. Sovyet yetkilileri, bu gelenekleri gerçekten engelleyemedikleri zaman ise gelişme faktörünün bunları yok edeceğini ve sonuçta sadece bir folklor örneği olarak kalacaklarını ummuşlardır.

1960’lı yılların başından itibaren etnolog ve sosyologların bu sahada gerçekleştirdikleri dikkate değer bir çalışma, iktidarın hafife alarak “kalıntılar” dediği şeyhlerin, aksine bütün bir toplumu kaynaştıran davranış ve bağlılıklar bütünü olduğunu gösterir. 1960 yılında derhal Rusya çapında bir konferans düzenlenir. Amacı Sovyet bayramlarını ve bunlar vasıtasıyla dinî kalıntıları yok etme imkânlarını tartışmaktır. 1964 Mart’ında yeni bir konferans düzenlenir. Görüşmelerde iktidara, Sovyet bayramlarının başarısının az olduğunu kabul ettirilir. Bu bayramlarla etkili savaş için iki yol izlemek gerektiği kararlaştırılır:

1. Sovyet kutlamalarını daha şatafatlı hale getirmek

2. Bununla kalmayarak bu kutlamaları, geleneksel bayramlara aşıl-yarak; bunların millî, dinî muhtevalarını yok edip, Sovyetlere özgü bir renk vermeye çalışmak.³²⁶

a. Dine Alternatif Sovyet Bayramları

Yeni doğan çocuklar için yapılan kayıt törenleri gibi bayramlardı. Genellikle bu işlerle sosyal teşkilatlar. Mesela kayıt töreni için komso-mal görevliydi.

Sözelimi Semerkand şehrindeki müzikli kültür sarayı, gerektiği gi-bi dekore edilmiş, sosyal teşkilatlarla, sivil devlet hizmetlerinin müşte-rek himayesinde bu tören etrafında çocuğun ailesini, bürokratları da-vet ederek, “kahraman anneler” ve diğer Komünist şahsiyetler bir ara-ya getirilmiştir. Bu tören de esas düşünce Sovyet toplumundan sayılan herkesin, çocuk vesilesiyle toplanmasıydı. Aileler daha zengin bir tö-reni ve daha çekici benzeri bir topluluğu nerede bulabileceklerdi. Yi-ne de -pasaport alma, askere gitme, evlenme, çalışma hayatına katıl-ma gibi- hayatın değişik dönemlerini kuşatmaya yönelik bu çabaya ve “Sovyet tipi” törenlerin düzenlenmesinde sosyal teşkilatların sistemli işbirlikçilerine rağmen, geleneksel törenlere karşı oldukça istikrarlı bir

326 d’Encausse, a.g.e., s. 79-80.

bağlılık gözlemleniyordu. İşte böyle bir gözlem sonucudur ki yetkililer, Müslüman toplumda yerleşmiş gelenekleri saptırarak, onları Sovyet kültür bütünlüğü içine sokmaya çalışmışlardır.

İktidar, Orta Asya'da yaşayanların çoğunu İslami yeni yılı kutlama hususunda ikna etmeyi başaramayınca Nevruz'un gerektiği gibi kutlanmasını çare olarak gördü. Ama esas muhtevasını tahrif ederek, bu olayı sosyal faaliyetler arasına sokmak amacıyla Nevruz'u "ilkbahar ve köylü" bayramı hâline getirmeye çalıştı.

b. 63. Yaş Günü Kutlamaları

Müslüman bayramlarına bir başka alternatif örnek de yaşlılığı kutlayan törenlerdi.

Eski bir geneleğe göre Orta Asya halkı 63. yaş gününe büyük bir önem atfetmekteydi. Peygamberimizin vefat yaşına ulaşan -kadın ya da erkek- her Müslüman'ın etrafında büyük bir toplantı ve dinî tören yapılırdı. Kur'an-ı Kerim'le başlayan bu tören, ziyafet ve hediyelerle sona ererdi. Sosyal teşkilatların, genellikle emekliye ayrılma, ya da terfi etme gibi tamamen dinî olmayan olaylarla ilgili kutlamalarını bu yaş törenine denk düşürmeleri istenmişti. Emeklilik yaşının bu kadar büyük olmaması önemli değildi; önemli olan "Peygamber eşi" törenini, dinî muhtevasından tamamen uzaklaştırılmış bir törene dönüştürmek ve onu bütün SSCB için aynı önemi taşıyan bayramlar dizisi içine sokmaktı.

İktidar, bir yandan dinin elinden, insan hayatının önemli anlarını eşlik etme ayrıcalığını koparıp almak, diğer yandan ve en önemlisi, törenleri birbirlerine benzeterek, yürüttüğü bunca faaliyetlerle bütün SSCB halkları arasındaki gelenek görenek farklarını kaldırmak suretiyle tek tip bir Sovyet halkı oluşturmak istiyordu.

Bu yüzden millî bir yılbaşı olan Nevruz, hem Ukrayna kırılarında ve Sibirya steplerinde hem de Kırgız şehir ve köylerinde kutlanan bir bahar bayramı hâline geldi. Sovyet iktidarı, millî gelenekleri yok etmeye gücü yetmediği için bu gelenekleri Sovyetleştirmeye çalışarak uzlaşma yolunu seçmişti.

Bunca yıkıcı ve tahripkâr faaliyete rağmen İslami bayramlar, Sovyet bayramları yanında varlığını hep sürdürmüş, bazen de kökü kazındığı zannedilen geleneklerin tamamen Sovyetlere özgü geleneklerin içinde yeniden ortaya çıktıkları görülmüştür. Mesela Özbekistan'da

yapılan resmî düğün ziyafetlerinde nişanlının yüzünü saklama geleneği sürdürülmüştür, ama aynı şartlarda bu geleneği yıkmak için yapılan “saadet evleri (!)” hiçbir işe yaramamıştır. Bu tavırlar millî bütünlüğü daha da pekiştirmiş “millî şekil ile “sosyalist öz” uzlaşmak zorunda kalmıştır.

1970’li yılların başında Amerikalı bir gazeteci ihtilal anma törenleri arifesinde, Özbeklere SSCB’nin en önemli bayramının hangisi olduğunu sormuş ve istisnasız “Ramazan Bayramı” cevabını almıştır.³²⁷

Azerbaycan’da dinî bayramlar, özellikle Aşure Bayramı (10 Muharrem) dindarlar arasında olduğu kadar ateistler arasında da çok popülerdir. Bunun sebebini Komünistler şöyle izah ederler: “Bu bayram dinî bir bayram değil, bu sadece millî bir bayram olduğu için katılıyoruz.” Milliyetle dinin sıkı münasebetini açıklayan şu deyim Azerbaycan’da çok yaygındır: “Sünnet olmayan Müslüman olamaz. Müslüman olmayan da Azeri olamaz.”

Tam anlamıyla ateist olmaları gereken Komünist Partisi üyeleri dahi, dinî bayramlara katılmaktadır. Ateist olduklarını bildiren şahısların bayram namazlarına katılmalarının gerekçesini tarihî-millî gelenekleri ile izah etmeleri ise dikkate şayan bir hadisedir.³²⁸ Bugün ise Komünist olduğunu söylediği halde birçok dinî törenlere katılmayı, çocuklarının İslam’ı Kur’an’ı abdest vs’yi öğrenmelerini istemeleri ise gelinen noktanın önemine işaret eder.

c. Lenin Cumaları

Dine ve dindara yapılan baskılardan biri de cuma günü ve namazına idi. Kendileriyle görüştüğümüz birçok kimse Lenin cumalarından bahsetti. Mesela, Azerbaycan’ın Quba rayonunda çalışan aynı zamanda bir mühendis olan Tevfik Efendi Bey şunları anlattı: Geçmiş SSCB devrinde cemaatin bir araya gelip cuma namazı kılması yasaktı. Onun yerine bütün devlet daireleri, fabrikalar, okul müdürlükleri başkanlığında, cuma günleri raiyetlerini bir araya getirilmesiyle toplantılar düzenlenirdi. Bu toplantıların adı ve günü “Lenin cumaları” idi. Her müessesede bir oda salon olarak tanzim edilmişti. Toplantılar sırf bu odalarda yapılırdı. Fabrikada çalışan personelin toplantısı fabrikanın bu işe ayrılmış salonunda, okullarda Lenin odalarında, devlet dairelerinde

327 d’Encausse, a.g.c., s. 77, 81-83.

328 Devlet, a.g.c., s. 129, 237.

ise toplantı salonunda idi. Her hafta ayrı bir mevzu üzerinde toplantı yapılır, konferans verilirdi. Konferans ve toplantı gündemi mahalli basın tarafından bir kaç gün öncesinden ilan edilir ve ona göre hazırlık yapılırdı. Bu toplantının cuma günü hususiyle yapılmasından dolayı 'Lenin cuması' denirdi.”

12. Nevruz Bayramı

Kafkasya Müslümanının özellikle de Azerbaycan halkının büyük merasimlerinden biri de Nevruz'dur. Bu merasim her yıl Mart ayının 20-21-22.'de (eski takvimle 7-8-9'nda) yapılır. Nevruz, şark halkları arasında erken ekincilik ve mahsul bolluğu inançları ile alakalı olarak kutlanan bir bayramdır. Halk bu bayramı kutlamaya nevruga kırk gün kala başlar.

İlk çarşambaya kadar geçen on günde her yerde temizlik başlar. “Sayaçılar” denen çobanlar, ahır ahır gezip, tohum atımının başlangıç arefesinde her ahırdan pay alıp pay verirler. “Sayaç”lar muhtelif bölgelerde köyün bir ucundan öbür ucuna kadar dolaşarak koyunu-kuzusu olandan “pay” alırlar. Olmayanlara da toplanan paydan pay verirler. Böylece çok koyunu olan, pay verir ki verim çoğalma bereketli olsun. Sayaçılar topladıkları koyunları, yoksullara, fakirlere, koyunu-kuzusu olmayanlara verirler onların duasını alırlar.

İlk çarşambaya kadar ki günlerde yaz mevsimine, ekimin hazırlığı yapılır. Atlar nallanır, kaşağılanır, temizlenir. Öküzü olmayan öküz alır, sabanı kırılan sabanını tamir eder vs. Bu yeni iş mevsimine halkın asıl bakışı el hazırlığıdır. Tohumluk için saklanan buğday, arpa kuyuları ilk çarşambaya açılır. Mahsul bol olsun diye, arpa buğday kuyularının başından kışlığı bitenlere verilir. Buğday kuyularının “semeni” koymak, “hedik” aşı pişirmek “kavurga” kavurmak için fakir fukaraya pay verirler. Halkta şöyle bir inanç vardır: “İlk çarşambada bir verenin mahsulü yüz kat fazlası ile gelir.” Nevruz'a kadar ki çarşambaların hepsi uğru, mutluluk, hoş bahtlık, bolluk ve zenginlik işaretleri ile süslenir. Bütün bu işaretler ise daha erken tasavvurlar, insanın tabiat, mahsul ve emeğe bağlı iyilik, hayırhahlık inançları ile alakalandırılır.³²⁹

329 Nebiyev, a.g.c., s. 21-22.

a. Nevruz'un Menşei ve Atıfları

Nevruz'un kaynağı hakkında çok değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Bektaşilerin büyük bayramıdır. Bugün bağ-bahçe ve kırlarda zevkü sefa eyerler.

2. Hz. Ali'nin doğum günüdür. Hz. Ali'nin doğum günü olarak kabul edilen Nevruz, eski Martın dokuzuna rastlar ki yeni Mart'ın 21'ine denk gelir ve bayram üç gün devam eder.

3. Hz. Ali ile Fatımatü'z - Zehra'nın evlendikleri gündür.

4. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Nübüvvet hil'atini giydiği gündür.

5. Türklerde Bahar Bayramı'dır.

6. Güneşin balık burcundan, koç burcuna girdiği gündür.

8. Hz. Ali'nin hilafete çıktığı gündür.

9. Yunus Peygamberin balığın karnından çıktığı gündür.

10. Hz. Nuh'un gemisinin karaya oturduğu gündür.

11. Dargınların barışması için Hz. Ali'nin ilan ettiği gündür.

12. Kış mevsiminin sona erip baharın başlamasıyla birlikte Türklerin kuşaklardan yaylaklara göç etmeye başladığı gündür.

13. Türklerin Ergenekon'dan çıktıkları gündür. Beş bin yıldan beri doğu dünyasında bilinir. Orta Asya Türklüğünün bayramıdır.

14. Dünyanın kuruluşunun tamamlandığı gündür.

15. Sultan Nevruz adında birisinden kalmıştır. Bu sultan yoksulları koruduğu için halk da bugünü onun hatırasına doğum günü olarak kutlamıştır.

16. Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah'ın icadıdır.

17. Ateşperestlerden kalan bir bayramdır.

18. Nevruz, içtimai halk bayramıdır.

19. Hz. Âdem'in yaratıldığı gündür.

20. Orta Asya ve Yakın Doğu halklarının kadim geleneksel yeni yıl bayramıdır. Orta Asya'da İslamiyet yayılmadan evvel vardı. Güneşin, koç burcuna girip, gece ile gündüzün eşit olduğu gün yılbaşı olarak kabul edilmiştir.

21. Baharın ilk girdiği gün 22'sine uygun gelir.

22. Hz. Ali'nin doğum gününde Nevruz adlı öksüz bir çocuğun kutlama gününde getirdiği kırmızıya boyanmış bir yumurtadan dolayı günümüze kadar kutlanılagelmıştır vs.³³⁰

23. Nevruz (Nev-ruz) Farsça bir kelime olup eski İran ve Celali Takvimine göre yılbaşı ve ilkbaharın başlangıcı olan ve Rumi Martın dokuzuna rastlayan gün. O gün kırlara çıkılarak kutlanan bayram.³³¹

Nevruz'a kırk gün kalmasından itibaren ki ilk çarşambaya "Evvel Çarşamba" Nevruz'a kadar olan ikinci çarşambaya "Çeker Çarşamba" üçüncü çarşamba ise "Haber Çarşamba" veya "Su Çarşambası" denir.

Her çarşambanın kendine has şenliği, ayini, inancı vardır. Son çarşambada Nevruz şenlikleri büyük bir ihtişamla kutlanmaya başlanır. Birbirinden güzel nameler okunur, törenler icra edilir, seyirlikler, oyunlar gösterilir. Muhtelif tarihî devir ve mekânlarda halkın nevrüz inançları ve merasimleri karşısında birçok dinler aciz kalmışlardır. Çıkış yolunu ise Nevruz'la barışmakta bulmuşlardır. Din adamlarının ciddi mücadelelerine rağmen bütün hususiyetlerini koruyarak da günümüze kadar gelmiştir.

Nevruz merasimini bazıları yanlış olarak Zerdüştlükle bazıları da İslam'la izaha çalışmışlar, fakat bütün bu iddia ve gayretlere bakmadan görüyoruz ki Nevruz merasimlerinde dinlerden evvelki tasavvurlar bütün açıklığı ile yansımaktadır. Bu bayramın eski insanların bolluk, bereket, kutsallık, emek, işçilik ve maişet hayatına bağlı olarak ortaya çıktığı zamanda daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Bütün dinler - Nevruz'u kabullenenler arasında- kendinden evvelki Nevruz'la alakalı inanç ve tasavvurları sarsmaya çalışmışlardır. Kadim çiftçilik bayramının sonunda böyle olmuştur. Zerdüştlük, bu merasimi halkın hafızasından çıkarmanın mümkün olmadığını görünce ona ateşperest inancının rengini vurmuştur. Mesela "tongalyandırmak" yani ateş kümesi oluşturmak, üstünden atlamak vs. gibi geleneklerle onu kendine mal etmiştir. Bu bayramı ilgi ile karşılayan Zerdüştlük sürekli onu Zerdüş'tün adı ile ilgili olarak ortaya çıktığını resmileştirmeye de çalışmışlardır. Fakat bu bolluk ve bereket bayramının su kültü ile bağlı güneşi, rüzgârı, yağışı çağırarak, semeni göğertmek son çarşambanın kudsiliği v.s. ile ilgili birçok ilk tasavvurları korunup saklanmıştır.

330 Zeynelâbidin Makas, Türk Millî Kültürü'nde Nevruz, s. 81-86.

331 Şemseddin Sami, Kamus-i Türkî, c. 3, s. 989.

Nevruz Bayramı'nda halk arasında birbirinden rengârenk seyirlikler gösterilir. Bunların içerisinde Ok atma, kılınç oynama, kement atma, halat çekme, eğlence, ip üzerinde yürüme (kendirbaz) v.s. gibi ferdi gösteriler hususi bir yer tutar.

Nevruz Bayramı Azeri Türkü halkı için ahlakî ve millî bir bayramdır. O her türlü dinî mistik gösteriş ve debdebeden uzaktır. Nevruz Azeri Türkü halkını toprağa, onu sevmeye, yüceltmeye, topraktan daha bol nimet almaya çağırın emekçi halkın bayramıdır.

Onun için halk son çarşambada mum yakar, honça (çeşit çeşit çerezlerle bezenmiş masa) hazırlar, ocak yakar, herkes gücü nispetinde Nevruz'a hazırlık yapar.

Evlerde, avlularda temizlik yapılır, bağlar bahçeler çapaya hazırlanır, ağaçlar ve güller budanır, halı-kilim yıkanır. Ağaç dipleri bellendir, su arkları temizlenir, bağlar sulanır, çocuklara ayva, fındık ağacından göz boncuğu yaparlar, bunlar sığırların boynuzlarına takılır, kırmızı bez asılır. Avlu ve ocaklarda üzerlik otu yakarlar, oğul-çoluk-çocuk üzerlik tütsüsünden nefeslenir.

Nevruz'da son çarşamba daha görkemli geçer. Nevruz tatlıları pişirilir, honçalar süslenir. Nevruz'da bayram sofrası kurulur. Sofraya millî yemekler, aş, millî tatlılar, kavurğa, lapa v.s. koyulur. Sofrada mum yakılır. (Mum sayısı evdeki fert sayısına eşittir. Herkes kendine bir mum seçer. Mumun yanma süresince ömür tefeül edilir.) Umumiyetle sofrada yedi tür meyve olur. Nar, ayva, elma, portakal, muz, armut,üzüm vs.

Bayram sofrası Nevruz'un mumları yakıldıktan sonra açılır. Ailenin bütün fertleri sofraya oturur, bayram yemeklerinden yerler.

Nevruz akşamı tüfek atmak âdettir.

Bayram akşamı bacalardan torbalar sallanır, kapılara papak (kalpak) asılır, çocukların neşeli sesleri birbirine karışır. Nevruz şenliği gece yarısına kadar uzayabilir.

Nevruz günlerinde yakınlar, akrabalar, kardeşler birbirlerini ziyarete gider, büyüklerine pişirdikleri bayram yemeklerinden götürürler. Nişanlı kızlara Nevruz payı göndermek âdettir. Oğlan evine de Nevruz sofrası götürülür. Bütün bunlar insanlar arasında, yakınlar arasında mihribanlık, güzel dostluklara, sosyal barışa vesile olmaktadır.

Nevruz'un ilk dört günü yılın mevsimleri ile ilgilidir. "Birinci gün güneşli geçtiyse yaz güzel geçecek, ikinci gün yağmurlu geçtiyse yaz

yağmurlu geçecek, üç veya dördüncü günler kışın ve sonbaharın nasıl geçeceğini bildirir.” inancı yaygındır. Eskiden eğer Nevruz’un üç ve dördüncü günleri yağışlı olduysa nağmeler söyleyerek meydanlarda gezerek ve güneşin çıkmasını dilerlerdi.

Nevruz sınır tanımayan çok geniş bir bölgede yayılan, yazın gelmesini, yeni iş mevsiminin başlamasını vaseden büyük bir bayramdır. Bugün Nevruz “O taylı, bu taylı, Azerbaycan’la komşu, Orta Asya, Afganistan, Pakistan, İran, Türkiye ve başka ülkelerde yaşayan yüz milyonlarca zahmetkeşin en aziz bayramıdır.”³³²

Nevruz Bayramı’nın 1917 İhtilali’nden sonra Kuzey Azerbaycan’da ihtilalden evvelki şekliyle kutlandığını söylemek mümkün değildir. Nitekim bayramda yapılan çeşitli hazırlık ve şenlikler -kısmen de olsa- rejime adapte olmuştur. Bu değişikliklerin yapılmasını normal karşılamak lazımdır. Zira bütün idari rejimler kendi sistemlerine ters düşen icraatları hangi ad altında ve ne maksatla yapılsa yapılsın, imkânları nispetinde kısıtlarlar. İşte Azerbaycan’da da böyle olmuştur fakat her şeye rağmen Nevruz Bayramı kutlanmaktadır.³³³

Tek tip “Sovyet vatandaşı” anlayışına ters bu Nevruz şenlikleri Sovyetlerce yasaklanmasına rağmen, kültürel değerlerine sahip çıkan Türk halkları, gizli gizli Nevruz Bayramı’nı en üst düzeyde kutlamaktan da çekinmemişlerdir. Nevruzu genç yaşlı herkes kutlar. Törenlerine katılır. Nevruz’da küsler barışır, âşıklar buluşur, birbirlerini aylarca görmeyen akrabalar ise bir araya gelirler. Nevruz coşkusunun ne anlama geldiğini görmek ve anlamak isteyenler mutlaka kardeş ülke ve toplulukları bugünlerde ziyaret etmelidirler.³³⁴

b. Nevruz Âdet ve Ayinleri

(1) “Semeni Honçası” Âdeti

Son Çarşamba ve Nevruz akşamı mahalle veya köy sakinleri, evinde matemi olan bayramı kutlayamayan kimselerin kapısını vurup onlara sümbül, semeni buketi götürürler. Götürülen şey bazen yeşertilmiş buğday, bazen de kuru bir sümbül olabilir. “Sümbül Honçası” da denilen bu honçada Nevruz tatlıları, incir, meyve kurusu, meyve vs. olur.

332 Nebiyev, a.g.c., s. 24-25; Abdülhalük M. Çay, Nevruz Geleneği, Diyanet Dergisi, sy. 99, Ankara, 1999.

333 Makas , a.g.c., s. 65-66.

334 Faruk Aslan, “Bir Başka Nevruz”, Zaman, 28 Mart 1998, Bakü.

Semeni honçasını götüren honçayı boşaltıp evde, avluda çocuklara gavut, ceviz, kırmızıya boyanmış yumurta, kavurga verir ve şu maniyi okurlar:

“Men sehirlı sünbülem insanlara gareyem men dünyanı gezerem,
Men hayirli sünbülem bereketem, çöreyem men hayırlı sünbülem,
Tarlalar oylağımdır, yolcular yoldaşıyam men sehirlı sünbülem
Yamaçlar yaylağımdır. Oğuzun gardaşıyam.

(2) Kara Bayram Sofrası

Sevdiği biri vefat eden kimseler de Nevruz merasimi yaparlar, fakat bu, ölen kimsenin “Kara Bayram”ı sayılır. Böyle kimselere “Huzur sahibi” denir. Böyle huzuru olan kimse vefat edenin ruhuna hürmet almeti olarak Nevruz tatlılarından pişirir. Bu tatlıları kabir üstüne götürüp orada sofraya açar ve ziyarete gelenlere dağıtırlar.

(3) “Su Çarşambası” Ayini

Nevruz Bayramı arefesinde Son Çarşamba da yapılan şenliklerdir. Erkekler gün doğmadan çay, ark, su değirmeni başına gider, su üstünden hoplayıp bir ağızdan bir mani okurlar. Sonra eğilip arkadan su alıp birbirinin üzerine atıp ıslatırlar. Su, onların günahlarını yur, bir daha günah işlemeyeceklerine dair ant içerler.

(4) Taş Atma veya Güneşi Karşılama

Nevruz’la alakalı eski ayinlerdendir. Farklı şehirlerde farklı isimlerle yaşamaktadır. Erkekler, yüksek tepelere toplanıp ateş yakarlar. Son Çarşamba’da aynı ateşin etrafında dolaşp, güneşin doğmasını beklerler. Güneş doğduğunda hepsi onu selamlayan “Qodu han” manisini okuyor. Ateşin başında dairevi bir dönüş yapar, sonra da o ateşten kendi meşalesini tutuşturup kendi ocaklarını yakmak için acele olarak eve dönerler. Evdeki ateşlerini tutuştururken “Qodu Han” manisini okuyorlar. “Qodu Han, Qodu Han/ Söndürme odu Han/ At üste kat getir/ Ulusa od getir/ Sözü bal Qodu Han/ Özü al Qodu Han/ Qodu Han daldadır/ Al atı yaldadır/ Qodu Han yoldadır/ Elleri baldadır/ Sözü bal Qodu Han/ Özü al Qodu Han/ Qodu Han Göy Handır/ Qodu Han Dağ Handır/ Qodu Han Ağ Handır/ Don tikek Qoduya Arh çekek Qoduya. Sözü bal Qodu Han/ Özü al Qodu Han...”³³⁵

335 Nebiyev, a.g.c., s. 32.

(5) Güneşe Kurban Götürme

Nevruz'la alakalı en eski ayinlerden biridir. Ahir Çarşamba günü erkekler çeşitli hayvanları -at, deve, keçi veya koyunu- güneşe kurban vermek için yüksek bir tepede ateş yakarlar, tepeden aşağı inerler. Güneş doğmaya başlarken iki kişi kurbanı ateş tarafına götürür. Kurbanın biri önden, diğeri de arkasından gider. Önde giden kurbanı tutar, arkadan gelen ise elinde balta ile onu takip eder. Güneşin ilk şualarıyla hayvanlar ateşe atılır. Adamlar tepeye gelip ateşin etrafında halka olup bir name okurlar. Bunlardan maksat güneşin büyüklüğü ve merhametliliğini takdistir. Güneş doğduktan sonra ateşten bir parça alıp evlerine getirirler.³³⁶

(6) Bir Nevruz Bayramı Kutlamalarından Gördüklerimiz

Nevruz günü gelmeden bir ay öncesinde, evlerde hemen herkes SEMENİ* cücertirler. Bu kadar süre içerisinde yeşeren semeni hazırlanan nevruz sofrasının ortasına bezek (süs) olarak konur. Çevresine çeşit çeşit çerez tatlı vb. yiyeceklerle süslenir. Bu bolluğun ve yeni gelen yılın bereket sembolüdür. Bu aslında bir dilektir. Bir dua ve niyazdır. Hazırlanan bu nevruz sofrasına “nevruz honçası” denir. Bu sofrada sofraya oturacak fert sayısınca mumlar yakılır.

Nevruz akşamı (20-21) gecesinde yatsıdan sonra sokaklara çıkılarak ateşler yakılır. Her mahallede ayrı ayrı ateşler yakıldığı gibi toplanarak da ateş yakabilirler. Yakılan her ateş topunun üzerinden üçer defa atılarak bu sayı yediye tamamlanır. Dilekler tutulur. İnanişâ göre günahlardan arınılır.

Ayrıca bir ailede fert sayısınca meşaleler hazırlanır. Ve caddelerde sokaklarda yakarlar. Sokaklarda meşalelerle dolaştıktan bir müddet sonra büyükler evlerine dönerler. Gençler ise kendi aralarında oynarlar. Oynanan oyunlardan bazıları: “Birdirbir (enzeli) oynarlar, dörttaş, beştaş, papak oyunu” oynarlar. Nevruz bayramı günlerinde pencereler açık bırakılır. Çünkü papak oyunu oynayabilmek için pencereler açık olmalı. İple bağlanan papak, açık bulunan pencereden içeri atılır. Hane sahibi tarafından papak doldurulur. Bunlar yenecek türden çerez

336 Nebiyev, a.g.e., s. 31-33.

* Semeni: Buğday veya arpa bir boş kaba yıkanmış olarak konur. Buğdayın altına tülbent vb. narin bir bez konur. Sockak bir oda vb. yerde fitrelenir. Yani çimlenir. Boyu nevrufa kadar 10-15 cm'e çıkar. Güneş görmez. Güneş gördüğü anda sararır. Bu yeşillenmiş, çimlenmiş buğdaya semeni denir. Çimin etrafına bayram günü kırmızı bir kurdela bağlanır.

vb. şeyler olmalı. Bazen de kapıya bırakılan bir torba da olur. Torba sahibi kendini göstermeden kapıyı tıklatıp saklanır. Ev sahibi de torbaya birşeyler koyar. Torba sahibinin bilinmemesi esastır. Bilindiği zaman torba sahibi mahcup ve rezil olabilir.

Nevruz akşamı misafir kabul edilir. Veya ailece bir araya gelip yemek yenir. Yemekte ekseriyetle semeni tatlısı da bulundurulur.

SEMENİ TATLISI

Yukarıda anlatıldığı şekilde çimlendirilen buğday güzelce yıkanır. Sonra suyu bir kaba iyice sıkılır. Suyundan tatlı yapılır. Bazen de çimlendirilmiş buğday kıyma makinesinden geçirilerek iyice ezilir. Ezilen buğday kaynatılarak semeni tatlısı yapılır. Şeker kullanılmadan yapılan bu tatlılar çok eski zamanlarda kazanlarda bol miktarda yapılarak köy veya mahalle halkına pay edlirmiş.

Fakir ve muhtaç ailelere inanışa göre semeni düşmez. Ancak varlıklı aileler de mutlaka semeni yapmalılar. Yapmadıkları takdirde onları pek de hayırlı neticeler beklememektedir.

Nevruz sabahı küçük çocuklar ellerinde torbalarla ev ev dolaşarak hane halkını "Nevruz bayramınız mübarek" diyerek bayramlar, onlardan pay alırlar. Yine hazırlanan pasta ve kavrulmuş, içine kuru üzüm karıştırılmış buğday eş ve dosta dağıtılır. Kendilerine pay gelen kimse-ler pay getirene hediyelerle mukabele ederler.

Nevruz Bayramı Kafkasya Müslüman halkları ve bilhassa Azerbaycanda okulların tatil olduğu zamana rastlamaktadır. 3. Rub'un sonu nevrulzla birleştiği için talebeler büyük bir şenlikle nevrulz bayramını kutlamaktadırlar. Mesela: Qusar şehri'nin 1 Nnumaralı Mektebin Şakirdleri ve muallimlerinin ayrı ayrı mekânlarda tertipedikleri birkaç tane nevrulz bayramı kutlama programına iştirak ettik. Mektebin konferans salonuna 9.10.11. sınıf talebeleri, veliler, öğretmen ve idareciler kendileri için hazırlanmış yerlere oturmuşlar. Bir orkestra eşliğinde çalınan Dağıstan şarkılarını dinlemektedirler. Orkestranın yorumladığı müziğe göre önce erkek talebeler millî oyunlarını oynamaya çıkıyorlar. Ardından da yavaş yavaş kız öğrencilerde oyuna vakar ve ciddiyet içinde iştirak ediyorlar. Önceden herhangi bir kurs ve çalışma görmedikleri hâlde fitrî olarak orkestranın ritmine çok rahatlıkla uyum sağlıyorlardı. Müzik fasılları değıştikçe bir kısım talebeler oyundan ayrılırken yerlerine yenileri gelmekte orkestranın çaldığı müziğin ritmi

ve temposu arttıkça oyunda hareketleniyordu. Dağıstan “Lezgi Ma’nı-ları” ile bizim Karadeniz oyunlarını birbirinden ayırmak mümkün de-ğildi. Bu insanlar kendilerini her ne kadar “Lezgi Kavmi” olarak tanıy-or ve tanıtıyorlarsa da Hazarların torunları, Kardeniz bölgesinde yaşa-yan Saka Türklerinin torunları ile kardeş olduklarının farkında bile değillerdi.

Nevruz bayramı Azerbaycan ve Kafkas Müslüman halklarının sa-dece mektep ve evlerinde değil resmî dairelerce de kutlanır. Cadde ve sokaklar süslenir işlek caddelere bez afişler asılarak halkın nevrüz bay-ramı kutlanır.

Nevruz Bayramı dinî bir bayram olmamakla birlikte ona dinî bir mahiyet de kazandırılmıştır. 70 yıllık kominist rejimin tek icaze (izin) verdiği bayram nevrüz bayramı idi. O’nu da uzun mücadele sonrasında kabul ettirebilmişlerdi. Hatta bunun millî bir bayram olarak kutlana-bilmesi için mücadelesini veren Şali Kurbanov gibi sevadlı, kültürlü saygın mütefekkirler çıkmıştır.

Bayram günü İcra hâkimiyeti organize komitesinin hazırladığı prog-ram listesinde, Şehir kabristanlığını ve şehitler hiyebânını ziyaret et-mek ve orada fatiha ve dualar okumak, kabirlerin üstlerine karanfiller koymak ta vardı. Şehrini ileri gelen sevadlı bilgili ve saygın ziyalıları ve ruhanî idareden temsilciler, biz Türk konaklar hep birlikte şehir me-zarlığına gidiyoruz. Kabristanlığın giriş kapısında toplanıyoruz. Türk konuk olduğumuz için her vakit hürmet ve saygı görüyoruz. Bir arka-daşımız Kur’ân okuyor ve elini kaldırıyor dua ediyor. Bir görevli elleri-mize “kan kırmızısı bir karanfil” tutuşturuyor. Ve kabristanlığa giriyo-ruz. Karabağ’da ve sonradan Ermenilerin işgal ettiği bölgelerde şehit olup getirilen ve buralara defnedilen şehitlerin mezarları başında hilâl şeklinde diziliyoruz. Sonra şehitlerin başında Kur’ân okuyoruz. Herkes huşu içerisinde dinliyor. Dua ve fatiha’dan sonra beni hep hüznlendi-ren boynu bükük karanfillerimizi şehitlerin kabri üzerine saygıyla ko-yuyoruz. Ayrılırken bir kere daha fatihalar okuyor, dönüyoruz, arka-mızda üç Türk arkadaşın -“daha dün”- Karabağ’da şehit düşmüş bir şehidin taze, az önce yağmış nisan yağmurunun ıslattığı kabrinin üzeri-ne dikmiş olduğumuz boynu bükük karanfilleri bırakarak.

Şehrini merkezinde medeniyet evinin önünde azadlıktan sonra yıkılan ve şimdi yerinde yellere esen “Lenin baba”nın heykelinin yanın-da; çürümeye terkedilmiş teneke üzerindeki orak çekiç bayrağının tam

karşısında ki meydanda halk toplanıyor. Masalar kurulmuş. Çaylar ve şirniyatla süslenmiş semeni ile bezenmiş masalara oturup bayram çaylarımızı içiyoruz. Bir taraftanda gençler beden eğitimi muallimlerinin nezaretinde “halat çekme yarışı”, “bilek güreşi” “ağırlık kaldırma”, “bilgi olimpiyadı” vs. yapılıyor. Mükâfatları galiplere takdim ediliyor...

Hülasa nevrüz, her şeyi ile birlikte, bir hafta önce idrak edilen 1994 yılı Ramazan Bayramından bîhaber olarak en âlâ bir şekilde kutlanmış oldu.

I. Kafkasya'da Çeşitli Halk İnanışlarından Örnekler

Bu başlık altında Kafkasya'da ve Azerbaycan'da rastlanan çeşitli halk inançları ile Anadolu halk inançları arasında karşılaşılan ortak ve ilginç yönlerden bazılarını ele alacağız. Bu inançlar gerek Azerbaycan halkının gerekse Anadolu insanının ortak ve derin bir kültür birliğine sahip olduklarının açık bir delilidir. Her ne kadar birbirlerinden 150-200 sene gibi uzun bir ayrılık yaşasalar bile, baskılar, zulümler, sürgünler bu ortak değerleri hiçbir zaman yok edememiştir. Halk inançlarından bazıları şöyledir:

Ay, üç günlük iken ağaç budanmaz. Ağaç kesilmez. Tohum atılmaz. Bu Türkiye'de ayın aralığında tohum ekilmez. Çünkü ekilen tohumu kurt yer şeklindedir.

Ayağının altı kaşındığında sefere çıkılacağına işarettir. Anadolu'da da öyledir.

Akşam vakti yere sıcak su dökülmez. Türkiye'de bunun izahı şöyledir: Böyle rastgele dökülen sıcak su besmele ile dökülür. Çünkü ihtimal ki su dökülen yerlerde Cinler bulunabilir.

Baykuş bahçeye konduğunda ev sahibi kötü haber alır. Türkiye'de baykuş uğursuz sayılır. Bahçede baykuş öttüğünde yemeğin üzerine tuz döküp bahçeye koyarlar.³³⁷

Tabağı bulaşık bırakırsan, şer isabet edebilir. Bayram günü yeni elbise giyen mesut olur.

Önünden kara kedi geçse, gittiğin işten eli boş dönersin. Türkiye'de kara kedi, köpek uluması uğursuz sayılır.

Kazan dibini sıyrıranın düğününde kar yağar.

337 Nebiyev, a.g.c., s. 219-227.

İncir ve ceviz ağacının altında yatılmaz. Türkiye’de ceviz ağacının gölgesinde yatmanın insanı hasta edeceğine dair sözler vardır.

Gece tırnak kesen ömründen keser! “Türkiye’de ise gece tırnak kesmek hoş karşılanmaz.” Komşuda tırnak kesilmez. Afyon Yöresi’nde “İnsan sevmediğinin yanında tırnak keser.” derler. Tırnağı sokağa atmak günah sayılır. Hadislerde gömülmesi tavsiye edilir.

Kabristanlık el ile gösterilmez. (Kabri el ile gösterdiğinde şahadet parmağını dişliyorlar.) Söylemek istediğin bir sözü senden evvel birisi söylerse o senden çok yaşayacaktır.

Evde kırık kap tutmazlar. Kırık kapta yemek yiyen şerre maruz kalır. Biz de kırık bardaktan su içmek hoş karşılanmaz. Hadislerde rivayet edildiğine göre Efendimiz kırık, çatlak bardakların kullanılmasını nehyetmiştir.

Elbise insanın üzerinde iken dikiş dikilirse belaya maruz kalır. Elbise üzerinde iken sökülük bir yerini dikerken ağzına bir ip vb. bir şey al ki şerre maruz kalmayasın.³³⁸

Eli soğuk adamın yüreği sıcak olur. Kitabı açık bırakıp yatmazlar. Öyle yaparsan hafızan zayıflar. Küçük çocuğun elinden öpmezler, çünkü dayısı fakir olur.³³⁹

Bebek korkmasın diye başının altına bıçak koyarlar. Uykusunda korkan adamın başının altına bıçak vb. koyarlar. Uyuyan bir adamı öpmek hıyanettir. Türkiye’de de uyuyanı öpmeyi hayra yormazlar.

Yola giden adamın dalınca yani ardınca su döküp diyorlar ki “Bu su kuruyana kadar geri dönesin.” Cuma günü yolculuğa çıkmazlar.

Kedi el-yüzünü yalıyorsa veya bebek emekliyorsa eve misafir geleceğine inanılır.

Gözün seyrirse aziz tuttuğun bir adamın seni özlüyor demektir. Gözün çekiyorsa, uzaktan yakın bir adamın gelecektir.

Sofra ortada iken geleni, kayınvalidesi çok seviyor demektir. Yatar-ken ekmek yenmez.

Uzanmış veya yatmış bir adamın üstünden geçilmez, çünkü çocuk aydaş olur. Yani zayıf çelimsiz ve arık olur, gelişip serpilemez.

338 Hamzatov, a.g.c., s. 16.

339 Nebiyev, a.g.c., s. 220-225.

Kulak çınladığında, onun hakkında konuşurlar. Kulağı büyük olan adamın bahtı açık olur. Ocakta yanan ateş parlayarak yanarsa birisi o kişi hakkında konuşur.³⁴⁰

Sağ yanağın ve sağ kulağın kızardı ise “birileri” demek ki onun hayrına konuşuyorlar. Yok, eğer, sol yanağın ve kulağın kızardı ise gıybetin ediliyor demektir.

Avucunun içi kaşındığında para gelir.

Gelin hamile iken tavşan eti yerse doğacak çocuğun dudağı yirik olur. Aynı inanç Anadolu'da da vardır. Gelin geldiği vakit kapıda oturup kucasına oğlan çocuğu verirler ki ilki oğlan olsun.

Hamile kadın altı ay çirkin hayvanlara bakmaz. Doğum yapan kadına üç gün hizmetçi verirler. Onu yalnız bırakmazlar. Bebeğin göbeği kesildikten sonra çimdendirler. Bebek doğduğunda muştuluk verirsen uğur olur. Bebeğe yakın kimseleri ad koyar. Çocuğun dişi çıktığında hedik pişirirler. Türkiye'de “diş darısı” pişirip dağıtırlar. Hamile kadın pis söz konuşmaz, kabristanlığa gitmez. Boş beşik sallanırsa çocuk ölür.³⁴¹

Tahıl çuvalının üstünde durulmaz. Oturulursa bereketi gider.

Aynı anda bir havlunun uçlarına ellerini silenler çok geçmeden birbirleriyle kavga ederler.

Su içen adama ansızın vurmazlar.

Terazinin üstünden geçmezler. Köpek uluduğunda ona çarık fırlatırlar. Bizde de aynı âdet vardır.

Yeni eve göçüldüğünde “kaygana” pişirirler. Yeni evin binasına ilk önce para atarlar ki bereketli olsun. Bizde ise yeni eve girene hediye götürmek âdetidir.³⁴²

1. Nazar İnanıcı ve Nazara Karşı Tedbirler

Azerbaycan'ın köylerinde karşılaştığımız dikkat çekici hususlardan birisi de nazar değmesine karşı alınan tedbirlerdir. Biz buna benzer şeylere Anadolu'nun birçok köylerinde de şahit olmuşuzdur.

Taksilerde ayna arkasında, evlerde, büfe, vitrin, balkon gibi yerlere diken asarlar. Bunun sebebini sorduğum bir taksi sürücüsü aynen şöyle demişti: “Kem bakanın gözlerine bu dikenler batsın!”

340 Nebiyev, a.g.e, s. 223-227.

341 Nebiyev, a.g.e., s. 225-227.

342 Nebiyev, a.g.e., s. 226.

Qusar şəhrinin Horay köyündə yaşayan bir Türk dostu olan Gay-bullah Efendiyi ziyarətə gitmıştık. Evi, ətrafı çitlərlə çevrilmiş bir bahçə içərisində idi. Evin dış duvarına bir qoçboynuzunu asmıştı. Bir ağacın dalları arasına bir hayvan kafatası konmuştu. Yine aynı köyde yaşayan və köyün ən aydın -Azerbaycan Türklerinin ifadəsi ilə- “Sevadlı” insanı sayılan “Zibullah Molla”nın evinin duvarında bir tərəfi delik olan çay taşı bir iplə bağlanaraq duvara asılmıştı.

Buna bənzər inanış və uygulamaları Anadolunun birçok yerində və Torosların zirvesindəki Türkmen köylerinde görmək mümkündür. Bu gördüklerimiz bizi Azərbaycan xalq kulturu ilə Anadolu xalq kulturu-nün bir-birləriylə odaklaşdığını göstərməkdədir.

Bununla ilgili bəzi xalq inanışları isə şöyledir: İt kellesi asılmış olan bir bahçə bəd nazardan və ya kəm gözden korunur. Yeni doğum yapmış kadına nazar dəğməməsi üçün yanına içində su olan kaba üç yumurta koyurlar. Suya konan yumurtalar əgər çatlamışsa ona nazar dəğdiyinə, əgər çatlamamışsa ona nazar olmadığını inanırlar.

Göz dəğməsin diye eve üzərlik asırlar. Nazar dəğməsin diye adamın başı üzərində tuz üç dəfə döndürülüp atəşə və ya suya atırlar. Üstündə dəvə yünü taşıyana dəvə yünündən elbise giyənə və üzərində “üzərlik” taşıyana nazar dəğməz və üzərlik tütsüsü korkuyu giderir, inancı hâkimdir.

Cinlərdən korunmaq üçün gecələri atın belinə “kır”* sürərlər. Cinlər ilişməsin diye atın quyruğuna sancak bağlarlar. Ayva ağacının budaklarından kırıp kiçik çocukların nazar dəğməsin diye koluna bağlarlar.³⁴³

2. Tecrübi və İlm-i Sîma ilə İlgili Xalq İnançları

Çoktan beri gözlediyin bir adamın tez dönmesi üçün kapı önünə makas və ya bıçaq koyurlar.

Kulak kaşındığında yağmur yağar. Eve yarası girdiyində o öldürül-melidir.

Evi süpürürkən ayağına süpürge dəğsə sözün keçməz. Ev süpürülürkən yarım kalırsa başkası süpürməz, yoxsa ilk süpürməyə başlayanın ömrü yarım kalır. Gecə vakti ev süpürmək aynı eve fakirlik, keder və matem getirir.

* Kır sürmək: atın belinə kül rəngində bir boya vb. bir şey sürmək.
343 Nebiyev, a.g.e., s. 219, 222, 223, 224, 227, 228.

Başkasına soğan aldığında onu ele vermezler eteğe koyarlar. Sayıklayan adamı uyandırmazlar.

Elinden ekmek düştüğünde sevineceğine işaretler. Yere kaşık düşerse kadın misafir gelir. Evden başka yere gül vermezler. Yeri muhkem olsun diye göçen gelinin ardı sıra taş atarlar. İt uluması hayır getirmez.

Yakın adamdan mendil aldığında karşılığında başka şeyler verilmez çünkü mendil ayrıdır.

Erkek ayakkabısı kapıda yan üstüne dayanırsa eve misafir gelecektir. Aynanın kırılması, mahiyeti meçhul bir huzursuzluğun olacağına işaretler. Saçından bir tel ayrılıp yüzüne düşse misafir geleceğine işaretler.

Karga, çok olduğu zaman kış sert geçer. Ateşin üzerine su dökmezler. Ateş sönerse ocak da söner derler. İki omuzun arası kaşınırsa nerede ise sevdiğin bir dostunun dara düştüğüne ve senin yardımına ihtiyacı olduğuna işaretler.

Yemek yerken yemek sofraya dökülürse kaynanan çenebaz, yani geçimsiz olacak demektir.

At tepildiği hâlde yola gitmiyorsa, sahibini bir kaza bekliyor demektir. Gündüz şiddetli sıcakta tavuklar bir yere toplarırsa yağış olacak demektir.

Sofrada ekmek ovulursa misafir gelir. Sofraya tuz dökülürse evde kavga çıkar. Ekmeğin dört tarafını kesmezler yoksa esir düşersin. Masayı oynatmazlar, açlık ve kıtlık olur. Nişana tuz götürmezler. Sofrada tabaklar düz sıralandığında eve misafir gelir.

Çay bardağında çay çöpü dik durduğunda misafir gelir. Birisi diğerrinin ayağına basarsa, ayağına basılan kimse de ayağına basanın ayağına basmalıdır. Yoksa onun çok sevdiği birisi ölür. İlmi sima ile ilgili inançlardan bazıları ise şöyledir: Ön dişleri iri olan adam mesut olur. Ayağının başparmağı büyük olan adamın bahtı açık olur.³⁴⁴

3. Karaçay - Balkarlarda Eski Halk İnanışları ve Kültler

a. Eski İnançlar

Karaçay-Balkar Türklerinin hayatlarında eski inançların izlerine bugün dahi rastlamak mümkündür. Onların atalarının bir takım tabiat

344 Nebiyev, a.g.c., s. 218-228.

güçlerine inandıkları dönemlerden kalan eski inançların büyük bölümü Orta Asya-Altay kökenlidir. Bunun yanı sıra bazı inanışlarda Çerkez ve Gürcü etkisi görülmektedir ki bu durum Kafkas halkları arasında meydana gelen kültür alışverişinin tabii sonucudur.

Yapılan araştırmalardan Karaçay-Balkarlıların Kuzey Kafkasya'da 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar çeşitli tabiat güçlerine, tabiat tanrılarına, kötü ruhlarla inandıkları anlaşılmaktadır. Ormanlardaki asırlık çam ağaçları, yüce dağlar ve özellikle Kafkasların en yüksek zirvesi Elbruz Dağı, onların kendisinden korktukları ve yardım umdukları bir tür tanrıydı.

Çerkezlerin "Oşhamate" adını verdikleri Elbruz Dağı, Karaçay-Balkar dilinde "ebedî dağ" anlamına gelen "Minngi Tav" adını almıştır. Karaçayca "Minngi" kelimesi Göktürk-Orhon yazıtlarında "bengü", eski Uygur metinlerinde ve Divanı Lugati't-Türk'te "mengü" şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Dağ anlamına gelen "tav" kelimesi Kıpçak lehçesine de giren bütün kuzey Türk şivelerinde "tav" şeklinde söylenir. Karaçay-Balkar Türkleri, Elbruz Dağı'nı bir takım güçleri kendinde toplayan bir kudret kaynağı olarak gördükleri için ona tanrılığın sıfatı olan ebedîlik sıfatını yakıştırarak Mingi Tav adını vermişlerdi. Kendilerini Elbruz Dağı'nın himayesinde yaşayan insanlar olarak kabul eden Karaçay-Balkarlılar kendilerine "Minngi Tavnu Kulları" (Elbruz Dağı'nın insanları) adını uygun görmüşlerdi.

XIII. yüzyıl Moğol istilasına kadar Kuzey Kafkasya'da dağınık bir şekilde yaşayan Karaçay-Balkarlıların ataları Moğolların istilasından kaçarak Kafkas Dağlarının en yüksek ve sarp kısımlarına yerleşmişlerdi. Bir bakıma Moğol istilasından, onları Elbruz Dağı'nın sarp ve derin vadileri kurtarmıştı. Bu yüzden ilkel inançlara sahip olan o devir insanları Elbruz Dağı'na ayrı bir kutsiyet atfetmişlerdi.

Karaçaylılar, İslam'la 18. yüzyılın sonlarına doğru tanışırlar. Kabartay'dan gelen Müslüman mollalar, İslam'ı Karaçay'da yaymıştır. Ayrıca Buhara'dan gelen Türkistanlı bir hocanın da Karaçay'ın Ogarı Teberdi köyüne yerleşerek; Müslümanlığı, Karaçaylılara öğrettiği ve mezarının da aynı köyde bulunduğu bugün dahi yaşlı Karaçaylılar tarafından belirtilmektedir.

İslamiyet'i kabul edeli henüz iki yüz yıl bile geçmeyen Karaçay-Balkar halkının yaşayış tarzında eski inançların izlerine oldukça sık rastlamak mümkündür.

Karaçay-Balkarlıların inandıkları, bir takım tabiat güçlerine sahip, bazı varlıklar şu isimleri taşımaktadır: Teyri, Tabu, Apsatı, Şıbıla, Eliya, Ceriyesi, Suv Anası, Cek, Celmavuz, Obur, Emegen, Saruvbek, Gori...

Teyri: En büyük tanrı olan göklerin tanrısıdır. Bu isim Göktürk yazıtlarında “Tengri” kelimesinin Karaçay-Malkar’da aldığı şekildedir. Teyri kelimesi, eski Karaçay dilinde gök anlamına gelen Tengri kelimesi ile Teyri kelimesinin aynı kökene dayandığını göstermektedir.

Tabu: Karaçay-Balkar inanışlarında evi, aile ocağını koruyan iye-nin, malikin veya sahibin adıdır.

Apsatı: Vahşi hayvanların ve avcılarının sahibi olduğuna inanılan Apsatı, Kafkas halklarından Gürcülerde de Afsatı şeklinde geçmektedir. Karaçaylı avcılar ava çıkmadan önce ondan bereketli av dilerler.

Şıbıla: Çerkezlerin eski inançlarında Şıbıla adını taşıyan yıldırımlar iyesi, Karaçay-Balkar’da Şıbıla adını almıştır. Karaçaylılar bugün de “Yıldırıma Şıbıla” adını verirler.

Eliya: Karaçay-Balkar inanışlarına göre yüksek dağların başlarında yaşayan bir iye-dir.

Cer İyesi: Yeryüzü topraklarının iyесidir. “Toprağın sahibi” anlamına gelir.

Suv Anası: Irmakların ve göllerin koruyucu su iyесidir.

Celmavuz: Onların inanışlarında kötü karakterli tabiatüstü varlıklardan birine denir. Ay ve güneş tutulmasına Celmavuz adlı ejderhanın sebep olduğuna inanılır.

Obur: Karaçay-Balkar’da bir tür kötü ruh, hortlak cadının adıdır. İnanışa göre bir evde doğum olduğunda, yeni doğan çocuğu Obur, alıp gitmesin diye genç kızlar bir hafta boyunca sabaha kadar beklerler. Obur adlı bu kötü ruha, Kazan Tatarları “Ubur” derler.

Emegen: Karaçay-Balkar efsanelerinde ortaya çıkan devlerin adıdır.

Saruvbek: İnanışa göre insan kılığına girebilen bir tür cindir.

Gori: Karaçay-Balkar inanışlarına göre rüzgârların iyесidir.³⁴⁵

b. Kültler

Karaçay-Balkar halkının yapmaktan sakındığı, eğer yaparlarsa başlarına kötü şeyler geleceğine inandıkları bazı tabular vardır. Bunlara Karaçay-Balkar dilinde “İris” adı verilir.

345 Tavkul, a.g.c., s. 191-192.

Karaçaylılar bazı vahşi hayvanların ve silahların gerçek adlarını gizleyerek onları takma adlarla anarlar. Karaçaylıların eski inanışlarına göre bütün hayvanların anlaştıkları özel bir dilleri vardır. Onlar insanların söylediklerini de anlamaktadırlar. Vahşi hayvanlar gerçek isimlerle anılırlarsa onların insanlara zarar vereceklerine inanıldığı için Karaçay-Balkarlılar vahşi hayvanlara takma adlar yakıştırıp, onları o isimlerle anmışlardır.³⁴⁶ Burada bunlardan sadece birine örnek verip geçeceğiz:

Börü: Karaçay-Balkar dilinde kurt anlamına gelir. Ancak kurdun gerçek adını anmamak için ona börü yerine canlı, örekulak (dik kulak), kızılıküz (kızılıgöz) gibi isimler takılmıştır. Karaçaylılar kurt sürüsüne de “cıyın canlı” derler. Oğuz Türkleri de eski devirlerde börü adını anmamak için o hayvana fındık, elma kurdu gibi zararsız bir hayvan olan kurt adını takmışlar ve zamanla Oğuz Türklerinde eski börü adı tamamen unutulmuş ve kurt adı yayılmıştır.³⁴⁷ Bugün Toroslarda yaşayan Türkmen boyları arasında ve Anadolu’nun birçok yerlerinde kurda “canavar” veya “böcü” denmektedir. Sürüye kurt girdiğinde veya hayvan kurt tarafından yendiğinde “böcü yedi”, “Sürüye böcü girdi.” denir. Bugün birçoklarına bizde de rastlanılan diğer bazı inançlar da şöyledir:

Kutlamaya gidilecek yere ikindiden sonra gitmek hoş karşılanmaz. Çünkü bu an dar bir vaktittir. Mutlaka ikindiden önce gitmek gerekir.

Ölü evinden çıktuktan sonra bir başka eve misafirliğe gidilmez. Ölü evi için yapılan yemeği bir başka eve götürmek uğursuzluk getirir.

Misafir yola çıktuktan sonra arkasından ev süpürmek uğursuzluk getirir.

Ateşe su dökmek hoş karşılanmaz, toprakla söndürmek tercih edilir. Ateş isteyene ateş vermek uğursuzluk getirir. Tarladaki ürünün bereketsiz olacağına inanılır. (Aynı inanış Toroslarda da görülür.)

Yolda giderken insanın önüne tavşan çıkmasının uğursuzluk getireceğine inanılır.

Un eleği isteyene elek vermenin eve fakirlik getireceğine inanılır.

Boşu boşuna kazanda su kaynatmakla düşmanların parasının çoğalacağına inanılır.

346 Tavkul, a.g.e., s. 267.

347 Tavkul, a.g.e., s. 267-270.

Karaçaylılarda yolda bulunan at nalının uğursuzluk getireceğine inanılır.

Karaçaylılar geyik boynuzunun kötülüklerden koruyacağına inanırlar. Bu yüzden evlerinin kapılarına geyik boynuzu takarlar.

Ağılda su içmenin ağılın bereketini kaçıracağına inanılır. Su yerine ayran içmek gerekir.

Salı günü bir işe başlamanın, yola çıkmanın uğursuzluk getireceğine inanılır. Perşembe günü dikmiş dikmek uğursuzluk getirir. Sürüye kurt saldıracağına inanılır. Cuma günü ev süpürmek, çamaşır yıkamak uğursuzluk getirir.

Karaçay Balkarlılar, demirin ölümden koruduğuna inanırlar. Bir kimsenin ölüm haberi duyulduğunda analar çocuklarına kama, makas, at nalı gibi demirden yapılmış bir eşyayı dişleri ile ısırtmaya dikkat ederler.* Bu hareketin çocukları ölümden koruyacağına inanırlar. Karaçaylılar bir şeyin üzerine yemin ettiklerinde bir kılıcın veya sopanın altından geçerler. Ayrıca güneşe ve Elbruz Dağı'na karşı dönüp "Tiyip kelgen kün bla ant eteme" (Doğan güneşin üzerine yemin ediyorum.) "Minngi Tavnu buzları bla ant eteme" (Elbruz Dağı'nın buzları üzerine yemin ediyorum.) gibi sözleri söylerler.

Karaçay-Balkar arasındaki falcılık da önemli yer tutar. Karaçay-Balkarlıların fal bakma usulleri Kazak, Kırgız, Altay Türklerinin fal usulleri ile büyük bir benzerlik gösterir. Halk arasında en yaygın iki falcılık usulü vardır. Biri, koyunun kürek kemiğine bakma, diğeri ise 41 taşla bakılan falcılık usulleridir. Eski Türklerin Şaman gelenekleri Karaçay-Balkar halkı arasında son devirlere kadar korunmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısında İslamiyet, Karaçay-Balkar'a girinceye kadar devam etmiştir. Şaman kelimesi Karaçay dilinde, kâhin, olağanüstü işlerle uğraşan kişi anlamına gelir. Bugün dahi Karaçay'ın asil ailelerinden biri Şaman adını taşımaktadır.³⁴⁸

* Orta Akdeniz yöresinde bir benzeri de şöyledir: Elbise insanın üzerinde iken elbisenin bir yeri dikilirse o kimsenin ağzına bir şeyler verilerek dişler ile tutturulur. Böyle yapılmazsa o kimsenin aklı dikilirmiş. Aynı geleneğe Resul Hamzatov'un anlattığına göre Dağıstan'da da rastlanmaktadır (Hamzatov, a.g.c., s. 16).

348 Tavkul, a.g.c., s. 260-270.

İ. Kafkasya'da Mabetler

Kafkasya bölgesi Rusların Azerbaycan'a inmelerinden itibaren 150-200 yıllık bir esaret dönemi yaşamıştır. Bu dönem çok kanlı mücadelelere sahne olmuştur. Bu bölgenin insanı, Çar ve Bolşevik sömürsünün her çeşidini yaşamıştır. Bu zaman zarfında darağaçlarında asılan, kurşuna dizilen, kolhozlarda sefaletten, Sibiry'a da maden ocaklarında ağır iş şartlarında bakımsızlıktan, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman tanklarının altına sürülen, kızıl zindanlarda bin bir türlü işkenceden ölen insan sayısı 25 milyonu geçmektedir. Bunca mal ve can hayatının yanında manevi işkencelere de maruz kalmıştır. Çeşitli yalanlar ve siyasi manevralarla kandırılan bu insanların mabetleri başlarına yıkılmıştır. Camiler kapatılmış, amaçları dışında kullanılmış, bazıları buldozerlerle yıkılmıştır. Türbeler, arkeolojik kazılar adı altında sökülmiş birçokları da aynı gerekçe ile kapatılmıştır.

Evinde dinî kitap bulunduranlar en ağır şekilde cezalandırılmış, bütün Kur'an-ı Kerimler, hadis kitapları vs. toplatılıp imha edilmiştir. Dehşetli zulüm ve baskıdan sinen halkın çeşitli kültür tahribatıyla da hafızaları silinmiştir.

Bazı yerlerde camilere dokunulmadığı ve serbest bırakıldığı halde caminin bitişiğine yapılan birahane tezadıyla karşı karşıya gelinmiştir. Camilere giremeyen halk, artık onu kendi kederlerine terk etmiş. Kaderine terk edilen camiler bakımsızlıktan yıkılmış, çatısı çökmüş, güvercinlere barınak olmuş duvarları süsleyen o güzelim hatlar rutubetten bozulmuştur, bazı kişiler de mescidin ağaçlarını sökmüş bir ihtiyacında kullanmıştır.

1990'dan sonraki serbestlikle birlikte bu mabetler yavaş yavaş tamir edilmeye başlanmıştır. Özellikle bazı köylerde zahire deposu olarak kullanılmasından dolayı mabetlerin sağlam kolonları bulunmaktadır.

Bunlar yeniden tefriş edilip ibadete açılmaya başlanmaktadır. Bazı camiler ise imkânsızlıktan perişan vaziyettedir.

Bakû'de kapatılan camiler de artık ibadete açılmaktadır. İbadete açılan camiler bugün Kur'an Kursu gibi hizmet vermektedir. Bakû merkezde gezdiğimiz camilerin bazıları Şif geleneklerine göre döşenmiştir. Secde yerlerine beyaz havlu büyüklüğünde bezler serilmiştir. Sütun diplerinde karton kutular içinde Kerbela toprağından mamul secde taşları vardır.

Şirvanşahlar Sarayı'nın içerisinde bulunan cami sadece seyirlik bir haldedir. Ziyaretçilerin gezip görmesi için açık bulundurulmuş bir müze olarak kullanılmaktaydı.

Bunların dışında Türkiye Diyanet Vakfı'nca yaptırılmakta olan camiler vardır ki bunlardan biri olan Şehidler Hiyebanı'nda yapılan cami, Kasım 1996'da törenle ibadete açılmıştır. Yevlak ve Qusar şehirlerindeki camilerin kaba inşaatı bitmiş ince işleri kalmıştır. Kuba'da cuma mescidi ibadete yeniden açılmış bir diyanet görevlisi günde beş vakit namaz kıldırmakta ve ezan okunmaktadır. Bunun dışında Kuba'da üç tane daha ibadete açılmış Şif inançlı Müslüman Türklere ait mescitler bulunmaktadır.³⁴⁹

Kuba'da yaşayan Yahudilerin de şu anda faal halde bulunan bir sinagogları vardır. Aynı sıkıntılara onlar da maruz kalmışlardır.³⁵⁰ Bugün bütün Kafkasya bölgesi taşralarında tamiri ve açılmayı bekleyen yüzlerce cami bulunmaktadır.

349 E. Muharrem Yıldız, Azerbaycan'da Din Hizmetleri, Diyanet Dergisi, Mayıs, 1994.

350 Yıldız, Türk Hazar'da Yahudi Komşular, Aksiyon, sy: 49.

K. Kafkasya Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Kafkasya hakkında çok şey bildiğimizi zannediyorduk. Hâlbuki bu araştırmamızla Kafkasya ile ilgili bilgilerimizin hem az hem de bir kısmının yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Anadolu'da Kafkasya'dan gelen her Kafkas kökenli Çerkez olarak tanınır. Çeçenler, Karaçaylılar, Balkarlılar kimlerdir, bilinmez. Çerkezlerin kökeni Kafkasya zannedilir veya burada yaşayanların çoğunluğunun Hristiyan olduğu sanılır. Abazların hepsini Müslüman biliriz ama bu araştırmamızla Kafkasya gerçeklerinin hiç de öyle sanıldığı gibi olmadığı anlaşılmıştır. Bunların dışında tam tersine adını hiç duymadığımız bir takım Müslüman toplulukların bulunduğu görülmüştür.

Türk asıllı Yahudiler olduğu tahmin edilen,³⁵¹ fakat kültürel yaşantılarıyla Musevî kültürünü devam ettirmeye çalışan insanlara rastladık. Öyle olmasına rağmen Hz. Muhammed'(s.a.s.)in ve Kur'an'ın hak olduğuna inanan Yahudiler,³⁵² teslisi kabul etmeyen, haçı kutsamayan, vaftizi reddeden, ekmek şarap ayinini, ikonaların ve Hristiyan azizlerinin manevi tasarıflarını kabul etmeyen, şarap yerine süt içen, sigara dahi içmeyen Molokanları,³⁵³ belki hiçbir dinler tarihî araştırmacısı duymamıştır. Kafkas toplumlarına ait kast sistemine benzer bir sosyal yapının varlığından hiç haberimiz olmamıştır. Komünizm gibi dehşetli bir fitnenin tahribatının bu kadar derin olduğu, hakkında çok şeyler söylenmesine rağmen bilginin yetersizliği ortaya çıkmıştır.

İşte biz çalışmamızda bu bilinmeyenleri, az veya yanlış bilinenleri ortaya koymaya çalıştık. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre Çerkezler, Kafkasya'ya Arabistan'dan kaçarak Ürdün'e gelen oradan da Rumlara

351 Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 181-185, Ankara, 1993.

352 Yıldız, *Türk Hazar'da Yahudi Komşular*, Aksiyon, sy. 49.

353 A. Bahnkin, *Ateistin Cep Lügati*, s. 195, Bakü, Azerbaycan, 1987.

sığınıp ora halkıyla kaynaşarak Hristiyanlaşmış ve daha sonra da Bizanslılar tarafından Karadeniz sahillerine ve Kafkasya'ya getirilerek yerleştirilmişlerdir. Bilahare Osmanlılar döneminde Müslüman olan Arap kökenli bir kavimdir.³⁵⁴ Abaza, Çerkez, Adige, Kabartay gibi topluluklar birbirleriyle akraba topluluklardır. Bunlarla komşu olan zaman zaman iç içe yaşayan İskitlerden, Alanlardan, Cücenlerden kalma Türkler vardır. Karaçaylılar ve Balkarlılar, muhtemelen Çeçenler, bütün Çerkez topluluklarını etkilemişler kendilerine özgü toplumsal sınıfların oluşmasını sağlamışlardır. Birbirlerinden kız alıp vererek akrabalık bağları tesis etmişlerdir. Bugün birçok Karaçay-Balkar Türkünün gelenek, görenek ve çeşitli örf ve âdetleri Anadolu insanının örfüne oldukça yakındır, bazen de örtüşmektedir. Kafkasya'nın % 60'ı Müslüman'dır. Bunun % 40'ı Türk'tür.

Kafkasya'nın etnik yapısı uygulanan asimile politikası ve sürgünlerle bozulmuştur. Sürülen Kırım, Karaçay-Balkar, Çeçen-İnguş ve Ahıska Türklerinin topraklarına Gürcüler, Ruslar, Ermeniler ve çeşitli Çerkez boyları yerleştirilmişler ve malları yağma edilmiştir. İsnat edilen suç; İkinci Dünya Savaşı yıllarında "Almanlarla işbirliği yapmak." olmuştur. 1943-1957 sürgün yıllarıdır. Sürgünden sonra Kuzey Kafkasya'nın birçok bölgeleri iktisaden çökmüş Dağlıların (Kafkasyalıların) şehir, kasaba ve köyleri harabeye dönmüştür. Sürgünün bitiminde vatanlarına ne kadar insanın döndüğü kesin olarak bilinmemektedir. Dönenler de eski köy ve kasabalarına, evlerine değil, kömür ocaklarının ve ağır iş kamplarının çevrelerine kurulan iptidai kulübelere yerleştirilmişlerdir.

Kafkasyalıların maruz kaldığı tahribatlardan birisi de kültürel hayattır. Buna göre Rus olmayan millî kültürler tahrip edilmiş, dil ve edebiyatta Ruslaştırma başlamış, dil ıslahatı adı altında Rus olmayan milletlerin millî birlikleri parçalanarak kabilelere birer millet; lehçelerine de ayrı bir dil hüviyeti verilmiştir. Edebî yerli diller yasaklanmıştır. Edebî diller "milliyetçilik terennüm eden ve kapitalizm devirlerinin ideolojisini yaşatan dil" olarak damgalanmıştır. Onun yerine "tercüme edebiyatı" geliştirilerek, tarihî, millî, edebî mirası teşkil eden bütün eserler yakılmıştır. Millî maziye idealize eden eserler, rejimin en şiddetli gazabına maruz kalmıştır. Asırlık yerleşmiş terminolojiler, Arap ve Fars kökenli ıstılah atılarak Rus terimleri doldurma mecburiyeti getirilmiştir. "Türk,

354 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 7, s. 453-454; Grigorianz, a.g.e., s. 109-110.

İran, Kafkas dillerinde Arap ve Fars tabirleri İslam medeniyetinin hâkimiyeti neticesidir. Şimdi ise sosyalizm medeniyeti devridir ve bu medeniyetin dili de Oktobr (Ekim) inkılabının dili olan Lenin dilidir. Onlar yerine Sovyet Sosyalist kültürünün türettiği sayısız kelimeler kabul edilmelidir.” mantığı ile hareket edilmiştir.

Alfabeler Ruslaştırılmıştır. Müslüman Türkler için dinî ve lisanî birleştirici rol oynayan müşterek Arap alfabesi kaldırılarak, evvela Latin, bilahare Rus Kiril alfabesi tatbik edilmiştir. Tipik sömürge siyaseti gereği “parçala ve hükmet” mantığıyla davranarak sadece ayrı ayrı diller için değil, aynı dilin şive ve lehçeleri, için de hususi alfabeler uydurulmuştur.³⁵⁵ Bu fikirlerin asıl mimarı ise Çarlık döneminin papazlarından Müsteşrik İlminsky Ostroumov’dur.³⁵⁶ Bu düşüncelere karşı çok önceleri İsmail Gaspıralı “Dilde, işte fikirde din de birlik” parolasıyla çıkardığı gazetesinde Osmanlıca’yı Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak dili yapmak için çalışmıştır.³⁵⁷ Ruslar yaptıkları yeniliklerle bu fikrin de önünü kesmişlerdir. Yapılan bir köklü değişiklik de “gramerin zenginleştirilmesi” adı altında Rus olmayan dillere Rus dili kaidelerini sokmalarıdır. Mesela, cümle kuruluşu, müzekker ve müennes ifade eden takılar, şahıs adlarının sonuna eklenerek Ruslaştırılmışlardır. Erkek adlarının sonuna -ov, -ev; kadın adlarının sonuna da -ova, -eva gibi Rusça ekler getirilmiştir.³⁵⁸

Komünist rejimin Kafkas halkının sosyal hayatı üzerinde yaptığı en önemli tahribatlardan birisi de din aleyhtarlığıdır. Onlara göre; bütün dinler “Orta Çağ kalıntısı” veya “menfur bir sistem”dir. Lenin için din, “Halk yığınlarını uyuşturan bir afyondur.” Bu mantıktan hareketle Ortodoks ve diğer Hristiyan kiliselerinin mensupları 1918-21 yılları arasında Komünistlerce hemen tasfiye olunmuştur.³⁵⁹ İslam’a gelince çalışmamızda izah etmeye çalıştığımız gibi uzun ve sistemli bir mücadele ile ancak sindirilebilmiştir. Alman Müsteşrik Becker “Rusya, İslam’a karşı olan mücadelesiyle genişlemiştir.”³⁶⁰ diyerek Rusların başarılarının sırrını ortaya koymuştur. Komünist rejimin din aleyhtarı siyasetinin neticeleri karşımıza şöyle çıkmaktadır:

355 Hızal, a.g.c., s. 36-40.

356 Ercilasun, a.g.c., s. 6.

357 Ercilasun, a.g.c., 209-218.

358 Hızal, a.g.c., s. 41.

359 Hızal, a.g.c., s. 42.

360 Baymirza Hayit, Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri, s. 241.

Bütün dinî yayınları basan basımevleri devletleştirilmiştir. Dinî eserler ihtilale aykırılık mülahazasıyla ortadan kaldırılmış, Arap harfleri ilga edilmiştir. Dinî işlerde faal olan şahıslar, tembellik, istismarcılık, gericilik ve aksi inkılapçılık gibi sıfatlarla damgalanarak imha edilmiştir. Dinî mektepler, camiler kapatılmış, tahrip edilmiş veya sinema, tiyatro, depo, dinsizlik müzesi, Allahsızlar kulübü vs. olarak kullanılmıştır. İslam'ın namaz, oruç, kurban, hac, sünnet gibi bütün görünen merasim ve faaliyetleri takibe alınmış, Müslümanlar dinlerini müdafaa ve yaymak imkânlarından yoksun bırakılmışlardır. Mahdut miktardaki turistleri ve hür İslam ülkelerinden gelen devlet adamlarını aldatmak maksadı ile bir iki cami açık bırakılmıştır. İslam dini sadece folklorik olarak gözlenir hale gelmiş, Karl H. Meges'in ifadesiyle gerek "Panislamizm" ve gerekse "Pantürkizm"le sonuçlanan milliyetçiliğin tamamen kökünün kazınmasıyla manevi büyük bir boşluk oluşmuştur.³⁶¹

İslam ülkelerine Komünist ajanı yetiştiren Buhara'daki Mir-Arap Medresesi ve Taşkent'teki El-Buhari Medresesi dışında çalışan, dinî eğitim veren kurum kalmamıştır. Hâlbuki Sovyet rejiminden önce, yalnız Buhara'da 185 medrese, 1900'lerde Türkistan bölgesinde 336 medrese vardır.³⁶² Üstüne üstlük bu iki medrese bir kaç cami, Sovyetlerdeki din ve vicdan hürriyetine delil sayılmaktadır. Bütün bu yapıları, uzun yıllar Komünist Partisinin bir üyesi olan Lezgi Navruz Nezirov şu veciz cümleleri ile özetlemiştir: "Za fikirzava ki peygamber, Kur'an-ı Kerim Peygamberdin kelemar, hadisar çaz gadağa avurburiz vuç kanzıvaytir?", "Men fikirleşirem ki Peygamber, Kur'an-ı Kerim, peygamberin kelimaları, hadislerini bize kadağan edenler bizden ne isteyirdiler?"³⁶³

Kafkasya'da yaşayan Türklerin en yoğun olduğu bölgelerden birisi de Azerbaycan'dır. Aslında Azerbaycan, sadece bugünkü sınırlarla çevrili olan bölge değildir. O, Aras Nehri'nin güneyinde kalan İran'ın kuzeybatısı ile Hazar Denizi'nin güneybatı sahillerinden başlayarak Tebriz, Erdebil, güneyde Musul ve Kerkük'e kadar uzanan geniş coğrafi sahadır. Bu geniş bölgede yaşayan Türk Oğuz boylarına Azeri denir. 1828 Türkmençay Antlaşması'yla ikiye bölünen Azerbaycan'ın güneyinde çoğunluğu Sünnî olan 17 milyonun üzerinde Türk yaşamaktadır ki

361 Karl H. Menges, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları*, "Kindlers Literaturlexian", c. 2, s. 551-585, München, 1974, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, trz.

362 Hızal, a.g.c., s. 42-44; Baymirza Hayıt, a.g.c., s. 241-249.

363 Qızıl Qusar, 26 Kasım 1993, Qusar, Azerbaycan.

bugün yoğun bir İran baskısı altındadır.³⁶⁴ Aras'ın kuzeyinde kalan bölge ise bugünkü Azerbaycan'dır. Bunların ise % 70 Şîî olup Caferî mezhebindedir.

Dağıstan'da yaşayan Türkler ise Sünnî olup çoğunluğu Şafi mezhebindedir. Kafkasya Şîîlerinin dinî merkezi Bakû'dedir. Şeyhülislamın Ehl-i Sünnet'ten Hanefî bir müftü yardımcısı vardır.* Bu dinî yönetimin eski Sovyetler Birliği döneminde sosyal ve iktisadi faaliyetten mahrum edilmiş, kendilerine ait vakıfları ve şer'i hüküm çıkarma yetkileri yoktur, yeni dönemde ise bu idare yeni duruma kendisini adapte etmeye çalışmaktadır.

1920'den itibaren Hac farızasının ifası ve Şîîlerin İran ve Irak'taki kutsal yerleri ziyaret etmeleri yasaklanan Azerbaycan'da 1924'te Şeriat kaldırıldı. 1928'de ise bütün medreseler kapatıldı ve 1930'a kadar bütün vakıflara el konuldu. 1929'da Arap alfabesinin kaldırılması da dinî hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. 1936'da Azerbaycan'ın Bolşevize edilmesinden sonra Azerbaycan Müslümanlarının diğer Müslüman ülkelerle ilişkileri tamamen kesilmiştir.

Azerbaycan Türk'ünün esaret hayatı, oldukça uzun sürmüştür. Bu hayat Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya'ya inmesi ve Azerbaycan'ın bölünmesiyle başlamıştır ki 170 küsur yıllık bir süredir. Özellikle Bolşeviklik döneminde uygulanan din aleyhtarı politikalar sonucunda İslam dini büyük kayıplara uğramıştır. Medreseler ve camiler kapatılmış din ile meşgul olanlar ve bilginler şiddetli cezalara çarptırılmıştır. 1920'li yılların sonu ve baskı yıllarında bu takip daha da şiddetlenmiş, neticede birçok günahsız aydın gibi, dindarlar da, ya kurşuna dizilmiş ya sürgün edilmiş ya da hapse atılmıştır. Geçmiş asırların tarihî mimarlık abideleri olan camilerin çoğu bakımsızlıktan harap olmuş ve kullanılamaz hale gelmiştir. Hâlbuki bu abideler ve katledilen dindarlar Azeri halkının tarihî, kültürel ve manevi hayatının şekil almasında ve onun doğru istikamette gelişmesinde önemli rol oynayabilecektir. Bugün Azerbaycan halkı kaybettiklerinin acısını çekmektedir. Allahşükür Paşazade bir konuşmasında şu hususa parmak basmaktadır: “7 milyonluk bir milletin son zamanlara kadar yalnız 18 camisi vardı. Onun medreseleri ve dinî

364 Sabahaddin Zaim, *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, s. 64, İstanbul, 1993.

* Geniş bilgi için Şeyhülislâm Allahşükür Paşazade'nin “Kavkaz'da İslam” adlı eserine bakınız. Bakû, Azerbaycan, 1410/1991.

eğitim ocakları ise yerli-köklü tarihin karanlıklarına gömülmüştü. Azerbaycan her yıl birkaç öğrenciyi ilahiyat tahsili için Özbekistan'a gönderebiliyordu. Son zamanlarda 19 caminin yeniden açılmasının dinimizin gelişmesinde dönüm noktası olacağını ümit ediyoruz. Bu yıl (1989) Bakû'de açılan medreseye 100'den fazla müracaat olmuş. Ancak 21'i kabul edilebilmiştir. Bunlar arasında Acarlar ve diğer milletlerin temsilcileri de vardır.”³⁶⁵ Ahmet Cevad bir şiirinde Azerbaycan'ın o perişan yıllarını şu mısralarıyla özetlemiştir:

“Sordum garip minareden baykuş konmuş minberlere,
Akşam olmuş, ezan hani? Diyen hani, duyan hani?”³⁶⁶

Kafkasya istiklal mücadelelerinde, sûfi tarikatlarının başından beri çok büyük rolü olmuştur. Bu tarikatlar aynı zamanda dinî hayatın canlı kalmasına da yardımcı olmuştur. Özellikle Dağıstan ve Çeçenistan tarikatların en yoğun olduğu bölgedir. Nakşibendi tarikatı Dağıstan'da kökleşmiş olmasına rağmen Batı Kafkasya'ya girememiştir. Tarikat teşkilatı Çeçenistan'ın İslamlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.³⁶⁷ Bugün Çeçenler demir leblebi gibi Ruslara direnebiliyorlarsa bunun bir sebebi de Kadiriliğin buralardaki tesiridir.

Bugünün Azerbaycan'ında ise tasavvuf İran etkisi altındadır. Şîî şeyhlerinin türbelerini ziyaret demek olan pir inancı oldukça yaygındır. Fuat Köprülü “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı eserinde bu konuda ilginç bir tespitte bulunuyor:

“Türklerin gittikçe artan taarruzlarıyla zaten yıkılmaya hazır bir hâle gelmiş olan eski Sâsanî saltanatı, Arap kılıcı karşısında önce boyun eğdik. Sonra, İranîlik kendisini, Hz. Hüseyin evladını Sâsanîlerin varis ve takipçisi sayarak “Ehl-i Beyt hukukunu müdafaa” perdesi altında Arap milliyetine ve İslam dinine dehşetli darbeler vurmuştur. Eski bir medeniyetin kolayca yok edilemeyeceğini -Zerdüş akidelerini İslam kisvesi altına sokmak suretiyle- açıkça göstermiştir. İran millî ruhunun İslamiyet üzerindeki tesirlerini anlamak için Dozy'nin Tarih-i İslamiyet'ine, Clement Huart'ın Histoire Des Arabes'indeki (1912-1913) “Mehdi” faslına bakınız. Firdevsi'den Hakani'ye kadar Acem

365 Yasin Aslan, Bugün Azerbaycan'da Pantürkizm ve Panislâmizm, s. 72-73, İstanbul, 1990.

366 Müslim Oğuz, Nisan Ağlar Mayıs, s. 160, Manisa, 1981.

367 Cafer Barlas, Kafkasya'nın Kurtuluş Mücadelesi, s. 17-18, İstanbul, 1990.

neslinden birçok İran şairleri ruhen Zerdüştidirler; hatta Şeyh Ebu'l Kasım Gürgani, Şehname'yi bütün Mecusilerin metihleri ile doldurduğundan dolayı Firdevsi'nin cenaze namazını kılmak istememişti.”³⁶⁸ Bugün bile Kerbela şehitlerini anma merasimlerinde kendilerini zincire vuranların içinde tek İranlı bulmak mümkün değildir. Kendilerini zincire vuranlar Caferi Azeri Türklerinden başkası da değildir.

Türk Cumhuriyetleri, Kafkasya'da yoğun bir misyoner kıskacına alınmaya çalışılmaktadır. Bölgenin fakirliğinden yararlanan misyonerler ücretsiz olarak İnciller dağıtmakta ve alanlara çok değerli hediyeler vermektedir. Dağıtılan İncillerin sayısı yüz binleri geçmektedir. 16 Kasım 1996 tarihli Zaman gazetesinde Bakû kaynaklı bir haber durumun vahametini açıkça ortaya koymaktadır: Haberde Azerbaycan'da faaliyet gösteren 10'un üzerinde Hristiyan kuruluşunun “dinî yaymacılık” amacıyla şimdiye kadar 20 milyon dolar kadar harcama yaptığı bildiriliyor. Azerbaycan Gençlik Teşkilatları Konfederasyonunca yapılan araştırmaya göre, misyonerler, 2000 yılına kadar nüfusun % 20'sini Hristiyanlaştırmayı hedefliyorlar. Misyonerlerin, bu hedefe ulaşabilmek için ülkeye 100 bini aşkın kitap ve 175 bin adet gazete getirdikleri öne sürülüyor. Araştırma sonuçlarıyla ilgili açıklamada son yıllarda 5 bine yakın Azeri'nin Hristiyanlığı kabul ettiğine de işaret etmiştir ki³⁶⁹ bu üzerinde dikkatle durmaya ve düşünmeye değer bir husustur. Ayrıca Dağıstan'da Vahhabilerin de faaliyetleri gözlenmektedir.³⁷⁰

368 Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 14-15, Ankara, 1981.

369 Zaman, 16 Kasım 1996, Tezadlar Gazetesi, 13 İyun 1997, Bakû, Azerbaycan.

370 Hakan Kırımlı, Çeçenistanda iç Kriz, Zaman, 25 Temmuz 1998; Dağıstan ve Vahhabilik, Zaman, 3 Eylül 1998.

SONUÇ

Kafkasya, tarih boyunca Asya steplerinden akın eden, Hazar'ın kuzeyinden, güneye; güneyinden kuzeybatıya geçmek isteyen kavimlerin giriş-çıkış kapısı olmuştur. Bu bölgede yaşayan kavimler de kendilerini korumak için Kafkas Dağlarının daha emin olan iç kesimlerine çekilmişlerdir. Bunların bir kısmı zaman zaman başka topluluklara karışıp kayboldukları gibi bir kısmı da lokal ve birbirlerinden binlerce yıl ayrı ve habersiz yaşamışlar, bunun sonucunda da yüzlerce dil ve ırk ortaya çıkmıştır.

Tarih boyunca Kafkasya'da yaşayan milletlerden; Kafkas yerlileri olarak Çerkezler, Abhazlar, Çeçenler, İnguşlar, Lezgiler, Laklar, Darginler, Gürcüler, Türk olarak; Kumuklar, Avarlar, Nogaylar, Kalmuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Karakalpaklar, Kundurlar, Acaralar, Ahıskalılar, Azeriler, Hint-Avrupa kavimleri olarak; Osetler, Ermeniler, Svanlar, Farslar, Alanlar ve Ruslar; Sami Kavimlerinden de, Yahudiler bulunmaktadır. Hint-Avrupa ve Sami kavimleri ile Gürcülerin bir kısmı dışında bu kavimlerin hepsi Müslüman'dır.

Kafkasya'nın demografik ve kültürel yapısı Çarlık ve Bolşeviklik dönemlerinde oldukça bozulmuştur. Özellikle Müslüman halklar devrin siyasi otoritesinin ciddi sürgün ve jenosidine maruz kalmışlardır. Buna rağmen bugünkü hâliyle Anadolu'nun bir izdüşümünü paylaşıyor diyebiliriz.

Kafkasya'da yaşayan kavimlerle Türkiye arasında tarih ve din birliği bağlamında yaklaşık beş yüz yıllık bir münasebet vardır. Kafkasya'dan gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyet döneminin ilk yıllarında Anadolu'ya büyük göçler olmuştur. Kafkasya'da kalanların Anadolu'da birçok akrabası bulunmaktadır. Aradan geçen bunca yıldan sonra akrabalarıyla irtibat kurmak isteyen insanlar müracaat edecek bir makam bulamamaktan yakınmaktadırlar. Ülkemizde bulunan birçok

Kafkas derneği, kahvehane ve lokal olmanın dışında bir görev ifade edememektedir.

Globalleşen dünyada oluşan yeni dengeler, Sovyetler Birliği'nin dağılması, buradaki Türk ve Müslümanların dış dünya ile olan iletişimlerinin artmasına sebep olması, dolayısıyla ülkemizde yaşayan Kafkas kökenli Müslümanlara ciddi anlamda kültürel ve manevi sorumluluklar yüklemektedir. Dr. Hayati Bice'nin tespit ettiği gibi: "Dün ataları İslam'ı yaşamak için hicret edenlerin torunlarını, yarınlarda İslam'ı dünkü beldelerinde diriltmek gibi kutsal bir misyon beklemektedir. Şuurunda olsun veya olmasın tarih bu görevle bizi yüz yüze getirecektir."

Yaptığımız araştırmalarda gördük ki bölge, dinî değerler açısından büyük tahribat yaşamıştır. Dinî duygu ve bu duygunun tezahürleri, dinî rumuzlarda gizli olarak birtakım fenomenlerle varlığını sürdürebilmektedir. Bu bütün eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinde böyledir. Çünkü Sovyetlerin din politikası bütün cumhuriyetlerde aynıdır. Bu tahribatın kısa sürede onarılması zor gözükmektedir. Bu konuda da devletlerarasındaki hukuk göz önünde bulundurularak bölge insanının dilini, kültürünü bilen özellikle Kafkas kökenli iyi yetişmiş barış gönüllüleri gönderilmelidir. Eğer böyle bir girişimde bulunulmazsa bölge, Dağıstan ve çevresi varlığı şüpheli olan Vahhabi ve İran tehdidine, bölgenin geneli ise emperyalist amaçlı misyonerlere bırakılmış olacaktır. Bugün bu akımlar değişik isimler altında faaliyetlerini sürdürmektedir.

Bölge halkı âdeta, zengin madenlerin fakir bekçileri gibidir. Yıllarca Bolşevikler bu halkların öz servetlerini sömürmüşler, bir kişinin maşası ile beş kişiyi çalıştırmışlardır. Yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle büyük önem arz eden Azerbaycan bunların en mağdurdur. Bölgenin bağımsız ülkeleriyle yapılan her türlü ekonomik, siyasi ve kültürel anlaşmaların uygulanmasında tekâsül gösterilmemesi önem arz etmektedir. Bölgede 1917'den itibaren yetmiş yılın verdiği ağır tahribat sonunda yıkılan ya da bakımsızlıktan göçen on binlerce mabet vardır. Bunların yerli halk tarafından yeniden inşası veya tamiri mümkün değildir. Eski Sovyetler Birliği hâkimiyetinde kalan diğer Türkî cumhuriyetlerde de durum böyledir. Yapılacak anlaşma ve imzalanacak protokollerle bu camiler, gönüllü kuruluşların desteğiyle tamir ettirilmeli veya yenisi yapılmalıdır. Cami inşaatı konusunda Türkiye Diyanet Vakfı'nın

örnek birkaç camisi gösterilmekle beraber, bunlar da ihtiyaca cevap verememektedir.

Bölgenin hemen her tarafında hâkim dil Rusçadır. Rusçadan sonra etkin dil ise Türkçedir. Türkçe en çok Azerbaycan, Nahçıvan, Dağıstan, Karaçay-Balkarlar, Ermenistan-Türkiye sınırlarına yakın bölgede, bir de Gürcistan'ın Azerbaycan ve Türkiye sınır bölgelerinde konuşulmaktadır. Dağıstan'ın bazı kesimlerinde, Arapça bilen kişilere de rastlanabilir.

Latin alfabesine geçiş oldukça yenidir. Kafkasya genelinde şu anda eğitim dili Rusçadır. Mahalli dillerde eğitim veren okullar da vardır. Bugün Azerbaycan'ın birçok okulunda hâlâ Rusça eğitim verilmektedir. Bunlara halk arasında Rus mektebi denir. Azerbaycan Harp Okulu'nda bütün eğitim-öğretim kadrosu Rus subaylardan oluşmakta ve Rusça eğitim verilmektedir. Bu konuda da dost ve kardeş ülkelerle işbirliği yapılabilir. Türkiye de eğitim fırsatı ve kolaylığı sağlanabilir. Eğitimin her alanında gerekli girişimlerde bulunulmasında gelecek adına büyük yararlar vardır.

Bölgede yaşayan yaklaşık 25 milyon civarındaki nüfusun % 65'i Müslüman'dır. Özellikle Çeçenistan, Karaçay-Balkar, Çerkez, Abaza, Acara, Dağıstan, Azeri Türklerin ise % 25-30'u Sünnî-Hanefi ve Sünnî-Şafi mezhebindedir. Son istatistikî verilere göre Azeri Türklerinin % 75'i Caferî olduğu için İran'ın ilgi alanı içine girmesine rağmen, halkın Türk olması ve Türkiye'ye olan yakın alakası İran etkisini azaltmaktadır. Sınır avantajı ise İran'a bazı kolaylıklar sağlamaktadır.

Çeçenistan ve Dağıstan'da yaşayan Müslümanlar (özellikle Dağıstan) bu bölgeye İslamiyet'in Arapların eliyle girmesini fırsat bilen, İngilizlerin kontrolünde olan Vahhabîlerin propagandasına maruzdur. Ancak bunun pek fazla bir anlamı yoktur. Çünkü bölgedeki Türk tarih mirası her zaman güçlü kalmıştır.

Kafkasya üzerinde Avrupalıların ilgisi her zaman söz konusudur. Almanlar, Fransızlar ve İngilizler bölgede araştırmalar yapmış ve projeler geliştirmişlerdir. Özellikle Almanlar yoğun bir misyonerlik faaliyetinde bulunmaktadır. Maddi sıkıntı çeken birçok Azeri Türkü'nün Hristiyan olduğuna dair haberler gelmektedir. Rusya, Kafkasya'nın bir kısmından çekilmiş olsa bile eskiden kalma gizlenmiş silahlarıyla

Kafkasya'yı hâlâ kendi toprağı sayarak bölge üzerinden çekilmediğini her vesile ile ortaya koymaktadır.

Çeçenistan coğrafi konumu itibariyle Kafkasya'nın damıdır. Türkiye için Ağrı Dağı ne ise Kıbrıs ne ifade ediyorsa Çeçenya da odur. Bölgedeki homojen ve tek etnik topluluk Çeçenlerdirdir. Bu yapı bozulduğu an Kafkasya'da birlik ve Türklük adına bir tekevvün sağlanamaz. Çünkü Kuzey Kafkasya Federasyonu'nun çekirdeğı Çeçenistan'dır. Çeçenlerin Cucen Türklerinden bir Türk boyu olduğu tezi göz önünde bulundurulunca -ki Türk Genelkurmay Başkanlığı da bu görüştedir- konu daha da önem arz etmektedir.

Kafkasya'da özellikle Azerbaycan'da Hazar Türklerinden olduğu bazı tarihçilerce iddia edilen Yahudi bir toplum bulunmaktadır. Bu toplum diğer dinlerin mensuplarına hoşgörü ile bakmaktadırlar.

Kafkasya'da bugün her şeye rağmen İslam ve Müslümanlar varsa bunun temelinde sufi tarikatlarının özellikle Çeçenistan'da Kadirlik, Dağıstan'da Nakşibendiliğın, Azerbaycan'da ise pir inancının olduğu görülmekte ve bugün de etkinliğini sürdürmektedir.

Devletimiz bölgenin önemli merkezlerinde mutlaka diplomatik temsilcilikler buldurmalı ve bu temsilcilikler dinî ataşeliklerle desteklenmelidir. Buralarda açılan Türk okulları her yönüyle özellikle desteklenmelidir. Savaş dolayısıyla özellikle Çeçenistan'da yıkılan ve kapanmak zorunda kalan okulların yeniden açılması konusunda teşebbüslerde bulunulmalıdır. Aslında bunun zamanı da çoktan geçmiştir.

Netice olarak eski devirlerde Sovyetler Birliğı'nin sıradan bir iç olayı sayılan Müslüman meselesinin artık bir süre sonra bütün dünyanın sayılı politik konularından biri hâline gelecek olması, Kafkasya çok bilinmeyenli denkleminde Türkiye'nin işini zorlaştıracak gibi gözükmektedir. Bu çok bilinmeyenli denkleme göre Türkiye, Rusya ve Orta Asya'ya geçişte köprü konumunda olan İran ile dostane ilişkiler geliştirmelidir.

Kafkasya bölgesinde barış ancak Türkiye ve Rusya'nın işbirliğı ile sağlanabilir. Bölgeye dış güçlerin müdahalesine fırsat vermeden iki ülke kendi arasında bu meseleyi çözmelidir. Çünkü bölgede her iki ülkenin hem siyasi hem kültürel yönden vazgeçilemez bağları bulunmaktadır. Çeşitli tarihlerde Kafkasya'dan Türkiye'ye göç eden ve birçoğlarının akrabaları Kafkasya'da kalan milyonlarca Kafkasya kökenli insan

yaşamaktadır. Bu insanlar bir şekilde oradaki akrabaları ile çok sık irtibat hâlinde olmasalar bile yakınlık hissetmektedirler. Anavatanlarını hiçbir şekilde unutmamışlardır. Bu insanlar devletin çeşitli kademelerinde görev yapmaktadır. Kurdukları kültürel dayanışma dernekleriyle siyasi iradeyi zorlayabilecek sivil toplum kuruluşları da oluşturmuşlardır. Bunların oluşturduğu kamuoyu baskısı bazen aşılamayacak noktalara varabilmektedir. Aynı şey Rusya Federasyonu içinde geçerlidir.

Bölgede Rusya'nın vazgeçemeyeceği, federasyonun ekonomisi açısından son derece önemli yer altı ve yer üstü zenginlikleri vardır. Ülkenin bu kaynaklardan verimli bir şekilde yararlanabilmesi için bölgede adil ve kalıcı bir çözüme ihtiyaç vardır. Her iki ülkenin elinde bu bölgede barışı temin edebilecek argümanlar mevcuttur. Dağılan Sovyetlerin enkazından ortaya çıkan kardeş Türkî cumhuriyetlerle var olan kültürel bağlar, Rusya açısından da eski Sovyet müktesebatı yadsınamayacak derecede önem arz eden ortak kesişim noktalarıdır.

Geçmişte yaşanan tatsız tarihî olayları gündeme getirmeden bu argümanlar kullanılarak tarihinde hiç olmayan ve hiç de denenmemiş yepyeni bir Türk-Rus ittifakı oluşacaktır ki bu ittifak aynı zamanda dünya dengelerini değiştirecek bir güç merkezi hâline gelecektir. Böyle bir ittifak tek kutuplu dünyada hem Türkiye'nin hem de Rusya'nın menfaatlerine daha uygundur. AB ile olan yakınlık ve birliğe üyelik çabaları, Müslüman Arap ülkeleriyle dinî, kültürel ve tarihî bağları olan ve Asya'daki Türk halklarıyla olan soy ve din birliğinin sağladığı avantajlar ve o coğrafyada 10-15 yıldan beri başarılı bir şekilde eğitim faaliyetlerini sürdüren Türk Kolejlerinin de oluşturduğu barış adalarının göz önünde bulundurulması Rusya için çok önemlidir. Kanaatimiz odur ki böyle bir yakınlıktan oldukça rahatsız olan bazı güçler Osetya'daki kanlı okul baskınını düzenlemişler ve yüzlerce masum çocuğun ölümüne sebep olmuşlardır. Bu olay bahanesi ile planlanan Putin'in Türkiye ziyareti ileri bir tarihe ertelenmiştir.

Karşılıklı olarak Vladimir Putin'in Türkiye, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Rusya ziyaretleri, böyle bir mülahazanın neticesidir. Bu karşılıklı güven ve anlayış etrafında sağlanan bir uzlaşma, Türkiye- Ermenistan, Ermenistan-Azerbaycan ve Karabağ, Gürcistan ile Ahıska Türkleri, Abhazya, Kuzey- Güney Osetya, Çeçenistan, Irak ve Kıbrıs meselelerinin çözümünde önemli roller oynayacaktır.

KAYNAKLAR

Abdülğaffar, Mustafa, “Dr. Saidov’la Yapılan Söyleşi”, ed-Da’ve, sy. 1472, 9 mart 1995.

Ahmed Rifat Efendi, Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, İstanbul, 1299.

Anadol, Cemal, Çeçenler, Kamer Yayınları, İstanbul, 1996.

Akyol, Taha, Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi, Burak Yayınevi, İstanbul, 1990.

Akşin, Sina, Türkiye Tarihi, İstanbul, 1992.

Aslan, (Simha) Cahit, Sosyo-Kültürel Değişim ve Kuzey Kafkasyalılar, Adana, 1992.

Aslan, Faruk., “Bakû’den Sessiz Göç”, Zaman, 18 Temmuz 1995.

Aslan, Faruk, “Bir Başka Nevruz”, Zaman, 28 Mart 1998, Bakû.

Aslan, Kıyas, Ahıska Türkleri, Ankara, 1994.

Aslan, Muzaffer, Rusya’daki Son Gelişmeler ve Geleceği, Azerbaycan Zaman, Bakû, 13 Oktobr 1993.

Aslanbek, Mahmut, Karaçay-Malkar Türklerinin Faciası, Ankara, 1952.

Aslan, Yasin, Bugün Azerbaycan’da Pantürkizm ve Panislamizm, Baysan, İstanbul, 1990.

Aydın, Mehmet, Dinler Tarihine Giriş, Konya, 1996.

Aydın, Mehmet - Cilacı, Osman, Dinler Tarihi, Konya, tarihsiz.

Ayvazoğlu, Beşir, Türk’ün Kültür Coğrafyasında Bir Gezinti, Ötüken, İstanbul, 1991.

Babayev, C. A., Qusar, 60 İlde (Kısa Tarihi Malûmat) Qusar, Azerbaycan, 1991

Baddeley, John. F., Ruslar’ın Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şâmil, Çev: Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1996.

Bahnikin, J.A. - Belenki, M. C. - Belov, A.B. - Novikov, B. M. P., Ateistin Cep Lugatı, Azeri Türküce - Krilce, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1987.

Baj, J., Çerkezya'da Sosyal Yaşayış ve Âdetler, Ankara, 1969.

Bala, Mirza, Çerkezler, İslam Ansiklopedisi, c. 3, T.D.V. İstanbul, 1994.

Banarlı, Nihat Sami, Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B., İstanbul, 1971.

Barlas, Cafer, Kafkasya'nın Kurtuluş Mücadelesi, Kitabevi, İstanbul, 1990.

Barthold, W., Abazalar, İslam Ansiklopedisi, c.1, M.E.B., İstanbul, 1965.

Bennigsen, Alexandre - Lemercier - Quelquejay, Chantal, Step'de Ezan Sesleri, Çev.: Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1994.

Bennigsen, Alexandre - Lemercier-Quequejay, Chantal, "Le Soufi et le Commissaire", "Les Confreries Musulmanes en URSS" (Çev: Osman Türer), Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları, Akçağ, Ankara, 1988.

Bilici, Abdülhamit. - Başyurt, Erhan, "Çıldır Kapısı Açılsın", Aksiyon, Sayı, 24, İstanbul, 1995.

Bilici, Abdülhamit, "Çeçenistan 10 Dolar Lütfen", Aksiyon, Sayı, 26, İstanbul, 1995.

Bice, Hayati, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991.

Bolay, S. Hayri, Felsefî Doktrinler Sözlüğü, Ankara, 1987.

Bozkurt, Fuad, Türklerin Dili, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

Brzesinski, Zibigniew, Büyük Çöküş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.

Bünyatov, Ziya Musa, "Dağıstan", İslam Ansiklopedisi, c. 8, T.D.V. İstanbul, 1994.

Bünyatov, Ziya Mûsa, Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi, c. 4, T.D.V. İstanbul, 1994.

Canan, İbrahim, Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte, I-XVIII; Akçağ, İstanbul, tarihsiz.

Crell, George, Rusların Asya Siyaseti (Çev: Serhat Bayram), Toker Yayınları, İstanbul, 1990.

Cilacı, Osman, Dinler ve İnsanlar, Konya, 1990.

Çay, Abdülhalûk M., Nevruz Geleneği, Diyanet Dergisi, sy. 99, Ankara, 1999.

Çeçenya'95, Vesterday, Today and Tomorrow'ın Chechnya "Kafkas-Çeçen Dayanışma Komitesi", İstanbul, 1995.

Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1971.

Devlet, Nadir, Çağdaş Türk Dünyası, İstanbul, 1989.

Devlet, Nadir, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.

Diktionnaire, Larousse, Ansiklopedik Sözlük, İstanbul, 1993.

Diñçer, Hulusi - Taşkent, Burak, "Abhazy Kanayan Yara", Zaman - 5 Ocak 1993.

Diyanet Dergisi, sayı, 11, Kasım, 1991, Ankara.

Efendiev, Necmüddin Samurski, Dağıstan, Moskova-Leningrad, 1925

d'Encausse, Helene Carrere, Sovyetlerde Müslümanlar, Çev: Adnan Tekşen, Alternatif Üniversite, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Emircan, A. Ali - Gerger M. Emin, Ermeni Vahşeti, İstanbul, 1992.

Ercilasun, Ahmet Bican, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Ankara, 1992; Ersöz, Veyis, Sosyalizm - Komünizm ve Şeriat Nedir? Konya, 1980.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul, 1980.

Grigorianz, Alexandre, Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez (Çev: Doğan Yurdakul), Sabah Kitapları, Olaylar-İnsanlar dizisi, İstanbul, 1999.

Güler, Halit, Sovyetler Birliğindeki Türkler Gezi Notları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.

Gülçür, Musa Kâzım, 1917'den Günümüze Dağıstan'da Din Eğitimi ve Öğretimi, Doktora Tezi (Basılmadı), Konya, 1996.

Güngör, Erol, Tarihte Türkler, Ötüken, İstanbul, 1990.

Gümüsel, Mustafa, Savaşan Abhazya, Türkiye, İstanbul, 7 Ağustos 1993.

Güsar, Vasfı, “Çerkezlerde Din ve İnançlar”, Kafkasya Üzerinde Beş Konferans, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 1977.

Hacıyev, Aydın, Kars ve Azer Respublikalarının Tarihinden, Bakû, Azerbaycan, 1994.

Hamzatov, Resul, Benim Dağıstan’ım (Çev. Mazlum Beyhan), Düşün Yayınevi, İstanbul, 1984.

Hayit, Baymirza., Türk Dünyası’nda Rus Emperyalizminin İzleri, Sabah Gazetesi Kültür Yayınları 10, 2. Baskı, İstanbul, 1978.

Hayıt, Baymirza, Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam ın Bazı Meseleleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.

Henze, L. Mary, XIX. yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslarda Din, Çev: Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal, “Central Asian Survey”, OD-TÜ-Mimarlık Fakültesi İşbirliği, Ankara, 1984.

Hızal, M. Zihni, Kuzey Kafkasya’da 1944 Yılı Toptan Sürgün ve Katliam (Genocide) Faciası, Ankara, 1964

Büyük Larousse, İstanbul, 1986.

Meydan Larousse, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1960-1981.

Ana Britannica, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1986-1990.

Yeni Türk Ansiklopedisi, Ötüken, İstanbul, 1985.

Meydan Larousse, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1960-1981.

İz, Fahir, Belleten, LIII, Ağustos-Aralık 1989, Ankara, 1989.

Kalafat, Yaşar, Etnik Sosyoloji Açısından Kars ve Kafkasya, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı, 133, Ağustos, 2001

Kalafat, Yaşar, Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları, ASAM, Ankara, 1999.

Kanbolat, Yahya, Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen, Ankara, 1984.

Karabekir, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1969.

Karayel, Erol, Canlar Ülkesi Abhazya, Türkiye, 30 Ağustos, 1994.

Kırımlı, Hakan, Çeçenistan’da İç Kriz, Zaman, 25 Temmuz, 1998.

Kirzioğlu, Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1993.

Klaproth, J., Asia Polyglottan, Paris, 1823.

- Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken, İstanbul, 1986.
- Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1981.
- Kösoğlu, Nevzat, Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul, 1991.
- Krames, J. H. “Mısır ve Kıptiler”, İslam Ansiklopedisi, M.E.B, c. 8, İstanbul, 1960.
- Kutay, Cemal, Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1982.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- Kurat, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.
- Kuroyedov, V.A., Dinin Muasır Gelişmiş Durumu, Dini Âdet ve Ananeler Hakkında Kanuna uyulması ile İlgili Meseleler “Gizli” 7 numaralı kitapçık. (Rusça), Bakû Azerbaycan, 1972.
- Kuzgun, Şaban, Hazar ve Karay Türkleri, Alıç Matbaacılık, 2. Baskı, Ankara, 1993.
- Kütükoğlu, S. Mübahat, Tarih Araştırmalarında Usul, İstanbul, 1991.
- Lambton, Bernard Lewis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1988.
- Magomedov, Abdullah, Dagestan i Dagestantsı v Mire, İzdetelstvo “Yupiter”, Mahaçkale, Dağıstan, 1994.
- Mamakayev, Mohmad, Zelimhan Çarlık Rusya'sına Karşı Savaşan Bir Çeçen Kahramanının Gerçek Öyküsü, E yayınları, İstanbul, 1986.
- Mansur, Şamil, Çeçenler, Kafkasyalılar Derneği, Sam Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1995.
- Macas, Zeynelabidin, Türk Millî Kültüründe Nevruz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- Memmedow, Nadir, Azerbaycan'ın Yer Adları, Bakû, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.
- Memmedzâde, Mirza Bala, Millî Azerbaycan Harekatı, Bakû, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992.

Menges, Karl H., Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları, “Kindlers Literaturexikan”, München, 1974.

Meşedihanım, Ne’met, Azerbaycan’da “pîr”ler, Bakû, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992.

Monteil, Vincent, Sovyet Müslümanları, Çev: Mete Çamdereli, Pınar Yayınları, İstanbul, 19.92

Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “Derbend”, İslam Ansiklopedisi, c. 9, T.D.V., İstanbul, 1994.

Nebiyev, Azad, Merasimler, Âdetler, Alkışlar, Bakû, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.

Nezirov, Navruz, “Çi Ruhdin Servetar”, “Peygamberi Yadıma Saldım”, Qızıl Qusar, Gazetesi Lezgice, 26 Kasım 1993 (Azerbaycan).

Oğan, Sinan, Yüzyılın Dramı Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu, Avrasya Dosyası, ASAM, Ankara, 2001.

Oğuz, Müslim, Nisan Ağlar Mayıs, Manisa, 1991.

“On Dokkuz Asırlık Sürgünden Sonra” Azerbaycan Gazetesi, İsrail’in Azerbaycan Sefirinin Bir Resmî Makalesi”, Resmî Devlet Gazetesi, 13 Nisan 1994, Bakû. Azerbaycan.

Ögel, Bahaeddin, İslam İyettten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1984.

Öngör, Sami, Coğrafya Sözlüğü, M.E.B. İstanbul, 1961.

Özön, Mustafa Nihat, Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul-1962.

Özfatura, M. Necati, Dış Politika, Türkiye, 14 Eylül 1992.

Özsoy, İsmail, Dağıstan’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, Kaynak Yayınları, İzmir, 1997.

Öztuna, Yılmaz, İslam Devletleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Öztürk, Sevinç-Pekcan, Yıldız, Tarih ve Etnoğrafya Açısından Nevruz, Ankara, 1993.

Paşazade, Allahşükür, Qafkaz’da İslam, Bakû, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991.

P. M. Hol-Ann. K.S. Lambton-Bernard Lewis, “The Cambirdge History of İslam”, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1988.

Resulzade, M.Emin, Kafkasya Türkleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993.

er-Rumî, Yakut bin Abdillâh el-Hamevî, Mu'cem'ul-Buldân, Beyrut, trz.

Rüstemov, İzzet, Ateistin Cep Lügatı, Bakû, Azerbaycan, 1987.

Pröhle, Wilhelm, Karaçay Lehçesi Sözlüğü, Çeviren: Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Türk Dünyası Edebiyatı, 18, Ankara, 1991.

P.M. Hol-Ann. K.S. Lambton-Bernard Lewis, "The Cambridge History of İslam", İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1988.

Saray, Mehmet, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul, 1984.

Saray, Mehmet, Kırgız Türkleri Tarihi, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, Özbek Türkleri Tarihi, İstanbul, 1993.

Selamzade, E. V., Azerbaycan'ın Mimarlık Abideleri, Bakû, 1958.

Seydi, Mehmet, Gürcistan Mektubu, Zaman, 2 Şubat 1992.

Sezgin, Abdülkadir, Eski Sovyetler Birliği'nde ve Azerbaycan'da Dini Hayat, (1-5 Kasım 1993 Ankara'da Yapılan I. Din Şûrasına Sunulan Tebliğ).

Streck, M., Kaf Dağı, İslam Ansiklopedisi, c. 6, M.E.B., İstanbul, 1967.

Sultanoviç, Jamuhanov Süleyman, Çeçenler, İslam Ansiklopedisi, c. 8, M.E.B., İstanbul, 1993.

Sümer, Arif, Dağıstan'da Büyük Türk Camii, Zaman, 19 Eylül 1994.

Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992.

Şemseddin Sami, Kamus'ul-a'lam, Mihran Matbaası, İstanbul, 1308/1891.

Şemseddin Sami, Kamus- ı Türki (İlmi kontrol ve redaksiyon: Merto Tulum), Tercüman, I-III, İstanbul, 1985.

Şengelia, Nodar, Bulgaristan Arşivi'nde Bulunan, Kafkasya Hakkındaki Osmanlı Belgeleri (XVI-XIX), 9. Türk Tarih Kongresi, trz.

Şeşen, Ramazan, İbn Fazlan Seyhatnâmesi, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.

Tansu, Semih Nafiz, Şeyh Şamil, İstanbul, 1963.

- Tartılacı, Kudret, Batum Mektubu, Zaman, 21 Ağustos 1993.
- Tavkul, Ufuk, Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür, Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme, Ötüken, İstanbul, 1993.
- Taymaz, Erol, Çeçenistan Gerçeği, Ankara-1995.
- Tezadlar Gazetesi, 13 İyun 1997, Bakû, Azerbaycan.
- Tiryaki oğlu, Sadık, Bir Türk Ajanının Rusya Hatıraları, Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, 1, İstanbul, 1976.
- Tişkov, V.A. - Filippova, E.İ, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler Ve Sorunlar, ASAM, Ankara, 2001.
- Togan, A. Zeki Velidi, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.
- Toker, Yalçın, Büyük Uyanış, Toker Yayınları, İstanbul, 1992.
- Tümer, Günay-Küçük Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ankara, 1988.
- Türkdoğan, Orhan, Kültürel Yozlaşma, Zaman, 29 Eylül 1996.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1988.
- Vediş, Bahattin-Aslan, Naif, Kahraman Çeçen-İnguş Milletinin Faciası (Katliamı) İstanbul, 1965.
- Velihanlı, Naile Arap Hilafeti ve Azerbaycan, Bakû, 1993.
- Vinoç, Radov-A., Ovçevodi iz, "Lastoçkina Qnezder", Sovetskie Profsozi nr. 8.
- Wimbush, S.Enders, Stratejik Açından Sovyet Müslümanları (Çev: Yuluğ Tekin Kurat), Forum Yayınları, Ankara, 1988.
- Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini-Kur'an Dili, Diyanet Neşriyatı, İstanbul, 1935-1938.
- Yesevî Dergisi, sayı, 6, Haziran, İstanbul, 1994.
- Yıldız, F. Muharrem., "Ural Dağları Mezar Oldu", Zaman, 4 Eylül 1996.
- Yıldız, F. Muharrem, Türk Hazar'daki Yahudi Komşular, Aksiyon, sayı; 49, İstanbul,1995.
- Yıldız, F. Muharrem, Azerbaycan'da Din Hizmetleri, Diyanet Dergisi, sayı; 41, Mayıs, 1994, Ankara,
- Yıldız, F. Muharrem, Kafkasya Sürgünleri ve Ahıska Türkleri, Zaman, 3 Eylül 1996.

Yücel, Yaşar-Sevim, Ali, Türkiye Tarihi, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, trz.

Zaim, Sabahaddin, Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1993.

Zbigniew, Brzezinski, Büyük Çöküş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1997.

Zelimhan, Mamakayev, Çarlık Rusya'sına Karşı Savaşan Bir Çeçen Kahramanının Gerçek Öyküsü, İstanbul, 1986.

Zeyrek, Yunus, Gürcistan, Acaristan ve Türkiye, Türk Yurdu, sayı, 142, Ankara, 1999.

GÖRÜŞME VE MÜLÂKATLAR

Alhasova, Meryem, [50] Röntgen Mütahassısı, Azeri Türkü Türkü, Qusar, Şubat, 1994.

Atakişiyev, Kemal, [32] Tıp Doktoru, Şubat, 1994. Qusar, Azerbaycan.

Anar Muallime, [54] I Numaralı Mektep Muallimesi, Pir inancı ile ilgili görüşme yapıldı. Nisan, 1994. Qusar, Azerbaycan.

Arzumanov, Sabri, [52] Lezgi, Öğretmen. I Numaralı Mektepte çalışır. Mart, 1994. Qusar, Azerbaycan.

Aslan, Memmed, [55] Şair ve Yazar, Bakû, Nisan 1994. Azerbaycan.

Ayvaz, Zafer, [50] Kafkas Üniversitesi Rektörü, Prof., Bakû, Şubat 1994. Azerbaycan.

Azizov, Tarlan, [16] Lise öğrencisi, Qusar-Rus Okullarından birisinde okuyor. Uzun süre beraberliğimiz oldu, 1993-1994 Öğretim Yılı. Azerbaycan.

Vahabzade, Bahtiyar [65] Azerbaycan Millî Şairi ve Milletvekili, Bakû-Sumqayıt, 28 Ocak 1994.

Eminova, Valide, [55] Çocuk Doktoru Kur'an okumasını öğrendi. Nisan 1994. Qusar, Azerbaycan.

Ebilov, Tarlan, [52] Diş hekimi, Qusar-Azerbaycan, 1994.

El-Asker Samedov, [55] Yarbay, Quba'da evinde-1994. Azerbaycan.

Gaybullah Efendi, [50] Horay Kenti, Qusar.Azerbaycan., Mart 1994.

Hacı Nizamî. [43] Sevak Cemiyeti Başkanı, Nisan-1994. Bu görüşmelerin dışında daha başka dostluklarımız oldu. Bunlar genel bir gözlem olarak kalmıştır.

Hacıyev, Hafız, [15] Qusar I Numaralı Azeri Türkü Mektebi 9. sınıf öğrencisi. 1993-1994 Qusar-Azerbaycan.

Kafalı, Mustafa, Prof. Dr. Ankara Ü.DTCF. Tarih Bl., Nisan, 1997.

Koprıman, Kâzım Yaşar, Prof. Dr. Gazi Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı, Türk Tarih Kurumu Asli Üyesi, Nisan-1997.

Muradov, Korkmaz, [45] Qusar Halk Tahsil Şubesi Müfettişi, Lezgi Edebiyatçı.

Rahamim Naftaliyev, [66] Quba-Kırmızı Kasabası Yahudi Sinagog Görevlisi le Sinagogda ve evinde yapılan özel mülakat, Mayıs-1994.

Molla Zibullah Efendi, [85] Konya'ya 1900'lü yılların başında hicret eden akrabalarını arıyor. Horay Kenti.

Mirzaağayev, Yusuf, [45] Mühendis ile Görüşme. Lezgi, Qusar-Azerbaycan-1993-1994.

Nadıyat Hala; [50] Emekli Hemşire, Babası Nuri Paşanın askerlerinden olup, 1918'de geriye dönmemiş bir Osmanlı askeridir. Türkiye'deki akrabalarını arıyor. Mayıs 1994.

Nureddin Rıza, Prof., Yazar, Bakû, Ocak 1994.

Özkan Bey, Bakû Türk Koleji Müdürü, Şubat-1994.

Haşiyev, Pirmet, [49] Urwa Kentinde Matematik Öğretmeni Lezgi, Nisan 1994.

Salmanova, Zemfira, [30] İlkokul Öğretmeni, Qusar, 1993-1994 Öğretim Yılı.

Laçinov, Hüseyinoğlu Şulum, [41] Ziraatçı. Qusar Aznevi Köyünden 1993-1994.

Tarihçi Memmed Emin, [85] ile, Quba, Şubat-1994. Bugünün sıkıntılarını, geçmişin günahı olarak değerlendiriyor.

H. Tefvik Efendi, [47] Quba, Mayıs 1994.

Dadaşoğlu, Kemal Zaman Gazetesi Sumqayıt muhabiri. Şubat-Mart 1994.

İlyas Bey Sumqayıt Türk Koleji Müdürü. Nisan-Mayıs 1994.

Abdullah Tosun, Bakû Devlet Üniversitesi öğrencisi. Mart-1994.

İNDEKS

- A**
- A. Zeki Velidî Togan 43
- Abaza 20, 26, 39-40, 50, 53, 81, 86, 95-96, 116, 127, 129, 136, 144, 172, 191, 322, 331, 336
- Abazalar 5, 26, 39, 41, 127, 191, 336
- Abbas Hacaloğlu 115-116, 190
- Abbas Kulu Bakıhanov 83
- Abbasî 74
- Abbasiler 53
- Abdullah Tosun 344
- Abdurrahman Cami 197
- Abdülhak Hamit 80
- Abdülhamit 17, 51, 116, 336
- Abdülkadir Sezgin 135, 149-150, 281
- Abhaz 26, 28-29, 39-41, 53, 96, 100, 116, 119, 129-130, 135-136, 139, 144, 244, 321, 329, 333, 337-338
- Abhazy 26, 29, 39-41, 96, 100, 116, 129-130, 136, 139, 144, 333, 337-338
- abrek 67, 205
- Abşeron 153, 234-235, 286
- Abzahlar 29
- Abzıh 53
- Acara 26, 29, 38, 70, 85-86, 116-117, 143, 191, 329, 331
- Acaralar 70, 85, 143, 191, 329
- Acaristan 29, 85-86, 117, 136, 139, 143-144, 343
- Acaristan Gürcistan 29
- Acarlu 85
- âdetler 154, 258, 262-263, 268, 286-287, 336, 340
- Adige 20, 41, 49, 53, 55, 97, 103, 106, 127, 129, 271, 322
- Adige 28-29
- Adıgey 26, 29
- Afganistan 199, 303
- Ağacerili 85
- Ağaçeri 70, 73
- Ağaçeriler 73
- Ağdaş 59
- Ahalkelek 114, 119
- Ahıska 7, 33, 41, 70-71, 85, 116-124, 322, 329, 333, 335, 342
- Ahıska Türkleri 7, 33, 41, 70-71, 85, 116-124, 322, 333, 335, 342

- Ahıskalı 71, 117-123, 329
Ahıskalılar 71, 119-121, 329
Ahmet Cevad 326
Ahti 45, 223, 225
Ak Hun 73
Akbiyçe 109-110, 273
Akdere 59
Akoluk 60
aksakal 165, 168, 185, 196, 224, 233, 267
Aksakallılar 196
Aksiyon Dergisi 46
Akvam-ı Çerakise 37
Alan 15-16, 20, 53, 55-56, 61, 66, 80, 85, 87-88, 92, 94-97, 102-103, 108, 118-119, 140, 178, 200, 207, 225, 241, 244, 255, 264, 266, 274, 322, 327, 329
Alanlar 95, 103, 264, 322, 329
Alan-Sarmat 55
Aldede 227, 238
Alevi 116, 190
Alexandre Grigorianz 30, 47
Ali Bayramlı 27
Ali Beg Hüseyinzade 79
Ali Mitaev 209, 222
Ali Şir Nevai 197
Alibeg Fetihanov 46
Allahsızlar 148-149, 169-171, 324
Allahşükür Paşazade 192, 325
Almanlar 33, 91, 105-106, 121, 322, 331
Altay 314, 317
Altın Post 31
Altınordu 50-51, 55, 89, 91, 147, 273
Altınordu Hanlığı 51
Amme 282
Anadolu 2, 17, 19, 32, 37, 41, 71, 74-75, 92, 102, 109, 117-119, 122-123, 195, 235, 238-240, 252, 265, 270, 287, 291, 309, 311-312, 316, 321-322, 329, 336
Anadolu Selçukluları 32
Anapa 51-52, 100, 202
Anayasa 68, 120, 147-148, 155
Andican İsyanı 194, 205
Antalya 2, 60
Apşeron Yarımadası 25, 60, 237-238
Arabistan 114, 181, 321
Aragvi 25
Arap 17, 30-31, 43, 45-46, 49-50, 55, 57, 59, 65-66, 74, 80, 89, 91, 93, 102, 113-114, 120, 126, 128, 141, 147, 166, 168, 171, 179, 181-182, 187, 192, 196, 198-200, 207, 215, 224, 228-230, 236, 238, 271, 282, 322-326, 331, 333, 342
Arap alfabesi 198, 323, 325
Arapça 46, 113-114, 126, 128, 141, 179, 181-182, 192, 196, 215, 228, 230, 236, 238, 271, 282, 331
Araplar 17, 50, 57, 74, 89

- Aras 26, 74, 86, 324-325
Aras Nehri 26, 74, 86, 324
Ardahan 32, 71, 117
Arıt 53
Arkeoloji 19
Arsanukay Hıdırellezov 210
Arslan Aşağı 86
Artvin 44, 71, 117
Artvin-Çoruh 117
Ashab-ı Kehf 226, 237
Aslı 19, 75, 191
Astrahan 51, 66, 70, 189
Asya 15, 17-18, 25, 37, 49, 51-52, 65, 68, 87-88, 91, 106, 114, 124, 126, 151, 165-166, 168, 171, 181-182, 194-195, 197-199, 205, 211-213, 243, 248, 255, 258, 275, 295, 297, 300, 303, 314, 329, 332-333, 337, 343
Âşık Garib 75
Aşure Bayramı 184, 227, 298
Atabey Sülalesi 74
Ataerkil 245
atalık 9, 241, 273-274
Ateist 151, 154-155, 186-187, 196, 251, 275, 298
Attila 73
Avar 26-28, 37, 41, 50, 55, 64, 70, 85, 87-88, 95, 128-129, 139, 329
Avarca 64
Avarlar 6, 26, 28, 41, 55, 64, 70, 85, 87-88, 95, 129, 329
Avrupa 24-26, 30-31, 49-50, 64, 87-88, 94, 97, 151, 159, 187, 243, 254, 329, 331
Azad Nebiyev 262-263, 284
Azak 25, 49, 92, 95
Azak Denizi 25, 49
Azerbaycan 2, 5-6, 8-9, 20-21, 23-27, 30, 32-33, 45-46, 59-60, 65, 70-71, 73-75, 77-81, 85-87, 90, 114-116, 120-125, 129, 133, 135-137, 139, 142, 145, 147-155, 164, 166, 169-172, 175, 179, 181-182, 184-187, 189-191, 197, 199-200, 208, 212-213, 215, 219, 223, 225-230, 234
B
Bahaî 81
Bahtiyar Vahabzade 242
Bajdih 53
Bakû 13, 20, 23, 25, 27, 30, 33, 49, 60, 78, 82, 87, 115, 119, 124, 126, 130, 135-137, 148-154, 189, 191-192, 200, 215, 225, 234-235, 237-238, 256-257, 262, 265, 281, 286, 288, 295, 303, 320-321, 325-327, 335-336, 338-344
Bakû Kongresi 126
Bakû petrolü 82
Balkar 6, 8-9, 20-21, 26, 28, 52, 56, 68, 70-71, 81, 85, 89-97, 99, 101-114, 121-122, 127, 133, 139, 157-161, 191, 199, 241, 244-251
Balkar Türkleri 6, 20-21, 81, 92, 96, 99, 114, 157, 191, 313-314

- Balkar ve Karaçay 68, 127
Balkarlar 6, 26, 28, 56, 70-71, 90-93, 96, 106-107, 121, 254, 313, 329, 331
Bammat Giray 199, 209, 222
Basmacı Harekâtı 148
başlık 8, 137, 150, 153, 160, 169, 185, 196, 241, 245-250, 256, 262, 296, 309
Batı 6, 17, 24-26, 30, 32, 39, 44, 46, 49, 63-64, 68, 70, 79, 83, 88, 92, 94, 97, 117, 122, 127, 139, 144, 168, 176-177, 197, 202-203, 206, 222, 236, 255-256, 272, 276, 321, 324, 326, 329, 333
Battal Hacı 199, 206, 210-211, 222
Battal Paşa 100
Batum 29, 32, 43, 71, 86, 143-145, 342
Bayram Kodaman 16
BDT 123-124
Belarus 39
Belgrat 56, 100
Bereke Han 75
Berlin 85, 97
berne 245-246, 248-249
Besleney 29, 53
Besleneyleyler 29
Biy 50, 67, 92, 101-102, 108-110, 112, 123, 142, 144, 157-160, 184, 211, 218, 226-227, 244, 247-248, 253, 270, 272-274, 290
Bizans 39, 43, 51, 55, 61, 73, 322
Bolşevik 7-8, 15, 18-20, 33, 40, 52, 68, 86-87, 92, 102-106, 110, 126, 140, 147, 164, 172, 178, 181, 203, 207-210, 230, 249, 282, 319, 325, 329-330
Bolşeviklik 15, 18, 325, 329
Borçalı 115
Börü 316
Brest-Litovsk 32
Budist 135, 151, 198
Buhara 64, 139, 178, 194, 197, 201-202, 256, 314, 324
Buinaxsk 224
burjuvazi 83, 128, 247
Burtel 64
Buynak 27, 71, 89
Büyük Selçuklular 32
C
Cacen 64
Caferî 325, 331
Cami 19-20, 91, 105, 115, 117, 140-144, 147-150, 169-171, 174, 178-179, 184, 187, 190, 192-193, 196-197, 200-201, 215-216, 223, 229, 236, 258, 281-283, 295, 319-320, 324-326, 330-331
Camiler 105, 141, 149, 174, 179, 192, 295, 319-320, 324-325, 330
Canikli Ali Paşa 51
Cebel'ül-Elsine 30

- Celair 75
Celâl Kaya 290
Celali Takvimi 301
Celil Mehmed Gulizade 79
Cemaat 83, 142, 182, 201, 211, 217, 232, 282-283, 285, 288, 294
Cenaze 9, 99, 123, 160, 179, 184-186, 241, 275, 277-283, 285-288, 296, 327
Cengiz Han 61, 70, 89
Cevad Han 78
Charlemagne 88
coğrafya 18, 26-27, 50, 70, 86, 117, 147, 257, 292, 333, 335, 340
Cucen 332
Cudi Dağı 65
Cuma 140-141, 153-154, 169, 181, 184-185, 192, 228, 236, 263, 279, 286, 288, 298-299, 310, 317, 320
Cuma Mescidi 141, 192, 236, 320
Cumhuriyet 13, 26-29, 32, 52-53, 56, 63, 68-69, 86, 93, 103, 119, 125-126, 129, 149, 165, 183, 212, 256, 327, 330, 333
Cücenler 322
Ç
Çarlık 6, 18, 40, 51, 66-68, 79, 102, 119, 147, 173, 189, 195, 203, 207-208, 220, 229, 323, 325, 329, 339, 343
Çarşaf 232-233, 255-257
Çeçen 8, 17, 20, 26, 28, 31, 33, 37, 40-41, 61, 63-71, 81-82, 89, 96, 101, 122, 127-130, 139, 164, 169, 172, 174-175, 178, 180, 183, 191, 195-197, 199-201, 204-206, 208-213, 216-221, 227, 241, 266, 271, 321-322, 326, 329, 332, 335, 337, 339, 341-343
Çeçenistan 17, 21, 26, 28, 52, 64, 66-69, 129, 133, 164, 169, 173, 178, 181, 194-195, 197, 199-200, 202-207, 209-210, 212, 220-223, 225, 326, 331-333, 336, 338, 342
Çeçenler 6, 26, 31, 33, 41, 63-71, 82, 101, 129, 178, 211, 221, 321-322, 326, 329, 332, 335, 339, 341
Çegem 92, 94-95, 97, 102, 111, 277
Çerkez 20, 26, 29, 31, 37, 39-41, 43, 46, 49-53, 55, 70-71, 85, 91-97, 99-101, 103, 107, 114, 127, 129, 139, 157, 159, 172, 197, 202-203, 216, 252, 254, 271, 274, 314-315, 321-322, 329, 331, 336, 338
Çerkezk 29
Çerkezler 5, 26, 29, 39, 41, 46, 49-53, 56, 92, 94, 97, 99, 103, 129, 274, 321, 329, 336, 338
Çıldır 115-118, 336
çile 18, 23, 51, 75, 121, 141, 165, 168, 174, 181, 195, 213, 225, 231, 240, 251, 261, 283, 286, 296, 320, 330, 332

- Çoruh 86, 117
Çoruh Nehri 86
- D**
- Dadaşoğlu, Kemal 344
D. W. Eberhard 64
dağ 20, 23-25, 28, 30-31, 39, 47, 49, 52-53, 56-57, 60, 65-68, 75, 78, 82, 88, 90-94, 96-99, 101, 103-107, 117, 121, 126-128, 140, 187, 193, 209, 218, 223, 225, 231, 233, 248, 251, 254, 271, 304, 314-315, 322, 329, 342
Dağıstan 7-8, 15, 17, 20-21, 26-27, 30-31, 45-47, 51-52, 57-58, 60, 64-68, 70-71, 73, 77-78, 81-82, 85, 88-90, 101, 125-128, 133, 139-142, 147, 164, 169-170, 172, 180-182, 187, 189, 191-192, 194-195, 197, 199-212, 216-227, 236, 241, 243-244, 281, 291, 306-307, 317, 325-327, 330-332, 336-341
dağlı 31, 52, 68, 82, 90-94, 98, 101, 107, 126-128, 140, 248, 251, 254, 271, 322, 342
Dağlı Cumhuriyeti 52, 68
Dağlık Karabağ 27
Damat 247, 251-252
Dar'ul-Harb 84
Darginler 26, 41, 329
Daryal 25, 66, 73, 200
Daryal Geçidi 66
Dede Korkut 24, 75, 116, 238
Denizli 270
Derbendname 74
Derbent 27, 45, 90, 141-142, 216, 223, 225, 237
Deveci 60, 136, 149, 234
Devlet-i Âliye 53
Digorlar 61
dil islahatı 322
Din 2, 18-20, 25, 27, 41, 43, 46, 49, 51, 63, 65-66, 71, 79, 81-83, 91, 93, 95, 100, 103-104, 106, 110, 112, 118, 120-121, 123, 125, 128, 133, 135, 137, 140-142, 144, 147-152, 154-155, 158, 164-168, 170-173, 176, 178-185, 187, 191-192, 194, 196-198, 200-203, 205-210, 215-217
Din fenomenolojisi 18
din sosyolojisi 18
Dinî İşler Şurası 152
Dinî nikâh 184, 249-250, 258, 260
dinler tarihi 18-19, 335, 342
Dintau 25
Diyanet Vakfı 13, 143-145, 320, 330, 336-337, 339
doğum 9, 184, 239, 241, 255, 264-265, 268, 275, 300-301, 311-312, 315
Dozy 326
Duda 69, 101, 109, 159, 173, 208, 311
Düğün 9, 139, 159-160, 245-246, 248-249, 252-253, 261-263, 267, 281, 285, 288, 298, 311

Dünya Savaşı 33, 52, 68, 87,
91, 93, 119, 148, 150, 171, 190,
199, 210, 212, 319, 322

E

Ebu'l Kasım Gürgani 327
Ehl-i Beyt 326
Ehl-i Sünnet 142, 196, 325
Ekim Devrimi 250
Elbruz Dağı 92, 94, 97-98,
314, 317
El-Asker Samedov 343
El-Buhari Medresesi 324
Emanuel 100-101
Emevî 31, 147
Emir Arslan 46
Emir Boğa 74
Emir Muradov 46
Enflasyon 186, 281, 295
Erdebil 87, 234, 324
Ergenekon 300
ergenlik 258
Ermeni 2, 26-28, 30, 39-40, 60,
66, 77, 81, 83, 86, 117-119, 129,
135-137, 141-144, 213, 243, 280-
281, 284, 295, 307, 322, 329, 337
Ermenice 27
Ermeniler 26, 28, 30, 40, 77,
83, 86, 118, 129, 135-136, 143,
243, 322, 329
Ermenistan 5, 26, 29-30, 32-
33, 41, 65, 115, 117, 136, 175,
208, 331, 333

Eşkaniyan 31

Etim Emin 46

etnografya 65

Etnoloji 19

evlenme 58, 111, 161, 206,
241-244, 248, 250-251, 259-261,
264, 275, 285, 296

evlilik 8, 158, 190, 241-251

Evliya 39, 43, 46, 50, 90, 197,
218, 228-229, 233, 321-322, 337

Evliya Çelebi 39, 43, 46, 50,
90, 218, 321-322, 337

Ezan 84, 92, 129, 149, 169,
171, 180, 182, 192, 199, 242-243,
256, 258, 260, 265-266, 287, 291,
320, 326, 336

F

Fanatizm 169, 220

Fars 24, 46, 74, 118, 141-142,
198, 215, 301, 322-323, 329

Faruk Aslan 303

Fatiha 229, 233, 277, 279,
281-283, 287-288, 290, 307

fenomen 18-19, 21, 330

fenomonoloji 18

Feodal 61, 82-83, 101, 107,
126, 128, 169, 247, 256, 296

feodal gelenekler 256

Feodalite 82, 171

Ferah Ali Paşa 32, 51, 195

Fergana 122-123, 199, 258

Fethullahoğlu 225-226

- Folklor 19, 93, 296
Fuat Köprülü 49, 326
- G**
- Gagarin 168
Gâliye 81
Gaybullah Efendi 343
Gazi Molla 78
Gazi Muhammed 52, 67, 125, 202, 223
Gazikumuk 45, 221
Gazipaşa 60
Gelencik 51
Gelenekler 96, 196, 249, 255-256, 259, 265-266, 268, 275, 295, 301
Gence 27, 74, 78, 149, 151, 166, 189, 213, 227, 236-237, 273, 288
Gence Hanlığı 78
Glasnost 18, 37, 69
Göktaarı 88
Göy İmam 213
Grogaryan 142
Grozni 28, 67-69, 173, 175-176, 178, 196, 212, 223
Gülistan 32, 78
Güney 13, 17, 23-26, 29-33, 41, 43, 45, 51, 58-62, 64, 66, 73, 75, 79, 85-88, 93, 97, 117, 129, 136, 139, 163, 190, 195, 219, 223-224, 227, 234, 324-325, 333
Güney Kafkasya 13, 25-26, 32, 43, 73, 75, 195, 325
- Gürcistan 5, 7, 25-26, 29, 31-33, 39-41, 43-44, 51, 55, 61-62, 66, 70-71, 77, 85-86, 88, 91, 95, 97, 114-119, 123, 142, 144-145, 175, 190, 208, 236, 331, 333, 341, 343
Gürcü 26, 28-29, 31, 39-40, 43, 46-47, 50, 61, 66, 70, 81, 85-86, 95-96, 116-120, 129-130, 135-136, 143, 145, 191, 274, 314-315, 322, 329
Gürcü Krallığı 66
Gürcü ve Kumuklar 28
Gürcüce 27, 40, 43, 118, 120, 145
Gürcüler 26, 31, 43, 46, 70, 86, 118, 135, 143, 315, 322, 329
- H**
- Hac 9, 78, 170, 179, 181, 183, 195, 203-204, 212, 219, 222, 290, 293-294, 324-325
H. Tevfik Efendi 344
Hacı Akti 46
Hacı Kemal Erimez 281
Hacı Murat 223
Hacı Nizamî 344
Hacı Tabdug 237
Hacı Zengi Baba 231
Hafız Hacıyev 344
Hakuşi 53
Halandürükler 73
Ham 16, 40, 52, 65, 67, 78,

- 87, 101, 104, 125, 137, 150, 165, 169-170, 173, 176, 181, 202-204, 207-209, 219, 222-224, 228, 238-239, 249, 273, 289, 291, 321, 338, 340, 342
- Hamza Bey 78, 125
- Hanefî 46, 92, 189
- Harem âdet 251
- Harezmi 197
- Harzemşahlar 39, 74
- Hasan Alkaderi 46
- Hasavka 101
- Hasavyurt 27, 71
- Hay İmam 227, 237
- Hayati Bice 32, 92, 330
- Haydar Aliyev 295
- Haydar Bammat 195
- hayır ve şer yeri 288
- Hazar 7, 17, 25-26, 31-32, 45, 49-51, 55, 64, 66, 70, 73-74, 81-82, 90, 95, 120, 136-137, 139, 141, 177, 195, 197, 200, 224, 234, 320-321, 324, 329, 332, 339, 342
- Hazar Denizi 25, 49, 51, 64, 70, 81-82, 120, 139, 141, 177, 197, 200, 224, 234, 324
- Hazar Türkleri 73-74, 90
- Hazarlar 31-32, 51, 55, 95
- Hazreti Muhammed 137, 207
- Hedik 265, 270, 299, 311
- Heraklius 73
- Hicaz 293
- Hint 26, 30-31, 187, 329
- Hişam 31
- Hızır-İlyas 237
- Hoca Ahmed Yesevi 293
- Holam 94, 102, 104
- Hristiyan 18, 28-29, 39-40, 43, 53, 55, 61, 63, 66, 81, 83, 86, 88, 135-136, 142-144, 147, 151, 171, 179, 187, 191, 193, 200, 217, 220, 225, 242, 321-323, 327, 331
- Hristiyanlık 18, 39, 135-136, 144, 147
- Hun 31, 49-50, 55, 70, 73, 87-88, 92, 95, 97, 139, 147, 269
- Hunlar 49, 70, 87, 95
- Huzur sahibi 304
- huzur yeri 279
- Hülagü 75
- Hz. Âdem 300
- Hz. Fatıma 153
- Hz. Hüseyin 326
- Hz. Nuh 300
- Hz. Osman 118, 163
- Hz.Nuh 65
- I-İ**
- İ. P. Petruşevski 59
- I.A.Makatov 182, 218
- İber-Kafkas 61
- Iberya 31
- İbrani 31

- İbrahim Canan 292
İdil-Ural 148, 164
iffet 241
İhlâs 282
ihtilal 77, 128, 169-170, 200,
208, 212, 219, 242, 298, 303
iksir-kâfir 287
İlisu 78
İlmî Ateizm 155
İlm-i Sîma 10, 312
İlyas Bey 344
İlyas Hacı 216
İmam 52, 67, 82, 128, 140,
182, 184, 191, 194, 198, 202,
207, 213, 225, 227, 236-238, 249,
261, 291
İmam Hüseyin 182, 184
İmam Mansur 52, 82, 194,
198, 202
İmam Necmeddin 194
İmam Necmuddin Godsinski
207
İmam Şamil 52, 82, 128
İmam Zade 227
İncil 136, 327
İnguş 8, 26, 28, 31, 33, 41, 52,
61, 63-64, 67-68, 71, 81-82, 89,
96, 122, 127, 129-130, 139, 164,
169, 183, 191, 195-197, 199-201,
204-206, 210-213, 216, 218-221,
241, 322, 329, 342
İnguşetya 28
İnguşlar 6, 26, 28, 31, 33, 41,
61, 63-64, 82, 129, 195, 329
inkir-minkir 287
Irak 53, 87, 189, 325, 333
İran 26, 31-32, 59-61, 65-66,
70, 73, 75, 77-79, 82-83, 85-87,
126-128, 149, 168, 171, 177, 187,
189, 192, 200, 209, 257, 301,
303, 323-327, 330-332
İskitler 53, 55, 65, 322
İslam 2, 6-8, 17-18, 20, 24, 32,
39, 41, 45, 51, 53, 63-64, 66, 69,
71, 77-81, 83, 85, 87, 89, 91, 99-
102, 118, 125-126, 128, 133, 136-
137, 139-140, 142, 145, 147, 149,
163-166, 168-172, 179-182, 185-
187, 189, 191-197, 199-201, 203,
205, 208-210, 212, 215-220, 225-
229, 237-239, 241-243, 250-251,
259, 265-266, 281, 291, 293-294,
298, 301, 314, 323-326, 330, 332,
336
İslam Şurası 165
İsmail Gaspıralı 323
İsmail Özsoy 15, 26
İsmailî 81
İsmayilli 59, 124
İspanya 51
İstanbul 2, 4, 17, 20, 24-26,
30-33, 39-40, 43, 45-46, 49-50,
64-65, 67-69, 71, 75, 78-80, 84,
87-89, 91, 93, 95, 115-116, 118,
120, 125-126, 129, 135, 137, 139-
141, 150, 164, 166, 175, 190,
251, 281, 292, 324-326, 335-343
İzberbaş 27

- K**
- Kabartay 26, 28, 31, 41, 52-53, 55-56, 61, 64, 68, 81, 85, 89, 91-92, 94, 96-97, 99-100, 103, 106-107, 114, 122, 127, 129, 139, 157, 159, 164, 172, 199, 216, 244, 250, 252, 274, 314, 322
- Kabartay Çerkezleri 55, 94, 97, 99, 103
- Kabartayca 64
- Kabartaylar 6, 28, 31, 41, 53, 55-57, 61, 91, 96, 129, 157
- kabile 24, 38-39, 52-53, 65, 74-75, 81, 89, 91-92, 94, 101, 126-128, 194-197, 201-203, 220, 242, 322, 338
- kabristanlık Salâvatı 287
- Kaçak Kabartaylar 56
- Kadı Ataev Atabiy 67
- Kadı Muhammed Hubiy 101
- Kadirî 28, 219-220
- Kadirîlik 21, 212, 332
- Kadiriyye tarikatı 91, 194-195, 199, 203-204, 206, 220-221
- Kaf Dağı 24, 341
- Kafkas 2, 5, 7, 17-21, 23-28, 30-33, 37-41, 43, 45-47, 49-53, 55-58, 60-61, 63-68, 70-71, 73-75, 77-83, 85, 88, 90
- Kafkas ardı 25, 32-33, 150
- Kafkas Dağları 20, 25, 28, 66, 96, 99, 101, 104-105, 193, 314, 329
- Kafkas derneği 330
- Kafkasya 1-8, 10, 17-21, 23, 25-33, 35, 37, 40, 43, 45-47, 49-52, 55-57, 60-61, 63-66, 68, 70-71, 73-75, 77, 79-83, 85, 88-102, 120, 124, 126, 199, 212
- kalım 8, 245-250
- Kalmuk 26, 55, 70, 121-122, 198, 329
- Kalmuklar 26, 70, 329
- Kamus-ı Türkî 47
- Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa 51
- Kara Bayram 9, 280, 286, 304
- Kara Şah 285
- Karabağ 27, 30, 78, 136, 284, 295, 307, 333
- Karaçay 6, 8-10, 20-21, 26, 29, 33, 41, 52, 68, 70-71, 81, 85, 90-107
- Karaçaylar 6, 26, 29, 33, 85, 91-93, 95, 97, 113, 121, 329
- Karadeniz 23, 25-26, 39, 43, 49, 51, 82, 85, 97, 117, 139, 307, 322, 339
- Karakalpaklar 6, 26, 70, 90, 211, 329
- Karakoyunlular 75
- Kars 29, 32, 43, 70-71, 90, 115, 117, 119, 130, 136, 143, 338
- Kasımkent 45, 224
- Kaspi Dağları 23-24
- Kaspiysk 27
- Kast 7, 157, 159, 161, 321
- Kâtip Çelebi 46
- Katolik 88, 187, 191

- Kavkosos 23
kaynana 252-253, 264, 268-269
kaynata 252-253, 269, 281
Kaytak 71, 89
Kazak 67, 82, 89, 121, 158, 161, 166, 171, 189, 206, 211, 266, 317
Kazakistan 63, 68, 71, 121-122, 124, 151, 195, 199, 210-211, 258
Kazbek 25
Kâzım Yaşar Koprıman 16
Kazlık Dağları 24
Kefen 121, 277-278
Kelimeîşahadet 184
Kemal Atakışiyev 343
Kerbela şehitleri 327
Kerem 75
KGB 13, 149-150, 293
Kıbrıs 332-333
Kilise 39, 117, 135-136, 142-144, 155, 178, 180, 217, 323
Kıpçak 9, 45, 50-51, 70-71, 74, 89, 91, 95-96, 143, 147, 223, 271, 276-277, 314
Kıpçak Türkçesi 70
Kırgız 70, 121, 256, 266, 297, 317, 341
Kiril alfabesi 323
Kırım 29, 49-51, 55, 71, 90-92, 96, 98-103, 109, 114, 122, 159, 170, 178, 272-273, 322, 338
Kırım Hanlığı 55, 91
Kırım Hanlıkları 51, 91, 273
Kırım Türkleri 71, 122
Kırımşavhal 98, 101-102
Kırk 50, 202, 216, 223, 237, 258, 262, 264, 276, 279-280, 284, 289, 299, 301
Kırklar 216, 223, 237
Kırklar Türbesi 223, 237
kirve 263, 267
Kız isteme 246-247
Kızıl Ordu 33, 91, 103-106, 114, 126, 145, 149, 165, 208-210, 224
Kızılyurt 27, 89
Kızlar 27, 71, 113, 158, 212, 241, 244-245, 250, 254-258, 263, 268, 271, 315
Kolhoz 104-106, 110, 119, 148, 151, 168, 173, 175, 213, 251, 319
Komanlar 277
Komite 28, 33, 104, 151-152, 167, 200, 209, 225, 248, 256, 307, 337
Komünist Partisi 33, 122, 150-151, 155, 166-167, 172, 178, 184, 200, 209, 212, 225, 227, 256-257, 266, 298, 324
Komünistler 103, 105, 126, 164-166, 169-170, 174-175, 193, 209, 221-224, 257, 281, 290, 298, 323
Konfederasyon 40, 129-130, 170

- Kongre 33, 69, 126, 148, 150, 152, 163-165, 207, 256-257, 341
- Korkunç İvan 55
- Koştantau 25
- köle 51, 53, 92, 99, 105, 107-111, 157-161, 178, 246-247, 256
- kölemen 51
- Köroğlu 75, 238
- Krasnodar 25, 29
- Kuba 213, 284-285, 320
- Kuban 25-26, 31, 51, 56, 82, 92-94, 99-102, 108, 276-277
- Kuban Irmağı 25, 51, 92, 94, 99-102, 276-277
- Kudret Tartılacı 342
- Kul 19-21, 23-25, 43, 45, 50-51, 53, 77, 80, 89, 91-94, 103, 106-107, 109-110, 113, 127, 141, 143, 145, 147-149, 151, 153, 157-158, 160, 164, 167-169, 171, 177-178, 180, 192, 198, 203, 210, 215, 223-226, 228, 231, 235, 244, 247, 253, 256, 272-273, 282, 285, 293, 295, 314, 319-320, 324-325, 333, 337, 342, 344
- Kum 53, 192, 246, 269
- Kumuk 26, 28, 45, 57, 64, 70-71, 81, 85, 89, 98, 128, 139, 147, 202, 204-206, 221-224, 329
- Kumukça 64
- Kumuklar 6, 26, 28, 57, 70-71, 85, 89, 329
- Kundurlar 26, 70, 85, 90, 329
- Kunta Hacı 195, 199, 204, 206, 210, 213, 220-222
- Kur'ân Kursu 230
- Kur'ân-ı Kerim 9, 41, 289
- Kura 25, 49, 67, 104, 108, 117, 150, 198, 250
- Kurak 45, 218-219
- kurban 10, 21, 92, 99, 153-154, 174, 184, 227, 230-231, 252, 269, 274, 293-295, 305, 324
- Kurban Bayramı 92, 153, 184
- Kurban kesme 295
- Kureyşli Cebel'ül-Himme 39
- Kuri Hanlığı 45
- Kuruglu Tahir Alimov 46
- Kutsal 8, 19, 99, 115, 136, 153, 179, 184, 194, 196, 198, 202, 208, 212, 215-228, 237, 293, 301, 325, 330
- kutsal yer 19, 179, 184, 215-228, 237, 293, 325
- Kuvasoy 122
- Kuzey 8, 13, 17, 20-21, 25-26, 28-30, 32-33, 39-41, 45, 51-52, 55-57, 61-64, 66-68, 70, 73-75, 77, 79, 81, 86-93, 96-97, 102-103, 106, 113, 117, 123, 125-129, 139, 150, 164-166, 175, 182-183, 190-192, 194-195, 197, 199-202, 204-212, 215-217, 220-221, 223, 225-226, 228, 236, 248, 284, 303, 314, 322, 324, 329, 332-333, 335, 338
- Kafkasya 8, 13, 20-21, 25-26, 28-29, 32-33, 40, 52, 55-57, 63-64, 66, 68, 81, 88, 90-93, 96-97, 102-103, 106, 113, 123, 125-128,

150, 164-166, 175, 182-183, 192,
194-195, 199-202, 204-205, 207-
212, 215-217, 220-221, 225, 248,
314, 322, 332, 335, 338

Küçük Kaynarca 32, 56

Kült 218, 313, 315

Kültler 10, 313, 315

L

Laklar 6, 26, 41, 57-58, 89,
129, 329

Latin alfabesi 80, 91, 103,
113, 331

Latince 50

Lawan 39

Laz 30, 39, 43-44, 46, 50

Lazistan 43-44

Lazka 43

Lazlar 5, 43-44, 46

Legem 104

Lenin Cumaları 9, 298

Lenkeran 78, 189, 234-235,
288

levirat geleneği 259

Lezgi 20, 26-27, 31, 41, 43,
45-47, 128-129, 139, 142, 147,
150, 215, 219, 228, 243, 256,
271, 281-282, 284, 290, 307, 324,
329, 340, 343-344

Lezgice 27, 45, 142, 282, 292,
340

Lezgiler 5, 26-27, 31, 41, 43,
45-47, 129, 329

M

M. Emin Resulzade 79, 115

M. Fahrettin Kırzioğlu 43

Maan Kats 40

Mahaçkale 27, 30, 71, 89, 140-
141, 192, 200, 212, 224, 227, 244,
339

Maherremkent 45

Mahtum Kuli 198

Makalun 65

Malakanlar 7, 136

Malka Irmak 55

Malkar ve Bızıngı 102

Mamison 25

Mansur Uşurma 201

Margila 122

Maria 55

Marksizm 167-168

Masaget 65

Mayıs 20, 68, 93, 95, 122, 204,
208, 213, 218, 221, 225, 248,
280, 320, 342, 344

Maykop 29

Medine-i Münevvere 43

medrese 113, 143, 165, 169,
178, 192, 200, 229, 236, 324-326

Medreseler 113, 325

mehdi 326

Mehemmed Emin Efendi 215

Mehir 169

Memmed Aslan 343

Mehmet Aydın 16, 18

Memlük Devleti 49

- merasimler 8, 241, 243, 245, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 259, 261-263, 265, 267, 269, 271, 273, 275, 277, 279, 281, 283-285, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 301, 303, 305, 307, 340
- Meryem Alhasova 343
- Mescid 228-229
- Mesketya 71
- Mevali 74
- mevlit 153-154, 293
- meyyit 277-278, 285-287
- Mezar 95, 99, 120-121, 123, 137, 153, 179, 182, 184, 194, 212, 217-218, 220, 225-226, 228-229, 236-237, 241, 275-277, 282-283, 285, 307, 342
- Mezopotamya 17
- Midyalılar 73
- Millî Kütüphane 15
- Millî Şura 119, 165
- milliyetçilik 165, 220, 322
- Minare 141, 144, 326
- Mingeçevir 27
- Minngi Tav 314, 317
- Mir-Arap Medresesi 324
- Mirza Feth Ali Ahundzade 83
- Mısır 51, 53, 64, 114, 126, 144, 199, 270, 339
- Misyonerler 327
- Mitoloji 19
- Moğol 49, 51, 55, 66, 75, 88, 97, 118, 147, 314
- Moğollar 49, 75
- Molla 7, 78-79, 99, 151-152, 158-159, 164, 170, 179-180, 185, 192, 196, 226, 228-229, 236, 238, 242, 246, 249-250, 257, 259-261, 278, 280-284, 287-288, 312, 314, 344
- Molla Nasreddin 79, 238
- Mollalar 99, 158-159, 179-180, 185, 192, 196, 229, 257, 314
- Mollalık 185, 192
- Mors işareti 177
- Moşan ve Pisak 53
- Moskova 28, 33, 55, 68-69, 79, 117, 119, 121-122, 150-153, 165, 182, 192, 194, 200, 337
- Moskova Antlaşması 33, 119
- Muavvizeteyn 282
- Muaz b. Cebel 64
- Muğan Sahra 75
- Muhammed 40, 52, 67, 78, 87, 101, 125, 137, 181, 197, 202-204, 207-208, 219, 222-224, 238-239, 249, 321, 342
- Muhammed Emin 40
- Muharrem 2-3, 16, 120, 137, 153-154, 169, 182, 298, 320, 342
- Muharrem Yıldız 120, 137, 320
- Musa Kâzım Gülçür 15
- Musevî 55, 179, 321
- Musevîlik 18
- Mustafa Kafalı 16, 38
- Muzdok 51
- mübareklik 260

- mücevir 227, 231
Müftü 20, 114, 140, 151, 165, 192, 201, 293-295, 325
Müftülük 20, 140, 192, 293, 295
Mülk 104, 108, 148, 158, 174, 282
münker-nekir 287
mürdeşir 285-286
müridizm 21, 140, 142, 195
Müslüman 5, 7, 17, 19-21, 26-29, 31-32, 37-41, 43-46, 53, 55-57, 59, 61, 63, 66, 70, 74, 80-86, 88, 99, 114, 117-119, 125-129, 135-137, 139, 141-145, 147-153, 163-172, 174-175, 178-186, 189-201
Müslüman Oset 61
müsteşrik İlminsky 323
- N**
Nadir Devlet 337
Nadir Memmedov 23
Nadir Şah 77-78, 125
Nadiyat Hala 344
Nahçıvan 27, 78, 85, 151, 175, 190, 237, 331
Naib Duev Uma 67
Nakşibendî 28, 82, 180, 194, 202, 205, 207, 210, 217, 221, 224
Nakşibendîlik 21, 195, 202, 212
Nakşibendiyye 8, 194, 197-205, 207-211, 221-222, 236
Nalçık 28, 92, 114
Namaz 115-116, 141-142, 168, 176, 178, 181, 184-185, 190-191, 212, 216, 219, 231, 257, 278, 283, 298, 320, 324, 332
Narkomnast 163
Natuhay 29, 53
Natuhaylar 29
Navruz Nezirov 291-292, 324
Necati Aksoy 290-291
neve görme 263
Nevruz 9-10, 286, 291, 297, 299-308, 335, 337, 339-340
Nikâh 8-9, 159, 184, 241, 245, 249-251, 258-261, 263
Nikita Kruşçev 217, 224
Nişan 259, 262-264, 298, 302
Nişan yüzüğü 264
nişanlı 259, 298, 302
NKVD 13, 105, 121
Nogay 26, 28, 47, 70, 85, 89-90, 128, 172, 329
Nogay Türkleri 70
Nogaylar 6, 26, 28, 70, 85, 89, 329
Nohçi 64, 66
Nuri Paşa 281, 344
Nureddin Rıza 344
- O**
Od Dağı 24
Oğuz 17, 24, 27, 74-75, 78, 124, 236-240, 316, 324, 326, 340-341

- Oğuz Türk 17, 316
Oğuzca 239
Orta Asya 15, 18, 37, 51-52, 68, 91, 106, 114, 124, 126, 151, 165-166, 168, 171, 181-182, 194-195, 197-199, 205, 211-213, 243, 248, 255, 258, 275, 295, 297, 300, 303, 314, 332
Ortodoks 26-27, 55, 61, 117, 135, 142, 171, 187, 191, 220, 323
Ortodoks Hristiyan 61, 142, 220
Ortodoks Osetler 61
Oruç 98, 136, 181, 184-185, 293, 324
Orusbiy 102
Oset 25-26, 28-29, 31, 39, 41, 52, 61-62, 68, 71, 81, 89-90, 92, 95-97, 103, 106, 113, 116, 127, 129, 136, 139, 172, 199, 206, 220, 271, 329, 333
Osetinler 65, 174
Osetler 6, 26, 28, 31, 41, 61-62, 81, 90, 92, 106, 113, 129, 329
Osetya 25-26, 28-29, 52, 61-62, 68, 71, 89, 97, 103, 106, 116, 136, 139, 172, 199, 206, 333
Osman Cilacı 16, 18, 290
Osmanlı 29, 32, 37, 40, 43-44, 51-53, 55-56, 67-68, 77-78, 85-87, 91-95, 99-102, 104, 117-119, 125, 137, 141, 143, 168, 202, 204, 281, 289, 322-323, 337-338, 341-342, 344
Osmanlı Devleti 32, 40, 51-52, 55-56, 77-78, 85, 91-92, 100, 119, 137, 204
Osmanlıca 323
Osmanlılar 32, 40, 50-53, 56, 78, 99-102, 117-118, 141, 322
Osmanlı-Rus 40, 43, 52, 67, 93, 100, 118-119, 125
Otonom 26, 122, 127, 143, 172, 199, 212
Otonom Cumhuriyeti 26, 127, 143, 199, 212
Ö
ölüm 9, 98, 153, 204, 212, 239, 241, 254, 264, 275, 277, 283-284, 286, 288, 317
Ömer b. Hattab 64
Ön Asya 17
Örf 93, 143-144, 277, 322
Özbek 120-122, 166, 194, 211, 255-257, 266, 298, 341
Özbekistan 71, 121-122, 124, 143, 172, 195, 213, 255, 257, 297, 326
Özdemiroğlu Osman Paşa 195
Özden 92, 99, 108-110, 157-160, 244, 247, 272-274, 335
Özerk 5, 13, 27-29, 37, 39-41, 52-53, 56, 60-63, 68, 70-71, 90-91, 93, 100, 102-104, 119, 129, 250
Özerk Bölge 13, 27, 29, 37, 41, 56, 61, 68, 71, 91, 93, 103-104, 129

- P**
Pakistan 195, 303
Panislamist 149
Panislamizm 324
Pantürkist 83, 103, 120, 149
Pantürkizm 324, 326, 335
peçe 95, 255-256
Pehlivaniler 74
Perestroika 187
Petro 17, 32, 82
Pir 8, 21, 151, 153, 179, 184, 201, 212, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 227-239, 291-292, 326, 332, 343-344
Pir Seyyid 227, 237
Pirmet Haşiyev 291
Pitsunda Konsülü 39
Plinus 30
Poligami 169, 185
Potemkin 93
Pravda 104, 174, 222, 258
Prens 99-103, 107-111, 113, 157-161, 244, 247, 252-253, 274
Prestroyka 15, 18
Prometheus 31
- Q**
Qas 23-24
Qaz 23-24
Qızıl Qusar 291-292, 324, 340
Qrogoryen 60
Quba 45, 59-60, 78, 90, 136-
- 137, 151, 169, 189, 191-192, 203, 226, 233-235, 256, 298, 343-344
Qusar 20, 45, 142, 180-181, 190-191, 215, 228-230, 232-233, 235, 261, 281, 290-292, 306, 312, 320, 324, 335, 340, 343-344
- R**
Rahamim Naftaliyev 344
Ramazan 88, 109-110, 143, 151-154, 168, 170, 181-182, 184, 236, 289, 294, 298, 308, 341
Ramazan Bayramı 153-154, 182, 184, 298
Ramiz Bey 281
Recaizade Mahmut Ekrem 80
Recep Tayip Erdoğan 333
Resmî nikâh 259-260
Rioni 25
Rıza Han 77
Rıza Şah 87, 126
Rize 43-44, 193
Roma 31, 66, 85, 203
Romalılar 31, 50
Rostoy 105
ruble 107-109, 247
Rum 11, 18, 38-39, 51, 61, 77, 79, 108, 110, 119, 126, 136, 141-145, 149, 166, 178-179, 182, 195-196, 199, 204-205, 208-209, 216, 219, 225-228, 243-244, 247-249, 251, 257, 259, 271, 283-284, 290, 293, 314, 317, 321, 324-325, 330, 342

- Rumi 178-179, 301
Rus 17-18, 24, 26-33, 39-41, 43-46, 51-53, 55-56, 61-62, 65-69, 71, 73, 77-87, 90-93, 95-103, 107-110, 113, 115-121, 123, 125
Rus Çarı Büyük Petro 17
Rus Çarları 32
Rus İhtilali 40
Rusça 24, 27, 80, 113, 128, 139, 142, 149, 154, 172, 243, 323, 331, 339
Ruslar 17, 26-30, 32, 40, 43, 45, 51-52, 56, 61, 69, 71, 77-78, 82-83, 87, 90, 92, 96, 99-103, 107, 109, 118, 123, 126, 135-136, 143, 154, 159, 165, 183, 202-205, 207, 223, 225, 242-244, 255, 257, 259, 322-323, 329, 335
Rus-Ortodoks 171
Rusya 5, 13, 18, 26-28, 31-33, 40-41, 45-46, 51, 53, 55-56, 61-62, 66-68, 73, 77-79, 81, 83, 85-86, 92, 96-97, 99-102, 107-108, 110, 117-119, 123, 125-126, 129, 135-136, 143, 147, 163, 181, 200, 203, 221, 228, 237, 243, 251, 296, 323, 331-333, 335-336, 339, 342-343
Rusya Federasyonu 5, 13, 26-28, 41, 53, 56, 61, 96-97, 123, 129, 333
Rutul 45
S
saadet evleri 298
Sabri Arzumanov 343
Sabirabad 59, 124, 154
Saka Türkleri 71
Sakal Salma 9, 284
Sakinma 251-252, 254
Sam 16, 65, 195, 339
Sami 21, 26, 30, 43, 46-47, 49-50, 65, 78, 137, 140, 147, 207, 217, 301, 329, 336, 340-341
Sanat Tarihi 19
Sarp Sınır Kapısı 86, 116
Sâsanî 326
Sasaniler 31
Sebeyyeler 189
Secde 192, 320
Selçuklu 31-32, 39, 53, 74-75, 137, 273, 300
Selçuklular 31-32, 39, 53, 75, 273
Semeni 9, 299, 301, 303-306, 308
Sevab Cemiyeti 292, 344
Sevan 25
Sevr 33
Seyahatname 39, 43, 50, 218, 337
Seyfullah Çobanzade 46
Sibirya 19, 52, 63, 71, 91, 93, 104-106, 121, 135, 140, 149, 151, 173, 175-179, 203-205, 210, 221, 224, 230, 297, 319
Simsirir Ali Bek 67
sinagog 320, 344

- Slavca 23, 50
Soğucak 32
sosyal statü 244
sosyal tabaka 107, 109-110, 157-159, 161, 244-247
Sosyalist 13, 32, 52, 68, 104, 149, 163, 165, 250, 258, 298, 323
sosyalist öz 298
sosyoloji 18, 29, 43, 95, 182, 338
Sovyet 6-7, 9, 18-21, 28-30, 33, 37, 40, 52, 68-69, 80-81, 87, 91, 93-94, 100, 103-106, 110, 113-117, 119-122, 125-129, 139-140, 147-150, 154-155, 163-171, 178-184, 186-187, 189-196, 198-201, 204, 206-212, 217, 220, 222, 224-227, 242-243, 247-248, 250-251, 255, 257-260, 266
Sovyet Dağlı Cumhuriyeti 68
Sovyet İhtilali 94, 105, 110, 113, 247
Sovyet tipi 296
Sovyetler Birliği 15, 18, 20, 37, 40, 69, 91, 104-106, 114, 122, 129, 140, 148-149, 166, 171-172, 178, 181-182, 186, 190, 199, 248, 251, 266, 289, 295, 323, 325, 330, 332, 341
SSCB 13, 28, 33, 40, 68, 116, 119, 123, 150, 152, 191, 197-198, 201, 212-213, 217, 225, 259, 265-266, 293, 295, 297-298
Stalin 33, 40, 43, 52, 63, 68, 93, 104, 106, 114, 120-121, 163-164, 172, 175, 195
Stalingrad 33, 68
Stalingrad Bozgunu 33
Stavropol 25, 70-71, 89-90, 123
Stavropol Türkleri 70
Sûfi 63, 140, 169, 180, 185, 193-194, 196-197, 199-201, 204-212, 217-218, 220-221, 225, 228, 239-240, 260, 266, 326
Sûfi ve Komiser 140, 169, 197, 206-207, 212, 217-218, 220, 225, 228, 260, 266
Suhumi 29, 41, 129
Suhumkale 40
Sultan Melikşah 300
Sultan Veys Baba 213
Sumgayit 27
Sumqayıt 20, 191, 288, 343
Sunja Nehri 66
Süleyman Stalski 46
Sümbül Honçası 303
Sünne 60, 266-268
Sünnet Düğünü 9, 264, 267
Sünnet Olma 9, 168, 264-266, 298
Sünnî 27-29, 46, 63, 70, 81, 87, 90, 98, 115-117, 153-154, 169, 179, 189-192, 200-201, 203, 256, 324-325, 331
Ş
Şafî 28, 46, 58
Şah Halilullah 78

- Şah-ı Zende 293
şahit 41, 144, 173, 181, 231,
260-261, 282, 311
Şalbuz 216, 219, 223
Şalbuz Dağı 216, 219
Şamahı 59-60, 147-148, 234-
235, 237
Şaman 98, 135, 180, 193, 273,
317
Şapsıh 53
Şarkil 55
Şehid Türk Zabiti 237
Şehidler Hiyebanı 320
Şehname 327
Şeki 78, 151, 154, 191, 236-
237, 288
Şemkir 59, 74
Şemseddin Sami 43, 46-47,
49, 301, 341
Şerafeddin Erel 65
Şeriat 164-165, 170, 172, 179,
207, 209, 242, 325, 337
Şeşen 64, 88, 341
şeyh 8, 30, 32, 37, 40, 45, 52,
67-68, 75, 78, 87-88, 125-126,
140, 153, 175, 192-195, 197, 200-
213, 215, 217, 219-224, 227, 233-
240, 290, 294, 296, 326-327, 335,
341
Şeyh Ali Mitaev 209
Şeyh Mansur 67, 125
Şeyh Şamil 32, 37, 40, 45, 52,
67, 78, 88, 125, 140, 194, 202-
204, 207-209, 221-223, 290, 341
Şeyh Uzun Hacı 68, 194, 207
Şeyh Yunus 8, 237-240
Şeyhülislam 151-152, 201
Şîî 27, 59, 75, 81, 83, 90, 116,
137, 153-154, 169-170, 179, 182,
184, 189-192, 201, 225, 227, 233,
256, 320, 325-326
Şirvan 45, 73, 78, 95, 148,
202-203, 235, 320
Şirvanşahlar 320
Şiven 286
Şuayb 164
Şulum Laçinov Hüseyinoğlu
290
Şulum Molla 228
- T**
Tabasaran 58, 128, 139, 216,
223
Tabasaranca 58
Tabasaranlar 6, 58, 139
Tabduk Baba 238-240
Tacikistan 167, 172, 195
Tahran 87, 208
Talış 59, 81, 128
Talışlar 6, 59, 81
Talışlar Quba 59
Taman 25, 51
Taman Yarımadası 25
Tarihçi Nogmov 49
Tarikat 21, 140, 142, 180,
185, 193-212, 216-217, 220, 222,
225-227, 237, 239, 326, 332, 336

- Tarko Hacı 164
Tarlan Azizov 230
Tarlan Ebilov 289
Tasavvuf 21, 46, 193, 198-200, 207, 210, 226, 326
Tasavvufi tarikatlar 194
Taşkent 143, 151, 255, 258, 275, 294, 324, 337
Taşlak 122
Taşnaklar 119
Taşo Hacı 221
Tat 60, 81, 90, 98, 126, 128, 165, 174, 193, 198, 228, 243, 263, 267, 273, 285, 302-304, 323, 333
Tatar 47, 50, 61, 65-66, 89, 97, 114, 147, 153, 163, 166, 189, 197, 265-266, 275, 315
Tatar Çiftçi İsyanı 166
Tatarca 50
Tatarlar 65-66, 89, 97, 153
Tatlar Deresi 60
Tatlı Dağı 60
Taymi Biybolat 67
Teberdi 99, 109-110, 113, 314
Tebriz 77, 87, 208, 324
Tekke 115-116, 190
Temirgoy 53
Temrük 55
Tengizbey Duda 101
Terek 26, 31, 33, 49, 51, 55, 66, 73, 75, 82, 89, 96, 102, 125, 139, 164, 206, 243, 256, 296-297, 323
Terek ile Küban 49
Terek Irmağı 51
Terekemeler 6, 70, 90
Tesettür 8, 254-255, 258
Tevfik Efendi 298, 344
Tevfik Fikret 80
Tevrat 136
Tiflis 73, 77, 114, 117, 119
Timur 31, 75, 126, 197
Toroslar 316
Trabzon 43-44, 119
Transkafkasya 25, 66
Turan 50, 55, 67, 73, 95, 153, 157, 185, 200, 323
Turan Nazariyesi 73
Turgal Nahçoy 65
Türbe 19, 153, 195, 216, 219-238, 293-294, 319, 326
Türk 6, 17, 19-21, 24, 26-32, 37-39, 43-47, 49, 51, 56, 60, 62, 64-65, 70-71, 73-75, 77-83, 85-99, 114-116, 125, 128, 130, 135, 137, 141, 143, 189
Türk Kolejleri 333
Türkî Cumhuriyetler 330, 333
Türkistan 74, 81, 121, 148, 172, 178-179, 197-199, 208, 211, 256, 314, 324
Türkiye 13, 15, 17, 19, 26, 29, 32-33, 37, 40-41, 44-45, 50, 53, 56, 65, 70-71, 77, 79, 82-83, 86-87, 92, 114-117, 119-120, 122-123, 126, 129, 135-137, 140, 142-

145, 150, 152, 171, 175, 187,
192, 195, 199-200, 203-204, 209,
222, 281-282, 289-291, 295, 303,
309-311, 320, 324, 329-333, 335-
340, 343-344

Türkiye Diyanet Vakfı 13,
320, 330, 336-337, 339

Türkler 6, 19, 26, 32-33, 64,
70-71, 75, 80, 82, 85, 87-89, 91,
93, 95, 97, 99, 101, 103, 105,
107, 109, 111, 113-119, 121, 123,
141, 273, 283, 300, 322-323, 325,
337

Türkmen 29, 32, 47, 71, 74-
75, 78, 85, 90, 197, 270, 312,
316, 324, 341

Türkmençay 32, 78, 324

Türkmen-Oğuz 74-75

U

Ufuk Tavkul 21, 95

Ukrayna 93, 124, 243, 297

Uluğ Bey 178

Ural 64, 105, 121, 126, 148,
164, 342

Uşak 158, 231, 270, 285

Uzlaşmacı 194

Uzun Hacı 68, 194, 205, 207,
210, 221-222

Ü

üstad 201, 221

Üze çıkma 263

V

Vacip 295

Vahdaniyet 154

Valide Eminova 343

Vartaşen 60

vavrak 53

Veft Partisi 126

Veli Kız 218-219

Venedik ve Ceneviz 51

vicdan hürriyeti 155, 258, 324

Vladikafkas 28

Vladislav Ardızınba 40, 144

Volga 64, 126, 172, 194, 199

Volga ve Ural 64

Vostoka 258

Y

Yaba İsyanı 148

Yafes 65

Yafesî 73

Yafesîler 26, 73

Yahova Şahitleri 41, 144

Yahsay 71

Yahudiler 119, 137, 187, 321,
329

Yaradılış Efsanesi 31

yas 9, 26, 102, 153, 173, 192,
216, 231, 237, 256, 267, 269,
272, 279, 284-286, 335

yas çöreği 279

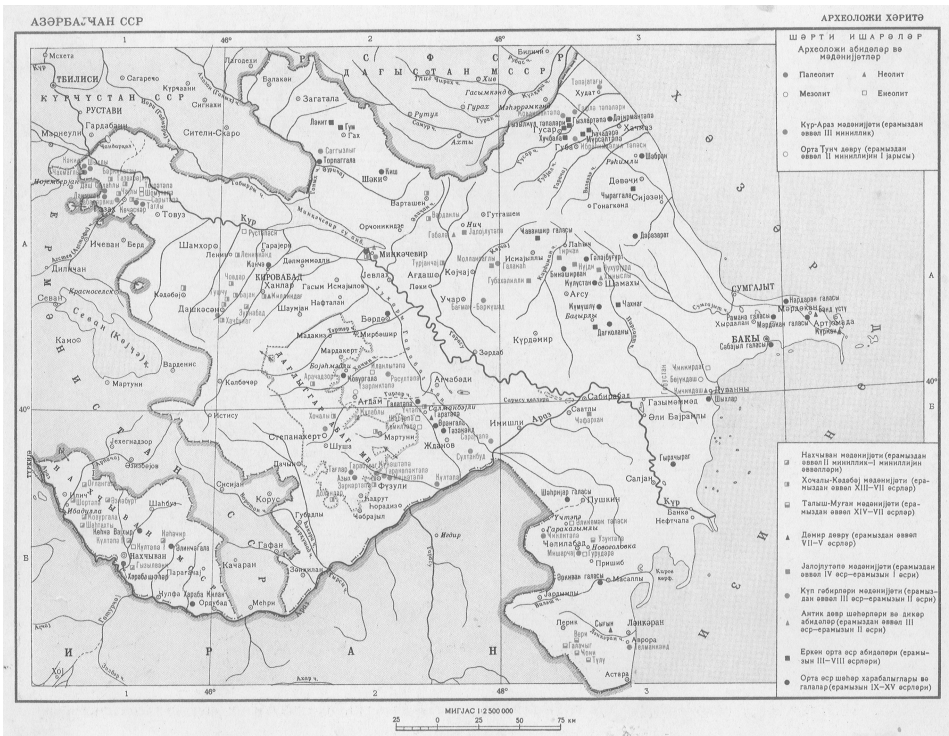
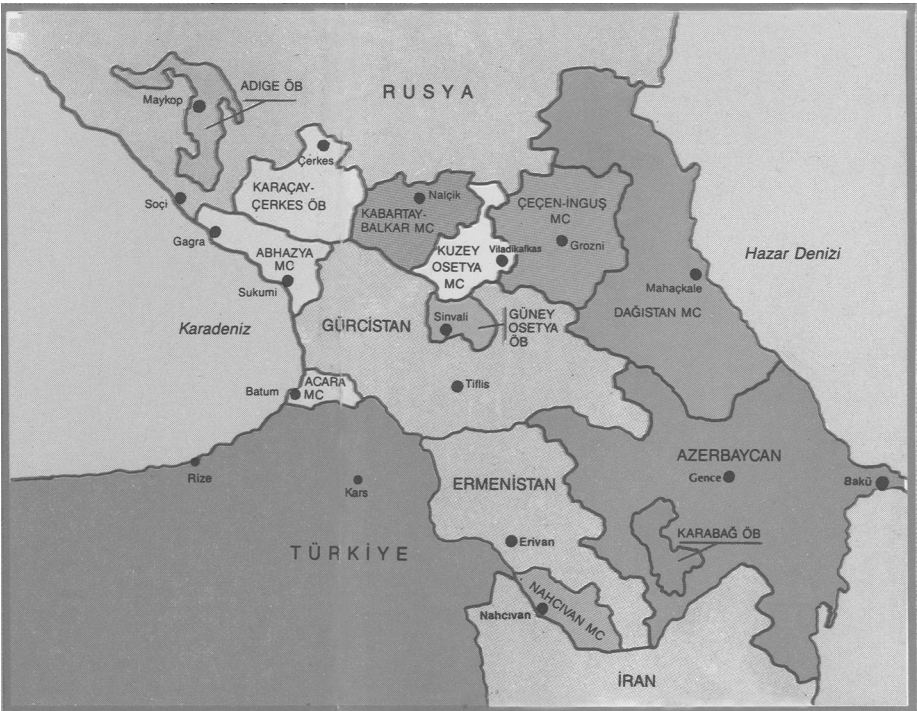
Yaşar Kalafat 16, 29, 43

Yevlak 236, 320
Yezdücerd 73
Yezidî 81
Yıl 17, 19, 32, 38, 40, 51-52,
57, 59, 62-63, 65-68, 70, 73, 75,
79-83, 85-88, 90-99, 101, 103,
105-111, 113, 117-121, 123, 125-
128, 135-136, 139-140, 143, 147,
149-150, 154, 157-159, 161, 167-
170, 172, 175-176, 179-181, 184-
187, 189, 192, 194-197, 199-212,
216-217, 221-224, 227-230, 232,
235, 238-239, 241-242, 244
Yukarı Kuban 56
Yunan 23, 31, 49, 66, 85, 177
Yunanlılar 50
Yunus Emre 238-240
Yusuf Bey Camii 140
Yusuf Mirzaağayev 261
Yüzyıl 15, 31-32, 38, 49, 55,
57, 65-66, 70, 73, 75, 79-82, 85,
90, 92, 94-95, 97, 99, 107, 109,
111, 113, 118, 125, 128, 136,
157-158, 194, 200, 244-247, 249,
253-254, 271, 276, 314, 338-339
yüzyıl Moğol istilası 314

Z

Zafer Ayvaz 343
Zakafkasya 150-151, 153
Zehra 300
Zekât 159, 170, 181, 183
Zemfira Salmanova 344
Zelencuk 56
Zelençuk Irmağı 99, 277
Zelimhan 67, 339, 343
Zerdüştlük 147, 225, 301
Zibullah Molla 312
Ziyaretgâh 153, 219, 237
Zülfiye 255, 258
Zülfiye İsrailova 258

Dünden Bugünə Kafkasya

Quba'daki Yahudi mezarlarından örnekler... Kırmızı Kasabası

Azerbaycan'ın Quba Şchinde Yaşayan Yahudilerin Mezarlarından Örnekler..

1

2

3

4

5

6

Müsülman Mezarlarının Geçirdiği Başkalaşım ve... Hill Kenti Köy Mezarlığından Örnekler. Qusar Şhri-Azerbaycan

(1)

(2)

(3)

- (1) Horay Kenti'nin Mescidi'nin Asırlık Kapısı yıllarca kapalı kalmış... Biz Mescide penceresinden girebildik. (Mart-1994)
(2) Horay Kenti'nin Harap Mescidinin virane hali görülüyor.
(3) Mescid ve yanı başında Bar! Meseâi haricinde kapalıdır. Not: Bu mescidi Mart-1994 (gezi ve inceleme amacıyla) ziyaret etmiştik. Mescidin içerisi de dışı gibi idi.

(1)

(2)

(3)

- (1) Qusar-Hill Kenti Camisi. Yıkılmaması için halk çok direnmiş ve bugüne gelebilmiş. Qusar - 1994
(2) Bakû'de bir kilise. Bakû - 1994
(3) Quba Kırımızı Kasabasında Bulunan Sinagog'un içten görünüşü.
(Cami - Kilise - Sinagog Üçlüsü)

(1)

(2)

(3)

- (1) Bakû - İçerişehir de yeni restore edilip ibadete açılan bir Şii Mescidi. Tamamen Şii geleneklere göre tefriş edilmiştir.
(2) Bakû Şirvanşahlar Sarayı Mescidi. Şimdi müzedir.
(3) Bakû Şeyh'ül - İslamlık Camii. Faal haldedir. (Nisan, 1994)

Bakû Şehitler Hiyebânı

Çeşitli vesilelerle şehidler anılır. İşte bu vesilelerden biri değerlendirilmektedir.

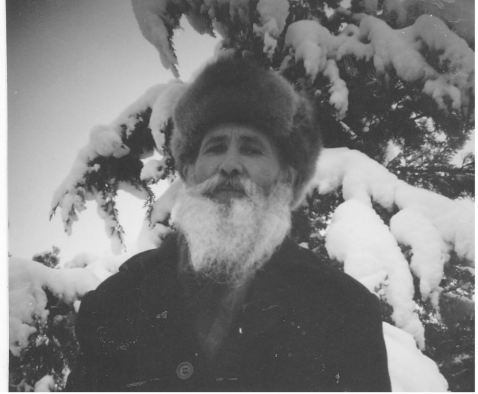
(1)

(2)

(3)

(4)

- (1) Hill Kenti'nde cenaze defninden sonra dönen köy halkı.
- (2) Cenaze evinin önünde müteveffa için son dualar yapılmak üzere toplanan köy halkı.
- (3) Halk toplu halde son görevlerini yapıp ayrılacaklar.
- (4) "SAKAL SALMA ADETİ" Ermeni işgali bitinceye kadar sakalını kesmemeye yeminli bir Azerî Türk'ü. (Qusar - Ocak/1994)

Meşhur Ermenistan Depreminde, Ermenilere yardım götüren Azerî uçağının Ermenilerce düşürülmesi sonucunda ölenlerin anısına yapılan törende Kur'ân okunurken çekilen bir fotoğraf karesi.

Ahıska Türkleri, bütün totaliter baskılara rağmen öz değerlerinden kopmama mücadelesi verdiler.

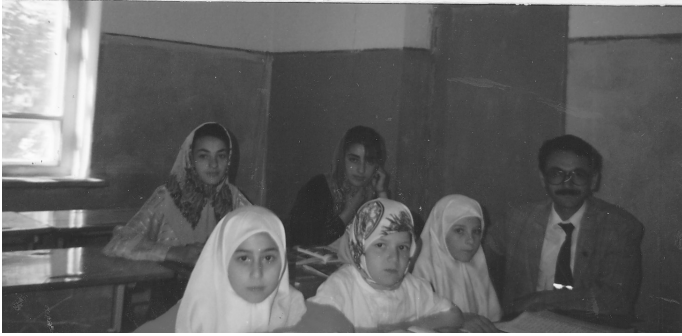
(1)

(2)

(3)

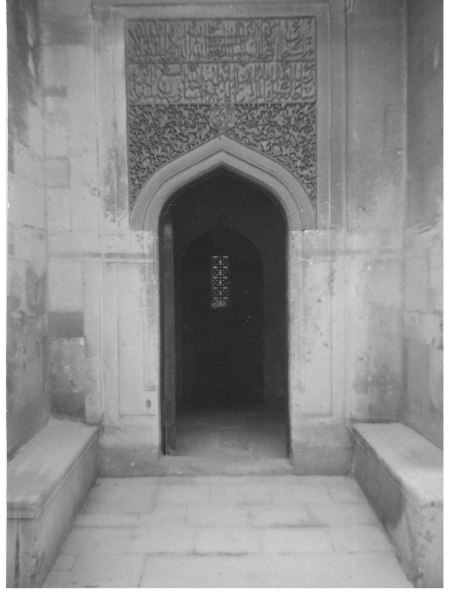
- (1) “Anar” Muallime (50-55 yaş) yaşına bakmadan torunları yaşındaki çocukların arasında Kur’ân-ı Kerim’i hatmetti. 7-70’e herkeste bir azim var... (Qusar - Ocak/1994)
- (2) Başka bir okulun Fizik Laboratuvarında Kur’ân dersi. Yaşları farklı olsa bile amaçları aynı. Kur’ân-ı Kerim okumasını öğrenmek...
- (3) İlkokul ikinci sınıfa giden çocuklar. Okumayı çok çabuk öğrendiler. Hele tesettürü hiç yadırgamadılar. (Qusar - Mayıs 1994) Eski nesil tesettür uygulamasında çok zorlanıyorlar.

Azerbaycan'ın Qusar Şehrinde Kur'ân-ı Kerim okuyan, yaşları 7-11 arasında olan kız öğrenciler. (Qusar-Mayıs, 1994)

(1)

(2)

(3)

(4)

Azerbaycan'da Şirvanşahlardan günümüze mîmarî ve güzel sanatlarının geçirdiği dejenerasyonun açık örneğini görmektесiniz. (Bakû)

(1)

(2)

(3)

- (1) T.D.V. tarafından Bakú'de Şhidler Hiyabanında yaptırılan cami inşaat halinde iken görülmektedir. (1994'deki inşaat hali) Şu an ibadete açık.
- (2) Ermenistan'dan kaçan Türklerin Sumqayıt yakınlarında ki bir köyde inşa ettikleri cami. Sünnî usule göre. (Nisan - 1994)
- (3) Qusar Hacı Mustafa Kazdal Camii inşaatı. Cami in zemin katı geçici olarak mescid haline getirilmiştir. Cami ve cemaati Ramazan Bayramı namazından çıktıktan sonra topluca görülmektedir. (Ocak - 1994)

Derbent camii ön girişten bir bölüm

Bakü İçeri şchirden bazı bölümler

Derbent Kalesi'nden bir bölüm